

Sashalmi Endre

A „ROSSZ URALKODÓ”
AZ OROSZ
ESZMETÖRTÉNETBEN
(1700–1825)

Európai kontextusban,
különös tekintettel
a zsarnokság problematikájára

ÁLLAMÉRTELMEZÉSEK

Gondolkodók

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Sashalmi Endre
A „ROSSZ URALKODÓ” AZ OROSZ ESZMETÖRTÉNETBEN
(1700–1825)

Államértelmezések

Gondolkodók

Sorozatszerkesztők

Cs. Kiss Lajos és Kis Norbert

Sashalmi Endre

A „ROSSZ URALKODÓ”
AZ OROSZ
ESZMETÖRTÉNETBEN
(1700–1825)

EURÓPAI KONTEXTUSBAN,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
A ZSARNOKSÁG PROBLEMATIKÁJÁRA

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2024

Szakmai lektor
Filippov Szergej

Kiadja a Nemzeti Közszerológati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztő: Csinta Áron
Tördelőszerkesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Kutas Éva

ISBN 978-963-653-070-9 (nyomtatott)
ISBN 978-963-653-071-6 (ePDF)

DOI: <https://doi.org/10.36250/01150>

ISSN 2786-1430
ISSN 3003-9533

© Sashalmi Endre, 2024
© A kiadó, 2024

Minden jog védve.

ÁLLAMÉRTELMEZÉSEK

És mindazonáltal egy életerős nép egyetlen korszakban sem nélkülözheti a jól kimunkált államtant. Ezért az előrehaladó tudmánynak merészen újra és újra vállalkoznia kell arra a nehéz kísérletre, hogy korának államát a saját kora számára fogalmilag megragadja és ábrázolja... Ahhoz, hogy egy ilyen vállalkozás ne vesszen bele a határtalanba, eredményeinek szilárd középpont körül kell kikristályosodni, amely semmi más nem lehet, mint saját állama és hazájának joga.
(Georg Jellinek)

Az *Államértelmezések* könyvsorozat a 2016-ban elkezdett és folyamatban levő állam- és kormányzáselméleti alapkutatási program, valamint a hozzá kapcsolódó hasonló irányultságú és tematikájú államtudományi kutatások eredményeinek közlésére vállalkozik. A kutatási programot – amely hosszú távon vizsgálja az állam létezése, értékessége, megismerhetősége alapjául szolgáló társadalmi-szemantikai struktúrákat, a premodern és modern állam intézményesülésének és kormányzásának módjait, értelmezési formáit – az államelméleti megismerés dogmatizálódása, terméketlensége, az államtudományok értelmével, hasznával, tudományrendszertani státuszával, a tudomány és a politika viszonyának értelmezésével kapcsolatos tisztázatlanságok, félreértések hívták életre. A kutatási program és a könyvsorozat alapvető célkitűzéseit ez a problémahelyzet indokolja. A könyvsorozat céljai a magyar és az euroatlanti államdiskurzus szintjeinek, fajtáinak világos megkülönböztetésére, a tudományos államdiskurzus újjászervezésére, a „kormányzat nélküli kormányzás” paradox formulájával jellemzett neoliberális állam- és kormányzásfelfogások kritikájára, ezzel összefüggésben az Európai Unió *sui generis* politikai rendszerének, „lebegő” államiságának konszenzusképes értelmezésére irányuló elméletalkotási törekvésekben, az államtudomány nagy gondolkodóit, nagy elméleteit, nagy vitáit elemző kutatói teljesítményekben valósulnak meg. A könyvsorozatban közölt monográfiák és tanulmánykötetek szigorúan a tudományos diskurzus területén belül maradva, az objektív tárgyleírás módszertani követelményeit betartva elemzik az államfejlődés és az államtudomány alapproblémáit, az államok önmegértésének történelmi változásait,

a „globalizálódás”, „globalizáció” kifejezésekkel azonosított nagy átalakulási folyamatot, amely sokak véleménye szerint szükségszerűen vezet a szuverén hatalom, terület, népesség fogalmi triászával értelmezett nemzetállamok felbomlásához, s elkerülhetetlenné teszi a világtársadalom világállamának kialakulását. A könyvsorozat céljainak megvalósítását szolgálja a modern államelmélet klasszikussá vált műveinek közlése is. A klasszikus szövegek közvetlenül témái és „résztvevői” az aktuális vitáknak, így versengő értelmezéseiknek és alkalmazásaiknak hasonlóképpen eleget kell tenniük a tudományos korrektség elvárásainak.

A nemzetállamok elhalásának, a világállam keletkezésének utópikus előrejelzéseivel szemben az állam- és kormányzáselméleti alapkutatás, valamint a kapcsolódó kutatások az államok létezésének és pluralitásának tényéből, valamint a szociális jelenséggént felfogott állam társadalomelméleti téziséből indulnak ki. Az állam szociális jelenség, komplex társadalmi, politikai és jogi értelemképződmény, amely a szociális világban intézmények (államszervezet) és értelmezések (államdiskurzus) formájában jelenik meg. Az állam alapvető funkciója, célja, teljesítménye az adott társadalomban a szociális integráció és rend feltételeinek megteremtése és biztosítása, amiből az következik, hogy társadalom mint olyan önmagában, államtól függetlenül nem létezhet. Egyetlen társadalom sem képes a saját egységét – szociális integrációját és rendjét – önmagában, állam nélkül létrehozni és fenntartani: a szegmentáris differenciálódás evolúciós fokát elhagyó társadalmak létezése csak állami egységként, az állam integrációs és rendkonstitúciós teljesítményeként gondolható el. A társadalom állami egysége egyfelől funkcionális egység, amely a politikai integráció és a jogi rend megkülönböztetése és egysége, másfelől egzisztenciális egység, amely az államok saját, csak rájuk jellemző, s ebben az értelemben „individuális” történelmi fejlődésében jön létre. A társadalomhoz hasonlóan az állam sem létezik önmagában vagy általában, hanem mindig csak egy konkrét társadalom (kultúra) egységét létrehozó és biztosító történelmi individuumként, azaz országgént. A szociális jelenséggént felfogott államok történelmi országállamok, modern formájukban nemzetállamok, amelyek a maguk történelmi egyszerűségében, fejlődéstörténeti-kulturális különállásukban léteznek, és mint ilyenek kapcsolódnak más államokhoz.

Az európai államfejlődés jelenlegi helyzetében a sorozat, az államjelenség társadalomelméleti-történelmi megközelítéséből kiindulva, hangsúlyosan törekszik azoknak az elméleti háttérösszefüggéseknek a tárgyyszerű megvilágítására, amelyek lehetővé teszik egyfelől az államok szövetsége (konföderáció) vagy szövetségi állam (föderáció), a nemzetállam vagy birodalom polemikus ellentétei

mentén szerveződő politikai álláspontok filozófiai, teológiai, tudományos, ideológiai alapjainak mélyebb megértését, másfelől az európai államdiskurzus aktuálpolitikai érdekektől függetlenített elemzését.

A könyvsorozatban az állam- és kormányzáselméleti alap kutatás irányai szerint az államelméletek, a történelmi nemzetállamok és birodalmak „államtanai”, a kormányzáselméletek témakörökben létrehozott kutatói teljesítményeket, monográfiákat, tanulmányköteteket, valamint fordításokat adunk közre *Gondolkodók, Elméletek, Viták* szerinti tematikai csoportosításban. A *Gondolkodók* sorozat klasszikus államelméleti műveket, eredeti fordításokat, nagy gondolkodókról szóló írásokat, az *Elméletek* alsorozat rendszeres államelméletek, illetve „államtanok” rekonstrukcióit, új elméletalkotásokat, a *Viták* alsorozat pedig az államjelenség különböző nézőpontú értelmezéseivel kapcsolatos aktuális, problémaorientált vitákat, újszerű kontroverz megközelítéseket összefoglaló munkákat közöl.

Az *Államértelmezések* könyvsorozat vezéreszméje a reflexív államtudomány, amely közös interpretációs horizontot teremt az államjelenség jogtudományi, igazgatástudományi, hadtudományi, rendészettudományi, politikatudományi, szociológiai, történelemtudományi, filozófiai, teológiai nézőpontú elemzései számára, s képes az államot vizsgáló valamennyi tudományt egy közös államdiskurzusban egyesíteni.

A *Gondolkodók* sorozatban megjelenő jelen kötet tematikáját tekintve határjelenség, amennyiben egy kifejezetten „birodalmi államtan” szerzőinek írásait elemzi, primer források alapján annak rekonstruktív bemutatására tesz kísérletet, hogy a „rossz uralkodó” mint gyűjtőfogalom milyen toposzokat fed le a zsarnokság kérdésén kívül a nyugati keresztény kultúrkörben, illetve Oroszországban. Mennyiben voltak átfedések e téren a 18. századi európaizációt megelőző időszakban, majd miként módosult az értelmezés a vizsgált periódusban, illetve milyen speciális orosz sajátosságokkal lehet számolni? Ez utóbbi kapcsán leginkább a cár-Antikrisztus képnek az óhitű közegben megfigyelhető erősségét kell kiemelni, valamint az autokrácia védelmezői esetében az olyan uralkodó képét, aki az „állam egysége” ellen munkálkodik azáltal, hogy korlátozni akarná autokratikus hatalmát jogi-intézményes eszközökkel, mert ez az orosz államnarratíva 18–19. századi képviselői szerint anarchiához, illetve a birodalom széthullásához vezet.

Cs. Kiss Lajos és Kis Norbert
a sorozat szerkesztői

TARTALOM

<i>Államértelmezések</i>	5
<i>Előszó</i>	11
<i>Bevezetés</i>	13
I. fejezet: A „rossz uralkodó” és a zsarnok mint szemantikai és terminológiai probléma a közép- és kora újkori nyugati keresztény, valamint az orosz ortodox kultúrkörben a 19. század elejéig	23
Előzetes megjegyzések a „rossz uralkodó” – zsarnok problematika kapcsán	23
A „rossz uralkodó” és a zsarnok az érett és a késő középkor politikai irodalmában	33
A zsarnok és a „rossz uralkodó” a kora újkori nyugati keresztény kultúrkörben és a moszkvai Oroszországban (kb. 1450–1700)	42
A despotizmus és a zsarnokság a felvilágosodás korában: Oroszország és Európa a 18. században	69
II. fejezet: A hatalomfelfogás moszkvai tradíciói és a Nagy Péter által generált változások	87
A hatalomfelfogás sajátosságai a moszkvai korszakban: A „jó cárról” és a „rossz uralkodóról” alkotott orosz nézetek 1700 előtt a hivatalos és a népi elképzelésekben	87
A hatalmi imázs és a hatalomfelfogás változása Nagy Péter uralkodása idején és hatása a „rossz uralkodóról” alkotott elképzelésekre	99
III. fejezet: Nagy Péter öröksége: trónutódlás és női uralom a palotaforradalmak korában, 1725–1762	139
A trónutódlás viszontagságai, 1725–1762	139

IV. fejezet: A „rossz uralkodóról” alkotott nézetek Nagy Katalin uralkodása (1762–1796) idején	171
A Katalin-kor politikai gondolkodásának fő jellemzői	171
Az irodalom és a színház közéleti szerepe és jelentősége a „rossz uralkodóról” alkotott elképzelések terén, 1756–1801	177
A jó és a rossz uralkodó képe Denisz Ivanovics Fonvizin „Értekezés a megváltoztathatatlan állami törvényekről” című művében (1783): avagy a felvilágosodás és a moszkvai korszak hatalomfelfogásának szimbiózisa	197
A „rossz uralkodó” és a zsarnok Mihail Scserbatov műveiben	222
Monarchia versus köztársaság? A zsarnokság ragyiscsevi dilemmája	237
V. fejezet: A „rossz uralkodóról” alkotott nézetek, 1796–1825	251
I. Pál (1796–1801) – avagy „a felvilágosodás korában is születhetnek Caligulák” (Puskin)	251
A Napóleon-kép változásai Oroszországban a 19. század elején, európai perspektívából	260
A „rossz uralkodó” és a zsarnok Karamzinnál az „állam egysége” elv tükrében	283
A zsarnokság (tyiransztvo) problematikája a dekabrista pamfletekben: a „Kíváncsiskodó beszélgetés” és a „Pravoszláv káté” eszmeisége	299
<i>Konklúzió</i>	317
<i>Bibliográfia</i>	321
Források	321
Szakirodalom	323

ELŐSZÓ

Jelen kötet a Nemzeti Közszerológati Egyetem Politika- és Államelméleti Kutató-intézet ösztöndíja keretében a 2022-es év folyamán, a könyv címével azonos témában folytatott kutatás eredményeit adja közre. Az írás bizonyos tekintetben annak a korábbi, ugyancsak az NKE keretében zajló kutatásnak a kiágazása, amelynek produktuma 2020-ban jelent meg a Ludovika Egyetemi Kiadó gondozásában *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából* címmel, az *Államértelmezések* sorozat köteteként. Ez utóbbi munka ismerete természetesen nem előfeltétele annak, hogy a tisztelt olvasó az elkövetkezőkben leírtakat megértse, ugyanakkor jó kiegészítésként szolgálhat ezekhez a hatalomról vallott hivatalos orosz nézetek részletesebb megismerése folytán, úgy a Nagy Péter előtti korszak, mint a Péter uralkodása alatti időszak vonatkozásában.

A hangsúlyok, persze, nyilvánvalóan egészen másutt vannak jelen kötetben, és a források spektruma is szélesebb az 1700–1825 közti korszak műfaji sokszínűségéből adódóan, így például teret kapnak benne versek, színművek, sőt képek is.¹ A „rossz uralkodó” tematika magától értetődően azt is jelenti a forrástípusok terén, hogy kisebb számban szerepelnek maguktól a hatalom gyakorlóitól származó dokumentumok, viszont túlsúlyban lesznek azok a források, amelyek az éppen aktuális hatalom kritikáját fogalmazták meg: ebből kifolyólag ez utóbbi írások túlnyomórészt szűk körben, az európaizálódott nemesség, valamint a kialakuló értelmiség berkeiben és sok esetben a nyilvánosság mellőzésével terjedtek. Kivételt némiképp az ún. óhitű irodalom képezett, amely ugyancsak a nyilvánosság kizárásával, de más társadalmi csoportokhoz jutott el, minthogy az óhithez ragaszkodók elsősorban a parasztságból, valamint a városi népesség alsóbb rétegeiből kerültek ki. Az ő köreikben a „rossz uralkodó” képe főként Nagy Péter alakjával forrt össze, és a cár–Antikrisztus eszmében realizálódott. A másik fő kivételt, minden előző szempontot figyelembe véve, Napóleon alakja jelentette: az ő esetében ugyanis a „rossz uralkodóról” szóló irodalom kifejezetten publikus volt, valamilyen formában a társadalom minden szegmensét érintette.

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Szentpétervári Orosz Nemzeti Könyvtár Kézirat-tárának (Russzkaja nacional'naja biblioteka. Szankt-Petyerburg, Otgyel rukopiszej) a 2. kép szabad felhasználásáért és a forrás datálására vonatkozó adatok rendelkezésemre bocsátásáért. Ugyancsak köszönet illeti a Jekatyerinburgi Uráli Föderális Egyetemet (Ural'szkij Fegyer'alnij Unyiverszitet, Jekatyerinburg) a 3. kép szabad felhasználásának engedélyezéséért.

BEVEZETÉS

A könyv, amelyet ön a kezében tart, azzal a céllal íródott, hogy válaszokat keressen a következő alapkérdésekre: Milyen elképzelések léteztek az orosz gondolkodásban a „rossz uralkodóról” – beleértve a zsarnokságot – a társadalom különböző rétegei körében abban a 125 évben, amely periódust Oroszország történetében a „nyugatosodás”, az „európaizáció”, illetve a „modernizáció” első nagy korszakaként szokás emlegetni? Mennyiben, illetve miként éltek tovább a moszkvai Oroszország (1462–1700) hatalomfelfogásának azon elemei, amelyek erre a problematikára vonatkoztak? Mik voltak a hasonlóságok, valamint a különbségek a nyugati keresztény kultúrkörhöz képest abban a tekintetben, ahogy az orosz felfogás a „rossz uralkodó” és a zsarnok fogalmát értelmezte 1700 előtt, illetve után? Ezeket a kérdéseket átfogó jelleggel nem tárgyalta még sem a nemzetközi, sem a magyar ruszisztikai irodalom.

Ami a vizsgálat kronológiai kereteit illeti, az 1700-as dátum inkább szimbolikus jelentőségű, mégpedig az Európához való viszony relációjában. Ekkor lépett ugyanis életbe I. (Nagy) Péter 1699-ben kiadott két reformrendelete: egyrészt a naptárreformról (nevezetesen, hogy szeptember 1-je helyett immár január 1-je legyen az év kezdete), valamint az új időszámításról (ez utóbbi ugyanis a nyugati kereszténységben már a kora középkortól elfogadott felfogás szerint Krisztus születését vette viszonyítási alapul, nem pedig a teremtés feltételezett időpontját, amelyet 5508 évvel Krisztus születése előttre datált a bizánci hagyomány, amit aztán a Kijevi Ruszban is átvettek a keleti kereszténység felvétele folytán).

Az 1825-ös záródátum mint a dekabrista felkelés éve nem igényel különösebb magyarázatot, hiszen a dekabristák az orosz politikai rendszer gyökeres átalakítását tűzték ki célul (akár alkotmányos monarchia, akár köztársaság formájában), a zsarnokság elítélése a dekabrista irodalom lényegi eleme volt. Ráadásul új perspektívából tekintettek rá az USA függetlensége (1783) és a nagy francia forradalom (1789) hatására: nevezetesen, a zsarnokságot a dekabristák nagy része már magával a monarchikus államformával azonosította.

További érv a vizsgálat 1825-ös záródátumának kijelölésében az, hogy a dekabristák sikertelen puccskísérlete az európaizáció első nagy visszaesését okozta Oroszországban. Míg 1700 táján Nagy Péter Európa felé fordult, addig 1825 után megjelent az „Oroszország nem Európa” gondolat. Ez nemcsak a hatalom csúcsán jelentkezett, az ún. hivatalos népiesség Uvarov által megfogalmazott

ideológiájában (1833), aki a nagy francia forradalom „szabadság, egyenlőség, testvériség” triászát ellensúlyozandó megalkotta az „ortodoxia, autokrácia, népiesség” hármását mint az orosz alattvalók számára követendő alapértékeket. Az ún. művelt társadalomban (amelyet „intelligenciának” hívtak) is megindult a sajátos „orosz út” keresése, ez az orosz eszmetörténetben is jelentős változásokat hozott: elegendő, ha a nyugatosok és a szlavofilek közt (az 1840-es, 1850-es években) zajló vitára utalunk e kérdés kapcsán.

A téma kronológiai kereteinek fenti behatárolása szempontjából nem lényegbe vágó, de azért nem is teljesen elhanyagolható szempont, hogy a dekabristák körében milyen kép élt Nagy Péterről. Ez ugyan nem mondható homogénnek, viszont alapvetően negatív volt: nemcsak a cár viselkedésének általuk barbárnak tartott megnyilvánulásai okán tartották zsarnoknak Pétert, hanem mert azon vélt szabadságok lerombolójának tekintették, amelyek korábban a moszkvai Oroszországban léteztek.²

A Nagy Pétertől induló reformfolyamat „nyugatosodás”, „európaizáció”, „modernizáció” megnevezéssel történő megjelölésének létjogosultsága van a címben nevesített időszak vonatkozásában, ugyanakkor leginkább a „modernizáció” terminus az, amely magyarázatra szorul, mégpedig azért, mert Oroszországot a 18. század előtt alapvetően nem tartották Európa részének, minthogy az Európa-fogalom (amint arra majd a későbbiekben részletesen kitérek) akkoriban azonos volt a nyugati keresztény kultúrkörrel. Ilyen értelemben tehát az „európaizáció” és a „nyugatosodás” egymás szinonimája, amennyiben ez utóbbin nem kizárólag a nyugat-európai államokban létező intézmények, eszmék, anyagi kultúra stb. elemeinek átvételét értjük, minthogy nagyon fontos, sőt, mondhatni döntő volt a 18. század első negyedében, azaz a Nagy Péter nevéhez kötődő reformok időszakában (1700–1725) a politikai szókészlet átalakulása terén a lengyel hatás (amely persze már a 17. század végétől megfigyelhető volt). Ezzel kapcsolatban arra is fontos rámutatni, hogy a „nyugatosítás” intellektuális humán erőforrását Nagy Péter idején még nem a Nyugat-Európából időlegesen vagy véglegesen Oroszországban letelepedő személyek jelentették, hanem ez a réteg döntően az Ukrajnából származó egyházi értelmiségből került ki. Nyelvtudásuk révén ők játszották a közvetítő szerepet a „Nyugat” és Oroszország közt, ők voltak elsősorban a fordítói a latin és más európai nyelveken megjelent munkáknak, ők irányították a nyomtatás újonnan létrehozott oroszországi műhelyeit, továbbá

² RIASANOVSKY 1985: 66–67. E kérdést részletesebben és árnyaltabban lásd a dekabristákról szóló fejezetben.

ők alkották meg Péter számára az autokrácia új, nyugati politikai fogalmakat (szuverenitás, társadalmi szerződés, természetjog stb.) beépítő ideológiáját.

Jelen téma szempontjából – értelemszerűen – elsőrendűen a hatalomra vonatkozó szó- és fogalomkészlet alakulásának kérdése az, ami fontos.³ Ennek kapcsán érdemes idézni Szergej Pol'szkoj megállapításait, aki a következő kisebb periódusokat különböztette meg a 18. század viszonylatában. Az 1700–1720 közötti időszakot, azaz az első fázist, a „terminológiai kísérletezés” időszakának nevezi.⁴ Ezeket az évtizedeket úgy jellemzi, hogy amikor olyan fogalmaknak kellett orosz megfelelőt találni, mint például az állam – abban az értelemben, hogy az olyan entitás, amely független mind a kormányzóktól, mind a kormányzottaktól, és a legfőbb hatalmat képviseli adott terület felett –, azaz hogy visszaadják „a *Status*, a *Staat*, az *État* szó intézményes és absztrakt jelentését”, akkor a fordítók döntően „vagy jövevényt szavakat használtak, vagy az adott szót egy polonizmussal helyettesítették”.⁵ Csak elvétve van arra példa, hogy a későbbiekben az állam jelentést felvevő *goszudarsztvo* szót használták ilyen esetekben, amely terminus, bár már régóta ismert volt, mivel akkoriban (és tegyük hozzá, sok vonatkozásban még később is) igen erősen kötődött az uralkodó személyéhez, nehezen tudott gyökeret verni az állam elvont fogalmának visszaadására.⁶ Az 1720-as és 1730-as évekről Pol'szkoj úgy nyilatkozik, hogy ezek az évtizedek jelentették „a fordulópontot az új politikai lexikon kiformalódásában”, amelyet már sokkal inkább „az orosz ekvivalensek keresése” jellemzett, míg az 1740-es és 1760-as éveket a „stabilizáció” időszakának tartja.⁷ Ennek következtében II. Katalin (1762–1796) uralkodásának időszakára olyan fogalom- és szókészlet formálódott ki, amely már összemérhető volt a kortárs európai politikai szóhasználattal (például az állam és a kormányzati formák, a természetjog, a fundamentális törvények stb., vagy ami a szűkebb tematikát érinti, a zsarnokság és a despotizmus szó jelentésének

³ A téma legjobb és legrészletesebb kifejtése oroszul: PO'LSZKOJ 2020a: 108–217. A fő tendenciák lényegre törő tartalmi összefoglalója angolul: PO'LSZKOJ 2020b: 235–265.

⁴ PO'LSZKOJ 2020b: 248–249.

⁵ PO'LSZKOJ 2020b: 249. Az „állam” példájánál maradvá: az első esetben tipikusnak tekinthető az, hogy a szövegek orosz fordításakor egyszerűen cirill betűkre írták át például a *Staat* szót (*stat*), vagy éppen változatlanul (azaz latin betűs írásmóddal) hagyták; míg a második esetben például a *respublica* terminust vagy cirill betűkre írták át (*reszpublika*), vagy a lengyel megfelelőjét, a *Rzeczpospolita* szót oroszosították *reczposzpolityija* alakban. A terminológiai kavalkádra a *goszudarsztvo* esetében lásd *The Corpus of Russian Translations of Social and Political Works of the Eighteenth Century*: s. v. Государство.

⁶ Részletesen lásd SASHALMI 2020: 71–79, 125–127.

⁷ PO'LSZKOJ 2020b: 254–262.

értelmezése terén). Ez a jelenség egy szegmensét képezte a modernizációnak, nevezetesen a politikai szókészlet modernizációját jelentette.

A modernizáció fogalmi meghatározásában Filippov Szergej nézetét tartom alkalmazhatónak, aki a 19. századi Oroszországban uralkodó politikai eszmék bemutatásának kapcsán tette a következő megállapítást: „A fogalom alatt a hagyományos intézmények átalakításának célirányos folyamatát értjük, amely a gazdaság, az állam és a társadalom új feltételekhez történő alkalmazkodásához vezet. A 18–19. században Oroszországban – ha kisebb-rövidebb megszakításokkal is – pontosan ilyen folyamat zajlott.”⁸ Természetesen sem Péter, sem kortársai nem használták a modernizáció kifejezést, viszont a fenti definíció szellemében való önértelmezés egyértelmű volt Pétertől kezdve.⁹ Péter uralkodása alatt ugyanis általánossá vált a múlt és a jelen szembeállítás, korabeli szóhasználatnál élve a „korábban” (*prezsgye*) és a „mostanság” (*ninye*) közti különbség hangsúlyozása – más szavakkal a még lenézett, barbár Oroszország, illetve a Péter által szerzett dicsőség és elismertség Oroszországa közti kontraszt megmutatása.¹⁰ E változás kulcsa a régi szokások, intézmények megváltoztatása volt a közjó érdekében, mégpedig a kormányzati retorika által hirdetett és az által értelmezett racionalitás jegyében. Ebben a tekintetben nem kizárólag Péter és hívei voltak az egyedüli olyan jelentős orosz személyiségek, akik így gondolkodtak.¹¹ Ezek a reformok ugyanis hullámokban zajlottak, és Péter után Nagy Katalin uralkodása, valamint I. Sándoré (1801–1825) volt a legfontosabb e tekintetben a tárgyalt korszakban, ami persze nem jelenti azt, hogy mindkét utóbbi uralkodó regnálását végig ilyen politika jellemezte.

A politikai, pontosabban (az 1700 előtti időszakról beszélve) a hatalomra vonatkozó szókészlet modernizációját Nagy Péter ugyanakkor tudatosan ösztönözte a fordítóknak adott instrukciókkal, de tovább is ment ennél: „olyan, lexikonokban rögzített hivatalos nyelvet alakított ki, amelyet aztán a hivatalnokoknak kötelezően figyelembe kellett venniük.”¹² Ez bizonyos szinten nyilvánvalóan egyfajta egységesedés felé hatott, mindazonáltal az új terminusok használata nem korlátozód(hat)ott kizárólag a hivatalos dokumentumok világára. A hatalomra

⁸ FILIPPOV 2010: 37.

⁹ A modernizáció kérdését átfogóan az orosz történelem ezen periódusára nézve lásd Simon Dixon *The Modernisation of Russia 1676–1825* című könyvének 1. fejezetét: *Modernisation Theory and Russian History*. DIXON 1999: 1–26.

¹⁰ WORTMAN 1995: 48.

¹¹ DIXON 1999: 5.

¹² WORTMAN 2018: 9.

vonatkozó szókészlet Pol'szkoj által említett stabilizációja korántsem jelentette azt, hogy az egyes terminusok jelentése teljesen egyértelmű lett volna, akár csak a Katalin-kor végére. Hangsúlyozni kell, hogy az orosz nyelvet „egyetlen században sem jellemezte a szemantikai stabilitás olyan fokú hiánya, valamint olyan erős behatás más nyelvi kultúrák által, mint a 18. században”.¹³ Ami ez utóbbi problematikát illeti, a 17. század utolsó évtizedeitől a lengyel nyelv hatása volt meghatározó, majd kb. 1700-tól mellette a latiné és főként a németé, egészen az 1740-es évek elejéig, amit aztán egyértelműen a francia dominanciája váltott fel, amely a 19. század elején is megmaradt. Az arisztokrácia második, sőt, sok esetben első nyelvvé is a francia vált.

A „szemantikai stabilitás hiánya” nemcsak a jövevényszavakra volt igaz, hanem a politikai szókészlet egyes kulcsfontosságú orosz terminusaira is, részben az orosz ekvivalensek kereséséből adódóan.¹⁴ Ennek folytán egy-egy „terminus és annak értelmezése” a 18. századi politikai írásokban és politikai vitákban „a legfontosabb érvvé válik, a meggyőzés eszközzé, és egyúttal a valóság megértésévé”.¹⁵ Kulcsfontosságú a címben jelzett problematika tekintetében a latin jövevényszó, a *monarchia* 18. századi orosz szemantikája. Nem véletlenül írta 1802-ben I. Sándornak egy magas rangú hivatalnok, amikor felmerült a Szenátus reformjának terve az intézmény jogi kompetenciáit illetően, hogy a valódi reform egyik előfeltétele éppen a nyelvhasználat precizitásának megteremtése: ugyanis, ahogy a szerző fogalmazott, „a kormányzat monarchikus nyelvezete száz éven keresztül állandó jelleggel nem egyezett a dolgokkal”.¹⁶ Mire is vonatkozott ez a kijelentés a „monarchikus nyelvezet” kapcsán?

A monarchia oroszosított változata, a *monarhija* a 18. század elejétől kezdett teret nyerni, és szinonimájaként használták a már létező szavakat (*szamogyerzsavsztvo*, valamint *szamovlasztyije*), amelyek az oroszok számára a század első felében a jogi korlátoktól mentes monarchiát, tehát az „autokráciát” jelentették, amelyet azonban nem azonosítottak szükségszerűen magával az önkényuralommal. A *monarhija* „kulcsfontosságú fogalommal azonban csak a század második felében vált”, mégpedig annak hatására, hogy Montesquieu nyomán a hatalmi elit a *monarhija* fogalmát az „igazi monarchiához”, azaz a törvényesség elvéhez kötötte, amit a már létező *szamogyerzsavsztvo* és (a század második felében

¹³ MARASZINOVA 2017: 11.

¹⁴ Ez a kérdés a könyv I. fejezetének végén újra előkerül majd.

¹⁵ MARASZINOVA 2017: 10.

¹⁶ PO'LSZKOJ 2020a: 164–165.

a drámákban, amint majd láthatjuk, egyre inkább) a *szamogyerzsavije* szóval igyekeztek visszaadni.¹⁷ A korábban ezekkel, valamint a *monarhijával* szinonimaként használt *szamovlasztyije* szó viszont immár az önkényes uralkodást kezdte jelenteni, és a *szamovlasztyije* az ugyancsak Montesquieu nyomán teret nyerő „despotizmus” (*gyeszpotyizm*) szinonimája lett.¹⁸

Ráadásul magának a törvényesség fogalmának az értelmezésében sem volt egyetértés a korban. II. Katalin felfogása, aki szembeállította ugyan egymással a *szamogyerzsavsztvo* és a *szamovlasztyije* jelentését, azaz a törvények szerinti, illetve azokat be nem tartó egyszemélyi hatalmat (nehogy despotának tűnjék), különbözött azon reformerek felfogásától, akik úgy gondolták, hogy amennyiben nincsenek olyan fundamentális törvények, amelyeket az uralkodó sem változtathat meg – Montesquieu ugyanis ezek meglétéhez kötötte a *monarchia* fogalmát, ilyen törvényeket viszont Katalin nem akart, és nem is vezetett be (!) –, akkor az a berendezkedés eleve despotikus vagy zsarnoki. A *monarhija* szócikkre az Orosz Akadémia szótára 1793-ban magyarázatként a következő szinonimákat adta: *jegyinyogyerzsavije*, *szamogyerzsavije*, *jegyinovlasztyije*,¹⁹ ahol az első és a harmadik terminus „egyeduralomként” fordítható.

A szemantikai változás azonban folytatódott a *monarchia* esetében, ugyanis a 18. század végén a republikánus eszmék begyűrűzésével és ezáltal a *monarhija/szamogyerzsavije*–*reszpublika* szembeállítás megjelenésével a köztársasági elveket vallók számára a monarchia „potenciálisan a despotizmus (*gyeszpotyizm*) fenyegetését hordozta magában”.²⁰ A dekabristáknál pedig a *szamogyerzsavije* (a 19. századtól ez lett általános a *szamogyerzsavsztvo* helyett) már egyértelműen a *szamovlasztyije* szinonimája volt: azaz mindegyik a jogilag korlátlan és ennél fogva elkerülhetetlenül önkényes, zsarnoki hatalmat jelentette, nem pedig a törvényes egyeduralmat.

Sok esetben tehát egy-egy terminus értelmezése attól függött, hogy hatalomgyakorló vagy alattvalói minőségben használta azokat valaki²¹ (amint azt az imént a *szamogyerzsavsztvo/szamogyerzsavije* esetében láthattuk). Így állt a dolog például a *szin Otyecsesztva* (hazafi) kifejezéssel is.²² Ez ugyanis a hatalom

¹⁷ POŁSZKOJ 2020a: 182.

¹⁸ POŁSZKOJ 2020a: 182.

¹⁹ POŁSZKOJ 2020a: 179.

²⁰ POŁSZKOJ 2020a: 182.

²¹ MARASZINOVA 2017: 10.

²² MARASZINOVA 2017: 10.

oldaláról az uralkodóhoz való feltétlen hűség és szolgálat elvét fejezte ki, míg Nagy Katalin idején az ő politikájának ellenzőinél már elvált egymástól az uralkodó és a haza érdeke, illetve szolgálata, minthogy ezek szembeállíthatók lettek egymással.²³ Ez volt a kezdete az 1780-as évektől annak, hogy a „haza” (*Otyecsesztvo*) szót „ellenzéki” értelemben használta egy olyan előkelő nemesi kör, amely alaptörvények bevezetése révén akarta volna korlátozni az uralkodó hatalmát.²⁴ Aki ugyanis nem a haza, azaz nem a közjó érdekében kormányzott, hanem saját hasznára, illetve aki nem volt hajlandó fundamentális törvényeket adni az államnak, az zsarnok/despota volt az ő szemükben.²⁵

Az említett szemantikai problémák is szükségessé teszik, hogy a címben jelzett problematika kifejtése során a szokásosnál nagyobb számban közöljek az orosz szövegek fordításakor eredeti orosz kifejezéseket. Ugyanakkor ahhoz, hogy e szövegek formai és tartalmi sajátosságait minél mélyrehatóbban megértsük, számos esetben vagy teljes, vagy közel teljes fordítását adom azon releváns forrásoknak, amelyek vagy egyáltalán nem, vagy csak részben érhetők el magyar nyelven.

Ugyancsak a források sajátosságainak érzékeltetése, egyúttal a problematika színesebb kifejtése és jobb megértése okán igyekeztem képi forrásokat is felhasználni a feldolgozás során, amely terület a „rossz uralkodó” vonatkozásában azonban orosz viszonylatban szűkös: ezek leginkább (de nem kizárólag) a cár–Antikrisztus jelenség vonatkozásában állnak rendelkezésre, főként Nagy Péterrel kapcsolatban. Nagyobb számban fordulnak elő viszont a „rossz uralkodó” tematikán belül a Napóleon–ellenes képi ábrázolások: ugyanakkor ezek nem korlátozódnak a Napóleon–Antikrisztus jelenségre, hanem az univerzális monarchia negatív megítélése, nevezetesen annak zsarnokságként való felfogása is megjelenik bennük.

Ami a nyugati terminusok átvételét és a fogalmi recepció kérdését illeti, a nyugati keresztény és az orosz ortodox kultúrkör különbözőségei megkövetelik, hogy vázlatosan áttekintsük, miként alakultak a „rossz uralkodóra”, illetve speciálisan a zsarnokra vonatkozó nézetek a nyugati keresztény kultúrkörben kb. 1700 előtt (főként a késő középkortól), továbbá hogy ezek orosz recepciója milyen kulturális alapzatról történt. Más szavakkal fel kell vázolni az 1700 előtti orosz hatalmi ideológia legfontosabb elemeit is.

²³ MARASZINOVA 2017: 10.

²⁴ DIXON 1999: 206.

²⁵ E kérdést lásd részletesen Fonvizin művének elemzésekor.

E bevezető lezárásaként néhány szót kell ejteni arról, hogy mi az, ami csak érintőlegesen, vagy éppen nem szerepel a könyvben. Az írás nem tartalmaz külön historiográfiai fejezetet, ugyanis a címben jelzett témát taglaló feldolgozás legjobb tudomásom szerint nem áll rendelkezésre. Sem az orosz történetírásban, sem az orosz történelem kutatásában meghatározó szerepet játszó angolszász historiográfiában nem találtam olyan munkát, amely nemhogy monografikus formában, hanem akár csak rövidebb tanulmányok keretében foglalkozott volna a „rossz uralkodó – zsarnok uralkodó” kérdésével *a jelzett időszak egészére* vonatkozóan. A kisebb időintervallumokat érintő feldolgozásokban pedig ritkaságszámba megy az, ha a címben megjelölt problematikát európai összefüggésbe ágyazva tárgyalják. (Ilyen kivételt képez azonban a Napóleon mint Antikrisztus tematika, vagy a dekabrista költészetben a zsarnokság kérdése.) A magyar nyelvű munkákat tekintve pedig egyértelműen kijelenthető, hogy az egész kérdés fehér foltnak számít.

Nem célom továbbá, hogy részletesen ismertessem azon szerzők életútját, illetve munkásságát, akik egy-egy fejezetet kapnak a kötetben (így például Karamzin vagy Scsersbatov), csakis azokat az elemeket említem meg képzettségük és karrierjük kapcsán, amelyek a téma szempontjából elsődleges relevanciával bírnak.

Egyáltalán nem célja e feldolgozásnak, hogy áttekintse, miként alakult egy-egy olyan uralkodó megítélése az orosz történetírásban, akiről bizonyosan el lehet mondani, hogy teljesen vagy részben kimerítette a zsarnokság kritériumait, mint IV. Iván (1533–1584) vagy Nagy Péter. Elsősorban, persze, az utókortól a *Groznij*, azaz „félelmetes”/„félelmet keltő” melléknevet kiérdemlő IV. Ivánra lehet (és kell is) gondolni e téren, aki „Rettenetes”/„Rettegett” Ivánként híresült el a 20. századi magyar történetírásban, és akinek az esetében a *Groznij* melléknev kétféle fordítása egyben különböző történészi értékítéleteket is tükröz.²⁶ Míg a „Rettenetes” egyértelműen negatív tartalommal bír, és az 1945 előtti historiográfia nézőpontját képviseli, addig a „Rettegett” már mást sugall, ami a IV. Ivánról alkotott kép változását jelzi: az utóbbi ugyanis az erőskezü központi hatalom pozitív megítélését domborítja ki, aminek (itt nem részletezendő) aktuálpolitikai okai voltak a szocializmus időszakában, korántsem függetlenül az orosz történetírás IV. Iván-képétől.²⁷

Nemcsak azért nem foglalkozom behatóbban IV. Iván alakjával, mert uralkodása megelőzi az általam tárgyalt korszakot, hanem mert IV. Iván és I. Péter uralkodásának historiográfiai áttekintését Szvák Gyula monografikus jelleggel

²⁶ SZVÁK 1985: 11.

²⁷ SZVÁK 1985: 11.

feldolgozta.²⁸ Maureen Perrie pedig azt a kérdést vizsgálta meg, ugyancsak monografikus jelleggel, hogy miként élt halála után IV. Iván alakja az orosz néphagyományban.²⁹ Ez utóbbi kérdés relevánsabb számunkra, viszont talán megdöbbentő lesz majd azt olvasni, hogy az Ivánról fennmaradt kép korántsem negatív, hanem sokkal markánsabb az az imázs, amely „jó cárként” tartja őt számon! Mindazonáltal nem mellőzöm teljesen IV. Iván alakját, de nem uralkodásának mérlegére, hanem kizárólag az ő zsarnokságának kérdésére koncentrálok, mégpedig a 19. század elejével induló tudományos történetírás első művelőjének, Karamzinnak a nézőpontjára fókuszálva.

I. (Nagy) Péter korabeli és későbbi megítélésének ismertetése kapcsán – a könyv kronológiájából eredően – természetesen más a helyzet, mint IV. Ivánnal. Ami a népi emlékezetet illeti, ez ugyan ambivalens Péter esetében, de számunkra lényeges, hogy már az ő idejében igen erős negatív kép alakult ki róla, mégpedig a Péter–Antikrisztus hagyomány formájában az óhitűek körében. Ami pedig a cár uralkodásának historiográfiai értékelését illeti, e vonatkozásban Scserbatov és Karamzin nézeteit ismertetem, minthogy a 18. század második felében már felmerült a cár tevékenységének kritikája, és nem csak a történetírók körében.

²⁸ SZVÁK 2001.

²⁹ PERRIE 1987.

I. FEJEZET

A „ROSSZ URALKODÓ” ÉS A ZSARNOK MINT SZEMANTIKAI ÉS TERMINOLÓGIAI PROBLÉMA A KÖZÉP- ÉS KORA ÚJKORI NYUGATI KERESZTÉNY, VALAMINT AZ OROSZ ORTODOX KULTÚRKÖRBEN A 19. SZÁZAD ELEJÉIG

ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK A „ROSSZ URALKODÓ” – ZSARNOK PROBLEMATIKA KAPCSÁN

„A zsarnok – akár jogtalanul, akár jogszerűen
(*by wrong or by right*) kerül trónra – az, aki sem
a törvényre, sem a közjóra nincs tekintettel
(*neither Law, nor common good*), hanem csak saját
maga és klikkje (*faction*) érdekében uralkodik.”³⁰

A könyv első részében nem azt tűztem ki célként, hogy a „rossz uralkodó” vagy szűkebb értelemben speciálisan a zsarnokság problematikájának 19. század előtti történetét akárcsak vázlatosan is bemutassam, ami önmagában is minimum egy vaskos kötetet igényelne, nem is beszélve a feladat súlyáról. Amire kísérletet teszek, az nem más, mint egy rövid fogalmi és terminológiai tisztázás a *rossz uralkodó* és a *zsarnok* viszonya kapcsán, továbbá néhány *toposz*, *súlyponti kérdés* (például az ellenállás formáinak problematikája) és *kronológiai csomópont* felvázolása, főként a késő középkortól (1300–1450) kezdve a 19. század elejéig. Azzal a céllal, hogy átfogó képet kapjunk a főcímben megfogalmazott problémáról a nyugati keresztény kultúrkörön belül, és egyúttal címszószerűen

³⁰ MILTON 1649: 17.

jelezzük, hogy miként voltak jelen, ha egyáltalán megtalálhatók voltak, az egyes toposzok Oroszországban, vagy éppen miért hiányoztak az orosz gondolkodásból. Az ugyanis nyilvánvaló, sőt, evidencia, hogy a „rossz uralkodó” kérdését (is) egy-egy adott szerző interpretációjában, valamint az ő kulturális közegében kell vizsgálni: más szavakkal a „rossz uralkodó” konkrét tartalma erősen kultúrafüggő.³¹

Milton fent idézett rövid definíciója nemcsak abból a szempontból érdekes, hogy lakonikusan adja vissza a 13. századtól uralkodó felfogást a zsarnokságról a nyugati keresztény kultúrkörben, hanem azért is, mert a zsarnokölés tanának egyik legjelentősebb kora újkori képviselője volt, és művét éppen abban az évben adták ki, amelynek kezdetén, 1649. január 30-án I. Károly (1625–1649) angol és skót királyt zsarnokként lefejezték angol alattvalói. Károlyt ugyanis 1648-ban újonnan felállított, ideiglenes bíróság elé állították zsarnokság (továbbá árulás, gyilkosság) vádjával, majd ez a bíróság halálra ítélte őt, s az ítéletet végre is hajtották. Mindez precedens nélküli volt a zsarnokság közép- és kora újkori történetében. Egy dolog volt ugyanis definiálni azt, hogy mi a zsarnokság, sőt, még az is, hogy a zsarnokölés elvileg meghatározott feltételek teljesülése esetén akár megengedhető tett. Ugyanakkor teljesen más konstelláció volt az, hogy egy konkrét uralkodót, Isten földi helytartóját ezen vád alapján ki is végezzenek. Az említett két pólus közti út ugyanis sokkal hosszabb és göröngyösebb annál, mint ahogy azt első látásra vélnénk. A zsarnokság írott vagy képi forrásokban történő ábrázolásától és általában vett elítélésétől meg kell különböztetni adott uralkodó zsarnokká nyilvánítását, amelytől még mindig nagyon távol áll az, hogy ennek alapján eljárást indítsanak vele szemben, majd ítéletet hozzanak az ügyben, és az ítéletet végre is hajtsák.³² Az első elem kivételével ugyanis minden egyes további lépés felveti azt a kérdést, hogy kinek vagy kiknek, illetve milyen szervnek van erre felhatalmazása az adott ország jogrendje szerint: azaz a törvényesség, jogszerűség gyakorlati kérdése merül fel.

Ugyanakkor I. Károly kivégzése, majd még ugyanebben az évben a monarchia eltörlése által okozott politikai zűrzavar új fejezetet nyitott a zsarnokság irodalmában, és egyúttal a politikai közösség felfogása terén is új éra (a politikai közösség konszenzuális felfogásának) kezdetei körvonalazódtak az európai politikai gondolkodásban, főként Hobbes nyomán.

³¹ SCHADEE–PANOU 2018: 3–4.

³² DUNBABIN 1988: 495.

„Az antikvitástól a reneszánszig a monarchikus uralom hatékonyságára és legitimációjára úgy tekintettek, hogy az nagyrészt az uralkodó helyes moralitásától függött [...] Megfordítva, ha az uralkodó életvitele és kormányzása nem felelt meg az erény(ek) gyakorlásának és a bűnök kiirtásának, akkor az a közjával ellentétes viselkedés volt, és következképp kikezdte a legitimációt.”³³

Ugyanakkor a 16. századi francia vallásháborúk (1562–1598), valamint a 17. századi Anglia, pontosabban a Brit-szigetek vallásháborúja (1640–1660) során fellépő anarchikus állapotok és a politika új felfogása – amely szerint a politika nem más, mint a hatalom megszerzése, megőrzése és kiterjesztése – részben átírta ezt az évszázados paradigmát, minthogy maga a politikai közösség megmaradása lett az elsődleges cél.

„A 16–17. században a politikai teória új paradigmái – a *raison d'état* és az új abszolutizmus –, bár korántsem jelentettek teljes törést a múlttal, mindazonáltal bonyolították vagy elvetették azt, hogy az erény képezi a kormányzat alapelvét. Az előbbi gondolati áramlat, amelyet hagyományosan Machiavellihez kötnek, bizonyos bűnöket megengedhetőnek tartott, mint amelyek praktikusan szükségesek a kormányzáshoz.³⁴ Az utóbbi érvelés, amelynek archetipusát Thomas Hobbes képviselte, megengedhetőnek tartotta az erények és bűnök helyettesítését azzal, hogy a nagyobb jó a megkérdőjelezhetetlen szuverenitás elvében rejlik.³⁵ Mindkét perspektívából nézve a politikai moralitás arisztotelianus értelmezésének kimúlása a rossz uralkodó azon felfogásának végét jelenti, amelyik a személyében romlott, valóban gonosz úr képzetéhez kötődött.”³⁶

³³ SCHADEE–PANOU 2018: 6.

³⁴ Maga Machiavelli azonban még nem használta a *raison d'état* kifejezést. Az államrationalitás–államérdek fogalmát lásd *Az államrationalitástól az államérdekig: a raison d'état értelmezései és képi ábrázolása* című alfejezetben in SASHALMI 2021: 95–104.

³⁵ Hobbes „unikális a tekintetben”, hogy irrelevánsak számára „az uralkodói alkalmasság kérdésében az egyéni kvalitások”. RANUM 2020: 169. A szuverén hatalom megítélésében nála ugyanis az az elsődleges szempont, hogy képes-e biztosítani a polgárok békéjét és védelmét, másként az anarchia elkerülését. Hobbes a zsarnokságot a hatalomgyakorlás mikéntje tekintetében úgy a *De cive* (1642) című művében, mint később a *Leviatán*-ban (1651) egyéni megítélés tárgyává teszi. HOEKSTRA 2001: 437. Elkerülhetetlen ugyanis, amint írja, hogy „valaki Királynak hívja azt, akit más Zsarnoknak”, ezek azonban csak „különböző érzelmek a polgárok részéről az uralkodóval kapcsolatban” (*De cive*); továbbá amellet érvel, hogy a zsarnokság nem egy másik kormányzati forma (azaz nem a monarchia elfajzása), hanem csak egy másik megnevezés a monarchiára, minthogy „azok, akik elégedetlenek a Monarchiával, Zsarnokságnak hívják azt” (*Leviatán*). Idézi HOEKSTRA 2001: 437. Mindez azt jelenti, hogy a szuverén monarchikus hatalom, mindaddig, amíg az állampolgárok békéjét és védelmét biztosítja, legitim hatalom, függetlenül attól, hogy azt valaki zsarnoknak tartja-e.

³⁶ SCHADEE–PANOU 2018: 6.

Mindazonáltal a régi elveket nem lehetett egykönnyen kiiktatni. Jó példa erre az európai hírű holland jogtudós, Gerhard Noodt (1647–1725) azon beszéde, amelyet a leideni egyetem leköszönő rektoraként mondott el 1699-ben, és amelynek címe a következő volt: *A szuverén hatalom kiterjedtségéről és a rómaiak Lex regalis törvényének igaz értelméről*. Ez az értekezés ugyanis, amely először franciául, majd 1708-ban angolul is megjelent, a szuverén és a zsarnok közti különbségtétel kifejtésével indul.³⁷ A műből származó, az alábbiakban idézendő terjedelmes részlet két szempontból is igen alkalmas arra, hogy jelen téma felvezetéseként szolgáljon az európai kontextus kapcsán. Egyrészt a kronológia miatt, mint-hogy e könyv túlnyomórészt a 18. századdal kíván foglalkozni, másrészt annak okán, hogy a szerző jól megvilágítja azokat a fő problémaköröket, amelyek a zsarnokság kapcsán megkerülhetetlenek egy bevezetőben: Noodt ugyanis közérthető módon összefoglalta a zsarnokságra vonatkozó, a közép- és kora újkor folyamán a nyugati keresztény kultúrkörben megjelent legfontosabb értelmezéseket. Másfelől az adja a mű jelentőségét, hogy a korai felvilágosodás eszméjét is tükrözi a politikai közösség konszenzuális alapon történő felfogásából kifolyólag – Noodt a felvilágosodás egyik jeles képviselője volt –, viszont még nem jelenik meg benne a 18. század előrehaladtával meglehetősen általánossá váló nézet, amely a zsarnokságot a despotizmus szinonimájaként használta. Minden bizonnyal azért, mert a tudós jogi fejtegetésekben a despota és a zsarnok jól megkülönböztethető, noha gyakorlati szempontból nem ellentétes minőségek voltak.

„Gyakran eltűnődtem azon, uraim, hogy oly sok nagy ember, amikor arra vállalkozott, hogy a szuverének hatalmát vizsgálja, miért tulajdonított ugyanolyan tekintélyt a fejedelemnek és a zsarnoknak – két minőség, amelyek ugyanakkor olyannyira ellentétesek, hogy semmit nem lehet elképzelni, mint amik ennyire összeegyeztethetetlenek egymással. Egyszóval: az egyik az emberek konszenzusával uralkodik felettük, míg a másik ennek ellenében; az egyik csakis a közjót nézi, a másik kizárólag saját egyéni érdekét keresi; az egyik fenntartja a törvényeket, a másik lábbal tiporja azokat; az egyik minden egyes alattvaló életét, szabadságát és jólétét úgy tekinti mint megannyi olyan szent dolgot, amelyhez nem merészel hozzányúlni, és amelytől távol tartja kezeit, szemeit, sőt, még hajlamait is; a másik úgy gondolja, hogy mindez jogosan az övé, és teljességgel a saját kedve szerint rendelkezhet

³⁷ A fordítás során az írás 1708-as angol kiadását használtam, amely a *The Power of the Sovereign, and the Right of Liberty of Conscience. In Two Discourses* című kiadvány részeként látott napvilágot Londonban, annak első értekezését képezve: *Of the Extent of Sovereign Power: And the True Sense of the Lex Regalis of the Romans*.

róluk. Röviden, az egyik, Istenhez hasonlóan, az ő példáját követve, semmiben nem leli annyira kedvét, mint abban, hogy az emberiség boldogságát elősegítse, szeretetnek és tisztetnek örvend, sőt, rajonganak érte, úgy saját alattvalói, mint az idegenek. Mindenki hozzá folyamodik mint boldogságuk és megmaradásuk szerzőjéhez, és készek bátran feláldozni magukat érte, akinek szellemére fogékonyak, amely életet ad nekik, egyesíti őket, kormányozza őket, felvirágoztatja őket, és boldogulást hoz számukra. A másik valódi pestise a köznek, jót senkinek nem tesz, csak bajt okoz mindenkinek, és következőképp mindenfelől rettegés és szitkok övezik, rémuralmat, rombolást és pusztulást hoz oda, amerre jár, mint egy óriási méretű fenevad, amely pusztává változtatja maga körül az egész országot. Az ész így azt követeli meg tőlünk, hogy ne mossuk össze a fejedelmet a zsarnokkal, hogy szeszélyeit se tegyük meg hatalma mértékének, hanem az igazságosság és a törvények észszerű kereti közé szorítsuk azt [...] Kevesen vannak azok, akik megvédem az emberek ügyét; legtöbbször a *zsarnokét* védem, a *fejedelemt* név örve alatt, és megkísérlik meggyőzni magukat és másokat arról, hogy ha valamikor bármiféle ellentét támadna a fejedelemt és a nép érdekei közt, és szükségszerűen az egyiknek meg kell gyengülnie, vagy akár teljesen el kell pusztulnia, akkor ennél fogva jobb választás és kedvezőbb lenne az, hogy olyan fejedelmet tőrjenek meg, aki igazságtalansággal és kegyetlenséggel elnyomja az alattvalóit, mint megengedni az alattvalóknak, hogy elfojtsák a fejedelemt tombolását, akinek az a szándéka, hogy elpusztítsa őket [...] Részemről, amikor érveket keresek egy ilyen extravagáns, durva és embertelen vélekedésre, egyetlen olyat sem találok, amely a legkisebb mértékben összhangban lenne a természet törvényével. Bárki vagy is, aki ilyen véleményt dédelgetsz, legyél akár fejedelemt, vagy legyetek udvaroncok, hadd mondjam el nektek, hogy lealjasítotok egy olyan dolgot, amely önmagában véve helyes, jó és szent, határtalan ambícióikkal vagy szolgai hízelgéseitekkel, és egy ember kénye kedvének vetitek alá tudniillik a politikai kormányzatot (*civil government*), amely azért állíttatott, hogy mindenki javát szolgálja [...] És azért, hogy meggyőzzem önöket arról, amiről beszélek, a szuverén nagyság példájával élek: van-e magasabb rangú és fenségesebb méltóság annál, mint amely Istené, akit nemcsak egyetlen nép imád, hanem akit a világmindenség Uraként és Parancsolójaként imádunk? Ez a legfőbb lény ugyanakkor nem gyakorol olyan hatalmat, amelyre azt mondhatnánk, hogy szélsőséggé válik; ellenkezőleg, bizonyos törvények korlátjai közé szorítja magát, amelyeket ő jelölt ki saját maga számára; nem kevésbé abszolút, kevesebb hatalommal sem bír ő amiatt, hogy jöttányit sem képes eltérni attól, ami jó. Honnan jön akkor az, hogy néhány ember a fejedelemt eszméjéről ettől eltérő gondolkodjon? Miért nem fogják megengedhetőnek tartani, hogy az, aki Istent képviseli itt a földön, az ő példáját követve betartsa az ész legszigorúbb korlátait, és ne gondolja magáról, hogy szabadságában áll, vagy felhatalmazása van arra, hogy azt

tegye, ami neki tetszik; sokkal inkább úgy kell tekintenie magára, hogy meg van kötve [a keze] azokban a dolgokban, amelyek ellentétesek a kötelességével, és alá kell vetnie saját magát annak, hogy szükségszerűen kövesse ezt az irányelvet [...] De most, uraim, ideje, hogy befejezzem. Hosszabban szóltam annál, mint ahogy gondoltam. És most láthatják, hogy a szuverén magisztrátust, bármilyen címe legyen is, nem a mennyekből küldték, hanem a közösség közös megegyezése hozta létre. Ha úgy akarja viselni magát, hogy fejedelem vagy magisztrátus legyen, akkor köteles elfogadni azt, hogy alá van vetve a törvényeknek, nem áll a törvény felett. Hogy hatalmának mértéke nem az ő szeszélye kell hogy legyen, hanem az, ami előnyös a politikai közösség számára; ha pedig másként cselekszik, akkor nem fejedelemtént vagy magisztrátusként cselekszik, hanem zsarnokként, akit ebben az esetben alattvalói minden isteni és emberi törvény szerint megfégezhetnek.”³⁸

Noodt művének idézett részlete ugyanakkor jól példázza James Hankins megállapítását, miszerint:

„A modern kor előtt az európai civilizáció a zsarnokság jelenségének két alapvető értelmezését fejlesztette ki. Az egyik értelmezés vagy értelmezéscsalád az ókori görög filozófusok írásaiból származott le, és a jellem, valamint az intellektus szerepét hangsúlyozta. A másik a római jog tradíciójából alakult ki, amely a zsarnokságra a *ius* megsértéseként tekintett: a természetjog vagy a legalitás megsértéseként.”³⁹

Bár Hankins megjegyzi, hogy a két vonulat, az *erényé* és a *jogé* már a görög és a római gondolkodók esetében sem különült el élesen – jegyezzük meg, Noodt esetében is ez a helyzet, ami nem számított kivételnek –, analitikus kategóriákként való használatuknak véleménye szerint létjogosultsága van a humanista politikai irodalomban.⁴⁰ Ugyanakkor ez a megkülönböztetés jól alkalmazható a zsarnokságra vonatkozó orosz nézetek értelmezésére is.

Amikor e könyv megírásának ötlete megfogalmazódott bennem, eredetileg kizárólag a zsarnokság fogalmára akartam koncentrálni Oroszország (1700-tól új fázisába lépő) nyugatosodása/európaizációja, tehát az európai kontextus okán. Nevezetesen, hogy a *tyranniát*, illetve a *tyrannust* a késő középkori és kora újkori nyugati politikai gondolkodás két fő vagy leggyakoribb értelmezése alapján vizsgáljam meg a címben jelzett időszakban – természetesen nemcsak ezeket

³⁸ NOODT 1708: 1–9, 84.

³⁹ HANKINS 2019: 103. Így például Cicerónál a *tyrannus* az „igazságtalan király” (*rex iniustus*).

⁴⁰ HANKINS 2019: 103.

keresve az orosz forrásokban, hanem oly módon, hogy magukból a forrásokból kiindulva azokat saját tradíciójuk és kontextusuk viszonylatában értelmezem. Ez a két fő értelmezési szempont a hatalom forrására, illetve a hatalomgyakorlás módjára vonatkozik. Ennek nyomán a késő középkor latin szóhasználata megkülönböztette a *tyrannus ex defectu titulit*, azaz, aki a „jogcím hiányából” eredően zsarnok, vagy más néven „bitorló” (*usurpator*), illetve a *tyrannus ex parte exercitiit*, aki viszont az a személy volt, aki a „hatalomgyakorlás mikéntjéből kifolyólag” számított zsarnoknak.

Tulajdonképpen ezzel a megkülönböztetéssel és szembeállítással kezdődik Noodt írása is, a *fejedelem* – a *princeps* terminust a 13. századtól a politikai irodalom a szuverén uralkodó általános megnevezéseként használta – és a *zsarnok* közti éles terminológiai megkülönböztetés kifejtéseként. Ugyanis míg egyes szerzőknél a „fejedelem” (*princeps*) vagy a „király” (*rex*) szó egyaránt vonatkozhatott a jó uralkodóra és a zsarnokra (a „rossz királyra”), másoknál a szóhasználat is *eo ipso* a dichotómiát fejezte ki.⁴¹ Így például a kora középkor e tekintetben legfontosabb szerzője, Sevillai Izidor számára a *rex* csakis a jó, igazságos uralkodó megnevezése volt: a *rex* általa megalkotott etimológiájából kiindulva – *rex a recte regendo vocatur* („a királyt a helyesen való [*recte*] uralkodás miatt nevezik annak”) – élesen elhatárolta és egyben szembeállította az ilyen monarchát a zsarnokkal, amely utóbbi nem lehetett *rex*, csakis *tyrannus*.⁴² Izidor és az általa teremtetett tradíciót követők számára ugyanis a „rossz király” kifejezés önellentmondás volt: tehát az uralkodó vagy király, vagy zsarnok.⁴³

Arra is van példa ugyanakkor, jóval Izidor előtt, az Ószövetségben, valamint az ókori görög és római szerzőknél, hogy maga a *királyság intézménye* hordozza magában *potenciálisan a zsarnokság lehetőségét*, amely ennél fogva csak részben személyfüggő, minthogy magába az intézménybe van belekódolva az, hogy a király zsarnokká váljon.⁴⁴ Ez a szemlélet a 18. században a felvilágosodás korának egyes szerzőinél jelentkezett újra erőteljesen, és nem véletlenül, mint-hogy az antikvitáshoz, Róma történetéhez való visszanyúlás és a köztársaság – a 18. század szóhasználatában a „szabad állam” (*free state*) – dicsőítése képezte ennek hátterét. A republikánus eszme aztán, amelynek középpontjában „Brutus [alakjának] köztársasági mítosza” állt, a nagy francia forradalom első szakaszában

⁴¹ SCHADEE–PANOU 2018: 3.

⁴² NEDERMAN 2018: 139–140.

⁴³ NEDERMAN 2018: 139.

⁴⁴ SCHADEE–PANOU 2018: 4.

kapott újabb, nem látott lendületet,⁴⁵ és végül elvezetett a zsarnoknak kikiáltott XVI. Lajos kivégzéséhez (1793) és a köztársasági államforma bevezetéséhez: a minta pedig nyilvánvalóan I. Károly esete volt, hiszen Lajost is perbe fogták. A monarchia–zsarnokság kapcsolattársítás – főként francia hatásra – Oroszországban is megjelent a 19. század elején a dekabristáknál, akikkel e könyv zárul.

A királyság mint a zsarnokság lehetőségét potenciálisan magában hordozó intézmény felfogásával azonban gyökeresen szemben állt, sőt, domináns volt a közép- és kora újkorban a királyságról mint legjobb kormányzati formáról vallott elképzelés. Ugyanis a keresztény szakrális monarchia alapelvéből kifolyólag a középkori, kora újkori király isteni joggal uralkodott, ezáltal „tükre és szolgálja volt a mennyei úrnak: közvetítő az emberi lények valamint a kozmosz legfőbb és örök királya közt”.⁴⁶ Különösen erős volt ez a nézet a 15. század közepétől kezdve, amely a királyok isteni jogalapjának nézetében csúcson állt ki. Ebben

⁴⁵ MONNIER 2006: 22.

⁴⁶ SCHADEE–PANOU 2018: 4–5. Ez alól nagyjából a 1200–1450 közti időszak volt némiképp kivétel, amikor a politikai gondolkodás fő áramlata szerint a király hatalmát nem közvetlenül eredeztették Istentől, hanem azt tartották, hogy a nép közvetítésével szállt rá a végső soron Istentől származó hatalom: azaz a nép akarata lényegi jelentőséggel bírt. Ebből következően az uralkodót inkább tekintették a nép képviselőjének, mint Isten földi helytartójának. Mindazonáltal a nyugati kereszténység politikai gondolkodásának egyik fő jellemzője a 12. századtól éppen a pluralitás volt a hatalom eredetét illetően, azaz mindig léteztek egymással versengő teóriák, szemben például az orosz területekkel, ahol a hatalomfelfogás monolit volt a 18. század előtt. Ott ugyanis axiómának számított Pál apostol „nincsen hatalom, csak az Istentől” sorának *erősen perszonális* és logikai megkülönböztetést nélkülöző értelmezése: eszerint a hatalom, pontosabban a hatalmat gyakorló személy hatalma kizárólag és közvetlenül Istentől származik, mégpedig az uralkodó isteni kijelölése folytán, azaz a nép semmilyen szerepet nem játszik a hatalom eredeztetésében. Éppen ezért előfordult, hogy (e felfogás jegyében) a páli sort is rosszul idézték: „nincsen uralkodó, csak az Istentől.” E paradigmán belül mindössze annyi változás történt a cári dinasztia 1598-as kihalása után (a korabeli hivatalos dokumentumok szerint), hogy azok, akik a cárt megválasztó gyűlésen megjelentek (1598-ban, majd az új dinasztia, a Romanovok első cájra, Mihail esetében 1613-ban), mindössze kinyilvánították Isten akaratát: azaz pusztán eszközei voltak az isteni akaratnak, minthogy Isten már előre kiválasztotta az illetőt a cárságra. Mihail Romanov esetében a megválasztásáról szóló hivatalos dokumentum úgy fogalmaz, hogy az isteni kiválasztás „már az anyaméhben” megtörtént, ami egyértelműen a szakralitás erősségét mutatja, ráadásul krisztusi aurával ruházta fel a cárt! Más szavakkal a nép konstitutív módon nem játszott szerepet a hatalom eredeztetésében: ezt a felfogást fejezte ki az a gyakran előforduló kifejezés az 1610–1613-as interregnum idején, hogy „válasszunk magunknak cárt, akit Isten ad”. Az a gondolat, hogy a nép a valódi forrása a hatalomnak, első ízben, világos módon 1730-ban jelent meg Oroszországban, amikor egy szűk udvari csoport korlátozni akarta az autokráciát, és a trón elnyeréséhez szükséges feltételeket szabott az új uralkodónak, Annának (1730–1740). E kérdést részletesen lásd SASHALMI 2020: 45–47, 68–70.

a koordináta-rendszerben kellett elhelyezni a különböző évszázadok során a rossz uralkodóról alkotott elképzeléseket.

Két, viszonylag új angol nyelvű munka is megerősített abban, hogy éppen az összehasonlítás miatt célszerű szélesebb perspektívát nyitni, és a „rossz uralkodó” problematikájának keretén belül tanulmányozni a zsarnokság kérdését. Az egyik S. T. Ambler *Bishops in the Political Community of England 1213–1272* című könyve, amely a cím alapján látszólag nem tartozna szorosan a témához, azonban fontos, jól hasznosítható összefoglalást ad ebben a vonatkozásban. A nyugati keresztény kultúrkörben az érett középkor nagy századában, a 13.-ban ugyanis „a különböző tudományágak”, így a kánonjog, valamint az Arisztotelészt beépítő skolasztikus filozófia, továbbá a gyakorlat is „megmutatta, hogy a világ nem fehér és fekete volt: az uralkodókat nem lehetett pusztán csak királyokra és zsarnokokra osztani”,⁴⁷ azaz besorolni abba a „közhelyszerű különbségtételbe, miszerint a király és a zsarnok a monarchikus érme két oldala”.⁴⁸

Szükség volt egy ehhez képest sokkal árnyaltabb megközelítésre az uralkodást (és annak, mondhatni, Istentől rendelt formáját), a fejedelmi kormányzatot illetően. Ilyen volt az „alkalmatlan király, nem megfelelő király” (*rex inhabilis, rex insufficiens*) kérdése, amikor valamilyen okból kifolyólag az uralkodó nem tudta, azaz valamiért nem volt képes vagy nem akarta ellátni megfelelően a hivatalával járó teendőit. (Ennek részleteit lásd később.) Valóban, az ilyen értelemben vett „rossz uralkodó” nem volt zsarnok, viszont nem volt képes az uralkodótól elvárt erkölcsi és/vagy észszerények gyakorlására. Az uralkodói alkalmatlanság fogalma tehát ennek az ún. erénypolitikai diskurzusnak a kiágazásaként értelmezhető.

Az „alkalmatlan uralkodó” problematika is jó példa arra, amit James Collins fogalmazott meg igen frappánsan általánosabb érvénnyel, amikor a kora újkori Franciaországról írt könyvének bevezetőjében figyelmeztet: tartózkodjunk attól, hogy „a mi ellentmondásmentes eszméinket alkalmazzuk a francia ancien régime-re; ahhoz, hogy valaki megértse ezt, el kell fogadni az ellentmondásokat, inkonzisztenciákat, egy olyan rendszer társadalmi és politikai realitását, amely nem az ez *vagy* az közti választáson, hanem az ez *és* az egymásmelletteiségén alapult”.⁴⁹

⁴⁷ AMBLER 2017: 53.

⁴⁸ AMBLER 2017: 50.

⁴⁹ COLLINS 1995: 4 (3. l.j.). Az értelmezési paletta tehát nem pusztán a király és a zsarnok közötti választásban merült ki.

Kifejezetten a témát tárgyaló munka az *Evil Lords: Theories and Representation of Tyranny from Antiquity to the Renaissance* című tanulmánykötet, amelynek nemcsak egyes esettanulmányai tanulságosak, hanem bevezetője is számos olyan megfontolandó módszertani felvetést tartalmaz, amely vagy önmagában, vagy azt továbbgondolva hasznosítható volt. A mű bevezetőjében a szerkesztők megjegyzik a „rossz uralkodó” és a zsarnok terminusának jelentése kapcsán, hogy azok közt – a kétségkívül meglevő distinkció ellenére – átfedések vannak: ugyanis a zsarnok és a rossz uralkodó „a diszkurzivitás szempontjából gyakran ugyanaz”.⁵⁰

A „rossz uralkodó” eszméje azonban nyilvánvalóan szélesebb spektrumot fed le, mint a zsarnokság (annak különböző típusaival), így értelemszerűen több kategória különíthető el benne a zsarnokságon túl (amint erre részben már utalás is történt), amelyek önállóan is értelmezhetők (lásd majd: a rossz uralkodó mint Antikrisztus); ugyanakkor e kategóriák érintkezhetnek, sőt, akár össze is olvadhattak egymással vagy a zsarnokság valamelyik típusával (lásd majd: a zsarnok mint Antikrisztus értelmezését). A rossz uralkodó tette ugyanis „irányulhatott az egyén, a társadalom vagy akár általában a kozmikus rend ellen”, de lehetett az ilyen uralkodó Isten büntetése is⁵¹ a nép bűnei miatt – ez utóbbi, minthogy bibliai eredetre vezethető vissza, ugyanúgy megtalálható volt mind a nyugati, mind az ortodox kultúrkörben.⁵² A rossz uralomról szóló diskurzust ebből következően úgy kell vizsgálni, hogy ez „miként viszonyul azon etikai és metafizikai elvekhez, amelyek hozzájárultak a politika megértéséhez, valamint olyan szélesebb fogalmakéhoz, mint az állam és az egyén, a szabadság és a boldogság, az emberi és az isteni igazság”.⁵³ Ha a fejezet elején közölt Noodt-idézetet újraolvassuk, akkor ebben megtalálhatjuk az itt említett kiágazásokat. Sőt, amint látni fogjuk, az idézetben foglaltak alkalmazhatók az orosz eszmetörténetre is, annak különböző periódusaiban.

A rossz uralomról szóló diskurzus célját – a vonatkozó írárok műfajától függetlenül – általánosan a következőképpen foglalja össze az imént említett mű bevezetője, amelyet érdemes hosszabban idézni:

„Ennek az irodalomnak a nagy része didaktikus vagy intelemjellegű, hogy ellensúlyát keresse a rossz uralomnak, vagy csillapítsa azt, a tanítás révén. Némelyikük úgy vizsgálja a gonosz úr képét mint olyan eszközt, amelynek révén annak pozitív ellenpontját lehet definiálni.

⁵⁰ SCHADEE–PANOU 2018: 2–3.

⁵¹ SCHADEE–PANOU 2018: 3.

⁵² „Adtam néked királyt haragomban, és elvettem az én búsulásomban!” (Hós 13:11.)

⁵³ SCHADEE–PANOU 2018: 4.

Sok szöveg diagnosztikus, abban az értelemben, hogy leírja, miként lehet felismerni a zsarnoki kormányzatot, valamint miként kell viszonyulni hozzá. Némelyik pedig akár még bajelhárítóként is funkcionálhatott. Mindazonáltal, ami mindegyik írásban közös, az nem más, mint az aggódás, hogy miként igazgassák a politikai(lag szervezett) társadalmakat, illetve azon körülmények számbavétele, hogy a valóság mikor nem tud megfelelni, vagy ténylegesen nem is felel meg ezeknek az ideáloknak.”⁵⁴

A „ROSSZ URALKODÓ” ÉS A ZSARNOK AZ ÉRETT ÉS A KÉSŐ KÖZÉPKOR POLITIKAI IRODALMÁBAN

A zsarnokság késő középkori és kora újkori főbb értelmezéseinek felvázolása előtt mindenképpen meg kell említeni, hogy a 12. században, Salisburyi János *Policraticus*ának (1159) hatására már formálódott a kétféle, a jogcím hiánya folytán, illetve a hatalomgyakorlás mikéntje okán zsarnokká váló uralkodó megkülönböztetése. Salisburyi János azonban más szempontból is fontos megállapításokat tett a zsarnoksággal kapcsolatban, amelyek kiindulópontjaivá váltak a kérdés későbbi fejtegetéseinek.⁵⁵ A *jog és a közjó hangsúlyos elvei* miatt ő már nem annyira morális, hanem jogi szempontból tekintett a zsarnokságra. Nála a zsarnok az, aki nem tiszteli a törvényt, és a zsarnoki kormányzást mint a szolgaság és a jogtalanság állapotát állította szembe a fejedelmi kormányzással, amely tiszteletben tartja a nép szabadságát és jogait. Az igazságos uralkodó (*princeps*) „istenség képmása” (*imago divinitatis*) és a „méltányosság képmása” (*imago aequitatis*) volt, míg a zsarnok „az ördög képmása” (*imago diaboli*).⁵⁶ A zsarnokságra vonatkozó

⁵⁴ SCHADEE–PANOU 2018: 2.

⁵⁵ LUSCOMBE–GILLIAN 1988: 328–329.

⁵⁶ A zsarnokságot esetenként a képi ábrázolások is az ördög alakjában személyesítették meg. Így például a sienai városháza tanácstermében látható (az 1330-as évek végéről származó) három elemből álló freskóciklus azon szegmensén, amely *A rossz kormányzat allegóriája* elnevezés alatt ismert. Itt a (felirattal is azonosított) zsarnokság allegorikus megismeréséneként egy trónon ülő férfialak látható, fekete ruhában, szarvakkal és agyarakkal ábrázolva, lábánál egy kecskével, amelyről azt tartották a korban, hogy az ördög kedvenc állata. A férfialak fejének két oldalán, valamint felette a következő három bűn női alakban való allegorikus ábrázolása jelenik meg, szintén felirattal azonosítva: bal oldalon az *avaritia* (fösvénység), jobb oldalon a *vanagloria* (hiúság), a fej felett pedig (pozíciója által is kiemelve legfőbb jellegét) a *sup[er]bia* (gőg). Az említett férfialak két oldalán szintén különböző bűnök allegorikus ábrázolása szerepel, főként női alakban. Az emelvény előterében, amelyen a férfialak trónja

megállapításai azonban nem alkotnak egységes koncepciót, nem foglalta azokat rendszerbe: erre vonatkozó megjegyzései a mű különböző részeiben jelennek meg, éppen ezért ellentmondásosak, ami egyébként jellemző lesz a kérdéssel foglalkozó későbbi szerzőkre is. A zsarnokölésre való felhívása „inkább elvi dolog, mintsem gyakorlati politika”: inkább azt akarja sejtetni, hogy majd Isten bünteti meg a zsarnokot.⁵⁷ A zsarnokkal szemben ugyanis az imát tartotta a leghatásosabb és leginkább követendő eszköznek, nem pedig az ellenállást, bár nem zárta ki magát a zsarnokölés lehetőségét sem mint végső eszközt.⁵⁸ Ennek feltételeit azonban úgy szabta meg, hogy az szinte kivitelezhetetlen volt: azaz nem tehetette meg, aki hűségesküt tett az uralkodónak, aki ezáltal elvesztette volna becsületét, és nem volt szabad méreggel megölni a zsarnokot. Bár Salisbury János neve feledésbe merült mint a *Policraticus* szerzője, maga a mű azonban nem: sőt, egészen a 16. századig népszerű maradt, olyannyira, hogy sokszor magát a mű címét emlegették a szerző neve gyanánt.⁵⁹

Mindazonáltal a 13. századi politikai gondolkodás, amint arra utaltam, túllépett azon, hogy a rossz uralkodót kizárólag a zsarnokkal azonosítsa. Ezen a ponton lépett be a politikai irodalomba az „alkalmatlan király” (*rex inhabilis*) kérdése, amelyre már Salisbury munkájában is található távoli utalás. Önmagában a *rex inhabilis* megnevezés is azt mutatja, hogy az ilyen uralkodót nem a zsarnokság fogalmában kell értelmezni, hanem valahova a *rex* és a *tyrannus ex parte exercitii* közé lehet elhelyezni, minthogy az *uralkodói hivatal gyakorlásának funkciózavara* alkotta az *alkalmatlan király* gondolatának lényegét.

Az alkalmatlanságnak is különböző fajtái lehettek azonban: ilyen volt a *rex inutilis*, valamint a *clerotes* terminussal jelölt uralkodó. Míg az előbbi szó szerint a „haszontalan király” jelentéssel bírt, és leggyakrabban ezt használták mint afféle *gyűjtőfogalmat* az uralkodásra való alkalmatlanságra (sok esetben, ahogy látni fogjuk, még akár más jelzőket is hozzátéve az *inutilishez*), az utóbbit úgy lehet körülírni, hogy ő az a személy volt, aki, mondhatni, „véletlenszerűség folytán lett király”.⁶⁰ A közös pont az volt, hogy valamilyen okból kifolyólag az uralkodó

áll, a rabszíjra fűzött *Iustitia* allegorikus női megszemélyesítése látható. *A rossz kormányzat allegóriája* című freskórészlet a zsarnokság erényalapú felfogásának grandiózus késő középkori képi ábrázolása.

⁵⁷ LUSCOMBE–GILLIAN 1988: 328–329.

⁵⁸ LUSCOMBE–GILLIAN 1988, 329.

⁵⁹ ULLMANN 1974, 121.

⁶⁰ A *clerotes* a görög *klérasz* szóból származik, ami görögül sorshúzást, sorsolást jelent. A *klérótész* az a személy volt, akit a sors, a véletlen jelölt ki egy pozícióra: ugyanakkor ez a görögben mindig

nem látta el megfelelően a hivatalával járó feladatát:⁶¹ ennek oka az előző esetben lehetett akár testi fogyatékoság vagy a szellemi képességek hiánya/elégtelensége, netán jellemhiba, mint például nemtörődömség (*negligentia*), azaz az uralkodói kötelezettségek elhanyagolása, vagy a *clerotes* esetében például anyagi helyzetből eredő probléma. „Voltak királyok, akik egyszerűen nem voltak képesek az uralkodásra. A kánonjog ezt a helyzetet a *rex inutilis* (haszontalan király) teóriájaként azonosította.”⁶² Az egész kérdés *teoretikus szinten* először nem is az uralkodók vonatkozásában merült fel, hanem az olyan prelátus esetében, aki valamilyen fizikai vagy szellemi képességben bekövetkezett változás miatt, azaz a képesség hiánya (*incapacitas*) folytán vált alkalmatlanná arra, hogy ellássa a hivatalából eredő feladatokat. A püspököt ilyen esetben nem tette le a pápa a hivatalából, hanem segítőt rendeltetett mellé, aki az ő nevében járt el.⁶³ Ezt a kérdést munkálták ki a kánonjogászok oly módon, hogy megkülönböztették a hivatal méltóságát (*dignitas officii*) a hivatal ellátásától (*administratio officii*), amit aztán a politikai gondolkodás az uralkodókra is alkalmazott.⁶⁴ Ugyanakkor a pápákat leginkább az érdekelte az uralkodókkal kapcsolatban, hogy a király ellátta-e feladatát az ő szempontjaiknak megfelelően: azaz hogy az uralkodó „a pápai politika végrehajtójának világi karjaként” működött-e.⁶⁵ Valójában ilyen megfontolásból alkalmazta IV. Ince 1245-ben II. Sancho portugál királyra a *rex inutilis* fogalmát, minthogy a király nem volt hajlandó keresztes hadjáratot vezetni, amire pedig

vallási értelmet hordozott, hiszen Athénban bizonyos tisztségviselőket sorsoltak, a sors mögött viszont az istenek akaratát értették, nem pedig egyszerűen a véletlent. A Septuaginta kezdte el a Lévitákra (Lévi leszármazottaira) használni, akiket az Isten a papi szolgálatra választott ki a pusztai vándorlás idején; a „klérus” (papság) értelem is innen eredeztethető. Ezúton köszönöm Lindner Gyula kollégámnak ezt az információt.

⁶¹ AMBLER 2017: 53.

⁶² AMBLER 2017: 53.

⁶³ AMBLER 2017: 54.

⁶⁴ A világi uralkodók pozíciója szempontjából fontos volt, hogy már egy évszázaddal a *rex inutilis* kánonjogi értelmezését megelőzően VII. Gergely pápa (1073–1085) haszontalanságra hivatkozva tette le trónjáról 1076-ban IV. Henrik német-római császárt, ami az invazitúra-harc megindulásához vezetett. Hivatkozási alapként az szolgált számára, hogy 751-ben Kis Pippin *maior domus* Zakariás pápa engedélyének (749) birtokában fosztotta meg hatalmától az utolsó Meroving-uralkodót, III. Childerichet. A precedensként megnevezett eset kapcsán VII. Gergely úgy magyarázta elődje lépését, hogy a pápa „nem annyira bűnei miatt” tette le a királyt, „hanem azért, mert oly nagy hatalomnak nem volt hasznára” (*tantae potestati non erat utilis*). AGAMBEN 2011: 98. III. Childerich esetéből aztán a 12. századi krónikások már a *rex ignavus et inutilis* (erélytelen és haszontalan király) prototípusát alkották meg. AGAMBEN 2011: 98.

⁶⁵ AMBLER 2017: 54.

a pápa szerint kötelezve volt – ugyanis 1179-ben Portugália pápai jóváhagyással lett királyság, és az adományozó pápai bulla a portugál királyok kötelezettségévé tette a harcot Krisztus nevében.⁶⁶

A királynak felrótt dolgok listája azonban sokkal beszédesebb a haszontalan király fogalmának értelmezése szempontjából, mint az imént említett indok. A pápai irat ugyanis megemlíti, hogy a király semmittevése és gyengekezűsége folytán várak, városok veszttek el, valamint eltűnt a jogrend.⁶⁷ Továbbá, bár a királynak tudomása volt különböző erőszakos cselekményekről egyháziak és világiak ellen és a köznép elnyomásáról, a gonosz tanácsadókra hallgatva mégsem tett semmit ezek ellen.⁶⁸ A király bűnlajstroma egyébként az 1245-ös lyoni zsinatra érkező portugál egyházi küldöttségtől származott, amely korábban már éveken át bombázta kérvényekkel a pápát, mindaddig hiába.⁶⁹ A pápa ugyan nem tette le a trónjáról Sanchót, aki formálisan még 1248-ig uralkodott, helyette azonban 1245-től testvére kormányzott (azaz a pápa a kánonjogi elv alapján járt el világi vonatkozásban).

Érdekes eset volt a kérdés szempontjából a 14. század végén II. Richárd (1377–1399) angol király sorsa, akit viszont olyan tanács mozdított el a trónjáról, amelyet a király saját alattvalói állítottak fel. A kánonjog által előírt felső hatósághoz való fordulást azzal hátrították el a tanács tagjai, hogy a királytól előzetesen lemondó nyilatkozatot csikartak ki, amelyben a király a kormányzásról történő lemondásának okaként elismerte arra való „elégtelenségét és haszontalanságát”.⁷⁰ Majd ezután hoztak döntést a trónról való letételéről, azaz Richárd elvesztette királyi méltóságát is, és a verdikt a bizonyított *inutilitas*, *in[h]abilitas*, *insufficiencia* (elégtelenség), *indignitas* (méltatlanság) kategóriákat jelölte meg ennek alapjául.⁷¹ Ez a felsorolás jól mutatja, hogy az általános értelemben vett alkalmatlanságot, ha szükséges volt, miként lehetett cizellálni.

Az alkalmatlanság másik fő kategóriája (*clerotes*) számára Arisztotelész szolgáltatta a muníciót a 13. században, és egyértelműen a *közjó* eszméjének fontosságával hozható összefüggésbe: a *klérótész* Arisztotelésznél olyan személy volt, aki nem rendelkezett megfelelő anyagi erőforrásokkal

⁶⁶ AMBLER 2017: 54.

⁶⁷ AMBLER 2017: 54.

⁶⁸ AMBLER 2017: 54.

⁶⁹ AMBLER 2017: 54.

⁷⁰ WALTHER 1994: 164.

⁷¹ WALTHER 1994: 163.

a királyi méltósághoz.⁷² A 13. század első felében az angol püspök, Robert Grosseteste (meghalt 1253), a *Nikomakhoszi etika* első teljes latin fordításának készítője értelmezésében a *clerotes* „úgymond félúton van a király és a zsarnok közt”, abból kifolyólag, hogy mivel nem rendelkezik megfelelő személyes erőforrásokkal, így alattvalóira kell túlzott terheket raknia, hogy megfelelően gyakorolhassa hivatalát: „ilyeténképpen saját érdeke szerint lesz kénytelen uralkodni, nem pedig az alattvalók javára”, azaz következőképp úgy, mint egy zsarnok.⁷³ Az ilyen személyről azt lehetett mondani, szólt az érvelés, hogy úgymond a sors szeszélye folytán lett király: „Mert tudniillik aki olyan, hogy nem tűnik ki mindenféle javakban, azt inkább lehet *klérótésznek*, mintegy a sors által kiválasztott uralkodónak, semmint királynak nevezni.”⁷⁴

Az alkalmatlanság kérdése a 17. század végén jelent meg Oroszországban, de ekkor még nem teoretikus módon. Első ízben 1682-ben, amikor az öröklés tisztázatlansága folytán az akkor még kiskorú Péter (a későbbi Nagy Péter) azzal az indokkal került trónra rövid ideig egyedüli cárként, hogy idősebb, de ugyancsak kiskorú féltestvére, Iván „gyenge tehetségű” volt:⁷⁵ a lakonikus kijelentés egyaránt vonatkozott Iván *egészségi állapotára és szellemi képességeire*. Az udvari belharcok miatt aztán kettős cárság következett még ugyanabban az évben, amelynek folytán Iván lett az „első cár”, Péter pedig csak a „második cár” – míg Péter féltestvére, Szofja carevna régensi szerepet kapott.

1689-ben az alkalmatlanság kérdése az önálló női uralkodás kapcsán, azaz *genderproblémaként* vetődött fel Péter részéről, féltestvére, Szofja vonatkozásában, akit megfosztott régensi pozíciójától, mivel Szofja 1686-tól a saját jogaon való uralkodás irányába tett egyértelmű lépéseket.⁷⁶

1722-ben az alkalmatlanság–alkalmatlanság problematikája viszont immár teoretikus szinten jelentkezett Nagy Péter trónöröklésről szóló törvényében, különösképpen az ennek jogosságát megindokoló, *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására* című műben, ahol már kifejezetten a *közjó* problémakörébe ágyazódott ez a kérdés. Nevezetesen, hogy a mindenkori uralkodónak pozíciójából adódóan joga és kötelessége, hogy a *legalkalmasabb*

⁷² AMBLER 2017: 53–54.

⁷³ AMBLER 2017: 54–55, 156.

⁷⁴ „Ille enim qui non est talis, scilicet superexcellens in omnibus bonis, magis potest dici clerotes, quasi sorte assumptus ad principandum, quam rex.”

⁷⁵ HUGHES 1998: 8.

⁷⁶ Ezt bővebben lásd a könyv későbbi részében, részletesen pedig SASHALMI 2013: 84–102.

személyt jelölje ki utódjául a közjő előmozdítására. Ez a személy elvben akár nő is lehetett, minthogy a törvény szövege nem tért ki arra, hogy bármiféle nembeli megkötés lenne a kijelölendő utód kapcsán. A század folyamán aztán az *alkalmatlanság* kérdése – annak klasszikus értelmezésében – még két ízben előkerült, egy-egy államcsíny kapcsán, I. Erzsébet (1741), illetve II. Katalin (1762) trónra lépési manifesztumában. Mindezekről a kérdésekről részletesen szölok majd a következő fejezetekben.

Visszatérve a nyugati keresztény kultúrkörhöz, a *haszontalan király* és a *clerotes* mint az alkalmatlanság kategóriájának alaptípusai a „rossz uralkodó” fogalmán belül voltak értelmezhetők, azonban nem tartoztak a politikai irodalom fősodrába: ez ugyanis egyértelműen a zsarnokságról szóló fejtegetés volt. A jogcím hiánya folytán, illetve a hatalomgyakorlás mikéntje okán zsarnokká váló uralkodó Salisburi Jánosnál megjelenő megkülönböztetését a 13. században Aquinói Tamás gondolta tovább, majd a distinkciót a késő középkori jogász, Bartolus de Saxoferrato (1313–1357) tette kanonikussá a 14. században, és ő az első szerző, aki immár önálló értekezésben (*De tyranno*) foglalkozott a zsarnoksággal. Továbbá Bartolus, valamint Baldus de Ubaldis (1327–1400) munkássága volt az Hankins szerint, amelyben a zsarnokság értelmezésének jogi vonala kikristályosodott, és amely jól mutatja a különbséget a zsarnokság erénypolitikai alapú, humanista felfogásához képest: ez utóbbi, „a görög koncepció” általában véve „elutasítja a zsarnokság cicerói és római jogi értelmezését”.⁷⁷

A zsarnokság Bartolus de Saxoferrato által elkülönített két típusát („a jogcím hiánya”, illetve „a hatalomgyakorlás módja”) azonban nem célszerű élesen elhatárolni egymástól Bartolus esetében, minthogy a megkülönböztetés kétségtelen megléte mellett számára általánosan az volt a zsarnok kritériuma, hogy valaki „nem a jog szerint uralkodik” (*non iure principatur*). Valóban, ha figyelmesen megnézzük Bartolus érvelését, akkor láthatjuk, hogy minuciózusan kifejti, milyen esetekre vonatkozhat a *non iure principatur*:

„Nem a jog szerint uralkodik, mert: [i] nincs jogcíme, [ii] abból kifolyólag, hogy nem lett megválasztva, [iii] vagy nem jogszerűen lett megválasztva, [iv] vagy megválasztották ugyan, de [később] érvénytelenítették, [v] vagy megválasztották, megkoronázták, és azt követően igazságos ítélet által érvénytelenítették [...]”⁷⁸

⁷⁷ HANKINS 2019: 113, xxii.

⁷⁸ BARTOLUS 2012: 2–3.

A jogcím hiányáról úgy nyilatkozik, hogy az ilyen személy „nem az általános”, hanem a „különös zsarnok”, minthogy „a zsarnoki cselekedet főként abban áll, hogy valaki saját alattvalóinak kárt okoz [...] De létezik sok más zsarnoki cselekedet is, amiről alább szólni fogok.”⁷⁹

Később ugyancsak a „nem jogszerű uralkodást” emeli ki a műben a kétféle zsarnok kapcsán: „amint a nem jogszerű uralkodás is sokféle módon történik, ugyanígy sok fajtája van a zsarnoknak is [...] megtörténik, hogy valaki nyilvánvalóan zsarnok a jogcím hiányából kifolyólag, néha pedig cselekedetei által (*ex parte exercitii*)”.⁸⁰ Ez utóbbit Bartolus 10 pontban összefoglalt konkrét listájában teszi világossá (Arisztotelészre és Aegidius Romanusra hivatkozva), miután lakonikusan leszögezi az általános kritériumot: „Azt mondom, hogy az a személy, aki zsarnoki dolgokat cselekszik, az viselkedése okán zsarnok; azaz a cselekedetei nem a közjót szolgálják, hanem kizárólagosan a zsarnokét. *Az ilyen pedig nem jogszerű uralkodás.*”⁸¹ Hankins szerint ebben rejlik Bartolus igazi újítása, mert bár Arisztotelész is a közjó mentén különíti el a jó és rossz kormányzatokat, „de Bartolus ezt újraírja” azzal, hogy a magánérdeknek a közérdek elé helyezését „a jog (*iūs*) megsértéseként kezeli”,⁸² tehát nem az erény szemszögéből tekint rá.

Bartolus tízes listája a teljesség igénye nélkül efféle elemeket tartalmazott a zsarnoki viselkedés felismerésére: a zsarnok megöli a kiváló és befolyásos embereket, hogy ne tudjanak lázadni ellene; megsemmisíti az olyan bölcs embereket, akik felismernék zsarnoki tetteit; nem engedi még a törvényes szövetkezések és szervezetek működését sem, mert fél esetleges lázadásuktól; szegénységben tartja alattvalóit, hogy saját ügyeikkel legyenek elfoglalva stb.⁸³

Bartolusra történő hivatkozás nélkül, de az ő szellemében, azaz a „jognak való megfelelés” jelentésben használja Robert von Friedenberg a *legalitás* terminust, amikor ezt írja: „A legalitáson alapuló legitimáció a középkori latin kereszténység legbelsőbb lényegét alkotta.”⁸⁴ Szerinte ugyanis a *legalitás* mind a *jogcím kérdését*, mind a *kormányzás gyakorlatának jogszerű voltát* átfogta, hiszen az uralkodók, amikor

⁷⁹ BARTOLUS 2012: 4–5.

⁸⁰ BARTOLUS 2012: 8. Említsük meg, hogy Hobbes – aki, amint korábban láthattuk, a hatalomgyakorlás tekintetében új értelmezéssel állt elő a zsarnokságról – a *defectus tituli* kérdését úgy kerüli meg, hogy az a személy, aki nem konszenzus révén szerzi meg a szuverén hatalmat, az ő értelmezésében „nem zsarnok, hanem ellenség”. HOEKSTRA 2001: 437.

⁸¹ BARTOLUS 2012: 15. (Kiemelés: S. E.)

⁸² HANKINS 2019: 114.

⁸³ BARTOLUS 2012: 16–18.

⁸⁴ FRIEDENBERG 2011: 37.

az adott ország szokásainak megfelelő kritériumok szerint trónra léptek, akkor egyúttal esküt tettek arra, hogy megtartják az ország és az alattvalók jogait és privilégiumait, azaz a törvényes hatalomgyakorlásra esküdtek fel.⁸⁵ A *legalitásnak* ez a fajta megközelítése igen fontos lesz majd a „rossz uralkodó” orosz értelmezése szempontjából, minthogy ott sem a moszkvai korszakban, sem később nem létezett koronázási eskü!⁸⁶ A *defectus tituli* esetét pedig ott a 18. század előtt egyértelműen a nem cári vérből való származás jelentette, minthogy ez utóbbi volt az isteni kiválasztottság jegye. Ez a probléma a cári dinasztia kihalását (1598) követően merült fel, az ún. „zavaros időszak” (1598–1613) idején, részben az álcárság jelenségében, részben pedig az ún. „színlelt cároknak” nevezett uralkodók esetében. Ez utóbbiakat, mint Borisz Godunov (1598–1606) és Vaszilij Sujszkij (1606–1610), bár nem adták ki magukat másnak, mint ahogy azt az álcárok tették – köztük a legsikeresebb, az I. Ál-Dmitrij, aki az álcárok közül egyedülként valóban felült Oroszország trónjára, bár rövid időre (1605–1606) –, szintén nem tartotta valódi cároknak az 1613 után keletkezett források egy része. Mivel nem vérségi jogon, hanem választás útján jutottak hatalomra, ezért nem voltak Isten igazi kiválasztottjai, hanem azt tartották róluk, hogy „machináció és ambíció” folytán lettek uralkodók.⁸⁷

Ami Bartolus munkásságát illeti, ez mindenképpen fordulópontot jelent a zsarnokság irodalmában, nemcsak precizitása miatt, hanem mert hatása azonnal érezhető volt, ráadásul ez jóval túl is mutatott a középkoron: egészen a 18. századig Európa-szerte népszerűségnek örvendett.⁸⁸ Jól példázza ezt a hatást az Egyesült Tartományok 1581-es függetlenségi (vagy másként elszakadási) nyilatkozata – noha a forrás nem említi Bartolust név szerint, azok, akik megfogalmazták a dokumentumot, jól ismerték az ő tanait.⁸⁹ Bár a késő középkorra – különösen Bartolus hatására – eléggé világos volt, hogy általában véve miben áll a király és a zsarnok közti különbség, „ugyanilyen világos volt az is, hogy nem létezett egyszerű megoldás arra nézve, hogy mi a legjobb reakció a zsarnoki cselekedetekre”, minthogy „általános konszenzus csak abban volt, hogy az erőszakot el kell kerülni”.⁹⁰

⁸⁵ FRIEDENBERG 2011: 37. Ugyanakkor hozzáteszi a kora újkorra is vonatkoztatva, hogy a korabeli latinság „aligha ismerte azt a modern megkülönböztetést”, amelyet manapság a jogi és politikai irodalom a „legális” (*legalis*) és a „legitim” (*legitimus*) szétválasztásával fejez ki.

⁸⁶ SASHALMI 2020: 68, 84 (420. l.).

⁸⁷ VAL'DENBERG 1929: 223.

⁸⁸ PEDULLÀ 2018: 194–195.

⁸⁹ JACOBS 2011: 4. A függetlenségi nyilatkozatok kérdését a középkortól a 19. századig lásd KÉPES 2006: 27–39.

⁹⁰ FRIEDENBERG 2011: 37.

Bár Aquinói Tamás – éppen a legalitás miatt – megengedte, hogy az alattvalók a bitorlónak ellenálljanak, és vele szemben erőszakot alkalmazzanak,⁹¹ sőt, akár meg is öljék, a törvényesen hatalomra került, de zsarnokká lett király esetében sokkal óvatosabb volt. Elvben nem zárta ki ugyan az aktív ellenállás lehetőségét, mindazonáltal figyelmeztetett: számításba kell venni azt, hogy az ellenállás ne okozzon nagyobb bajt, mint magának a zsarnoknak az uralma⁹² (minthogy nem zárható ki a zsarnok kegyetlenkedésének fokozódása, netán az anarchia bekövetkezése). Azaz az aktív ellenállás előre nem látható kimenetele relativizálta az ellenállás lehetőségét. Bartolus, mint ahogy mások is, a felsőbb hatalom (pápa, császár) kezébe adta a jogot, hogy a zsarnokkal szemben eljárjon.

Ami magát az ellenállás legvégső formáját, a zsarnokölést illeti, ez a politikai legitimitációról való vita mellékterméke volt, és amennyiben valaki megengedhetőnek tartotta, akkor annak filozófiai igazolása alapvetően a természetjogon nyugodott. A késő középkori szerzőkre is jellemző, hogy a zsarnokságról szóló részek az írásaikban elszórtan, nem külön fejezetben szerepelnek (kivétel Bartolus), és – részben ebből kifolyólag is – nem konkrétak, illetve gyakran ellentmondásosak az ellenállást illetően.

A 15. század előtt a zsarnokölést ritkán alkalmazták a gyakorlatban, viszont gyakran hivatkoztak rá – a 15. század elejétől viszont pont fordított lett a dolog: amikor ugyanis a reneszánsz korában megszorodtak az ilyen esetek (1407-ben például Lajos orléans-i herceget, a francia király testvérét gyilkolták meg, 1437-ben Skóciában pedig I. Jakab király [1406–1437] jutott ugyanerre a sorsra), akkor egyre kevesebb szerző értett vele egyet. Az új éra kezdetét jelzi, hogy már a konstanzi zsinat (1415) szükségesnek látta elítélni azt az elvet, hogy „törvényes, sőt, méltányos is, hogy bármely zsarnokot bármely vazallus vagy alattvaló megöljön”, és hogy e tekintetben „nem kell várnia bármely bíró véleményére vagy parancsára”.⁹³ Ez azonban nem zárta ki annak eshetőségét, hogy bizonyos esetekben a zsarnokölés megengedett, amikor erre valamely bíró felhatalmazást ad.⁹⁴ Mindazonáltal a cél a zsarnokölés lehetőségének meglebegtetésével leginkább az ijesztgetés volt, mind a reneszánsz előtt, mind a reneszánsz idején: azaz hogy milyen e világi és túlvilági következményei lehetnek a zsarnoki kormányzásnak a zsarnokra nézve.⁹⁵

⁹¹ FRIEDENBERG 2011: 37.

⁹² DUNBABIN 1988: 494.

⁹³ LEWY 1957: 319.

⁹⁴ LEWY 1957: 320.

⁹⁵ DUNBABIN 1988: 495.

A ZSARNOK ÉS A „ROSSZ URALKODÓ” A KORA
ÚJKORI NYUGATI KERESZTÉNY KULTÚRKÖRBEN
ÉS A MOSZKVAI OROSZORSZÁGBAN (KB. 1450–1700)

„A zsarnokság fogalma legfőképpen a királytükör-irodalomban szerepelt mint olyan eszköz, amely az uralkodókat a kötelezettségeikre emlékeztette.”⁹⁶ Mivel ez az irodalom egészen a 18. századig virágzott, így a magam részéről fenn-tartással kezelem Hankinsnak az alábbiakban idézendő konklúzióját. Grandiózus művében ugyanis úgy nyilatkozik, hogy az „erénypolitika” néven definiált „gondolkodásmód a politikai hatalomról” a 14–15. században a reneszánsz Itáliában érte el csúcspontját, Itália speciális viszonyainak köszönhetően – amely nem privilegizált valamely konkrét kormányzati formát, azaz nem a legjobb kormányzati forma keresése állt a középpontjában, hanem a hatalomgyakorlók karaktere –, ezt követően viszont „elvesztette népszerűségét a 17. században”: „Az erénypolitika helyét alkotmányos, jogokra alapozott, szerződéses megközelítések váltották fel a politikai hatalom igazolására és elrendezésére.”⁹⁷ Ez az irányvonal azzal a következménnyel járt, folytatja Hankins, hogy a 17. század végétől „az uralkodók erénye mint a legitimitáció kritériuma szinte teljesen törlődött a hivatalos politikai írásokból”.⁹⁸ A szerző utolsó megállapításával általában véve egyet tudok érteni, viszont hiba lenne figyelmen kívül hagyni nemcsak a 16–17. század, hanem a 18. század európai politikai irodalmának vonatkozásában is az erény szerepét, amely irodalom Oroszországra is nagy hatást gyakorolt.

Példaként említsük meg ehelyütt Rotterdami Erasmus *A keresztény fejedelem neveltetése* (1516) című művét (amelyet Hankins nem tárgyal). Ez a fejedelemtükör ugyanis egész Európában nagy népszerűségnek örvendett, és már csak a műfaj sajátosságai miatt is alapvetően a zsarnokság „erénypolitikai” felfogása dominál benne. Erasmus írása összeurópai hatásán túl azért fontos, mert része volt a felvilágosodás kori Oroszország ún. antimachiavellista erényirodalmának.⁹⁹ Végül azért releváns a jelen munka szempontjából, mert Erasmus a rossz uralkodót egyszerűen a zsarnokkal azonosítja, mint ahogy ez (amint arra korábban

⁹⁶ DUNBABIN 1988: 495.

⁹⁷ HANKINS 2019: 500, xxi–xxii.

⁹⁸ HANKINS 2019: 500.

⁹⁹ Sőt, okkal feltételezhetjük, hogy talán közvetlenül is hatott Scserbatov *Ófir* című utópiájának azon részére, amely az uralkodó gyermekeinek nevelésével foglalkozott. Ezt lásd később Scserbatov művének elemzésénél!

már utaltam) általában jellemző volt. Miután ugyanis a jó uralkodóval kapcsolatban leszögezi, hogy „csak az ő erényétől függ az ország boldogsága”, így folytatja *A rossz fejedelem képe* címszó alatt:

„Ezzel ellentétben tárjon [a nevelő] a tanítvány szeme elé egy szörnyűséges, rút vadállatot: sárkányból, farkasból, oroszlánból, viperából, medvéből s más hasonló szörnyekből összegyúrva; minden oldalán sok-sok szem, fog és félelmetes, horgas karom; emberhús hizlalja, embervér részegíti; éberen figyeli mindenki vagyonát és életét, ellensége mindenkinek, különösen a jóknak; a világ végzetes veszedelme, átkozza, gyűlöli mindenki, aki jót akar az országnak; szörnyűsége miatt elviselhetetlen, eltávolítani csak a világ romlásával lehet, mert védőkkel, kincsekkel van felfegyverezve gonoszsága. Ez legyen a tirannus képe, de ha tud, a nevelő még gyűlöletesebb képet is rajzolhat. Ilyenféle szörnyeteg volt Claudius, Caligula, ilyennek rajzolták a költők meséi Buziriszt, Pentehuszt és Midászt, nevük már rég közutálat tárgya az emberek között.”¹⁰⁰

Mindjárt ezt követően pedig *A király és tirannus közötti különbség* címszó alatt több oldalon keresztül hasonlítja össze a két uralkodói minőséget. A szövegben tallózva helyütt csak azokat az elemeket idézem, amelyeket a zsarnokság erény-, illetve jogalapú felfogása szempontjából a legfontosabbnak tartok, minthogy ez utóbbi is szerepet kap a műben.

„A tirannus feltett szándéka mindazt elérni, ami megtetszett neki. A király viszont csak azt akarja elérni, ami jó, ami becsületes. A tirannus jutalma a gazdagság, a királyé a méltóság, mely az erényt követi. A tirannus félelemkeltéssel, ravaszsággal és gonosz praktikákkal kormányoz, a király bölcsességgel, becsülettel és jótéteménnyel. A tirannus magának viseli a hatalmat, a király az országnak.”¹⁰¹

Ezután hosszasan taglalja az eszközöket, hogy miként tartja fenn hatalmát a zsarnok, illetve a király (viszály szítása az előző által – egyetértés biztosítása a polgárok közt; saját maga gazdagítása a polgárok kárára – a polgárok vagyoni jólétének megőrzése stb.), amelyek közül már nem az erény, hanem a jog szférájához tartozik az utolsónak említett módszer: „A tirannus a törvényeket, intézkedéseket, rendeleteket, szerződéseket – legyenek azok jók, vagy rosszak – azért hozza, hogy

¹⁰⁰ ERASMUS 1992: 39.

¹⁰¹ ERASMUS 1992: 39.

védelmesze saját személyét. A király mindezeket a közjóval mérlegeli.”¹⁰² Azaz a közjó és a jog kapcsolatát emeli ki (ezzel a kérdéssel egyébként külön fejezetben is foglalkozik *A törvényhozásról vagy a törvény megjavításáról* címmel), mindazonáltal az instrukciók túlnyomó többsége a görög erénypolitika jegyében fogant, amit az Arisztotelészre való gyakori hivatkozások is egyértelművé tesznek.¹⁰³ Valóban, Erasmus világosan kimondja, hogy a jó fejedelem elsődleges kritériuma az, hogy *a fejedelem jó ember* legyen, ebből következően az uralkodásról alkotott koncepciójában „a külső korlátok, úgymint a szokás, a jog vagy az intézmények, kevésbé számítanak a király jelleménél”.¹⁰⁴

Az erénypolitikai megközelítés fontos eleme volt a reneszánszban (és a barokk korban is) előszeretettel alkalmazott és Erasmusnál is hangsúlyosan jelentkező állatszimbolika segítségül hívása egyes erények, illetve bűnök megjelenítésére. Mind az írott, mind a vizuális források kedvelték az ilyesfajta példázatokat, nem véletlenül tér vissza e témára Erasmus *A tirannusok kegyetlenebbek mint a vad-állatok* címszó alatt ekként: „Ha pedig a tirannus képét keresed, akkor gondold az oroszlánra, medvére, farkasra és a sasra, ezek mind ragadozók és zsákmányból élnek”;¹⁰⁵ azaz az erőszakot testesítették meg, mint a zsarnokság jellemzőjét.

Az Erasmus által imént nevesített állatok szimbolikája kapcsán fontos megemlíteni, hogy az oroszlán és a sas esetében a kontextustól függött a pozitív vagy a negatív beállítás, minthogy voltak olyan állatok, amelyekhez egyaránt társítottak mind pozitív, mind negatív tulajdonságokat.¹⁰⁶ Így az oroszlánt általánosan használták a törvényes uralkodói hatalom szimbólumaként – az oroszlán mint az állatok *királya*, aki ugyanazt a helyet foglalja el a szárazföldi állatok hierarchiájában, mint a *király az emberi társadalomban*, viszont ekkor nem kieresztett karmokkal, illetve nem agyarakkal ábrázolták vizuálisan, mint amikor a zsarnokságot akarták megjeleníteni vele, hanem, mondhatni, nyugodt állapotában –, továbbá a bátorság mint az egyik kardinális erény megjelenítésére. Ráadásul az oroszlán és a sas a szakrális ikonográfiába is bekerült, minthogy az oroszlán szimbolizálhatta magát Krisztust vagy az ő feltámadását, isteni természetét,

¹⁰² ERASMUS 1992: 41.

¹⁰³ Így például a közjó és a törvények közti kapcsolat említése után ekképpen folytatja: „A tirannusban hemzsegnak a következő ismertetőjegyek és mesterkedések, Arisztotelész a Politika című könyvében ezeket bővebben kifejti és három csoportban összegzi.” ERASMUS 1992: 41.

¹⁰⁴ MORTIMER 2021: 26.

¹⁰⁵ ERASMUS 1992: 42

¹⁰⁶ Az oroszlánra lásd COHEN 2009: 213.

míg a „jó sas” a hitet vagy éppen az istenséget!¹⁰⁷ Ennek a szakrális ikonográfiájának a legközkeletűbb példái azok, amikor Márk és János, a két evangélista attribútumaként szerepel az oroszlán, illetve a sas.

A farkas és a medve viszont azon kevesek közé tartoztak, amely állatokhoz csakis és kizárólag negatív tulajdonságokat, bűnöket társítottak. A farkast gyakran ábrázolták úgy mint az egyik főbűn, a kapzsiság allegóriáját, valamint a boszorkányokkal és az ördöggel is társították.¹⁰⁸ Ugyancsak fontos a főbűnök és az ördög allegóriája szempontjából a medvéhez kapcsolt szimbolikus jelentés:

„A Bibliában a medve Isten haragját szimbolizálta. A kora középkortól kezdve a medvét elsődlegesen az ördögi dolgoknak, gyakran magának az ördögnek a megtestesítőjeként fogták fel. Mint a *bűn példázata*t, a késő középkori és korai reneszánsz forrásokban a medvét a *falánksággal* társították, a méz iránti híres szeretete miatt; a *bujasággal* a medve vélt szexuális étvágya miatt; esetenként pedig a *haraggal*.”¹⁰⁹

Azaz a hét főbűn közül három megtestesítőjeként is szolgált – a reneszánszban pedig éppenséggel gyakori lett a zsarnokságnak a főbűnökkel való allegorikus megjelenítése, mind az írott, mind a vizuális forrásokban. A medvének (és a farkasnak) az ördögi dolgokkal, illetve magával az ördöggel való azonosítása is táplálhatta azt, hogy Erasmusnál tételesen megjelenik a már Salisbury János esetében említett dichotómia, nevezetesen, hogy a zsarnok az ördög képmása, míg a király magáé Istené: „a rossz és elvetemült uralkodó a sátán képmását viseli”, írja, ennek kapcsán pedig Nerót, Caligulát, Heliogabalust hozza fel példaként Erasmus.¹¹⁰

Az állatszimbolika fontos volt Machiavellinél is, aki azonban a róka és az oroszlán által megtestesített tulajdonságok, azaz a ravaszság és az erő (ez utóbbi természetesen magában foglalta az erőszak alkalmazását is) kombinálását ajánlotta *A fejedelem* című művében mint követendő példát, hogy miként tartsa fenn az uralkodó a hatalmát. A mű 1513-ban íródott, de végső változata 1515-ben készülhetett el, és csak halála után, 1532-ben jelent meg nyomtatásban, viszont már előtte is viszonylag széles körben ismert volt.¹¹¹ Machiavelli könyvében „egymás mellé

¹⁰⁷ COHEN 2009: 213, 75.

¹⁰⁸ COHEN 2009: 210.

¹⁰⁹ COHEN 2009: 220. (Kiemelés: S. E.)

¹¹⁰ ERASMUS 1992: 33.

¹¹¹ SCOTT 2016: 20–21.

helyezte a zsarnokot és a fejedelmet”,¹¹² illetve hogy pontosabban fogalmazzak, azokat, akik nem törvényes úton jutnak hatalomra – minthogy ő szándékosan nem használta magát a zsarnok szót ebben a művében (!), noha az *Értekezések* című írásában megvan ez a különbségtétel¹¹³ –, valamint az olyan uralkodókat, akik törvényesen nyerik el a fejedelemséget, amikor praktikus tanácsokat adott a hatalom birtokosainak.¹¹⁴ A legalitás, azaz a hatalom megszerzésének módja, ha nem is lényegtelen, de másodrendű probléma volt számára a hatalomgyakorlás kérdéséhez képest. Ugyanakkor a *fejedelem* nem azonos számára a zsarnokkal.¹¹⁵ Machiavellinél a fejedelem megnevezéshez nem kapcsolódik sem pozitív, sem negatív konnotáció: azaz a „fejedelem” terminus értéksemleges.

Már csak azért sem azonosítható a Machiavelli által leírt fejedelem a zsarnokkal, mert Machiavelli nem vetette el teljesen a klasszikus uralkodói erények (például nagylelkűség, becsületesség, őszinteség stb.) létjogosultságát a kormányzásban (tehát azt, hogy ezekkel soha ne éljen a fejedelem),¹¹⁶ vagy éppen a jog szerepét,¹¹⁷ mint ahogy végső soron a közjó eszméje sem hiányzik nála.¹¹⁸ Mindazonáltal fő célja az volt, hogy megmutassa: mi az, ami hasznosabb

¹¹² RANUM 2020: 169.

¹¹³ SCOTT 2016: 47.

¹¹⁴ Machiavelli egyik levelében így foglalta össze a mű tartalmát: „megvitatni azt, hogy mi a fejedelemség, hogy milyen fajtái vannak, hogy miként lehet azokat megszerezni, megtartani, és miért veszítik el azokat.” Idézi SCOTT 2016: 24.

¹¹⁵ HANKINS 2019: 456. Maga a VIII. fejezet címe (*Azokról, akik gyalázat árán jutnak uralomra*) és benne a megfogalmazás, hogy „amikor valamilyen gyalázatos és istentelen módon jutnak birodalomhoz”, világosan mutatja, hogy elítéli a hatalom megszerzésnek ilyenén módját. MACHIAVELLI 1987 [1532].

¹¹⁶ HANKINS 2019: 452. Lásd például a XVIII. fejezetet (*Hogyan tartsa meg a fejedelem az adott szót*): „Bárki megértheti, mennyire dicséretes, ha a fejedelem megtartja adott szavát, őszinteséggel és nem ravaszsággal él. Napjainkban mégis azt tapasztaljuk, hogy a szószegező uralkodók vittek véghez nagy dolgokat, kik az emberek eszén kifogtak; ezek végül is többre vitték, mint akik igazul cselekedtek.” MACHIAVELLI 1987 [1532].

¹¹⁷ A XIV. fejezetben (*Miért vesztették el Itália uralkodói államaikat*) Machiavelli azt írja az új fejedelemtől, hogy „ha cselekedeteiben virtus mutatkozik”, akkor alattvalói ragaszkodni fognak hozzá, mert az új államot „jó törvényekkel, jó fegyverekkel, jó barátokkal és jó példa mutatásával erősítette”. MACHIAVELLI 1987 [1532].

¹¹⁸ Erre nézve a legjobb példa a mű utolsó, XXVI. fejezetének (*Buzdítás Itália elfoglalására, és a barbárok keze közül való kiszabadítására*) kezdősora: „A fent mondott dolgokat mind figyelembe véve, azon tűnődöm magamban, hogy a mostani Itáliában olyan idők járnak-e, amelyek egy új fejedelemnek *becsületet* hoznának, s van-e olyan dolog, amely egy eszes és *erényekkel ékes* személynek új rend bevezetését engedné, neki dicsőséget, *a köznek pedig jólétet* hozva.” MACHIAVELLI 1987 [1532]. (Kiemelés: S. E.)

a fejedelem számára a hatalom megtartása szempontjából, amely tekintetben viszont a fejedelemtükrök erényei vagy irrelevánsak, vagy éppen kibékíthetetlenek a kívánt cél vonatkozásában. Azaz „a morális integritásra való törekvés mindenféle személyes aspirációját” fel kell áldozni adott esetben a fejedelemnek ahhoz, hogy hatalmát az általa uralt terület felett megőrizze.¹¹⁹ Ezért is nevezik a művet egyesek „fordított fejedelemtükörnek”.

Az erények persze Machiavelli számára is fontosak, de ezek nem a klasszikus keresztény uralkodói erények, hanem elsősorban a férfiassághoz társított olyan praktikus képességek¹²⁰ (mint például a hadi tudományokban való jártasság, a határozottság, a merészség, az előrelátás stb.), amelyek főként háborús körülmények közt mutatkoznak meg.¹²¹ Machiavelli tehát „újradefiniálja az erényt (*virtù*), mégpedig hatékonyságként, egyfajta férfias kompetenciaként, amely minden körülménnyel megbirkózik”.¹²² Az ő értelmezésében a *virtù* összefoglalóan az „akaraterőt és azt a képességet jelenti, hogy valaki megerősítse magát egy bizonytalanságokkal teli világban”: más szavakkal, olyan *kvalitásokat és tudást*, amelyek révén „képes sorsának alakítására” Fortunával szemben,¹²³ minthogy Machiavelli szerint a szerencse csak „felerészben ura tetteinknek, hanem a másik felét, vagy majdnem annyit, önnön erőnk mozgat”.

Az allegorikusan, női alakban megiszemélyesített Fortuna nemcsak a bizonytalanság, hanem a *női szeszély megtestesítője* (lásd: „a szerencse forgandó”) is volt, akit Machiavelli szerint erősen kordában kell tartani.¹²⁴ „Amondó vagyok, hogy inkább legyen az ember szenvedélyes, mintsem óvatos, mert a szerencse olyan, mint az asszony, csak akkor tartod kordában, ha ütöd-vered.”¹²⁵ Spackman szerint „ez az a pont a fejedelemben, ahol a latin *vir*, férfi, amely az olasz *virtù* mögött rejtőzik, a leghatározottabban belép” az érvelésbe.¹²⁶ Ezáltal már az uralkodás *genderszempontja* jelenik meg burkoltan: nevezetesen a női nem alkalmatlansága az uralkodásra, amely nézet, amint hamarosan látni fogjuk, meglehetősen általános volt a reneszánsz korában.

¹¹⁹ HANKINS 2019: 450.

¹²⁰ Magából az „erény” (*virtus*) etimológiájából eredően, minthogy a latin *virtus* a *vir*, azaz „férfi” szóból származik.

¹²¹ SPACKMAN 2010: 225.

¹²² HANKINS 2019: 463.

¹²³ LABRIE 1996: 35–36.

¹²⁴ LABRIE 1996: 35–36; SPACKMAN 2010: 226.

¹²⁵ MACHIAVELLI 1987 [1532].

¹²⁶ SPACKMAN 2010: 226.

A nyugati keresztény kultúrkörben a zsarnokságról (sőt, a zsarnokölésről) szóló irodalom virágkorát a 16–17. század hozta el, és a jelenség egyrészt a Machiavellire adott válaszreakciónak tudható be, de egyúttal elválaszthatatlanul összekapcsolódott a reformáció–ellenreformáció által generált vallásháborúkkal. A 16. századtól ugyanis a reformáció nyomán a zsarnokság fogalmában új elem jelent meg: alapvetővé vált az uralkodó felekezeti hovatartozása mind a hatalomgyakorlás, mind a jogcím kérdésében. Korábban a vallás problematikája ilyen módon nem vetődött és nem is vetődhetett fel, legfeljebb abban a vonatkozásban, hogy mi történjék, ha egy törvényes uralkodó eretnökké válik. A katolikus felekezethez való tartozás ugyanis evidencia volt mind az uralkodó, mind az alattvalók részéről. A 16. századi kálvinista irodalom aztán megtalálta a felekezeti hovatartozásnak a zsarnoksághoz való kapcsolását, megteremtve a *felekezeti hovatartozásából kifolyólag eretnek–zsarnok* képét, nem szakítva ugyanakkor a zsarnokság korábbi, szekuláris értelmezésével sem. Érthetően a Bibliához nyúltak vissza, viszont megmaradt az értekezésekben a korábbi évszázadokban kimunkált racionális, jogi érvrendszer is.

Éppen az eretnekség, hitetlenség kérdése az, amely kapcsolódási pontot jelent a moszkvai korszak zsarnokságértelmezésének fő vonalával mint korabeli párhuzammal. Ezt a nézetet Joszif Volockij apát képviselte a 16. század elején, abban a műben, amelyet a novgorodi eretnekek ellen írt, és amely aztán csodálóitól a *Proszvetyityel'*, azaz *Fölvilágosító/Megvilágosító* elnevezést kapta a 17. században. (Tegyük mindjárt hozzá, hogy a *Proszvetyityel'* nem világi, hanem vallási értelemben jelentett fölvilágosítót/megvilágosítót, aminek jelentősége lesz még a későbbiekben!)

„De ha olyan cár [király]¹²⁷ uralkodik az emberek felett, akin magán is *gonosz szenvedélyek* és bűnök, kapzsiság és *harag, csalárdság és igazságtalanság (nyepravdu)*, *gőg* és düh, és *ami mindennél rosszabb, hitetlenség (nyevertije)*¹²⁸ és *istenkáromlás (bulu)* uralkodik, az ilyen cár nem

¹²⁷ Némely esetben az orosz *car'* szót „királyként” lehet, esetenként pedig kell is fordítani, ugyanis az ószövegségi zsidó királyokat *car'*-ként említik a források, továbbá a liturgiában is így illetik Krisztust (azaz Krisztus esetében a *nyebesznij car'* fordítása: „mennyei király”). Ugyancsak fontos, hogy a tatár *kánt*, valamint a bizánci *császárt* is következetesen *car'*-nak hívták a források. Szükséges azonban hangsúlyozni, hogy bár a *car'*-t uralkodói titulusként használta már III. Iván (1462–1505), ez csak 1547-től vált a moszkvai uralkodók állandó hivatalos címévé, amikor IV. Ivánt cárrá koronázták. Mindazonáltal az egyház ezt megelőzően is előszeretettel illette *car'*-ként a moszkvai uralkodókat!

¹²⁸ A *vera* (hit) szóból képezve.

Isten szolgája, hanem ördög (*gyavol*), és nem cár, hanem sanyargató (*mucsityel'*). És az ilyen cárt a családsága okán Jézus Krisztus, a mi urunk nem cárnak/királynak hívja, hanem rókának [...]¹²⁹ A három ifjú nemcsak, hogy nem engedelmeskedett Nabukodonozor cár parancsának, hanem törvénytelen ellenségnek és elvetemült *bíthagyottnak* (*otsztupnyika*) nevezte, aki gonoszabb, mint az egész világ. Az ilyen cárnak vagy fejedelemnek pedig ne engedelmeskedj, aki *hitetlenségre* (*nyecsesztyije*) és családságra akar rávenni, még ha kínozz is, még ha halállal fenyeget is! Erről tanúskodnak a próféták és az apostolok és az összes *vértanú* (*mucsenyiki*), akiket a *hitetlen cárok* [*császárok*] (*nyecsesztyivije cari*) megölték, mert a parancsuknak nem engedelmeskedtek. Ilyen módon kell tehát szolgálni a cárokat és a fejedelmeket.”¹³⁰

A mű egy másik részében, annak vége felé pedig ezt írja:

„A szent apostolok beszélnek olyan cárokról és püspökökről, akik nem gondoskodnak az alattuk levőkről, vagy nem törődnek velük: valóban, a hitetlen [szó szerint: rossz/gonosz hitű] cár (*car' zlocsesztyivij*), aki nincs tekintettel az alatta levőkre, nem cár, hanem sanyargató (*mucsityel'*), és a gonosz püspök, aki nincs tekintettel a nyájára, az nem pásztor, hanem farkas.”¹³¹

Az értelmezés kerete egyértelműen a valláserkölc: a bűnök közt több főbűn is szerepel, és a legsúlyosabb bűnök *par excellence* vallási természetűek Volockijnál, s ezt a vonalat erősíti az ördögre való hivatkozás is; végül a bűnök érzékeltetésére megjelenő állatszimbolika (róka, farkas) kontextusa is tipikusan a Biblia. A *hitetlenség* értelmezése meglehetősen tág Volockijnál: mivel műve az eretnekek ellen íródott, így nyilvánvalóan magában foglalta az eretnekséget mint az ortodoxia korabeli orosz normáitól való eltérést és minden olyan dolgot, amelyet a tízparancsolat tiltott. Ez utóbbi folytán kerülhetett egy platformra Nabukodonozor a keresztényüldöző császárokkal.

Az ideológia azonban nem adott semmiféle egyértelmű eligazítást arra, hogy a „ne engedelmeskedj” mit jelent. Mit lehet, és mit nem lehet tenni, ha egy „hitetlen cár” (*necsesztyivij car'*), azaz eretneknek számító cár – vagy mint a 17. század elején, az ún. „zavaros időszakban” (1598–1613) egy nem cári vérből, azaz nem a dinasztiaiból származó, magát azonban annak kiadó *álcár* – lép színre? Vajon passzív engedmességet kell-e tanúsítani, a korai keresztény mártírok példáját követve? Talán ez a legvalószínűbb. Vagy passzív ellenállást?

¹²⁹ Ez Lukács evangéliumára utal (13:31–32), ahol Heródes királyt nevezi Jézus rókának.

¹³⁰ VOLOCKIJ 1896: 287. (Kiemelés: S. E.)

¹³¹ VOLOCKIJ 1896: 549.

Ez elképzelhetőnek tűnik. Netán az aktív ellenállás is lehetséges? Ez már kevésbé valószínű, de ha mégis, akkor védekező vagy preventív jellegű? Ezek a kérdések homályban maradtak.

A „gonosz uralkodó” Volockijnál alkalmazott megnevezése, a *mucsityel'* legpontosabb jelentése ebben a kontextusban nem is annyira a „kínzó” vagy a „sanyargató”,¹³² hanem inkább a „mártírcsináló” lenne,¹³³ amit az általa adott példákon kívül a mártír orosz elnevezése, a *mucsenyik* is alátámaszt. A *mucsityel'* az orosz archetípusokban a *zsarnok* általános megjelölése volt, de erős vallási töltettel, amit nemcsak a bűnök imént felsorolt listája, hanem különösen a *mucsityel'*–*mucsenyik* ellentétpár bizonyít. Charles Halperin szerint nem is releváns zsarnokként fordítani a *mucsityel'*-t a konnotáció miatt, minthogy nem a klasszikus, arisztotelianus zsarnokértelmezésből, hanem az egyházatyák hagyományából eredt!¹³⁴ Ezáltal a vallási konnotációt olyan kontextusokban is közvetít(h)ette, ahol ez egyébként egyáltalán nem volt szándékolt. A *tyiran* szó ugyan már feltűnik a 17. század elején az orosz forrásokban, de a tartalma ennek is kizárólagosan vallási jellegű maradt.¹³⁵ Vaszilij Sujszkijt cárt (1606–1610) azzal vádolta egy korabeli forrás, hogy „sanyargató/mártírcsináló módon” (*mucsityel'szki*) uralkodott, és „a hatalma alatt az emberek zsarnokságban (*v tyiransztve*) éltek”.¹³⁶

Aki a zsarnokság kérdését a moszkvai korszakban másként közelítette meg, az a nyugatias műveltséggel bíró belorusz származású Szimeon Polockij (1629–1680) volt. 1663 táján telepedett le Moszkvában, majd 1664-ben Alekszej cár gyerekeinek nevelője lett. Hosszú moszkvai tartózkodása alatt írta a *Sokszínű kert* című, több mint háromezer hosszabb-rövidebb verset tartalmazó művét, amelyek egyikében (*Különbség*) röviden érintette a zsarnokság kérdését, mégpedig oly módon, ahogyan ezt senki más a moszkvai korszakban. A következő lakonikus idézetben, mint némely más versében is, egyértelmű a nyugati hatás, nemcsak pusztán Arisztotelész említése, hanem sokkal inkább a szóhasználat miatt – lásd például az „alattvaló” vagy a „polgárok szükségletei” terminust –, ugyanakkor Polockij kivételnek számított, és írásai sem jelentek meg. Mindazonáltal a változás, amely a moszkvai korszak ideológiájához képest Polockij nézeteit jellemezte „nagyryeszt (bár nem kizárólagosan) a vallási szférán

¹³² A szó rövid történeti áttekintésére lásd ULUHANOV 2019: 92–93.

¹³³ PLAGGENBORG 2018: 89.

¹³⁴ HALPERIN 2021: 66 (57. l.).

¹³⁵ VAL'DENBERG 1929: 222–223.

¹³⁶ Idézi VAL'DENBERG 1929: 223.

belüli transzformáció keretében maradt”, és nem a politika szekuláris felfogása felé mutatott.¹³⁷ A zsarnok kapcsán ezt írta:

„Azt, hogy ki a cár/király (*car'*), és ki a zsarnok (*tyiran*), ha meg akarod tudni;
Akkor Arisztotelész könyveit igyekezz elolvasni,
Ő a kettő közti különbséget abban látja,
Hogy a cár/király (*car'*) az alattvalók javát (*pribitki poddannih*) keresi és kívánja.
A zsarnok (*tyiran*) viszont ahhoz szokott, hogy minden az övé legyen,
A polgárok szükségletei (*o grazsdanszkoj potrebe*) iránt teljesen érzéketlen.”¹³⁸

Oroszországban jogi értelmezést csak a 18. században nyert a *tyiran*, legfőképpen a nyugati munkák fordításának hatására, és maga a szó is a 18. század második felében vált általánossá a politikai irodalomban – éppen e fordításoknak köszönhetően. Sokatmondó azonban, hogy számos esetben még a nyugati eszméket jól ismerő értelmiségiek is a *mucsityel'sztvo* szót használták a zsarnokságra, mint például Ragyiscsev a *Szabadság* című ódájában az 1780-as években.¹³⁹ *Utazás Pétervárról Moszkvába* című regényében (1790) is szerepel a *mucsityel'sztvo*, sőt, a *mucsityel'* is, abban a fejezetben (*Torzsok*), amelyben a cenzúra eredetéről értekezett az ókortól kezdődően. Külön érdekessége a dolognak, hogy a regény e részében milyen kontextusban fordulnak elő ezek a szavak: ugyanis a keresztény-üldözés, valamint a korai kereszténységben jelentkező eretnekség kapcsán jelennek meg! A releváns részlet így hangzik:

„Diocletianus megparancsolta a Szentírás tűzrevetését. De a keresztény vallás, miután győzött a zsarnokság felett (*nad mucsityel'sztvom*), legyőzte magukat a zsarnokokat (*mucsityelej*) is [...] A görög császárok, akik többet foglalkoztak az egyházi vitákkal, mint az államügyekkel [...] üldözni kezdték mindazokat, akik Jézus cselekedeteit és tanításait másképp magyarázták, mint ők. Ez az üldözés kiterjedt az értelem és a józan ész egyéb műveire is. Már a Nagynak nevezett Konstantin, ez a zsarnok (*mucsityel'*), híven követve a niceai zsinat határozatát, amely Arius tanításait átok alá helyezte, betiltotta és elégettetésre ítélte ennek könyveit. Azt pedig, akinek birtokában ilyen könyvek voltak – kivégeztette.”¹⁴⁰

¹³⁷ HAMBURG 2016: 201.

¹³⁸ Idézi JELEONSZKAJA et al. 1969: 187.

¹³⁹ RAGYISCSEV 1949: 435. 42. strófa.

¹⁴⁰ RAGYISCSEV 1979: 163; RAGYISCSEV 1949: 147.

Visszatérve Joszif Volockij művének elemzésére, ami szembetűnően hiányzik mind nála, mind az általa teremtett hagyományt követő szerzőknél, az a jog-szerűség kérdése és az igazságosság szekuláris, természetjogi értelemben vett felfogása. A *pravda* szó, bár „igazságosságnak” fordítjuk, a korban nem azonosítható a *iustitia* nyugati értelmezésével. A 16. századtól ugyanis a *pravda* és a *vera*, tehát az igazságosság és a hit, főként az egyházi szerzőknél elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Ahogy arra Szvák Gyula is rámutatott: „a tradicionális pravoszláv felfogás a *pravda* és a *vera* egységét, a *pravda* vallási lényegét hangsúlyozta.”¹⁴¹ Tegyük hozzá, hogy ezt az asszociációt nem utolsósorban maga a következő szavak közti áthallás is táplálta: *pravda–pravoszlavnij* (igazhítű)!

A cár által uralt közösséget a 18. század előtt *vallási közösségként* fogták fel, ahol az uralkodó feladata – Istentől közvetlenül kapott hatalmából eredően – az volt, hogy „fenntartsa a rendet és a törvényt (*zakon*), azaz az isteni rendelkezéseket”¹⁴² azáltal, hogy megvédi és megőrzi az ortodox hitet. Ugyanis *zakon* alatt elsősorban az „isteni törvényt” (*zakon bozsij*) értették, minthogy gyakorlatilag ismeretlen volt a törvényeknek a nyugati keresztény kultúrkörben általános, isteni és természeti törvényre, valamint pozitív törvényre való felosztása és ezek egymás közti viszonyának kifejtése. E megállapítás második fele igaz a korszakban kiadott világi törvénykönyvekre is, mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy a *pravda* jelentésében ne történt volna bizonyos elmozdulás ahhoz képest, mint ami az egyház berkeiben domináns értelmezés volt. Az 1649-es törvénykönyvben ugyanis már világosan megfigyelhető egyfajta szekularizáció a *pravda* jelentésében: a *pravda* ugyanis itt számos alkalommal már a „világi törvényekhez kapcsolódó igazságosság” értelmében fordul elő. Ezt nevezhetjük a *pravda* „prikázkoncepciójának”, amely viszont ekkor még nem volt kihatással a zsarnokság orosz értelmezésére, amely a valláserkölcsei megítélés keretei közt maradt, és nélkülözte a *közjó* elvét.

A nyugati keresztény kultúrkörben viszont a 14. századra egyértelmű volt, hogy a zsarnokságot ne csak morális, hanem jogi kérdésként vizsgálják, és ebben kulcsszerepet kapott a természetjog. Ráadásul a XII. Lajos (1498–1515) francia király által a reformáció előestéjén, 1510-ben összehívott pisai zsinat kapcsán kibontakozó vita a pápai hatalomról alapvető volt a későbbi évtizedek politikai gondolkodása szempontjából, amennyiben olyan vitát generált, amelynek

¹⁴¹ SZVÁK 2019: 38–39.

¹⁴² POL'SZKOJ 2020a: 145–146.

során a zsinat védelmezőinek érveiben különleges szerepet kapott a természetjog.¹⁴³ „Azáltal pedig, hogy a természetjogra hivatkoztak, világossá tették, hogy úgy tekintik az írásait, mint amelyek relevánsak nemcsak az egyház belső működése, hanem minden közösség, úgy a világi, mint az egyházi közösségek vonatkozásában.”¹⁴⁴

A nyugati kereszténységben az *eretnek-zsarnok* problematika, amint említettem, a reformáció nyomán vált elsőrendű kérdéssé. Nem véletlenül, hiszen a protestáns szerzőknél – legalábbis az 1530-as évektől – alapvető lett a következő tétel: „a fejedelem elsődleges feladata az, hogy fentartsa Isten törvényét, és előmozdítsa Isten dicsőségét.”¹⁴⁵ A protestáns gondolkodók számára ezért a zsarnokság főként a *tyrannus ex parte exercitii* kategóriájában merült ki, sokkal inkább ez számított, mint az uralkodó hatalomra jutásának módja.¹⁴⁶ A protestáns politikai teória tehát azt hangsúlyozta, hogy a földi hatalom inkább spirituális, mint világi célokat szolgál.¹⁴⁷ Ugyanakkor az ellenkező trendet képviselő katolikus szerzőknél is sok esetben „nehezen lehetett látni azt, hogy a nép miként különbözik az egyháztól”.¹⁴⁸

Mindezen fejlemények ellenére fontos azt hangsúlyozni a korabeli moszkvai hatalomfelfogás megértéséhez és főként a protestáns politikai tanításoktól történő megkülönböztetéséhez, hogy a nyugati keresztény kultúrkörben a reformációt olyan korszak előzte meg, amely határozottan megkülönböztette a világi hatalmat az egyháztól. Nevezetesen, a 12. századtól olyan szekularizáció ment végbe, amely az uralkodóban pusztán világi személyt látott, akinek nem volt lényegi szerepe a keresztény üdvtörténetben. (Ennek részleteit lásd később.) Ez azzal járt, hogy a zsarnokság felfogását a természetjog felé terelte. A közös alap aztán a reformáció hatására sem tűnt el a protestáns szerzőknél: ennek folytán a természetjog ugyanúgy fontos volt Melanchton számára a század első felében az önvédelem igazolásaként, mint a másik nagy protestáns tábor, a reformátusok számára a zsarnokölés elvének megvédelmezéséhez.¹⁴⁹ Így fordulhatott elő az, hogy a 16. század utolsó évtizedeiben már a protestáns és katolikus szerzők is jóváhagyólag idézték egymás írásait az aktív ellenállás és a zsarnokölés

¹⁴³ MORTIMER 2021: 8.

¹⁴⁴ MORTIMER 2021: 8.

¹⁴⁵ MORTIMER 2021: 64.

¹⁴⁶ MORTIMER 2021: 64.

¹⁴⁷ MORTIMER 2021: 64.

¹⁴⁸ MORTIMER 2021: 203.

¹⁴⁹ MORTIMER 2021: 76–77, 155, 169–170.

elvét illetően, ami a korábbi, középkori politikai gondolkodásból örökölt közös alapnak tudható be, azon belül is különösen a természetjognak. Amint az a katolikus egyház történetében korábban is előfordult, most a protestáns egyházak is magukévá tették az elvet, hogy a világi hatalommal adott esetben szembe lehet szállni. Az orosz ortodox egyház viszont az alázatosságra és az engedelmességre helyezte inkább a hangsúlyt a fejedelmi/cári hatalomhoz való viszonyulásban, amely erényeket a Rusz, illetve a későbbi orosz egyház első (11. századi) szentjei (Borisz és Gleb) testesítettek meg, akik legendájuk szerint nem szálltak szembe bátyjuk rájuk küldött merénylőivel, hanem elfogadva végzetüket, imádkozva várták, hogy beteljesedjen a sorsuk.

Ezt a viszonyulást erősítette az is, hogy a moszkvai korszak felfogásában az uralkodó (1547 után a cár) mindvégig nem egyszerűen világi személy volt, hanem az egyház elválaszthatatlan, nélkülözhetetlen eleme, akinek legfőbb kötelessége volt, hogy a lélek dolgaival is törődjön a földi dolgokon túl, azaz hatalma nem pusztán, sőt, elsősorban nem evilági célokat szolgált. Ez abból a „bizánci–orosz specifikumból” következett, amelynek alappillére a moszkvai korszakban egyértelműen az *ortodox szimfónia* elve volt.¹⁵⁰

Az *eretnek-zsarnok* kérdése azonban a protestáns táborban az alkalmatlanság egy korábban nem ismert változatával összefüggésben is jelentkezett. A kálvini elveket követő skót reformer, John Knox *Első trombitaszó a női uralom szörnyűsége ellen* (*First Blast of the Trumpet Against the Monstruous Regiment of Women*) című művében 1558-ban az *alkalmatlanság kérdését a női uralommal azonosította*. Az írás egyik célpontja Marie de Guise, Skócia katolikus régense, leginkább pedig az Angliában a katolikus restaurációt megvalósító és uralkodásának utolsó évében járó Tudor Mária (1553–1558) királynő volt.¹⁵¹ A női uralom elleni tiltakozás terén nem Knox volt az egyetlen szerző a 16. században, de minden bizonnyal ő volt a legnagyobb hatású.¹⁵² Tegyük hozzá: a fő célponttal, Tudor Máriával is leginkább katolikus mivoltából kifolyólag volt azonban problémája, valamint azért, mert II. Fülöp feleségeként átengedte Anglia kormányzatát egy idegennek – a női uralom inkább az alkalmatlanság egyik formája, ennek következménye volt, semmint oka.¹⁵³

¹⁵⁰ Filippov Szergej közlése. Lásd még HAMBURG 2016: 173.

¹⁵¹ REID 1988: 535.

¹⁵² KYLE–JOHNSON 2009: 97.

¹⁵³ KYLE–JOHNSON 2009: 96.

Mindazonáltal a női nemhez való tartozás mint az uralkodásra való alkalmatlanság tényezője már Rotterdami Erasmusnál is megjelent. A *keresztény fejedelem neveltetése* (1516) című művében így nyilatkozott: „Távol legyen a fejedelemtől ez a nagyon is tirannusra valló mondás: így akarom, így parancsolom, oknak legyen elég az én akaratom [...] Bizony zsarnoki, sőt asszonyi dolog kielégíteni a lélek szenvedélyét [...]”¹⁵⁴ „A nőiesség és a női nem ugyanis fontos volt a zsarnokság reneszánsz kori megjelenítésében, annak példázataként, hogy valaki nem képes magát és másokat kordában tartani.”¹⁵⁵ Ha a férfit nem a férfiasághoz társított ész, hanem „a vágy alsóbb erői”, a nőiesség jegyei, azaz különböző szenvedélyek (bujaság, zsémbesség, luxus) vezették, ebből a kormányzás tekintetében egyenesen következett annak megromlása: azaz a nőiességet a „zsarnokság tükörképeként” kezelték.¹⁵⁶

Bár a férfinak a nő feletti uralma és az utóbbi alsóbbrendűsége általánosan elfogadott elv és gyakorlat volt a társadalom minden rétegében, és közhivatalt sem tölthettek be nők, érdekes módon mindezt nem tartották érvényesnek a legfontosabb közhivatalra, az uralkodásra – „az istenileg rendelt monarchikus hatalom” ebben az egy esetben felülírta az egyébként minden más esetben alkalmazandó elvet, „a férfiak istenileg rendelt hatalmát a nők felett”.¹⁵⁷ Ez utóbbi nézettel ment szembe Knox említett írása.¹⁵⁸ Knox művének „központi tézise” az, hogy egy nő uralma az alattvalók felett nemcsak „szörnyűsleges”, azaz természetellenes, tehát ellenkezik a természet törvényével, hanem ugyanígy ellenkezik az isteni törvénnyel is, amely a nőt a férfi alá rendelte.¹⁵⁹

„Egy nőt hozzásegíteni ahhoz, hogy uralkodjon, felsőséget vagy az impérium hatalmát gyakorolja bármely királyság, nemzet vagy város felett (*to bear rule, superiority, dominion of empire above any Realm, Nation or city*), ellentmond a természetnek; gyalázat Istennek, olyan dolog, amely teljességgel ellenkezik az ő kinyilatkoztatott akaratával és elismert rendelésével; és végezetül mindenféle jó rend, mindenféle méltányosság és igazságosság felforgatása (*subversion of all good Order, of all equity and justice*).”¹⁶⁰

¹⁵⁴ ERASMUS 1992: 70. Az utóbbi sort idézi a női uralom kapcsán BUSHNELL 1990: 68.

¹⁵⁵ REESER 2006: 82.

¹⁵⁶ BUSHNELL 1990: 68.

¹⁵⁷ KYLE-JOHNSON 2009: 97. Franciaországban ugyanakkor ez nem volt érvényes, minthogy a női uralmat kizárta az ún. száli törvény, amely a vallásháborúk idején vált ún. fundamentális törvénné.

¹⁵⁸ KYLE-JOHNSON 2009: 99.

¹⁵⁹ KYLE-JOHNSON 2009: 96.

¹⁶⁰ Idézi KYLE-JOHNSON 2009: 96–97.

Knox szerint a *bálványimádó* (azaz katolikus) női uralkodót elmozdíthatja és meg is ölheti a nép mint zsarnokot, mivel megsértette az Istennel kötött szövetséget az igaz vallás megtartására.¹⁶¹ Ugyanakkor a férfi uralkodóval, sőt, a protestáns női uralkodóval szemben is kivételt tett: az ő esetükben kizárta a lázadást,¹⁶² ami világosan mutatja az írás aktuálpolitikai indíttatását és ellentmondásosságát.

Ugyanakkor Knox nézetei rövid időn belül változáson mentek át, különösen abban a tekintetben, hogy a *bálványimádó férfi uralkodóra* is kiterjesztette az aktív ellenállás és a zsarnokölés elvét: ezt képviselte az ugyancsak 1558-ban kiadott (és be nem fejezett) *Második trombitaszó a női uralom szörnyűsége ellen* (*Second Blast of the Trumpet Against the Monstruous Regiment of Women*).¹⁶³ Ebben Knox leszögezte, hogy „nyilvánvaló bálványimádó”, azaz katolikus nem viselhet közhivatalt, tehát uralkodó sem lehet, továbbá ha valaki „méltatlanná válik az emberek feletti kormányzatra”, akkor a nép mint zsarnokot „letheti és megbüntetheti” (*depose and punish him*).¹⁶⁴ A két műben és leveleiben megfogalmazott aktív ellenállás elvének legitimációját azokban a bibliai, sokszor nehezen értelmezhető vallási szövetségekben látta, amelyek Isten és az uralkodó, valamint Isten és a nép közt álltak fenn az igaz vallás megőrzésére.¹⁶⁵ Ugyanakkor a *Second Blast*-ban már az uralkodó és a nép közti szerződés elve is megjelenik Knoxnál.¹⁶⁶

Reid feltételezése szerint Knox erősen hatott a francia hugenották nézeteire, konkrétan *A szabadság védelmezői a zsarnokok ellen. Avagy a fejedelemlnek a nép, valamint a népnek a Fejedelem vonatkozásában fennálló legitim hatalmáról* (*Vindiciae contra tyrannos. Sive de Principis in Populum, Populique in Principem, Legitima Potestate*) című írásra.¹⁶⁷ Ez a mű a francia vallásháborúk idején íródott, 1579-ben jelent meg *Stephanus Iunius Brutus* álnéven, és valószínűsíthetően egy szerzőpáros alkotásaként készült el.¹⁶⁸ Ritka az olyan írás, amelynek témája kifejezetten a zsarnoksággal foglalkozik, itt viszont már a mű címében is szerepel a zsarnok szó.¹⁶⁹ Az álnév pedig egyaránt utalt az ókori Róma

¹⁶¹ KYLE–JOHNSON 2009: 99.

¹⁶² KYLE–JOHNSON 2009: 99.

¹⁶³ KYLE–JOHNSON 2009: 99–107.

¹⁶⁴ Idézi REID 1988: 535; KYLE–JOHNSON 2009: 107.

¹⁶⁵ KYLE–JOHNSON 2009: 105.

¹⁶⁶ KYLE–JOHNSON 2009: 107.

¹⁶⁷ REID 1988: 535.

¹⁶⁸ MORTIMER 2021: 167.

¹⁶⁹ RANUM 2020: 135.

köztársasági kormányzatának megalapítójára, az utolsó etruszk királyt elűző Lucius Iunius Brutusra,¹⁷⁰ de a műben megjelenő zsarnokölés tana miatt az ő kései leszármazottjára, Marcus Iunius Brutusra, azaz Caesar gyilkosára is: ugyanis mindkét személyt konkrétan említi az írás.¹⁷¹

A mű több szempontból is fontos számunkra. Először is azért, mert már az előszó kifejezetten megfogalmazza, hogy Machiavelli és a machiavellisták ellen irányul az értekezés, akik – mivel másként gondolkodnak a fejedelmi hatalomról – minden baj forrásai: a „machiavellisták” (*Machiavelliani*) terminus több ízben előfordul az előszóban, de olyan kifejezéssel is találkozhatunk itt, mint a „Machiavellitől származó tudomány” vagy a „Machiavelli doktrínája” (*tradita a Machiavellio disciplina, doctrina Machiavellii*).

Fontos továbbá a mű annak későbbi recepciója szempontjából is, minthogy valószínűleg hatott John Miltonra, valamint 1689-ben Angliában, a „dicsőséges forradalom” (1688–1689) idején megjelent egy angol fordítása. Sőt, e fordításnak köszönhetően jelentősége túlnőtt Európán, ugyanis John Adams, az USA későbbi elnöke szerint a függetlenségi háború előestéjén az észak-amerikai gyarmatokon ez volt az egyik legnagyobb hatású könyv. Jelen összehasonlító vizsgálat szempontjából pedig azért bír jelentőséggel, mivel jól meg lehet világítani vele a moszkvai hatalomfelfogás különbségeit, mind a diskurzus nyelvezete, mind annak logikája terén. A mű a következő négy kérdést tette fel:

„I. Vajon az alattvalók engedelmisséggel tartoznak-e vagy kötelesek-e engedelmeskedni a fejedelmeknek, ha azok Isten törvénye ellen való dolgot parancsolnának meg?

II. Vajon szabad-e ellenállni az olyan fejedelemnek, aki meg akarja szegni Isten törvényét, vagy pusztítja az egyházat (*Ecclesiamve vastanti*)? Hasonlóképpen, kik által, milyen módon és mértékben?

III. Vajon lehet-e és milyen mértékben ellenállni az olyan fejedelemnek, aki elnyomja, vagy elveszejtí az államot/politikai közösséget (*Rempublicam*)? Hasonlóképpen, ez kik által, milyen módon és milyen jogon (*quo iure*) megengedett?

IV. Vajon adhatnak-e segítséget vagy kötelesek-e segítséget nyújtani a szomszédos fejedelmek más fejedelmek alattvalóinak, akik a vallás tisztasága miatt szenvednek, vagy nyilvánvaló zsarnokság által (*manifesta Tyrannide*) vannak elnyomva?”¹⁷²

¹⁷⁰ MORTIMER 2021: 167. Lucius Iunius Brutus vezette a Tarquinius Superbus (Gögös) elleni felkelést i. e. 510-ben, majd a király elűzését követően i. e. 509-ben ő lett a Rómát vezető két consul egyike.

¹⁷¹ BRUTUS 1579: 188, 200.

¹⁷² BRUTUS 1579: oldalszámozás nélküli 1.

Az első kérdésre adott válasz nemleges, míg a maradék háromra adott válasz igenlő volt.

A műben – amely érveit tekintve nemcsak a Bibliára és a római jogra alapozott, ahogy azt Mortimer véli,¹⁷³ hanem Arisztotelész és Cicero mellett Bartolusra is – az Istennel fennálló különféle szövetségek kérdése alapvető szerepet kapott, ugyanakkor a nép és az uralkodó közti szerződés már sokkal kidolgozottabban jelentkezett, mint Knox esetében. Az *eretnek-zsarnok* koncepció alapját pedig a Királyok II. könyvének következő soraiban találta meg a mű szerzője (vagy annak szerzői): „És kötést [értsd: szövetséget] (*foedus*) tőn Jójada az Úr, a király [Joas] és a nép között, hogy ők az Úrnak népe lesznek; és [külön] a király és a nép között.”¹⁷⁴ A Bibliából vett, „kettős kötésnek” [szövetségnek] (*duplex foedus*) nevezett kapcsolat – ez a kifejezés több alkalommal is előfordul a műben¹⁷⁵ – értelmezésében azt az álláspontot képviseli az írás, hogy ez két szerződés (*pactum*): az első esetben Isten áll az egyik oldalon, a másikon pedig a király és a nép együttesen, míg a második esetben a király és a nép a két szerződő fél. Két példával illusztrálva ezt a műből:

„Mert azt olvassuk, hogy kettős kötés létezik a királyok beavatásakor: az első Isten és a király és nép közt, hogy a nép az Úr népe lesz. A második pedig a király és a nép közt, hogy a jól uralkodónak [a nép] megfelelően engedelmeskedjen.”¹⁷⁶ [...] A fejedelem hivatalba lépésekor kötés jön létre ő maga és a nép közt, hallgatólagos vagy kézzelfogható, természetes vagy azonfelül még politikai is, hogy a jól uralkodónak [a nép] megfelelően engedelmeskedjen, hogy a politikai közösség szolgálójának mindenki szolgáljon, hogy aki a törvényeknek aláveti magát, annak mindenki engedelmeskedjen, és így tovább. Ennek a kötésnek vagy szerződésnek a királyság hivatalviselői és védelmezői és őrzői.”¹⁷⁷

Az első szerződés lényege az, hogy a király és a magisztrátusok Istentől rendeltettek, azért, hogy igazságosan és az ő nevében kormányozzanak, mégpedig Isten törvényének és egyházának megtartására. Ennek megszegését és egyúttal

¹⁷³ MORTIMER 2021: 167.

¹⁷⁴ 2Kir 11:17. Az archaikusság érzékeltetésére a Károli-biblia eredeti verzióját közlöm.

¹⁷⁵ BRUTUS 1579: 11, 16, 57, 159.

¹⁷⁶ BRUTUS 1579: 11–12.

¹⁷⁷ „In constituendo principe intervenit foedus inter ipsum et populum, tacitum, expressum, naturale vel etiam civile ut bene imperanti bene pareatur, ut reipubl[icae] inservienti omnes inserviant, ut legibus obtemperanti omnes obsequantur et caetera. Huius vero foederis seu pacti regni officarii vindiciae et custodes sunt.” BRUTUS 1579: 215.

zsarnokká válását meríti ki az uralkodó felekezeti hovatartozása – a hugenotta alattvalók szemében nyilván a király katolikus volta, ami viszont a magisztrátusok részéről kötelességgé és jogossá teszi az ellenállást.

A második szerződés lényege abban áll, hogy a királyok ugyan Istentől rendeltettek, viszont a nép által és a közjó érdekében uralkodnak, a magisztrátusokra ruházott felhatalmazás révén. Mivel a nép engedelmessége ennél fogva feltételes, ezért akár Isten törvényét szegi meg az uralkodó bálványimádással (azaz felekezeti hovatartozása kapcsán), akár a királyságét kormányzásának mikéntjével, megszűnik királynak lenni, és zsarnokká válik. A magisztrátusok ebben az esetben is ellenállhatnak neki.¹⁷⁸

A női uralom kérdése is megjelenik a műben, és nem mondanám, hogy csak elvétve, amint azt Orest Ranum írja.¹⁷⁹ Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen éppen ebben az időben kezdték Franciaországban a férfi primogenitúrát előíró 1328-as jogi szabályozást – amely szerint nők nemhogy nem léphetnek a francia trónra, de még jogot sem adhatnak át az öröklésre –, az ún. száli törvényt a monarchia fundamentális törvényének nevezni. Bár maga a „száli törvény” kifejezés csak egyetlenegy alkalommal fordul elő a műben, a női uralom történelmi példái elsődlegesen úgy jelennek meg, mint olyan esetek, amikor valahol megsértették a trónutódlásra vonatkozó törvényt: „ennél fogva pedig a nők zsarnokok.”¹⁸⁰ Zsarnokok, mégpedig trónbitorló minőségben, csakúgy, mint az idegen hódítók. Azaz a női uralom ebben a kontextusban kifejezetten a zsarnokság jogi felfogását követi.

Ugyanis, amint a mű írja, „[a] jogcím nélküli zsarnokok (*tyranni absque titulo*) maguk közt különbözhetnek”,¹⁸¹ és ezek sorában említi meg a női uralmat: „Vannak nők, akik elfoglalják azon királyságokat, amelyek a haza törvényei szerint csak a férfiakat szokták megilletni, és magukhoz ragadják azok igazgatását, mint ahogy Athalia Júdeaét, Szemiramisz Asszíriáét [...]”¹⁸² Jól jellemzi továbbá a zsarnokság mint jogbitorlás nézetét a női uralom kapcsán a zsidók történetével kapcsolatban tett megállapítása a műnek: „Mert Júdea királyságának törvénye nem hívta meg a nőket a jogarra [értsd: a kormányzásra]. Ez azonban mégis gyakorlat volt.”¹⁸³

¹⁷⁸ ALLEN 2010: 322.

¹⁷⁹ RANUM 2020: 139.

¹⁸⁰ RANUM 2020: 139.

¹⁸¹ BRUTUS 1579: 173.

¹⁸² BRUTUS 1579: 173.

¹⁸³ BRUTUS 1579: 49.

A bitorlás különböző fajtáinak leírása után (például idegen hódító által) igen részletes leírást kapunk arról, hogy kik azok, „akiket a hatalomgyakorlás miatt (*tyranni exercitii*) hívnak zsarnokoknak”, mindjárt hozzátéve, hogy őket „nem annyira könnyű definiálni, mint az igazi királyokat”.¹⁸⁴ A hatalomgyakorlásból kifolyólag zsarnok uralkodó képének leírásakor a mű több esetben hivatkozik mind Ciceróra, mind Arisztotelészre, majd ezt a konklúziót adja: „Summázva: a király a köz hasznáért munkálkodik (*utilitati publicae*), míg a zsarnok (*tyrannus*) a sajátjáért.”¹⁸⁵ A zsarnokság két aspektusának bartolusi megkülönböztetése nem véletlen a műben, amely nemcsak a főszövegben említi meg Bartolus nevét,¹⁸⁶ hanem széljegyzetben is több alkalommal hivatkozik Bartolus írására, így többek közt éppen az iménti konklúzió kapcsán is.¹⁸⁷

Bár a zsarnokság erényalapú („görög”) és jogi („római”) felfogása egyaránt jelen van, sokkal erősebben érvényesül a jogi érvelés¹⁸⁸ (ennek során a természet-jogra és a népek jogára történő hivatkozás is szerepet kap), a jogi érvelést pedig a vallás területére is kiterjeszti az írás:

„A zsarnokság (*tyrannis*) nem pusztán bűncselekmény (*crimen*), hanem minden bűncselekmények közül a legfőbb, bizony, mintegy a legelvetemültebb. A zsarnok (*tyrannus*) lerombolja a politikai közösséget (*rempubl[icam]*), minden egyes személytől zsákmányt szed, mindenki élete ellen cselszövést intéz, mindenkiel szemben megszegi a hűséget (*violat fidem*), teljességgel semmibe veszi a vallásra vonatkozó szent esküvést.”¹⁸⁹

Ugyanakkor nemcsak a zsarnok, hanem szélesebb értelemben a „rossz uralkodó” fogalma is tetten érhető az írásban: részben éppen a női uralom kapcsán. A női uralom e vonatkozásban nem a bitorlás egyik formájaként jelentkezik – ugyanis elismeri a szerző, hogy nem mindenhol zárják ki a nőket az uralkodásból –, hanem a reneszánszban domináns erényalapú értelmezés talajáról értelmezi azt a mű. Azaz a női uralmat úgy mutatja be, hogy a nők alkalmatlanok az uralkodásra, mivel képtelenek az „önuralomra”.¹⁹⁰

¹⁸⁴ BRUTUS 1579: 174.

¹⁸⁵ BRUTUS 1579: 181.

¹⁸⁶ BRUTUS 1579: 130, 194.

¹⁸⁷ BRUTUS 1579: 130, 170, 171, 181, 185, 195.

¹⁸⁸ Lásd különösképpen BRUTUS 1579: 194–195; ahol Bartolusra, Aquinói Tamásra, Ciceróra hivatkozva emeli ki a mű a király és a zsarnok szembeállítását a jog oldaláról, a közjóval kapcsolva össze a jog szerinti uralkodás fogalmát.

¹⁸⁹ BRUTUS 1579: 193. (Kiemelés: S. E.)

¹⁹⁰ RANUM 2020: 139.

A rossz uralkodó és a funkcionális értelemben vett zsarnok megkülönböztetése éppen az aktív ellenállás kapcsán jelenik meg a műben, amelynek konklúziója az, hogy mindegyik ellen fel lehet lépni, le lehet tenni őket a trónjukról, s ezeket történelmi példákkal is illusztrálja.¹⁹¹ Ilyen esetnek tekinti azt, ha a kérdéses uralkodó „akár nő, akár nőiesen viselkedő fejedelem (*sive mulier, sive mulierosus princeps*)”, avagy ha olyan helyzet áll fenn, hogy az uralkodó „vagy zsarnok, vagy az erélytelen fejedelem alatt (*sub ignavo principe*) kis zsarnokok (*tyranuli*) uralkodnak; végül pedig ha ő maga volna az ördög (*diabolus*), vagy maga az ördög szállta volna meg (*a diabololo possideretur*)”.¹⁹²

Az elmondottakból világosan látszik, hogy a mű komplex leírást ad a rossz uralkodóról (a női uralom, az alkalmatlanság kérdése), illetve magáról a zsarnokság problematikájáról (Bartolus megkülönböztetését alkalmazva), továbbá kitér a zsarnokság vallási vonatkozásaira is (az ördög hatalmába került uralkodó képével). Ez utóbbi szempontból nem elsőrendűen fontos, hogy a mű milyen mértékben tett vagy éppen nem tett különbséget a két terminus, a *foedus* (amely vallási vagy világi értelemben vett szövetség), valamint a *pactum* (a római jogból ismert, jogi értelemben vett szerződés) használatában – Allen szerint ez „mindenféle megkülönböztetés nélkül” történt.¹⁹³ A *foedus*–*pactum* megkülönböztetés nélküli használatának magyarázata valószínűleg abban keresendő, amit Annabel Brett a 16. századi skolasztikus gondolkodás specifikumáról írt a hatalomértelmezés vonatkozásában. Nevezetesen, hogy az egyházat politikai közösségként fogták fel, azaz nem annyira két egymással rivalizáló entitásban, egyházban és politikai közösségben gondolkodtak, hanem inkább a kettő egységében.¹⁹⁴ Ezt a nézőpontot – a feltett kérdéseken kívül – alátámasztja a római jogi és a bibliai érvelés esetenkénti fúziója is e műben. (A királyt és a népet mint adóstársakat [!] kölcsönös kötelezettség terheli Isten mint hitelező iránt, hogy az egyház tiszta és szent maradjon.)¹⁹⁵

Mindazonáltal fontos, hogy a szerző(k) számára megkülönböztethetően létezett két entitás, nevezetesen az *Ecclesia* és a *Respublica*, és a világi közösség, a *Respublica* jelentőségét a *lex regiára* hivatkozó jogi érvelés is világosan mutatja

¹⁹¹ Többek közt III. Childerich király általam már említett esetét hozva fel példaként.

¹⁹² BRUTUS 1579: 202.

¹⁹³ ALLEN 2010: 318. Lásd például „pactio Dominis cum Israelis”, „foedus cum Deo”, „pactum Domini”, „Foedus sive pactum inter regem et populum”. BRUTUS 1579: 15, 159.

¹⁹⁴ BRETT 2010: 140.

¹⁹⁵ MORTIMER 2021: 167.

a nép és az uralkodó közti szerződés értelmezésében a harmadik kérdés kapcsán.¹⁹⁶ Ahogy Andrei Constantin Sălăvăstru nemrégiben összefoglalta a *Vindiciae* érvelésének lényegét:

„A vallási szövetség alapvetően arra szolgált, hogy megtámogassa a korabeli francia jogi gondolkodás fundamentális alapelvét, amely a hugenotta retorikai arzenál egyik alapvető fegyvere volt: azt az elképzelést, hogy a királyság méltóság, nem pedig tulajdon, amelyre ugyan Isten jelölte ki a királyt, de amely nem adott a királynak korlátlan jogot arra, hogy királyságával és alattvalóival rendelkezzen. Franciaország királya, csakúgy, mint az Ószövetség királyai, pusztán adminisztrátora volt királyságának, alá volt vetve bizonyos feltételeknek, amelyeket állandóan megerősítettek a koronázáskor, és amelyek megszegése az elmozdításához is vezethetett.”¹⁹⁷

Az egyházi és a világi szféra megkülönböztetése, a racionális-jogi nyelvezet, az erre támaszkodó ellenállási jog, továbbá a rigorózus kérdésfeltevés és érvelés azonban hiányzik a hatalomra vonatkozó 18. század előtti orosz nézetekből.

A vallási és világi elemek egymásba fonódása ugyanakkor szinte szükségszerű volt a reformáció-ellenreformáció korában, amit jól mutat a kortárs németalföldi szabadságharc (1566–1609) irodalma a zsarnokságról. Amikor az utrechti unióban egyesült (1579) észak-németalföldi tartományok 1581-ben elszakadtak a spanyol koronától, akkor egyértelműen Bartolus nézetei köszöntek vissza ennek megindokolásában, de – amint látni fogjuk – már megjelent a felekezeti politika kérdése is a zsarnokság kapcsán. A következő évtizedekben a II. Fülöp ellen írt pamfletirodalom lényeges változáson ment át: bár jogi és vallási érveket egyaránt alkalmazott, esetenként a zsarnok klasszikus fogalma és az Antikrisztusé teljesen összemosódott.¹⁹⁸ Fülöpöt azzal vádolták, hogy „a lélek felett is uralkodni” akart, ebben állt zsarnokságának lényege.¹⁹⁹

A németalföldi tartományok függetlenségi nyilatkozatának releváns részei így szólnak:²⁰⁰

¹⁹⁶ BRUTUS 1579: 159.

¹⁹⁷ SĂLĂVĂSTRU 2020: 8. Bár az aktív ellenállás elvét egyértelműen hangsúlyozza a mű, a zsarnokölés kérdésében azonban sokkal mértékletesebb álláspontot képviselt annál, mint amit a skót George Buchanan vallott szintén 1579-ben publikált *De iure regni apud Scotos* (*A királyság joga a skótoknál*) című művében, aki magánszemélyek számára is megadta ezt a jogot. SĂLĂVĂSTRU 2020: 15.

¹⁹⁸ VAN GELDEREN 2007: 166.

¹⁹⁹ VAN GELDEREN 2007: 166.

²⁰⁰ Alapul az angol fordítás szolgált, amelyet összevetettem az eredeti szöveggel.

„Amint az mindenki számára nyilvánvaló, egy ország fejedelmét (*Prince*) Isten állítja, hogy uralkodjon alattvalói felett, hogy megvédje őket az elnyomástól és az erőszaktól mint a pásztor a nyáját; és minthogy Isten nem arra teremtette az alattvalókat, hogy fejedelmük szolgálai legyenek, hogy jó és rossz parancsainak egyaránt engedelmeskedjenek, hanem sokkal inkább a fejedelmet (*Prince*) teremtette az alattvalókért (akik nélkül nem is lehetne fejedelem), hogy ő jogszerűen (*recht ende redene te regeeren*), szeretetben kormányozza őket, és támogassa őket, mint ahogy az apa a gyermekeit vagy a pásztor a nyáját, és élete kockáztatása árán is megvédelmezzék és megóvják őket. És ha ő nem így viseli magát, hanem ellenkezőleg, elnyomja őket, annak a lehetőségeit keresi, hogy ősi szabadságukat és privilégiumaikat (*vryheyt, privilegien*) megkurtítsa, szolgálai engedelmességet követelve tőlük, akkor ő már nem fejedelem, hanem zsarnok (*worden niet als Prince, maer als een tyrant*), és az alattvalók sem tekinthetnek rá másként. És különösen, ha mindezt szándékosan teszi, a terület gyűlésének felhatalmazása nélkül, akkor ők nemcsak semmibe vehetik az ő tekintélyét, hanem törvényesen kereshetnek egy másik fejedelmet a maguk védelmére. Csak ez az egyetlen lehetőség marad az alattvalók számára, akiknek alázatos kérelmei és tiltakozásai egyáltalán nem tudták meglágyítani a fejedelmüket, vagy eltéríteni őt a zsarnoki intézkedéseitől (*van zijn tirannich*); és ez az, amit a természet törvénye diktál a szabadság megvédelmezésére, amit majdan születendő gyerekeinkre kell hagynunk, akár életünk árán is. És gyakran láthattuk, hogy számos más országban is ezt tették hasonló esetekben, amely eseteknek a mi országunkban hírhedt példái vannak, és így még inkább igazolható e tett országunk esetében, amelyet mindig is ősi privilégiumai, szokásai (*privilegien, costumen*) szerint kormányoztak, amelyek a fejedelmek által tett esküben vannak lefektetve, amelyet a kormányzás átvétele fejében tesznek; mert majdnem az összes említett tartomány bizonyos feltételek, szerződések (*conditien, contrackten*) ellenében fogadja el a fejedelmet, amire neki esküt kell tennie, amelyet ha megszeg, akkor elveszti a tartományok felett való uralkodás jogát.”²⁰¹

Ezt az általános részt, amely a fejedelem és a zsarnok közti különbséget világítja meg – és amely amellett, hogy tartalmazza a kor metaforáit az uralkodó és az alattvalók vonatkozásában (például az uralkodó mint népének atyja), világosan mutatja a zsarnokság szabadságjogi értelmezését, benne a természetjoggal –, a konkrét sérelmek felsorolása követi. Ennek kapcsán a nyilatkozat kiemeli, hogy a jelenlegi spanyol király, II. Fülöp (1556–1598) apja, I. Károly (1516–1556) idején rendben mentek a dolgok, Fülöp azonban nem fogadta meg apja tanácsát, „hanem inkább hallgatott azon spanyolok tanácsára, akik titkolt

²⁰¹ *The Dutch Declaration of Independence* 1581. Az utolsó mondat vonatkozásában lásd Friedenberget korábbi megállapítását a legalitás–legitimitás kérdéséről!

gyűlölettel viseltettek e föld és annak szabadsága iránt”. Ők pedig meggyőzték a királyt arról, hogy:

„[M]ásodszor is vesse alá magának a tartományokat, és tegye magát abszolúttá [abszolút hatalmúvá] (*absolutelick te moghen*) (ami alatt azt értették, hogy kedvére zsarnokoskodhat) (*tyranniseren nae zijn beliefte*),²⁰² semmint, hogy azon korlátozások szerint kormányozzon, amelyeket elfogadott, és amelyek betartására esküt tett beiktatásakor. Attól az időtől fogva Spanyolország királya, ezen gonosz tanácsadókat követve, minden lehetséges módon azt kereste, hogy miként taszíthatja szolgásgba ezeket a tartományokat (megfosztva azokat ősi privilégiumaiktól) a spanyolok kormányzása révén, először a vallás örve alatt [...] Ez az emberek tudomására jutván jogos okot adott körükben a nyugtalanságra és a felháborodásra, és csorbitotta azt a ragaszkodást, amellyel mindig is viseltettek a király és elődei iránt. És különösképpen hogy látták, hogy ő nemcsak személyük és birtokaik felett zsarnokoskodik, hanem lelkiismeretük felett is, amelynek tekintetében úgy vélték, hogy csakis Istennek tartoznak elszámolással.”²⁰³

Megjelenik tehát új elemként a lelkiismereti szabadság kérdése a zsarnokság értelmezésében.

Ugyanakkor ebben a forrásban is előkerülnek általánosnak tekinthető toposzok a rossz uralkodóról, nevezetesen a rossz tanácsadókkal körülvett, illetve az idegen, a helyi viszonyokat, hagyományokat nem ismerő és/vagy nem tisztelő uralkodóé – ezek nemcsak a nyugati kereszténységben, valamint az orosz eszmetörténetben, hanem más kultúrákban is jelen vannak.

Ilyen meglehetősen általános toposznak számít a téma tágabb kontextusában a *rossz/gonosz tanácsadók által befolyásolt, félrevezetett uralkodó képe*, aki ezen értelmezés szerint azért cselekszi a rossz dolgokat, mert erkölcsileg romlott környezetének/tanácsadóinak hatása alatt áll. Ennek az uralkodó és környezete/tanácsadói erkölcsiségét középpontba állító toposznak a lényege nem más, mint a gonoszságnak a környezetre/tanácsadókra való transzponálása, amely a királytükör-irodalom tradicionálisan jellegzetes eleme, és nemcsak a nyugati keresztény kultúrkörben.²⁰⁴ E toposz egyik alternatívája az volt, hogy az ural-

²⁰² Érdekes, hogy már ekkor megjelenik az *abszolút* hatalomnak az önkényes hatalommal való azonosítása (ami inkább a 17. század második felére datálható), mindazonáltal a megfogalmazás itt arra utal, hogy az efféle asszociáció téves.

²⁰³ *The Dutch Declaration of Independence* 1581.

²⁰⁴ NEDERMAN 2018: 150.

kodó maga jó, és a környezete/tanácsadói azok, akik a gonoszságokat művelik, mégpedig az uralkodó tudta nélkül, az ő nevében eljárva. Ez a verzió olyan mélyen beleivódott a hatalomról való 16–17. századi orosz gondolkodásba, hogy a későbbiekben bővebben ki kell majd térni rá.

A nyugati kereszténység tekintetében érdemes a 17. századi Anglia történetét segítségül hívni a *gonosz tanácsadók által félrevezetett uralkodó* toposza kapcsán. Ez két ízben is markánsan felmerült: először I. Károly politikájának megítélésében, majd II. Jakab (1685–1688) esetében. Sőt, bekerült az angol alkotmányosság egyik alapdokumentumába, a *Jogok Törvényébe* (1689) is. A törvény bevezető részének utolsó mondata ugyanis – amely után II. Jakab bűneinek felsorolása következik – így hangzik: „minthogy Második Jakab néhai király, különböző gonosz tanácsadói, bírái és miniszterei támogatásával arra törekedett, hogy felforgassa és kiirtsa a protestáns vallást és e királyság törvényeit és szabadságjogait [...]”²⁰⁵ Ugyanakkor a korabeli pamfletek is előszeretettel nevezték zsarnokságnak II. Jakab politikáját, mint ahogy ez volt korábban a helyzet I. Károly uralkodása esetében is. Sőt, Károlyra még az Antikrisztus bélyegét is rásütötték az 1640-es években – az anglikán egyházban az ő támogatásával bevezetett – azon ceremóniális változtatások miatt, amelyek a katolikus egyházhoz közelítették azt.

Ha az orosz és a nyugati keresztény kultúrkör viszonylatában maradvá tovább keressük a „rossz uralkodó” témakörben a hasonló, illetve eltérő nézeteket, akkor mindenképpen fontos kiemelni a közös gyökérzetet, nevezetesen a kereszténységet, amely a hasonlóságok egy részének, köztük az uralkodó–Antikrisztus toposznak mindenképpen magyarázatául szolgált. I. Károly ugyanis nem volt egyedül abban a tekintetben, hogy Antikrisztusnak tartották, minthogy Alekszej cárt (1645–1676) szintén az Antikrisztus megtestesülésének tekintették azok az ortodox hívek, akik elutasították az orosz egyházban a cár támogatásával Nyikon pátriárka által 1653–1657 közt bevezetett reformokat: ők voltak az ún. óhitűek. Alekszejt az egyházreform miatt „hitetlen eretneknek” (*necsesztyi-vij jeretyik*), az „ortodox hit új hitehagyottjának” (*novij otsztupnyik pravoszlavnoj veri*), valamint „sanyargatónak” (*mucsityel'*),²⁰⁶ sőt, egyenesen Antikrisztusnak (*Antyihriszt*) nevezték.²⁰⁷ A 18. században pedig már Nagy Péterben vélték felfedezni az óhitűek az Antikrisztust különböző variációkban, amely problematikáról részletesen szó lesz majd.

²⁰⁵ POÓR 2000: 91.

²⁰⁶ Idézi VAL'DENBERG 1929: 224–225.

²⁰⁷ DE SIMONE 2018: 14, 139, 205.

A közös keresztény gyökérzet felemlítése után mindjárt tegyük is hozzá azonban az előbbiekhöz a következőt! A különbségek vonatkozásában a „rossz uralkodó” vagy a zsarnok problematikája szempontjából – mint ahogy sok egyéb téren is – alapvető, hogy a kereszténység mely ágáról beszélünk. Oroszország ugyanis az ortodox kultúrkör része volt, és az is maradt a kora újkorban, a 18. századi európai szellemi áramlatokba való bekapcsolódása ellenére. Ez átvezet a következő problematikához, jelesül ahhoz, hogy döntő jelentőségű a „rossz uralkodóról” alkotott elképzelések kulturális meghatározottsága tekintetében az adott nép vallása, ezzel szoros összefüggésben jogfelfogása, valamint nem utolsósorban azok a kapcsolatrendszer is, amelyek az uralkodó és a társadalom politikailag privilegizált elemei vonatkozásában együttesen (azaz eszmék és intézmények korrelációjában) meghatározzák a *jó uralkodó éthoszáét, következésképp annak ellentétét is*.

Ha a nyugati keresztény kultúrkört vesszük alapul a közép- és a kora újkor viszonylatában, akkor olyan tényezőkre kell gondolnunk, mint a hűbériség kölcsönös kötelezettségekre és hűségre épülő, vallási elemmel (hűségeskü a Bibliára tett kézzel) is megerősített intézménye vagy éppen a természetjog fogalmának központi szerepe. Ez utóbbi ugyanis, tömören fogalmazva, azt fejezte ki, hogy léteznek olyan íratlan, univerzális (tehát vallástól, kultúrától független), minden emberre érvényes normatív szabályok, amelyek a józan észen alapulnak, és amelyeket mindenkinek követnie kell cselekedetei során. A vallás és a jog vonatkozásában pedig a nyugati kereszténység tekintetében elengedhetetlen kiemelni a következő változást.

A királyság felfogása (a kb. 750–1150 közti időszakban uralkodó) *Krisztus-központúból* (*Christ-centered*) a 12. század folyamán *jogközpontúvá* (*law-centered*), majd a 13. századtól *politikaiközösség-központúvá* (*polity-centered*)²⁰⁸ vált, de a jog kulcsszerepének megőrzése mellett, mivel ez a *közjó* fogalmának alapvető eleme volt. Ezek a fejlemények meghatározóak voltak a „rossz uralkodó” és a zsarnok értelmezésében is – ugyanakkor fontos rámutatni, hogy ezek a folyamatok nem mentek végbe sem a Kijevi Rusz (988–1240), sem az azt követő mongol hódítás, de még a moszkvai Oroszország (1462–1700) időszakában sem.²⁰⁹

A vallás és a jog, valamint a vallás és a politika viszonyának illetően alakulásában döntőnek bizonyult a nyugati kereszténységben az, amit Francis Oakley

²⁰⁸ KANTOROWICZ 1957: xv.

²⁰⁹ KIVELSON 1996: 16. Mindezt részletesen lásd a II. fejezet *A hatalomfelfogás sajátosságai a moszkvai korszakban* című részében.

a következőképpen fogalmazott meg. A szociológus José Casanova szekularizmus-felfogására támaszkodva rávilágított, hogy „amit a szekularizáció egységes teóriájaként tartanak számon, az valójában három különböző propozíciót foglal magában”.²¹⁰ Az első és legalapvetőbb, az egész folyamat magja a politikának a vallási szférától és a legfontosabb vallási normáktól való „megkülönböztetése és emancipációja”.²¹¹ A történelem azonban azt mutatja, hogy (1) ez nem vezet el szükségszerűen a vallás(osság) hanyatlásához, tehát nem okozza szükségszerűen a vallás marginalizációját, az egyéni szférába való visszaszorulását (azaz a vallás „privatizációját”), mint ahogy (2) a közügyekből történő száműzését sem.²¹² Ha így történt volna, akkor ebben az esetben mit kezdünk például a reformációval? Nincs jobb bizonyítéka a szerző által képviselt nézőpont létjogosultságának a politikai gondolkodás ilyenén paradigma szerinti értelmezésében, mint az, hogy a modern nyugati politikai gondolkodás alapelemei éppen a reformáció és a vallásháborúk során kristályosodtak ki! Így például a szuverenitás fogalma is, amelynek egyik újdonsága Jean Bodin részéről éppen az volt, hogy valamely felekezet kizárólagos fenntartása egy államban nem elsőrendű feladata az uralkodónak. A nyugati politikai gondolkodás (sőt civilizáció) egyediségének tekintetében Oakley ugyanazt az álláspontot képviseli, mint Szűcs Jenő vagy Brian Tierney, amikor döntő jelentőséget tulajdonít a VII. Gergely-féle pápai politikának. Kiemelik, hogy az egyháztól jött az a késztetés, amely a szakrális szférának a világitól történő elhatárolására törekedett. A gregorián reform eredményeként a 11–12. század fordulóján kezdett elkülönülni a szakrális szférától egy világi politikai szféra,²¹³ azaz az uralkodói hatalom (részleges) deszakralizálásának következtében olyan szekuláris szféra jött létre, amely „többé már nem az üdvtörténet rendjéhez tartozott”,²¹⁴ és amely ezáltal önállóan vizsgálható volt. Más szavakkal: immár nem a teológia részeként kezelték a kormányzást. Ezen új felfogás szerint a király személye nem volt szent, s mint laikusnak nem volt helye az egyház irányításában. Ezt a folyamatot nevezhetjük szekularizációnak, vagy tekinthetjük akár annak az első állomásának.

Az elhatárolás azonban, amely a politikát külön szféraként kezdte kezelni, csak az első, bár a legfontosabb lépés volt a hatalomról való gondolkodásnak

²¹⁰ OAKLEY 2015: 289.

²¹¹ OAKLEY 2015: 289.

²¹² OAKLEY 2015: 289.

²¹³ SASHALMI 2021: 115.

²¹⁴ OAKLEY 2015: 289–290.

a teológiától való leválasztásában. Oakley rámutat, hogy ezzel komplementer folyamat is zajlott a 12. századtól: az egyházra alkalmazott metaforák és jogi teóriák átvitele a világi közösségre (amelyet korábban Ernst Kantorowicz, majd Brian Tierney hangsúlyozott különösen), amelynek folytán az uralkodó és a királyság viszonyát immár kizárólag jogi keretben lehetett értelmezni. Konkrét példával megvilágítva: mint ahogy a 12. században axióma lett, hogy a püspök misztikus házasságban él egyházmegyéjével (azon bibliai metafora alapján, amely szerint Krisztus a férj, az egyház pedig az ő felesége), és nem idegenítheti el a tisztségéhez tartozó jogokat és javakat, ez az elv elérte a világi szférát is. A király mint a királyság férje sem idegeníthette el a királyi tisztséghez/méltósághoz (*officium, dignitas*) tapadó jogokat, minthogy azok nem az ő személyéhez kötődtek, hanem tőle függetlenül léteztek. (Ez utóbbi elvben gyökerezett a koronaeszme.) A jogtudomány eredményeinek alkalmazása erre a szférára idővel ahhoz vezetett, érvel Oakley, hogy az a választóvonal, amely a világi és a szakrális dolgok közt húzódott, egyre inkább az előbbi javára tolódott el.²¹⁵ Mindez azonban nem történt meg a Kijevi Rusz időszakában, sem a későbbi moszkvai Oroszország történetében, és amint említettem, a jogok tiszteletben tartására vonatkozó koronázási eskü sem létezett. A nyugati keresztény kultúrkörben viszont az uralkodás mint hivatal elve, valamint a koronázási eskü alapvető szerepet játszott az uralkodó és a nép közti szerződés eszméjének megjelenésében.²¹⁶

A nyugati kereszténység uralkodói a közép- és a kora újkorban (akár koronázási esküjükben, akár hivatalos dokumentumokban) „időről időre megerősítették, hogy kötve vannak a jog által, legyen az szokás-, pozitív, természet- vagy isteni jog”: ezáltal nemcsak elismerték, hanem meg is erősítették „azt az elvet, hogy a jog iránti hűség olyan releváns standard, amelyhez viszonyítva meg lehetett ítélni a király működését. Ez a gyakorlat egy önként vállalt kötelezettséget berögzült általános elvárássá változtatott.”²¹⁷ Igaz volt ez még az abszolutista uralkodók és szerzők esetében is, akik szintén hangsúlyozták a törvényekkel összhangban uralkodó király és a zsarnok közti alapvető különbséget. A kérdés lényege abban rejlett, hogy a *rex sub lege* (a törvénynek alárendelt király) az ő esetükben mire vonatkozott. Bár az abszolutista szerzők azt képviselték, hogy az uralkodó a pozitív jog felett áll (*legibus solutus*), amelyet indokolt esetben (szükséghelyzetben) a közjó érdekében (azaz nem a kénye-kedve szerint) bármikor

²¹⁵ OAKLEY 2015: 290.

²¹⁶ KELLY 1992: 96–97.

²¹⁷ TAMANAHA 2004: 22.

megváltoztathat – kivéve az ún. fundamentális vagy alaptörvényeket, amelyeket alkotmánynak is neveztek –, mindazonáltal elismerték, hogy a természetjog, azaz a józan ész előírásai, valamint az isteni törvények (hasonlóan a fundamentális törvényekhez) őt is kötötték.²¹⁸

A DESPOTIZMUS ÉS A ZSARNOKSÁG A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN: OROSZORSZÁG ÉS EURÓPA A 18. SZÁZADBAN

A szekularizáció kérdésének továbbvitele az, ami átvezet a felvilágosodás korához: a nyugati kereszténységben a 18. század a szekularizáció újabb korszaka, Oroszország történetében pedig az európaizáció igazi beköszöntének évszázada. Nagy Katalin 1767-es *Utasítás* című művében már ki is jelentette, hogy „Oroszország európai állam”, amit úgy indokolt, hogy Oroszország jelentős előrehaladást ért el az európaizáció terén: „I. Péter egy európai népben európai erkölcsöket és szokásokat bevezetvén, azokat olyannyira megfelelőnek találta, amennyire azt ő maga sem várta volna.”²¹⁹ Mindazonáltal nem szabad elfelejteni, hogy a kulturális alapzat Oroszországban a 18. században is az ortodoxia maradt. Elöljáróban említsünk meg csak annyit ennek érzékeltetésére, hogy az a szó, amelyet a „felvilágosodás” orosz megfelelőjeként használtak a 18. században (és azóta is), a *Proszvescsenyije* már évszázadokkal korábban létezett. A „felvilágosodás” és a „felvilágosult” (*proszvescsenyije*, *proszvescsennij*) szó ugyanis Oroszországban nem az „ész korának” 18. századi neologizmusa, hanem ismert volt már jóval Péter előtt.²²⁰ Mi több, jelentésük nem szekuláris, hanem kifejezetten vallási volt, hiszen a *proszvescsatyí* (megvilágosítani/felvilágosítani) ige azt jelentette, hogy „megkeresztelni, méltónak tartani a keresztségre”.²²¹ Ezért nevezi például egy egyházi ének a Rusz népeit a kereszténységre térítő (988) Szent Vlagyimirt ekképpen: „Igazhitű tanítónk, az egész Rusz megkeresztelője/megvilágosítója (*proszvetyityel'*), aki

²¹⁸ Mindezt részletesen lásd SASHALMI 2021: 153–155.

²¹⁹ FILIPPOV 2006: 94.

²²⁰ USZPENSZKIJ 1994: I. 236. A „felvilágosodás” terminus megjelenését a nyugati nyelvekben (*Aufklärung*, *lumières*, *enlightenment*) lásd IM HOF 1995: 11–15.

²²¹ USZPENSZKIJ 1994: I. 236.

a keresztséggel megvilágosítottál (*krescsenyijem proszvetijil* bennünket.”²²² Emlékeztetőül: a *Proszvetijityel*’ címet adták Jozsif Volockij művének is az ő hívei a 17. században, amelynek eredeti címe a *Könyv a novgorodi eretnekek ellen* volt!

Jelzésértékű ugyanakkor, hogy a *proszvetijityel*’ szót már magára Nagy Péterre is használták kortársai, de az ő esetében nem úgy, mint ahogy korábban Vlagyimir személyére, hanem immár „mint a *világi, európaizált kultúra* létrehozójára”.²²³ Ezzel az európaizáció–ortodox kulturális alapzat problematika lényegi eleméhez érkezünk: „ugyanis a tradicionális pravoszláv kultúrát leromboló új kultúra létrehozását úgy fogták fel mint *Oroszország második megkeresztelését*.”²²⁴ Mindazonáltal ezen értelmezéstől függetlenül a péteri modernizációval megkezdődött az ortodox kulturális alapzat megtörése: ennek egyik legfontosabb lépése az általa bevezetett új, ún. „polgári ábécé” volt, majd az új kulturális nyelv megteremtése, amelyek egyben a világi és az egyházi kultúra közötti határt is megvonták.

A felvilágosodás korához érve egy problémakör van még hátra, amely különösen fontos a „rossz uralkodó” fogalmának 18. századi európai története szempontjából, ez a „despotizmus” és a „despotikus” terminusok problematikája, azaz annak a diskurzusnak a térnyerése, amelynek folytán a despotizmus – főként az általános szóhasználatban – azonos lett a zsarnoksággal. Nemcsak Európa nyugati részén, hanem a hatalomról szóló diskurzus európaizációja folytán II. Katalin korára Oroszországban, azaz Európa keleti részén is. Joggal lehet Katalin korában Kelet-Európáról beszélni, hiszen amint arra Larry Wolff rámutatott, ekkor alakult ki Európának az a máig ható klisészerű szemlélete, amely a kontinens fejlettebb és kevésbé fejlett területeit egy nyugat–kelet határvonal mentén osztotta fel. Így tehát, amikor Nagy Katalin kijelentette, hogy „Oroszország európai állam”, akkor mindjárt hozzá kell tennünk, hogy a kor felfogása Európa keleti felét jelölte ki Oroszország számára, és ennek nemcsak földrajzi, hanem kulturális jelentősége is volt.

A reneszánsz korától a felvilágosodásig Európát azonban még nem kelet–nyugati, hanem észak–déli tengely mentén osztotta fel a szellemi elit.²²⁵ Ez utóbbi alapvetően nem volt más, mint a régi Róma szemléletének továbbélése. Ugyanis a földrajzi értelemben vett Európát északnyugat–délkeleti irányban kettéosztó Római Birodalom magára úgy tekintett anno, mint a felsőbbrendű

²²² USZPENSZKIJ 1994: I. 236.

²²³ USZPENSZKIJ 1994: I. 236. (Kiemelés: S. E.)

²²⁴ USZPENSZKIJ 1994: I. 236.

²²⁵ WOLFF 1994: 4–6.

kultúra hordozójára, míg a birodalom határain kívül élő népeket összefoglaló néven barbárokként kezelte. Érthető tehát, hogy az antikvitás szellemi örökségét, a klasszikus latin nyelvet és irodalmi műfajokat felelevenítő, a klasszikus szerzők koncepcióját átvevő humanisták magukévá tették ezt az Itália-központú nézőpontot.²²⁶ Világosan mutatja ezt a humanizmus szellemóriásának, Rotterdami Erasmusnak a kijelentése (1523) a lengyelekkel kapcsolatban. Ugyanis szerinte ez az „északi nép”, amelyet „korábban barbárnak tartottak”, „mostanság olyannyira virágzik az irodalom, a törvények [...] a vallás terén”, hogy még a legműveltebb népek is megirigyelhetik.²²⁷

Az észak–déli intellektuális választóvonal uralkodó voltát és Oroszországnak az északi régióba való sorolását jól példázza a 17. században John Milton, aki az 1630-as években írt, *Moszkóvia rövid története* című művében azzal magyarázza Oroszország iránti érdeklődését, hogy ez „Európa legészakibb olyan régiója, amelyet civilizáltak tartanak”.²²⁸ 1785-ben még mindig találkozzunk az akkorra már anakronisztikussá váló nézőponttal, amikor William Coxe *Utazás Lengyelországba, Oroszországba, Svédországba és Dániába* című művét úgy jellemezte mint utazásait „Európa északi országaiban”.²²⁹ Ugyancsak ebben az időben, 1783-ban egy Lengyelországban tartózkodó pápai nuncius, mielőtt diplomáciai küldetésbe indult volna Oroszországba, Rómába küldött jelentésében azt írta, hogy többéves lengyelországi tartózkodása alatt alkalma volt megismerni „ezen északi országok” szokásait.²³⁰ Ugyanakkor megjegyezte, hogy különbség van a „műveltebb országok”, valamint a „későbbiekben műveltté váló” északi országok közt.²³¹ Mindezt azért tartotta szükségesnek közölni, hogy előre kimentse magát, amiért majd meg kell csókolnia Nagy Katalin kezét.²³²

A 18. század tehát örökölt egy olyan szemléletet, amely szerint Európának vannak fejlettebb, műveltebb, valamint kevésbé fejlett és művelt területei: ami hiányzott, az a civilizáció szó volt, valamint az, hogy a kevésbé művelt területeket már ne Európa északi, hanem keleti részeként kezeljék.²³³ Amikor azonban a Nyugat kulturális központjaivá az itáliai városok helyett az északnyugat-európai

²²⁶ WOLFF 1994: 4–5.

²²⁷ WOLFF 1994: 12.

²²⁸ WOLFF 1994: 11.

²²⁹ WOLFF 1994: 5.

²³⁰ WOLFF 1994: 13.

²³¹ WOLFF 1994: 13.

²³² WOLFF 1994: 13.

²³³ WOLFF 1994: 14.

fővárosok (Párizs, Amszterdam, London, Edinburgh) lettek, a felvilágosult gondolkodók „végezhették Európa fogalmi átalakítását”.²³⁴ „Voltaire volt az, aki mutatta az utat, amikor a felvilágosodás filozófusai artikulálták és kidolgozták a kontinensről alkotott saját perspektívájukat, nyugatról keletre tekintve, nem pedig délről északra.”²³⁵ Ennek következtében „Lengyelországot, Oroszországot mentálisan elválasztották Dániától és Svédországtól, és helyette Magyarországgal, Csehországgal, az Oszmán Birodalom balkáni területeivel, sőt, a Fekete-tenger menti Krímmel hozták kapcsolatba”.²³⁶ Poroszországot viszont a Nyugathoz sorolták. A felvilágosodás ezt a látásmódot hagyományozta az utókorra, amely mintegy passzívan átvette e konstrukciót. „A felvilágosodásnak együtt kellett feltálnia Kelet-Európát és Nyugat-Európát mint komplementer fogalmakat, amelyek egymást definiálták az ellentét és az egymás mellett létezés révén.”²³⁷ A felvilágosodás ugyanis Nyugat-Európa számára sajátította ki a civilizáció eszméjét (a szó maga is 18. századi neologizmus volt), amely megtalálta saját ellentétét a kontinensen az általa elmaradottnak, sőt esetenként barbárnak tartott, következésképp civilizálandó Kelet-Európa képében.²³⁸

Amikor Nagy Péter európaizációja folytán Európának az oroszok által az 1730-as években kezdeményezett földrajzi kiterjesztése egyre inkább elfogadottá vált, azaz hogy Európa határa keleten immár ne a Don folyó, hanem az Ural-hegység legyen, Európát kettéosztották a Nyugat intellektueljei. Míg Oroszország a birodalom ázsiai részeit fogta fel civilizálandó területként, Kelet-Európa részeként maga is ilyennek számított. Voltaire levelezése Nagy Katalinnal és a cárnő intézkedéseinek méltatása ennek a koncepciónak a megnyilvánulása volt.

Montesquieu azonban Oroszországot a despotikus kormányzatokhoz sorolta be, amelyeket egyébként az ázsiai politikai rendszerekkel azonosított. Amikor megalkotta a *monarchia–köztársaság–despotizmus* triászt, elmozdulva az ún. kormányzati formák korábban uralkodó felfogásától, miszerint három jó és három rossz kormányzati forma létezik – nevezetesen a monarchia/zsarnokság, az arisztokrácia/oligarchia és a politeia/demokrácia, a demokrácia azonban a 18. századra már egyértelműen jó kormányzati formává avanszált, kiszorítva a korábbi *politeia*, illetve

²³⁴ WOLFF 1994: 5.

²³⁵ WOLFF 1994: 5.

²³⁶ WOLFF 1994: 5.

²³⁷ WOLFF 1994: 5.

²³⁸ WOLFF 1994: 9, 12.

timokrácia terminust –, új lendületet adott a despotizmus terminus 18. századi történetének. A 18. század elejére ugyan már világosan megjelent a despotizmus és a zsarnokság összekeveredése, de a század folyamán ez olyan szerzők hatására vált általánossá, mint Montesquieu, Voltaire, Rousseau,²³⁹ és ebben Montesquieu mellett az *Enciklopédiának* volt kulcsszerepe.

Bár a *despota* és a *despotikus* szó ismert volt a 16–17. századi latinságban és a korabeli népnyelvekben, a *despotizmus* szó a francia nyelvben jelent meg először (*despotisme*) az 1690-es években, mégpedig XIV. Lajos politikájának bírálataként.²⁴⁰ Francia előtörténetét a *despotique* egyre gyakoribb használata jelentette a század közepétől, amikor a király kiskorúsága idején kormányzó főminiszterrel, Mazarin bíborossal szemben széles körű ellenállás bontakozott ki az ún. Fronde (1648–1654) idején,²⁴¹ amely a kor egyik legnagyobb pamfletirodalmát produkálta, a kortárs angol pamfletirodalom után. A század végére általános lett „a királyi hatalom kiterjesztésének kritizálásában” az olyan kifejezések használata – leginkább a pamfletekben, de politikai gondolkodóknál is –, mint a despotikus hatalom, a despotikus kormányzat, sőt, a despotikus monarchia.²⁴² Ez volt röviden a *despotisme* terminus keletkezésének hosszabb, illetve rövidebb távú kontextusa, és Pierre Bayle-t tartják általában az első jelentős francia szerzőnek, akinek 1704-es írásában megjelent az 1690-es évek ezen neologizmusa.²⁴³ Mario Turchetti úgy fogalmazta meg ezt, hogy „a szubsztantív despotizmus” franciaországi története Bayle munkájának *A despotizmusról* című fejezetével veszi kezdetét.²⁴⁴ A terminushoz a következő jelzők társultak: „önkényes, abszolút, török, zsarnoki”.²⁴⁵

Abban teljes az egyetértés, hogy a despotizmus igazi, összeurópai karrierje Montesquieu 1748-as *A törvények szelleméről* című munkájához köthető.²⁴⁶ Ugyanakkor, „amikor a despotizmus fogalma megérkezett Montesquieu-höz a 18. század első felében”, addigra már magára öltötte „az összes olyan konnotációt”, amely azon félelmekre vonatkozott, hogy „a francia monarchia egy ázsiai birodalomra fog hasonlítani” – ennek legfőbb eleme a semmilyen jog által nem

²³⁹ TURCHETTI 2008: 171.

²⁴⁰ BOESCHE 1990: 741.

²⁴¹ BOESCHE 1990: 741.

²⁴² BOESCHE 1990: 741.

²⁴³ BOESCHE 1990: 741.

²⁴⁴ TURCHETTI 2008: 171.

²⁴⁵ TURCHETTI 2008: 171.

²⁴⁶ TURCHETTI 2008: 172.

korlátozott uralkodói teljhatalom és az ebből következő szolgaság volt.²⁴⁷ Bár Montesquieu érintette a zsarnokságot *A törvények szelleméről* című művében, mindazonáltal ennek taglalása „nem volt erős oldala”, sem itt, sem egyéb írásaiban, és Turchetti így jellemzi Montesquieu-nek a zsarnokságról szóló rövid fejezetét: „véletlenszerű gondolatok, fragmentált eszmék és vélemények, de semmi olyan, amit tudományos vagy történeti definíciónak lehetne tekinteni.”²⁴⁸ Minthogy azonban Montesquieu tárgyalta a despotizmust, a politikai kormányzat külön kategóriájává téve azt, Turchetti szerint a terminus a közbeszédben háttérbe szorította a zsarnokság fogalmának és a zsarnokölés elvének tárgyalását Franciaországban a század végéig, főként az *Enciklopédia* és a francia *Felvilágosodás* már említett ikonikus szerzőinek hatása folytán.

Montesquieu nyomán a despotizmus a hatalomról szóló diskurzus központi eleme lett Oroszországban is. Mivel a despotizmus a század második felében a zsarnokság szinonimája volt Franciaországban, különösképpen a publicisztikai irodalomban, egyértelműen ez a felfogás vált uralkodóvá Oroszországban is – annak következtében, hogy Erzsébet cárnő idején (1741–1761/1762)²⁴⁹ a francia nyelv hatása olyannyira erős lett Oroszországban, hogy az arisztokrácia és a művelt nemesi rétegek második nyelvvé, sőt, Nagy Katalin korában akár elsődlegesen használt nyelvvé vált.²⁵⁰ Mivel, ahogy már említettem, Montesquieu a despotizmust az Európán kívüli területek jellemző kormányzatának tartotta, és Oroszországot Ázsiához sorolta, következésképp Oroszországot despotizmusként határozta meg. Sőt, Montesquieu minden bizonnyal az orosz trónutódlás korabeli bizonytalanságairól (1725–1730, 1740–1741) tudomást szerezve vont le általános következtetésként a despotizmusra vonatkozóan, hogy a despotizmus tipikus jegye a rögzített trónöröklési törvény hiánya.²⁵¹ (Tegyük hozzá, hogy valószínűleg a francia monarchia ún. *száli törvénye* mint ellenpélda volt az inspiráció másik forrása Montesquieu számára!) Nagy Katalin éppen azért hangsúlyozta *Utasítás* című írásának már az elején, hogy „Oroszország európai állam”, mert a despotizmus bélyegét akarta ezáltal levenni Oroszországról.²⁵² Azt nemcsak a későbbi történetírás, hanem már Katalin korában Mihail Scserbatov is

²⁴⁷ BOESCHE 1990: 742.

²⁴⁸ TURCHETTI 2008: 172.

²⁴⁹ Uralkodásának vége a julián naptár szerint 1761, míg a Gergely-naptár szerint 1762.

²⁵⁰ Bár egyetemes eszmetörténeti szempontból az angol vonatkozásai is fontosak a despotizmus problematikájának, azonban ezek számunkra jelen esetben nem relevánsak.

²⁵¹ OKKENFUSS 2008: 325 (18. l.).

²⁵² OKKENFUSS 2008: 323, 326.

részletesen kimutatta, hogy a cárnő *Utasítás* című műve alapvetően Montesquieu orosz viszonyokra történt adaptációja volt: azaz Katalin úgy magyarázta a tőle átvett passzusokat, hogy Montesquieu monarchiafelfogását összeegyeztethetőnek tüntesse fel az autokratikus hatalommal. Érdekes adalék azonban Katalin kapcsán, hogy még hatalomra kerülése előtt a következő megjegyzést írta annak a francia nyelvű könyvnek (*Lettres Russiennes*, 1760) a margójára, amelynek szerzője egy Oroszországban élő jogtudós, F. H. Strube de Piermont (1701–1766) volt, aki azt bizonygatta e művében, hogy Oroszország kormányszata nem despotikus, hogy Oroszországot nem lehet despotizmusként meghatározni.²⁵³ Katalin bejegyzése teljességgel ellentétes volt az *Utasításban* (1767) általa kifejtett elvekkel, és nyilvánvalóan nem a nyilvánosságnak szánta: „Egy ilyen hatalmas birodalom, mint Oroszország, elpusztulna, ha a despotikuson kívül bármely más kormányzatot vezetnének be benne, mert egyedül ez képes biztosítani a szükséges gyorsaságot a távoli tartományok szükségletei terén.”²⁵⁴ Harsha Ram a következőképpen értékeli Katalin két különböző felfogást tükröző kijelentését:

„Ezek a terminológiai bizonytalanságok túlmutatnak Katalin intellektuális stratégiáin. Úgy is lehet tekinteni rájuk mint egy elhúzódó kulturális hovatarozási krízis jeleire. Európa és Ázsia közé ékelődve Oroszországot nem lehetett kizárólagosan a két kontinens valamelyikének civilizációs terminusaiban definiálni: »ázsiai« tűnt, abban a tekintetben, hogy birodalmi [méretű] állam volt, és »európai«, abban a tekintetben, hogy elkötelezett maradt a modernizációs folyamat iránt, akár az intézményi reformok terén, akár úgy, hogy reprodukálja az európai felvilágosodás jelrendszerét.”²⁵⁵

Visszatérve a despotizmusnak a zsarnoksággal való és általános trendként értelmezhető 18. századi nyugat-európai összemosására, Raymonde Monnier – Turchetti álláspontját kritizálva – hangsúlyozza, hogy a zsarnokságról szóló irodalom sokkal markánsabban jelen volt annál még Franciaországban is, mint ahogy azt Turchetti állította. Más típusú francia nyelvű forrásokat, valamint angolról franciára fordított írásokat is bevonva a vizsgálatba Monnier komplexebb képet ad a zsarnokság és a zsarnokölés 18. századi franciaországi történetéről. Ez azért fontos számunkra, mert egyrészt megmagyarázza, hogy

²⁵³ STRUBE DE PIERMONT 1760: 194, 197, 209, 213–215.

²⁵⁴ RAM 2003: 104. Szinte szó szerint ez írta 1811-ben Karamzin, csak éppen az autokráciáról. Lásd később.

²⁵⁵ RAM 2003: 104.

miért robbant be a zsarnokölés irodalma 1789-től, persze elválaszthatatlanul a forradalmi helyzettől – az okot Monnier abban látja, hogy ez az irodalom „a patrióta érzésre hivatkozott és olyan irodalmi, valamint művészeti tradícióra támaszkodott, amely akkoriban még élő és hatásos volt: »Brutus [alakjának] köztársasági mítoszára«” –, másrészt az eszme oroszországi hatása miatt bír jelentőséggel.

A zsarnokságról szóló 18. századi irodalom középpontjában, ahogy arra a fejezet elején már utalás történt, az állt, hogy a polgárok szabadságát csakis a köztársaság – a korszak szóhasználatában a „szabad állam” (*free state*) – tudja biztosítani. Ennek az 1789-ben élő hagyománynak több tényezője volt. A teljesség igénye nélkül elegendő megemlíteni Voltaire *Brutus* (1730), illetve *Caesar halála* (1735) című drámáját, a franciára történt fordítások terén pedig Thomas Gordon hatását.²⁵⁶ Gordon, aki Tacitus és Sallustius, e két történetíró műveinek angol fordítója volt a 18. század első felében, a fordításokhoz reflexiókat is írt.²⁵⁷ „Gordon értekezései a 18. század klasszikus republikánus irodalmának számítottak, és a szabad állam elmélete köré épültek. Francia fordításai számos kiadást értek meg 1742–1762 közt, valamint a forradalom 2. évében.”²⁵⁸ Mindehhez, persze, még hozzá kell adni az USA függetlenségi háborújának hatását, amelyet szintén a zsarnokság elleni felkelés jegyében vívtak.²⁵⁹

Ami a 18. századi Oroszországot illeti, a köztársaság eszméje a republikanizmus korábbi intellektuális hagyományának és az autonóm városi kormányzat gyakorlatának hiánya miatt nem talált termékeny talajra. Ezt majd csak a dekabristák nemzedéke karolta fel az 1810-es években. Brutus alakja a dekabrista irodalom számára is különleges jelentőséggel bírt.²⁶⁰ Az ő értelmezésükben, írja Susanna Rabow-Edling, „minden király zsarnok és despota volt” – tegyük hozzá azonban, hogy kivételek azért léteztek, amit például Nyikita Muravjovnak, az Északi Társaság vezetőjének alkotmánytervezete mutat, ő ugyanis alkotmányos monarchiát akart.

A 18. század Oroszországában ugyanakkor a politikai diskurzus még szinte kizárólag a monarchiáról mint legjobb kormányzati formáról szólt, aminek a század eleji előzmények után Montesquieu felfogása adott új lendületet. A monarchiáról

²⁵⁶ MONNIER 2006: 26.

²⁵⁷ *The Works of Tacitus* I 1728; illetve *The Works of Sallust* 1744.

²⁵⁸ MONNIER 2006: 23.

²⁵⁹ Lásd az USA függetlenségi nyilatkozatának szóhasználatát.

²⁶⁰ RABOW-EDLING 2006: 17.

folytatott orosz diskurzust a század második felében a Montesquieu-re és a korabeli orosz valóságra adott reflexiók határozták meg. A monarchiáról és a despotizmusról szóló nézetek azonban nem csak Montesquieu munkájának recepciója révén jutottak el Oroszországba. Fontosabb volt a szélesebb olvasóközönség szempontjából, hogy a monarchia, a despotizmus fogalmát közérthető módon is kifejtsék orosz nyelven: azaz elérhető legyen azon oroszok számára is, akik Montesquieu-t sem eredetiben, sem orosz fordításban nem olvasták. Ezt a szerepet töltötték be a politikai fogalmak orosz fordításait és azok magyarázatait tartalmazó lexikonok, kézikönyvek. Ezekben – hasonlóan az orosz nyelvű és orosz szerzők által írt kifejezetten politikai művekhez (amint majd látni fogjuk) – a despotizmus és a zsarnokság általánosan szinonima volt, viszont a fordítások esetében is előfordulnak olyan munkák, amelyekben a zsarnokságot nem mossák össze a despotizmussal, sőt, igen fontosak ebből a szempontból például a szindarabok, ahol szintén ezt tapasztalhatjuk.

Mielőtt azonban a zsarnokság és a despotizmus terminusa használatának korabeli orosz problematikáját különböző példákon keresztül megvilágítanánk (a szindarabokat ehelyütt mellőzve), utalásszerűen ki kell térni egy alapproblémára: nevezetesen a *kulturális fordítás* kérdésére, ez esetben a nyugati politikai gondolkodás fogalmainak *orosz recepciójára*. Előzetesen jegyezzünk meg annyit, hogy az intellektuális tradíciók korábban már említett különbségei miatt a nyugatosodás folytán átvett fogalmak terén a recepció mikéntje még fontosabb, mint a nyugati keresztény kultúrkörön belül például az angolról franciára vagy éppen a latinról akár angolra, akár franciára történő fordítások esetében – mégpedig az ortodox kulturális alapzatból eredően, valamint a latinnyelv-ismeret 18. század előtti oroszországi hiányából kifolyólag. Így tehát a franciáról oroszra, illetve latinról oroszra történő fordítások esetében (amint azt az alábbi példák igazolják) a jelentésbeli eltérésekre, illetve a specifikus konnotációkra különleges figyelmet kell fordítani.

A „rossz uralkodó” eszméjének és egyben a recepció kérdésének megvilágítására a *monarchia*, a *despotizmus* és a *zsarnokság* mint címszó kapcsán kiváló példákkal szolgál a *The Corpus of Russian Translations of Social and Political Works of the Eighteenth Century* nevű online portál, amely a 18. századi orosz politikai nyelvezet feltérképezését végzi folyamatosan – oly módon, hogy kéthasábos bontásban közli az egyes szócikkeket az Oroszországban publikált idegen nyelvű munkák orosz fordításai esetében, így az eredeti nyelven írt részlettel könnyen összevethető annak korabeli orosz fordítása.

1770-ben két fontos mű látott napvilágot, amely általános hatása miatt különös figyelmet érdemel a Katalin-kori politikai terminusok szempontjából. Az egyik a Császári Tudományos Akadémia kiadványaként Szentpétervárott megjelentetett írás, amelynek címe a következő: *Az államkormányzásról és annak különböző fajtáiról (O goszudarsztvennom pravlenyii i raznih roda onogo), amelyet az enciklopédiából fordított le Iván Tumanszkij, a Kormányzó Szenátus fordítója*. A szóban forgó enciklopédia pedig nem más, mint az *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1754). Tumanszkij írása tartalmazza többek közt az *Encyclopédie* 4. kötetében szereplő (Louis de Jaucourt által írt) *Despotisme* címszó fordítását.

Ugyancsak 1770-ben jelent meg orosz fordításban Daniel Nettelbladt (1719–1791) német jogász latinul írt munkája, a *Systema elementare universae jurisprudentiae naturalis in usum praelectionum academicarum adornatum* (Halle, 1749), mégpedig az 1755-ben alapított első orosz egyetem, a Moszkvai Egyetem kiadásában. Ennek bizonyos részei az uralkodónak való engedelmesség kérdését is érintették, és magának a zsarnoknak a definíciója is szerepel benne.

Nézzük meg, hogy *Az államkormányzásról* című mű mit ír a despotizmusról – amely szó Dixon szerint a 18. század „legutálatosabb szavának” számított²⁶¹ –, összevetve azt a francia eredetivel. A definíció nemcsak Montesquieu hatásáról, továbbá a despotizmus–zsarnokság eszmetörténeti vonatkozásáról ad jó látleletet, hanem egyúttal arra is rámutat, hogy erre az időre az abszolút hatalom egyértelműen (és mondhatni szinte végérvényesen) negatív jelentést vett fel: az önkényes, jogilag korlátlan hatalom szinonimájává vált, noha távolról sem ez volt az eredeti jelentése.

„DESPOTISME (Droit polit.): gouvernement tyrannique, arbitraire & absolu d’un seul homme: tel est le gouvernement de Turquie, du Mogol, du Japon, de Perse, & presque de toute l’Asie. [...] Le principe des états despotiques est qu’un seul prince y gouverne tout selon ses volontés, n’ayant absolument d’autre loi qui le domine, que celle de ses caprices.”²⁶²

„DESPOTIZMUS (polit.[ikai] jog): egyetlen ember zsarnoki, önkényes és abszolút kormányzata: ilyen Törökország, a Mogul, Japán, Perzsia és szinte egész Ázsia kormányzata [...] A despotikus államok alapelve az, hogy egyetlen fejedelem kormányoz mindent, akarata szerint, mivel semmilyen más törvény nem uralja, csak saját szeszélyeinek törvénye.”

²⁶¹ DIXON 1999: 201.

²⁶² *The Corpus of Russian Translations of Social and Political Works of the Eighteenth Century*: s. v. Despotisme.

Az alábbiakban közlendő orosz fordítás értelmileg teljesen megfelelő, viszont nem egészen pontos. Ugyanis nem használja az addigra már ismert orosz *gyeszpotyizm* szót a *despotisme*-re, hanem ehelyett a „despotikus kormányzat” (*pravlenyije gyeszpotyicseszkoje*) kifejezést alkalmazza, valamint az első sorból kimaradt, hogy ez „egyetlen embernek” a kormányzata. Végezetül a francia verzióban szereplő „akarata szerint” kifejezést már az utána következő magyarázat (önkényesség) fényében értelmezte. Az orosz verzió tehát így hangzik magyar fordításban.

„DESPOTIKUS KORMÁNYZAT (politikai jog): zsarnoki (*mucsityel'szkoje*), önkényes és határtalan [értsd: korlátok nélküli] kormányzat: ilyen a török, a mogul, a japán, a perzsa és majdnem egész Ázsiaé [...] A despotikus államok létalapja az, hogy egyetlen uralkodó a saját kénye-kedve szerint kormányoz, anélkül, hogy bármiféle olyan törvény lenne, amely neki határokat szabna, személyes akaratának szeszélyein kívül.”²⁶³

Tumanszkij írásának ugyanakkor egy korábbi fejezetében is szerepel a *despotikus kormányzat* kifejezés, mégpedig a *monarchia* címszó alatt, annak elfajzásaként határozva meg a despotizmust. Az orosz változat így hangzik:

„MONARCHIA, AVAGY EGYSZEMÉLYI VEZETÉS (*monarhija ili jegyinonacsaliye*) (polit.[ikai] kormányzat [*pravlenyije polityics./eszkoje/*): olyan kormányzati forma (*obraz pravlenyija*), amelyben egyetlen ember kormányoz lefektetett és megváltoztathatatlan törvények szerint (*po zakonom posztanavlennim i nyepremennim*). Az egyszemélyi vezetés által kormányzott állam (*jegyinonacsalijem upravljajemoje goszudarsztvo*) olyan, amelyben a szuverén hatalom (*szamogyerzsavnaja vlaszty*) és a vele járó minden alapvető jog egyetlen személyt illet, akit királynak, monarchának vagy császárnak neveznek. Montesquieu urat követve fejtjük ki e kormányzat alapelvét, annak támaszát és lerombolását.

A monarchia lényege abban áll, hogy az uralkodó minden állami és polgári hatalom (*goszudarsztvennoj i grazsdanszkoj vlasztyi*) forrása, és hogy egyedül ő kormányozza az államot a lefektetett fundamentális törvények szerint (*po zakonom v osznovanyii polozsennim*); mert ha csak egy ember pillanatnyi és szeszélyek által vezetett akarata kormányozná az államot (*upravljala bi goszudarsztvom*): akkor az ilyen kormányzat despotikus (*Gyeszpotyicseszkoje*) lenne, amelyben egy ember az ő kénye-kedve szerint von magához mindent; az egyszemélyi vezetés azonban a törvények erejével parancsol, amelyek megőrzése a polgári társadalom

²⁶³ *The Corpus of Russian Translations of Social and Political Works of the Eighteenth Century*: s. v. Деспотичество.

kezében van (*grazsdanszkogo obszesztva*), amely közhírré teszi az újonnan elfogadott törvényeket, és emlékeztet arra, ha azok feledésbe merülnek.”²⁶⁴

Az utóbbi idézet összevetve a francia verzióval jól tetten érhető a nyelvi-fogalmi recepció problematikája, mégpedig elsősorban annak kapcsán, hogy a francia eredetiben szereplő „szuverén hatalom” (*souveraine puissance*) kifejezés megfelelőjeként a *szamogyerzsavnaja vlaszty* terminust használja az orosz fordítás. Mivel a szuverenitás fogalma ismeretlen volt 1700 előtt, így amikor a „szuverén hatalomra” orosz kifejezést kellett keresni, akkor ezt a *szamogyerzsavnaja vlaszty* terminusban vélték megtalálni, amely viszont a 18. század elején Oroszországban a jogilag korlátlan hatalmat jelentette. Következésképp, eltérően a Nyugattól, Nagy Péter idején úgy értelmezték a szuverén hatalmat, hogy az ugyan mindentől független, ám a jog által egyáltalán nem korlátozott hatalom.²⁶⁵ Még tovább fokozta az értelmezésbeli bizonytalanságot Oroszországban, hogy – amint arra a bevezetőben már utaltam – a *szamogyerzsavsztvo* szót „monarchia” és „szuverenitás” értelemben is használták a 18. században. Ez a nyelvi-kulturális faktor nemcsak a kulturális fordítás problematikáját érzékelteti, hanem arra is magyarázatként szolgál, hogy adott esetben a *szamogyerzsavsztvo* és a *szamogyerzsavije* magyarra történő fordítása esetében alternatívák kell hogy szerepeljenek.

Vizsgáljuk meg ezután a *zsarnok* szemantikai problémáját Nettelbladt munkájának orosz fordítása esetében, továbbá az uralkodói *alkalmatlanság* kérdését, minthogy Nettelbladt ezt a kérdést is felveti közjogi szempontból!

„915. §. Mindaddig, amíg a legfőbb parancsoló kielégítően teljesíti kötelezettségeit, a nép sem az ő letaszítása, sem elmozdítása révén nem teheti meg azt saját akaratából, hogy a legfőbb parancsoló megszűnjön parancsolónak lenni. Mindazonáltal ha a legfőbb parancsoló nyilvánvalóan áthágja azokat a korlátokat, amelyek a tűrhető kormányzást illetik, és amikor ezt az állami jogok egyike vagy másika esetében (*v goszudarsztvennih pravah*) teszi, a nép megtagadhatja ugyan neki az engedelmességet azon esetekre nézve, amelyek a határok áthágására vonatkoznak, de nem bocsáthatja el rögtön a kormányzásból a trónról való letaszítás vagy megfosztás révén; amikor azonban a legfőbb parancsoló nyilvánvalóan azt kísérli meg, ami az egész állam lealacsonyítására (*vszej reszpubliki*) irányul, akkor a nép a trónról való letaszítása vagy attól való megfosztása révén elbocsáthatja őt a kormányzásból.

²⁶⁴ *The Corpus of Russian Translations of Social and Political Works of the Eighteenth Century*: s. v. Монархия.

²⁶⁵ Lásd SASHALMI 2020: 110–119.

916. §. Tirannusnak (*tyranom*) avagy sanyargatónak (*mucsityelem*) (*tyrannus*) azt a legfőbb parancsolót nevezik, aki az egész állam (*reszpubliku*) elnyomására törekszik.²⁶⁶

917. §. Ha a legfelső parancsoló zsarnokká (*mucsityel'*) lesz, és a kormányzással egyáltalán nem törődik, abban az esetben a trónról való letaszítása vagy attól való megfosztása megengedett.

918. §. Ha a hatalmon levő legfőbb parancsoló beszámíthatatlan lesz, vagy megtébolyodik, akkor bár félreállítják, de nem fosztják meg a kormányzástól.²⁶⁷

A *Reszpublikát* az „állam” szóval kell fordítanunk, amint az a kormányzati formák nem sokkal ezután következő definícióiból egyértelműen kitűnik, ahol ilyen megfogalmazásokat olvashatunk: „ha a reszpublika monarchia” (*jeszli reszpublika jeszty monarhija*), illetve „ha a reszpublika arisztokrácia” (*jeszli reszpublika jeszty arisztokratyija*) vagy „ha a reszpublika demokrácia” (*jeszli reszpublika jeszty gyemokratyija*).²⁶⁸ Mindazonáltal sokkal általánosabb volt az, hogy a 18. század végén a *reszpublika* már nem az állam, hanem egy meghatározott államforma jelentésével bírt az oroszban:²⁶⁹ azaz csakúgy, mint ahogy a régi magyarban is, „köztársaság” értelemben használták. A *reszpublika–köztársaság* azonosításnak a 19. század első évtizedeiben már gyakorlati jelentősége lett Oroszországban: a dekabrista irodalom ugyanis a zsarnokság (*tyiransztvo*) ellenszerét, következőképp a szabadság biztosítását alapvetően a *köztársaságban* látta.

Ami számunkra Nettelbladt idézett passzusaiából fontos, az egyrészt az *alkalmatlanság* és a *zsarnokság* kérdésének megkülönböztetése, az orosz fordításban pedig a *zsarnok* megnevezése. Ugyanis míg a latin szöveg csak a *tyrannus* szót használja (916. §.), addig az orosz fordítás a *tyrannus* oroszosított változatát, a *tyirant* (amely – amint említettem – ismert volt már a 17. században is), valamint

²⁶⁶ „Тираном, или мучителем (*tyrannus*) именуется такой верховный повелитель, который всю республику утеснить старается.” A latin verzióban: „Tyrannus dicitur superior qui totam rempublicam opprimere conatur.” NETTELBLADT 1749.

²⁶⁷ NYETTEL'BLADT 1770.

²⁶⁸ Ugyanakkor ezt támasztja alá a *respublica* Nettelbladt által korábban adott definíciója is: „§ 708. Respublica sive civitas vel regnum (sin [ein] Staat) est societas composita, publicae salutis & securitatis causa inita.” („A népközösség, akár köztársaság, akár királyság [azaz állam], olyan szabályozott társulás, amely a közjó és a közbiztonság okán jött létre.”) NETTELBLADT 1749. A *sin Staat* esetében a *sin* nyilvánvalóan az *ein* elírása, amint azt az orosz fordítás is mutatja, amely azonban nem fordítja le a *Staat* szót, hanem változatlanul hagyja. „§708. Республика (respublica), или гражданство (civitas), или царство (regnum ein Staat) есть общество сложное, для общего благоденствия и безопасности уставленное.” NYETTEL'BLADT 1770. Vö. a *Bevezetés* 5. lábjegyzetében írottakkal!

²⁶⁹ BUGROV–KISZELJOV 2021: 327–330.

a *mucsityel*’-t mint szinonimát – zárójelben odatéve még magyarázatként latin betűkkel a *tyrannust* is. A *mucsityel*’, ahogy láthattuk, a moszkvai archetípusokban a *zsarnok* megjelölése volt, de erős vallási töltettel, és a vallási konnotációt olyan kontextusokban is közvetítette, ahol ez egyébként egyáltalán nem volt szándékolt – mint jelen esetben, tehát egy közjogi értekezésben.

E fejezet zárásaként a zsarnokság kapcsán ki kell térni annak speciális külpolitikai vetületére, amely a kora újkorban kapott jelentőséget: nevezetesen a *zsarnokság* és az *univerzális monarchia* összekapcsolására. Ez a problematika Oroszországban csak későn, Napóleon kapcsán jelent meg – nem véletlenül, hiszen ez az európai államrendszer kérdéskörét érintette, Oroszország pedig csak Nagy Pétertől kezdett belépni ebbe a rendszerbe – mégpedig kortárs nyugati átvételként, de maga az eszme nyugaton már hosszú előtörténettel rendelkezett.

Az univerzális monarchia vádja nem számított új jelenségnek a 19. század elején, minthogy korábban V. Károly császár (1519–1555) és főként fia, II. Fülöp (1556–1598) ellen is megfogalmazódtak efféle nézetek.²⁷⁰ Maga a kifejezés ugyan már a középkorban létezett, viszont – ellentétben a korábbi évszázadokkal – a 16. század óta majdnem mindig pejoratív értelemben használták: kivételt képeztek, persze, az egy-egy uralkodó expanzív törekvéseit dicsőítő szerzők.²⁷¹ Az univerzális monarchia fogalmára az 1598–1713 közti bő évszázadban Peter Schröder szerint „elsősorban retorikai fogásként kell tekinteni azokban az elméletekben, amelyek a hatalmi egyensúlyt hívták segítségül mint az egyetlen megbízható alternatíváját annak, amit nemkívánatos hegemoniának tartottak”.²⁷² Az univerzális monarchia és az ilyen monarchia zsarnoki mivolta ellen irányuló irodalom éppen az általam vizsgált korszak kezdetén, a 17–18. század fordulóján kapott új impulzust, mégpedig XIV. Lajos hatalmi ambíciói miatt. A Napkirály expanzív külpolitikája további lökést adott az ún. „nemzetközi politikai gondolkodás” egyik vonulatának, amely a 17. század közepétől elárasztotta az európai publicisztikai irodalmat, nevezetesen a hatalmi egyensúly elvének.²⁷³ A hatalmi egyensúly elve 1700 táján már Európa szekularizált fogalmával kapcsolódott össze: azaz Európa szuverén államokból áll, köztük a hatalmi egyensúly kell hogy érvényesüljön, mert ebben rejlik Európa békéjének és biztonságának záloga.²⁷⁴

²⁷⁰ DWYER 2010: 295–296.

²⁷¹ DWYER 2010: 295, 299.

²⁷² SCHRÖDER 2017: 6.

²⁷³ A hatalmi egyensúly kora újkori kérdését lásd SASHALMI 2021: 210–232.

²⁷⁴ SASHALMI 2021: 224–225.

A korabeli angol szóhasználatban a *balance of power* és a *balance of Europe* szinonima volt – ezekkel ment szembe az „univerzális monarchia” elve, amelyet ekkor XIV. Lajossal kapcsoltak össze. Mivel a hatalmi egyensúly „egyre inkább a nemzetközi politika szabályozó normájává vált”, így annak „megtartására vagy helyreállítására” akár a katonai erő bevetése is legitim eszköznek számított.²⁷⁵ 1702-ben Anna királynő parlamenti beszédében úgy indokolta meg Anglia belépését a spanyol örökösödési háborúba (1701–1713/1714), hogy Anglia lépése „Európa szabadságának és egyensúlyának megőrzésére és Franciaország túlzott hatalmának csökkentésére” irányul,²⁷⁶ és ez tekinthető a hatalmi egyensúly mint gyakorlati politikai elv *első hivatalos* kinyilvánításának Európában.²⁷⁷

Fontos írás ebből a korszakból Charles Davenant 1701-ben kiadott pamflet-gyűjteménye, amely három egymáshoz szorosan kapcsolódó írást tartalmaz (I. esszé: *A hatalmi egyensúlyról*; II. esszé: *A háború, a béke és a szövetségkötés jogáról*; III. esszé: *Az univerzális monarchiáról*), és amelynek érvrendszere nagy hatást gyakorolt Anglia külpolitikai álláspontjára. Davenant a hatalmi egyensúly talaján állva így írt az univerzális monarchia zsarnokságáról: „Mivel a világ mostanság számos uralom (*Dominium*) között oszlik meg, az, akit egy zsarnok vagy a zsarnok eszközei üldöznek adott helyen, menedéket találhat egy másikban, nincs viszont menekvés az univerzális monarchia szorításából.”²⁷⁸ Az univerzális monarchiával kapcsolatos szóhasználat egyértelműen negatív volt (lásd: a „rossz kormányzat” [*misgovernment*], illetve az „önkényes hatalom” [*arbitrary power*] és az „önkényes kormányzás” [*arbitrary government*] kifejezést)²⁷⁹ és a zsarnokság fogalomkörében mozgott.

Davenant nézőpontja azonban korántsem volt elszigetelt jelenség a korszakban. A protestáns szerzők ugyanis az univerzális monarchiát zsarnokságként értelmezték, és a fogalom az ő szemükben – V. Károlytól egészen a 18. század közepéig – szorosan kötődött a katolicizmus eszméjéhez: azokkal a nagyhatalmakkal kapcsolták össze, amelyeknek uralkodója katolikus volt.²⁸⁰ Az olyan kifejezések pedig, mint „az univerzális monarchia, a zsarnokság, a pápizmus, sőt, az Antikrisztus”, e szerzők számára elválaszthatatlanul összefonódtak.²⁸¹

²⁷⁵ BOSBACH 1999: 97.

²⁷⁶ Idézi SCHVÉD 2021: 224 (67. lj.).

²⁷⁷ BOSBACH 1999: 97.

²⁷⁸ DAVENANT 1701: 293.

²⁷⁹ A hatalmi egyensúly bel- és külpolitikai vonatkozásainak angol szempontból való értelmezését lásd SCHVÉD 2021: 207–226.

²⁸⁰ NOKKALA 2019: 171.

²⁸¹ NOKKALA 2019: 171.

Az univerzális monarchia eszméje a 17. század végétől évtizedeken át az európai dominanciára vonatkozó francia ambíciókat jelölte, így megjelent például azokon az 1739–1740-ben készült brit karikatúrákon, amelyek a hatalmi egyensúly korabeli szereplőit humoros formában, állatfigurák segítségével jelenítették meg – Oroszországot medve alakban ábrázolva. Ugyanakkor Montesquieu és Voltaire igyekezett diszkreditálni az eszmét azzal, hogy ez nem más, mint olyan „abszurd nemzeti mítosz”, amelyet rosszindulatúan társítanak a franciákhoz.²⁸² A 18. század második felében az univerzális monarchia franciaellenes éle némiképp háttérbe szorult, mégpedig leginkább Franciaország Európában betöltött hatalmi szerepének csökkenése miatt: ebben az időben a diplomácia arra használta, hogy egy-egy európai nagyhatalom vélt vagy valós hegemon szerepre való törekvését jelölje vele, főként azonban Franciaország és a Habsburg Monarchia vonatkozásában.²⁸³ Ugyanakkor Oroszország terjeszkedése az Oszmán Birodalom rovására ugyanezt a reakciót váltotta ki 1791-ben Nagy-Britannia részéről: a meleg tengerek felé irányuló, az Oszmán Birodalommal szembeni orosz expanzióra egyre inkább úgy tekintett a brit kormányzat, mint ami veszélyezteti a brit érdekeket keleten. Az újonnan megjelent oroszveszélyről alkotott nézet vezetett ahhoz a cikksorozathoz, amelynek hangneme egyértelműen intervencióra buzdított, és Oroszország Európában elfoglalt helyéről így írt:

„Most olyan korszakhoz érkeztünk, amikor Oroszország új és rendkívüli karaktert ölt magára. Filozofikus elégedettséggel szemléltük nemes küzdelmeit a barbárság bilincseinek lerázására; tanúi voltunk azon kísérletének és üdvözlöttük, hogy nevet szerezzen magának a nemzetek sorában; és nagylelkűen elismertük mértéktartó igényeit a védelemre és a támogatásra. Most azonban már úgy kell tekintenünk rá, hogy nemcsak nagy birodalom, amely sikeresen érvényesíti jogát arra, hogy versenyezzen a legbüszkébb hatalmakkal, hanem mint aki arrogánsan, EURÓPA parancsoló DIKTÁTORAKÉNT cselekszik.”²⁸⁴

A súlyos figyelmeztetés pedig a következő cikk végén így hangzott: „Talan ez az az ország minden más közül, amelyben egy ambiciózus monarcha számára sikerrel kecsegtethetnek a külföldi hódítás és az univerzális uralom (*universal*

²⁸² DWYER 2010: 296.

²⁸³ DWYER 2010: 296.

²⁸⁴ *Chapter VI. Conduct of Russia towards Britain in the Last War. Policy of Britain to Counteract His Views* 1791: 523.

dominion) veszélyes és csábító tervei.”²⁸⁵ A kora újkorban tulajdonképpen „bármely európai nagyhatalmat lehetett azzal vádolni, és vádolták is őket, hogy »univerzális monarchiára« aspirálnak, azaz hegemonikus dominanciára az európai kontinensen”.²⁸⁶ Az univerzális monarchiától való félelem aztán Napóleon császárrá koronázása, majd a következő évek hadjáratai következtében általános lett – persze Franciaországon kívül.²⁸⁷ 1807-ben ugyanis egy francia politikai gondolkodó, Louis Bonald Napóleon friedlandi győzelme után ezt írta egy francia újságban: amint Rómának az volt a küldetése, hogy uralja a világot, ugyanez a küldetése mostanság Franciaországnak is.²⁸⁸

Az univerzális monarchia általános megítélése azonban egyértelműen negatív volt, mint ahogy a vele szinonimaként használt olyan széles körben elterjedt terminusoké is, mint az „univerzális uralom”, az „univerzális birodalom” vagy éppen a „világuralom”.²⁸⁹ 1813-ban a svéd király levelet írt Napóleonnak, hogy hagyjon fel az univerzális monarchia tervével, és inkább Európa békéjén munkálkodjon – ez aztán kedvelt téma lett mind az írott, mind a képi forrásokban.²⁹⁰ Az univerzális monarchia elítéléséből és Európa békéjének hangoztatásából – amint látni fogjuk – Oroszország is kivette a részét – sőt, 1812 után Oroszországban, illetve I. Sándor cárban látták a béke megvalósítóját. 1813-ban pedig olyan, Napóleont ábrázoló (a későbbiekben elemzendő) orosz karikatúra jelent meg, amelyik az *Univerzális monarchia összeomlása* címet viselte.

²⁸⁵ *Chapter VII. The Present State of Russia. Its National Character, Resources and Power* 1791: 590.

²⁸⁶ DWYER 2010: 296.

²⁸⁷ DWYER 2010: 297.

²⁸⁸ DWYER 2010: 297.

²⁸⁹ DWYER 2010: 299.

²⁹⁰ DWYER 2010: 301.

II. FEJEZET

A HATALOMFELFOGÁS MOSZKVAI TRADÍCIÓI ÉS A NAGY PÉTER ÁLTAL GENERÁLT VÁLTOZÁSOK

A HATALOMFELFOGÁS SAJÁTOSSÁGAI A MOSZKVAI KORSZAKBAN: A „JÓ CÁRRÓL” ÉS A „ROSSZ URALKODÓRÓL” ALKOTOTT OROSZ NÉZETEK 1700 ELŐTT A HIVATALOS ÉS A NÉPI ELKÉPZELÉSEKBEN

Ha a könyv fő kronológiai keretei közé eső időszak, azaz a 18. század által hozott változások főbb tendenciáira kívánunk rávilágítani, akkor nyilvánvalóan röviden ki kell térni a hatalomról alkotott korábbi elképzelések vázlatos ismertetésére, mivel enélkül nem mérhető fel a változás nagyságrendje, továbbá a kontinuitás kérdése is homályban marad. Egyet lehet érteni Paul Bushkovitch kijelentésével, miszerint a 18. század előtt az orosz „politikai gondolkodás középpontjában az uralkodó morális személyisége állt”.²⁹¹ Legújabb könyvében ugyancsak ő így nyilatkozik az 1700 előtti évszázadok orosz hatalomfelfogásáról: „Az államiságra vonatkozó reflexió alapvető formája – az állam eszméjéhez szükséges filozófiai és teoretikus támasztékok hiányában – olyan szövegekből származott, amelyek a jó és a rossz uralkodókról szolgáltatott példákat.”²⁹² E második megfogalmazást mindjárt pontosítani szükséges, mégpedig azért, mert „az államiságra vonatkozó reflexió” kifejezés félrevezető a 18. század előtti időkre nézve, ugyanis az államfogalom a 17–18. század fordulója előtt hiányzott Oroszországban. Ennek okán helyénvaló nem is annyira politikai gondolkodásról, hanem inkább a hatalomról szóló gondolkodásról vagy hatalmi ideológiáról beszélni, minthogy a „politikai” jelző is csak 1700 után nyert teret. Ezeket a fogalmi és terminológiai kérdéseket részletesen tárgyaltam az orosz hatalom- és államfogalom sajátosságait

²⁹¹ BUSHKOVITCH 2001: 441.

²⁹² BUSHKOVITCH 2021: 14.

boncolgató, 2020-ban megjelent magyar nyelvű könyvemben, 2022-ben pedig egy jóval terjedelmesebb angol nyelvű monográfia keretében,²⁹³ így ehelyütt csak a kutatás néhány fontos, összefoglaló jellegű megállapítását fogom felidézni, azonban ezeket is célirányosan, a „rossz uralkodó” problémakörére fókuszálva.

Simon Dixon szerint, ami kb. 1700 előtt leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél *mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén*”, az nem más, mint az, hogy „milyen nagy mértékben maradtak számukra idegenek a filozófiai [és tegyük hozzá, a jogi] absztrakciók”.²⁹⁴ Jelen téma kapcsán elsősorban olyan jogi-filozófiai fogalmakra kell gondolnunk, mint például az *alattvaló*, a *közjó*, a *természetjog*, az uralkodó személyének és hivatalának (*officium*) teoretikus szétválasztása, az ebből kifejlődő *koronaeszme*, a *jó* és a *rossz kormányzati formák* (monarchia–zsarnokság, arisztokrácia–oligarchia, politeia/timokrácia–demokrácia) stb. problematikája. Az itt felsorolt fogalmak vagy teljes egészében hiányoztak a 17–18. század fordulója előtt (a *közjó* terminusa 1682-ben jelent meg először hivatalos dokumentumban), vagy éppenséggel ismerték azokat, de nem voltak relevánsak, azaz a források nem tulajdonítottak nekik jelentőséget. Ez utóbbira jó példa az *alattvaló*, amelyet ugyan ismertek már a 16–17. század fordulóján, de mégsem szerepel egyetlenegyszer sem a moszkvai korszak legnagyobb szabású jogi dokumentumában, az 1649-es törvénykönyvben; ilyen példaként említhető még a *természetjog* is, amely csak egy-egy személyhez kötve, elszigetelten fordult elő, anélkül, hogy bármiféle hatást gyakorolt volna a gondolkodás fő áramlatára. Pedig a *közjó* és a *természetjog*, amint azt láthattuk, nemcsak a zsarnok, hanem tágabb értelemben a „rossz uralkodó” fogalma szempontjából is alapvető volt a nyugati keresztény kultúrkörben.

A 18. század előtti orosz hatalomfelfogás másik fő karaktervonását, amely szorosan összefüggött az előző problematikával, a következőképpen jellemezte Gary Hamburg, aki az 1500–1801 közti orosz politikai eszmetörténet legjobb összefoglaló, monumentális terjedelmű monográfiáját jegyzi *Russia's Path toward Enlightenment. Faith, Politics, and Reason 1500–1801* címmel (2016). Az orosz gondolkodás, írja, nem volt szisztematikus, azaz „nélkülözötte a nyugati gondolkodás formai jegyeit – annak elvont jellegét, spekulatív precizitását, rigorózan logikus előadásmódját”.²⁹⁵ Ez a megállapítás leginkább a 18. század előtti korszak tekintetében releváns, azonban több szempontból érvényes az itt tárgyalt korszakra is. Valóban, a politikai gondolkodás műfajába sorolható első szisztematikus mű csak

²⁹³ SASHALMI 2020, 2022.

²⁹⁴ DIXON 1999: 190. (Kiemelés: S. E.)

²⁹⁵ HAMBURG 2016: 24–25.

Nagy Péter uralkodása idején született meg, 1722-ben, amely a cárronutódokról kiadott törvényét volt hivatott megvédelmezni, és a következő címen látott napvilágot: *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására*. Az írás az autokrácia nyugati fogalmakat használó hivatalos ideológiájának kifejtése volt egy ukrán származású püspök, Feofán Prokopovics tollából – e műről sok szó esik majd még e könyv lapjain. Ugyanakkor a 18. századi nyugatosodás – a nyugati fogalom- és szókészlet recepciója, következésképp a politikai diskurzusban bekövetkező változások – ellenére is csak részleges elmozdulás történt ahhoz képest, mint amit Hamburg a hatalomról szóló írások megkülönböztető jegyeiként említett.

Nem véletlenül határozta meg Isaiah Berlin a következőképpen az orosz eszmétörténet tanulmányozásának témáját annak az antológiának a bevezetőjében, amely *Russian Intellectual History* cím alatt jelent meg, és amelynek első szemelvénye éppen a már említett Feofán Prokopovics egyik (1718-as) szónoklata. Berlin szerint, ha az „orosz gondolkodásról” beszélünk, akkor ez alatt „általános eszméket” kell érteni, azaz „meggyőződéseket, attitűdöket, mentális és emocionális habitusokat”, minden olyan dolgot, amely az „»általános szemléletmód« alá tartozik, és amelyet a köznapi nyelvhasználat gyakran csak ideológiaként emleget”.²⁹⁶ Az iménti jellemzés azért is fontos, mert az ideológia a jó és a rossz uralkodó vonatkozásában, amint látni fogjuk, igen nagy egyezést mutatott a társadalom különböző rétegeiben, különösen 1700 előtt, sok vonatkozásban azonban az itt tárgyalt korszak egészében, sőt, még azon túl is. Ahogy azt Maureen Perrie, a kérdés egyik legelismertebb kutatója egy hosszú távú megközelítés perspektívájából megfogalmazta: az orosz „népi monarchizmus teoretikus premisszája sok szempontból azonos volt az elit monarchizmusával”.²⁹⁷

A jó és a rossz uralkodóról alkotott orosz elképzelések 1700 előtt alapvetően a királytükör-irodalom műfajába sorolható írásokban jelentek meg, hiszen e műfaj lényege az erkölcsös, erényes uralkodó és ennek ellentéte, a rossz/gonosz uralkodó közti dichotómia bemutatása, tanító jelleggel. Az ilyen témájú írások a moszkvai Oroszországban túlnyomórészt nem nagyobb lélegzetű munkákban realizálódtak, hanem az uralkodókhoz intézett levelekben, világi és egyházi személyek egymás közti levélváltásában vagy éppen kérelmekben fogalmazódtak meg, illetve koronázási *ordók* részeként találkozhatunk velük, *intelem* (*poucsenyije*) formájában. Amit tehát a 18. század előtt „politikai”, vagy inkább a hatalomra

²⁹⁶ BERLIN 2000: 69.

²⁹⁷ PERRIE 1999: 160.

vonatkozó irodalom néven említhetünk, az ebben a dimenzióban mozgott, és kevés kivételtől eltekintve meg is maradt ezen műfaj keretein belül.

Az uralkodói hatalom mibenlétének és küldetésének ilyen egyszerű szöveges megfogalmazása volt például Joszif Volockij szerzetes III. Vaszilijhez (1505–1533) írt levele 1507-ből. Volockij írásai azért fontosak, mert zsinórmértékül szolgáltak a 16–17. századi egyházi szerzők számára a hatalomfelfogás terén. Volockij-nak a zsarnokról vallott felfogását – fő művéből vett idevágó idézetekből – már korábban megismerhettük, most viszont a jó uralkodóra vonatkozó intelmeket kell szemügyre venni, minthogy azok a tanácsok/elvárások, hogy mit tegyen, és mitől tartózkodjon az uralkodó, ugyancsak rávilágítanak a rossz uralkodó képének korabeli értelmezésére. Volockij alábbi levele sok vonatkozásban egy 6. századi bizánci királytűkör, egy bizonyos Agapétosz nevű szerző művének „parafrázisa”, minthogy annak egyes elemeihez fűzött kommentárnak tekinthető.²⁹⁸

„Uralkodóm! *A mennynek királya (car’)* adta néked az égi hatalomhoz hasonlatos uralkodás jelvényét, a jogart s az erőt a Földön, *hogy megtanítsd az embereket az igazság(osság) (pravdu) oltalmazására, és elűzd tőlük az ördögi vágyakat!* Miként az olyan kormányos, ki szüntelenül éberen őrködik, úgy mindeneken átlátó cári elméd is tántoríthatatlanul vigyázza a jó törvények és szabályok követését, kemény határozottsággal szűrítva ki a törvénytelenség folyóit, miáltal az alázatos élet hajóját, mely *könnyűreutes uralkodásod*, nem szennyezik a bűn hullámai. [...] Ahogy az egek Urának félelmetes és mindent látó szeme valamennyi bűnös ember szívébe belelát, és ismeri valamennyiünk gondolatát, úgy éles cári elméd is mindenkinél nagyobb erővel bír. [...] A nap dolga, hogy sugarai valamennyi teremtménynek világítsanak, az erényes caré pedig, hogy irgalmas legyen a nyomorultak és sérelmet elszenvedők iránt. [...] Egy olyan istenfélő cárnak, mint neked, illik azon buzgólkodnia, hogy jámbor életű legyen, és *megmentse azokat, akik őalatta állnak, a lélek és a test gerjedelmeitől*, mert a lelki gerjedelem az eretnekek tanítása, a testi pedig büntett: útonállás, fosztogatás, lopás, károkozás s minden más gonoszság, mivel ezek a *testi valót károsítják*, nem a lélekét. Hisz *te nagyhatalmú cár (gyerzsavnij car’)* vagy, ki az *uralkodás jogarát Istentől kapta*, ezért jól figyelj hát, miként jársz kedvében annak, ki mindezt a kezébe helyezte, mert nem csupán magadért felelsz az Úr színe előtt, de mások gonosz cselekedeteiért is elszámolással tartozol a Teremtőnek, ha szabad utat engedsz nekik. *A cár porhüvelyé akármely emberéhez hasonlatos, hatalma azonban a magasságos Istenhez hasonlatos.* Miként a Teremtő valamennyiünk megmentője akar lenni, úgy a cárnak is *ővnia kell minden reábízott lelket. Ekként Isten akarátát teljesítve elnyered az Úrtól a végtelen örömet, s vele uralkodva örökké örvendezel.*”²⁹⁹

²⁹⁸ SZILI 2005: 141.

²⁹⁹ SZILI 2005: 140–141. (Kiemelés: S. E.) A fordításban kisebb változtatásokat eszközöltem (S. E.).

A 16–17. században a cár által uralt népet elsősorban vallási közösségként fogta fel a gondolkodás: arra utaló jelek, hogy a nép ettől megkülönböztetett világi „politikai” közösséget is alkothat, csak a 17. század vége felé jelentek meg. Nem történt meg ugyanis az a fajta szekularizáció, amelyet Oakley nyomán korábban kifejtettem. Ebből következően az „igazságosságként” fordítható *pravda* szó jelentése is alapvetően vallási tartalmú volt, ahogy arra korábban már utaltam a *pravda–vera* (hit) jelentése kapcsán. Éppen ezért a 16–17. századi orosz forrásokban – különösen a 17. századi koronázási *ordók*ban – szereplő gyakori formula, a *pravity v pravdu* (igazságosan uralkodni) nem valamely, az uralkodó személyétől függetlenül létező jogok tiszteletben tartásának kötelezettségét jelentette az uralkodó részéről, hanem elsősorban olyan elvárás volt, hogy a bűnös és káros cselekedetektől távol tartsa a kormányzottakat (amint az a fenti idézetből is egyértelműen látszik). Ugyanakkor az idézetben említett erények gyakorlásán túl kerülnie kellett az uralkodónak azt, hogy a bűnök kerítsék hatalmukba – olyan bűnök, amelyeket a zsarnok leírásában nevesített Volockij (főbűnök, illetve a hitetlenség és az istenkáromlás). Ami viszont látványosan hiányzik egy korabeli nyugati keresztény királytükörrel (például Erasmuséval) összehasonlítva, az az erények és a bűnök kérdésének a közjőval való összekapcsolása: ugyanis a közjó elve a zsarnokság mindkét értelmezésében, úgy az erénypolitikai, mint a jogi értelmezésben kulcsszerepet kapott.

Az autokrácia tehát a 16–17. században nem jelentette azt, hogy ne lettek volna normatívák az uralkodóval szemben: ezek azonban nem írott jogi, hanem *valláserkölcsei* természetűek voltak, és nem is célszerű korlátoknak nevezni azokat, hanem inkább elvárásoknak. Amolyan „viselkedési szabályoknak” vagy követhető eszményeknek tekinthetők, amelyek sohasem öltöttek „formalizált-jogi” jelleget.³⁰⁰ Az uralkodóval szemben támasztott elvárások, szemben a nyugati keresztény kultúrkörrel, nem a létező jogok tiszteletben tartását célzó, az uralkodó és a nép közti fiktív szerződés („társadalmi szerződés”) eszméjében vagy éppenséggel konkrét koronázási esküben, koronázási hitlevélben fejeződtek ki (ezek ugyanis nem léteztek), hanem leginkább a már említett intelmekben (legyen a cár könyörületes, tartsa meg az ortodoxia előírásait, és főként őrizze meg a hitet, kerülje a hét főbűnt stb.). A „legalitás” és a „legitimitás” terminusának használata éppen ezért félrevezető abban az esetben, ha ezeket eredeti jelentésükben értjük, azaz bármiféle jogi jelleget tulajdonítunk nekik,³⁰¹ különösképpen pedig

³⁰⁰ LUKIN 2000: 253.

³⁰¹ Filippov Szergej közlése.

abban az értelemben, ahogy von Friedenberg összekapcsolta a két terminust a koronázási esküből kifolyólag.

Az uralkodóval kapcsolatban tehát mindig volt valamiféle elvárás, de ezt nem lehet tisztán jogi vagy politikai szempontból értelmezni: az uralkodókép ennek folytán nem a *jogszerűség–jogtalanság* dichotómiában mozgott. Ellenkezőleg, a „biblikus történelem és az ortodox vallásosság” foglalta azt a keretbe,³⁰² amelyhez még a dinasztikus elv társult, a cári vérből való leszármazás kritériumával. Végso soron azonban ez utóbbi elem is bibliai keretbe illeszkedett, amennyiben (ószövetségi mintára) az uralkodó személyének kiválasztását közvetlen isteni elrendelésre vezették vissza: a cár tehát az volt, akit Isten adott a népnek.

Az uralkodóval szemben elvárás volt továbbá, hogy Isten választottjaként és egyben az ország, valamint lakóinak „névlegesen univerzális tulajdonosaként”³⁰³ gondoskodjon a neki alávetett ortodox népről, mivel (ahogy azt már említettem) az „alattvaló” (*poddannij*) szót csak elvétve használták 1700 előtt. Az uralkodót tehát nem közjogi személyként fogták fel, hanem egyrészt a vallási közösség központi elemeként és védelmezőjeként, valamint afféle patrónusként és gondoskodó atyaként, aki mindenki iránt jóindulattal viseltetik. Ezt fejezte ki az, hogy 1649-ig bárki közvetlenül kérelemmel fordulhatott az uralkodóhoz.

Ugyancsak elvárásként fogalmazódott meg, hogy a cár bojárjaival, illetve rokonaival, valamint a klérussal harmóniában éljen.³⁰⁴ Ez azonban nem a nyugati értelemben vett „világi–alkotmányos” harmónia volt, hanem „valláserkölcsi” harmónia.³⁰⁵ Ebben a vonatkozásban (és egyáltalán az ideológia különböző elemeinek összekapcsolásában) központi szerepet kapott a *tanács(adás)*.³⁰⁶ Az autokrácia ugyanis nem zárja ki, hogy az uralkodó folyamatosan vagy alkalmanként másokat is bevonjon döntéseinek meghozatalába,³⁰⁷ azaz hogy tanácskozzon közeli embereivel (*bojár дума*), hivatalnokaival vagy a társadalom szélesebb rétegeiből kikerülő küldöttekkel (a 16–17. századi ún. *zemszkij szoborok*, azaz *országos tanácskozási gyűlések* problematikája).³⁰⁸ A döntések azonban nem kötelezték az uralkodót: a tanácsadás pusztán kötelezettség, nem pedig jog az abban részt vevők részéről.

³⁰² KOLLMANN 2017: 131.

³⁰³ POE 2000: 222–223.

³⁰⁴ BUSHKOVITCH 2001: 24–25; KIVELSON 1996: 212–213.

³⁰⁵ BUSHKOVITCH 2001: 24.

³⁰⁶ KIVELSON 1996: 213.

³⁰⁷ HOSKING 1973: 8.

³⁰⁸ A *bojár дума* és a *zemszkij szobor* problematikáját részletesen lásd SASHALMI 2007: 217–222.

A cár környezete, a tanácsadás kérdése, azaz „a hibázó vagy éppenséggel »jó« uralkodó képe, akit vagy jó útra téríthetnek a bölcs tanácsadók, vagy félrevezethetnek a hízeltgők”,³⁰⁹ nagy jelentőségű volt a 16–19. században a hatalomról vallott orosz elképzelésekben, a hatalmi ideológia kifejeződésének minden szintjén. A „jó cárról” alkotott elképzelés központi eleme, gondolati magja nem más volt, mint a cár természetből fakadó, a társadalom minden csoportja (de főként a köznép) iránt táplált jóindulatába és igazságosságába vetett hit.³¹⁰ Következésképp bármiféle jogtalanság, elnyomás forrása nem maga a cár, hanem egyrészt az ő közvetlen környezete, azok a gonosz tanácsadók, akik félrevezetik őt, másrészt a hivatalnokok, akik „nem veszik figyelembe, és megmásítják az ő kívánalmait”.³¹¹ Az a meggyőződés, hogy az uralkodó mindig igazságos, és a rossz tanácsadók, valamint a hivatalnokok a problémák okozói, önmagában véve nem kizárólagosan orosz sajátosság,³¹² ahogy azt láthattuk. Talán e mítosz ereje és szívóssága, valamint „megjelenési formáinak változatossága” az, ami tipikusan orosz jelenség és különleges, legalábbis európai kontextusban.³¹³ Az is lehetséges azonban, hogy azért kapott olyan nagy figyelmet e jelenség tanulmányozása az orosz történelemben, mert fontos szerepet tulajdonítottak neki (joggal) abból a szempontból, hogy az autokrácia miként maradhatott fenn egészen a 20. századig.³¹⁴

Nemcsak az autokrácia támogatóinál és a hivatalos ideológia képviselőinek írásaiban volt azonban jelen az idézett meggyőződés, a hivatalos ideológia minden formaváltozása (nyugatosodása) ellenére, de számos olyan reformer írásában is döntő szerepet kapott (a 18. században láthatjuk majd Fonvizin esetében), aki nem a hivatalos álláspontot képviselte, hanem éppen, hogy jogi korlátok közé kívánta szorítani az autokratikus cári hatalmat. Ennek az az oka, hogy az „uralkodó–tanácsadók toposz” az orosz kultúra mély rétegeiben gyökerezett. Jóval azelőtt létezett már, hogy a 16. század közepére „a moszkvai autokrácia ideológiájának szerves részévé vált volna”.³¹⁵ Amikor ez megtörtént, akkorra a toposz már azt is tartalmazta, hogy az uralkodónak *félelmetesnek* (*groznij*) kell lennie.³¹⁶ A 16. században aztán a toposz elnyerte végső formáját, amikor magába

³⁰⁹ ROWLAND 1990: 153.

³¹⁰ PERRIE 1987: 1–2.

³¹¹ PERRIE 1987: 2.

³¹² LONGWORTH 1975: 74.

³¹³ PERRIE 1987: 1.

³¹⁴ PERRIE 1987: 1.

³¹⁵ BOGATYREV 2000: 38–39.

³¹⁶ BOGATYREV 2000: 43.

olvasztotta a *pravda* (igazságosság) eszméjét: a kormányzás akkor igazságos, ha az uralkodó hallgat a bölcs tanácsadókra, de ugyanakkor félelmet sugároz környezete felé azért, hogy megelőzze, illetve igazságot szolgáltatva kiirtsa a bűnt,³¹⁷ mégpedig úgy a testet, mint a lelket fenyegető bűnöket.

A legnagyobb átfedés a hivatalos ideológia és a „népi monarchizmus” közt természetesen a 16–17. században, a nyugati hatások beszüremlése előtt volt: ekkoriban ugyanis a hivatalos ideológiában olyannyira központi szerepe volt az uralkodó környezetének, a tanácsadás motívumának, hogy nélküle az ideológia érthetetlen. A népi elképzelésekben, különösen a parasztság esetében, a cár környezetének negatív beállítása volt a domináns. A népi vélekedés szerint ugyanis az igazságos és jóindulatú, a nép bajaival törődő „Cár Atyuskát” önző emberek, hízlegők veszik körül: ők a „népi bölcsesség gonosz bojárjai”, vagy éppenséggel a 19. században a „gonosz miniszterek”, akik becsapják őt, illetve „eltitkolják előle az igazságot”, hogy pozícióban maradhassanak.³¹⁸ Az elit írásai-ban a 18. században a „gonosz bojárok” helyére – a korszaknak megfelelően – majd a „gonosz tanácsadók”, a „hízlegők”, a „kegyencek” helyettesítendő be, akik letérítik az uralkodót a jó útról. A „népi monarchizmus” alaptétele tehát a „jó cár–gonosz bojárok”, illetve a „jó cár–gonosz hivatalnokok” dichotómia volt, amint azt a közmondás is mutatja: „A cár jó, a hivatalnokai gonoszak.” Mindazonáltal esetenként, amolyan mellékszálként a jó tanácsadó is megjelenik a „népi monarchizmusban”, mégpedig a „jó bojár” képében (aki törődik a nép bajaival), a domináns „gonosz bojárok”, „áruló bojárok” mellett, mint például a 17. század közepének városi felkelései idején.³¹⁹

A „jó cár–gonosz tanácsadók” (illetve „gonosz bojárok”, „gonosz hivatalnokok”) ellentétpár azonban nem volt statikus, nem állt meg ezen a ponton. Az igazságosság eszméje ugyanis megkövetelte, hogy a jó cár szankciókat alkalmazzon. Az imáznak az is szerves része volt, hogy kordában tartsa a rossz tanácsadókat, hivatalnokokat, bojárokat, akiket rögvest és szigorúan megbüntet, ha az igazság, illetve a nép szenvedései tudomására jutnak: az igazságos cár (mint a hivatalos ideológiában is) tehát félelmetes is volt egyben. Azt, hogy a cár igazságosságába vetett hit mennyire összefonódott a tőle való félelemmel, egyértelműen mutatja egy 19. században lejegyzett, de korábban keletkezett közmondás: „Ahol a cár, ott az igazság (*pravda*) – (és a borzalom, a félelem

³¹⁷ BOGATYREV 2000: 88.

³¹⁸ FIELD 1976: 14; IVANOV 1973: 109.

³¹⁹ PERRIE 2001: 148–149.

[groza] is).”³²⁰ Mind a cár igazságosságába, mind a félelmetes voltába vetett hit a vallási elképzelésekben gyökerezett: a cár az oroszok számára Isten élő képmása volt, akivel különleges, misztikus kapcsolatban álltak. Ez utóbbi viszonyt leginkább a következő, bibliai eredetű premissza fejezte ki: „A cár szíve az Úr/Isten kezében van.”

Az uralkodóval szembeni elvárásokat a népi felfogás a *pravda* szóba sűrítette bele. Hasonlóképpen, „a hivatalos retorika is a cár mindenki iránt való jóakarátát hirdette”, és úgy állította be a cárt „mint a pártatlan igazságosság forrását”.³²¹ Az igazságos cár orosz megfelelője a *pravednij car* volt. Az „igazságosan kormányozni”, azaz a *pravity v pravdu* kifejezés, ahogy már említettem, igen gyakori a forrásokban. Ami fontossággal bír, az a *pravity* „(országot) kormányozni” ige alakja hasonlósága és etimológiai rokonsága a *pravdával*: ugyanis mindkettőben közös a *prav* (igaz) szótő, ezáltal a *pravity* az oroszban az igazságosság konnotációját hordozta, következésképp eleve a mindenkori hatalom igazságosságát, az igazságos cár (*pravednij car*) képét sugallta.

Mindezen nyelvi tényezők és a „jó cár – gonosz bojárok” dichotómia ellenére sem szabad azonban azt hinnünk, hogy ez a népi elképzelés kizárólag a politikai stabilitást erősítette,³²² illetve hogy a cár maga semmilyen körülmények közt ne lehetett volna kritika tárgya.³²³ Ugyanis ha az elvárások nyilvánvaló ellentétbe kerültek a valósággal, akkor lázadásokra került sor. Mégpedig azon megfontolásból, hogy a „jó cár” – képletesen szólva – a bojárok foglya, ezért meg kell szabadítani őt a rossz tanácsadóktól, a gonosz bojároktól,³²⁴ mivel a bojárok vagy a hivatalnokok a cár és a nép közé álltak. E megmozdulások, amelyek a „lázas a cár nevében” elnevezést kapták a történetírásban,³²⁵ igazolása a népi bölcsesség szerint így szólt: „A cár akarja ezt, de a bojárok nem hagyják.”³²⁶ Az igazságos cár nevében történő lázadások a bojárok és a hivatalnokok ellen képezték a népi megmozdulások fő vonulatát nemcsak a 17. században, hanem a 18. században is.³²⁷ Az egyetlen olyan fontos felkelés az első álcárok megjelenése – azaz a „zavaros időszak” (1598–1613) – után, amelynek élén egy álcár állt, a magát

³²⁰ DAL’ 1957: 245.

³²¹ PERRIE 1987: 2.

³²² FIELD 1976: 24–25.

³²³ PERRIE 2001: 159.

³²⁴ PERRIE 1999: 158.

³²⁵ Field 1976-os könyvének címe (*Lázadók a cár nevében*) nyomán.

³²⁶ FIELD 1976: 14.

³²⁷ PERRIE 1999: 158.

III. Péternek kiadó Pugacsov vezette felkelés (1773–1775) volt a 18. században.³²⁸ A(z igazságos) cár nevében zajló lázadások jellemzője, hogy az éppen regnáló cár joga a trónra nem kérdőjeleződött meg, afféle funkciózavarról volt legfeljebb szó (mint például az 1648-as moszkvai felkelés idején, bár ennek kapcsán Alekszejről még olyan vélekedés is megfogalmazódott [1649-ben], hogy „az ördög elvette az eszét”).³²⁹ A funkciózavar azonban lehetett olyan súlyos is a nép szemében, ha a trónon levő cár nyilvánvalóan igazságtalan volt, ha nem tartotta tiszteletben az ortodoxia előírásait, hogy még a karizmáját is elveszthette: az ilyen cár „nem lehetett a valódi uralkodó, hanem bitorló kellett hogy legyen”.³³⁰ Ekkor az ellene való lázadás legitimációja ez volt: „lázadás az igazi cár nevében” a trónon ülő álcár ellen.³³¹

Az *igazságtalan cár–hamis cár* kapcsolattársítást alapvetően segítette, hogy a *pravednij* jelző a cásra vonatkoztatva nem csupán a cár igazságosságát jelölhette.³³² Azaz nemcsak a funkcionális zavarra vonatkozhatott, hanem a hatalom megszerzésének módjára, a hatalom forrására is: a *származásában megnyilvánuló isteni kiválasztottságra*, tehát a trónra kerülés elfogadott voltára. Ebben az összefüggésben a *pravednij* jelentése „igazi/valódi”, és az álcárokkal való szembeállítást fejezte ki: az álcárokat ugyanis többek közt a *nyepravednij car'* (nem igazi, nem valódi cár) terminussal jelölték, megkülönböztetve őket a *született (prirodnij, prirodsgyonnij)*, tehát *valódi (pravednij)* cároktól.

Összegezve: mivel tehát a *pravednij car'* egyaránt jelenthetett igazságos, illetve valódi, tehát született cárt, a *nyepravednij* pedig igazságtalan, illetve nem valódi cárt, tehát álcárt, ennél fogva ha a cár nem felelt meg az elvárásoknak, akkor még isteni kiválasztottsága is megkérdőjeleződhetett. Az álcárok ugyanis a cári címet nem a leszármazásban megnyilvánuló isteni kiválasztottság jogán viselték, hanem önhatalmúlag bitorolták.³³³ Az álcárok más megnevezései, a *szamocar'* (önmaga által cár) és a *szamozvanyec* (aki önmagát hívja cárnak), éppen az isteni kiválasztottság hiányára utalnak. A 17. század elejére ugyanis a cári cím minőségileg különbözött minden más uralkodói címtől, mivel isteni jelleggel bírt.³³⁴

³²⁸ PERRIE 1999: 158.

³²⁹ PERRIE 2001: 143.

³³⁰ LONGWORTH 1975: 74–75.

³³¹ DUNNING 2001: 116.

³³² USZPENSZKIJ 1994: I. 78.

³³³ USZPENSZKIJ 1994: I. 78.

³³⁴ USZPENSZKIJ 1994: I. 76–77, 118.

Az elmondottak után érthető, hogy ebben a gondolati közegben nemcsak a hatalomról alkotott népi elképzelésekben, hanem az egyházi szerzők által fémjelzett hivatalos ideológiában sem volt helye az állam, vagy pontosabban az uralkodótól jól megkülönböztethető entitás fogalmának – ez csak nagyon lassan kezdett teret nyerni a 17. század második felében, döntően a központi kormányzésekben (*prikázok*ban) dolgozó néhány hivatalnoknál. A moszkvai korszakban léteztek ugyan olyan terminusok a 17. században, mint a *zemlja* (föld/ország), a *carsztvo* (cárság), a *goszudarsztvo* (ez utóbbi többféle jelentéssel bírt, úgymint: trón, az uralkodó hatalmi állása, az uralkodó hatalma alatt álló terület, ország; a század vége felé azonban esetenként már az „államhoz” közelítő jelentés), különösen pedig a *gyela goszudarsztva* (az ország ügyei, „államügyek”), amelyek arra utaltak, hogy különbség van az uralkodó személyes hatalma és – ha nem is az „absztrakt állam hatalma”, ahogy azt M. Poe írja,³³⁵ de – az uralkodótól megkülönböztetett entitás hatalma közt. „Mindazonáltal a kor egyetlen ismert moszkvai szerzője sem használta e terminusok egyikét sem arra, hogy az fogalom-beli megkülönböztetés alapjául szolgáljon az uralkodó hivatala és annak viselője közt.”³³⁶ A moszkvai ideológia ugyanis a nyugati hatások beszívargása előtt nem tudta elválasztani egymástól az uralkodó „politikai testét” annak „természetes testétől”.³³⁷ Következésképp a orosz uralkodóról vallott nézeteket – különösen a zsarnokság vonatkozásában – más paradigmán belül kell értelmezni a nyugati keresztény kultúrkörhöz képest, ahol évszázados politikaelméleti tradíciója volt az uralkodó hivatala és személye közti fogalmi megkülönböztetésnek, ami olyan terminusokban jelentkezett, mint a *regnum*, a *corona*, a *respublica*, végül pedig az állam. Nagy Péter 1702-es manifesztumában ugyanakkor már ez áll:

„Közvetlenül trónra lépésüinktől fogva minden törekvésünk és szándékunk arra irányult, hogy ezt az államot (*szim goszudarsztvom*) úgy kormányozzuk, hogy a *közjóról* való gondoskodás révén minden alattvalónk egyre inkább a legjobb és legkedvezőbb állapotba kerüljön.”³³⁸

³³⁵ POE 1998: 589. Poe általánosságban a *zemlja* (föld/ország), a *goszudarsztvo* és a *knyazsesztvo* (fejedelemség) terminust említi.

³³⁶ POE 1998: 589–590. Rowland erről a következőképpen nyilatkozik: „Számomra csak egyetlen kísérlet ismert 1630 előtt arra, hogy elkülönítsék az uralkodó romlott személyiségét annak romlatlan trónjától, és ez a felvetés nem talált követőkre.” ROWLAND 1995: 603.

³³⁷ ROWLAND 1995: 603.

³³⁸ *Polnoje szobranijje zakonov Rosszijszkaj Imperii*, vol. 4. No. 1910. Ismert, hogy a „közjó” kifejezés először 1682-ben jelent meg hivatalos dokumentumban, nevezetesen a *mesztynicsesztvo* (a hivatalok és katonai posztok betöltését szabályozó előkelőségi rangsor az egyes

Dixon joggal jegyzi meg, hogy a „nyugati politikai szókészlet” némely eleme már ismert volt 1700 előtt, de hozzáteszi, hogy a nyugati hatások haszna csak nagyjából 1700-tól lett érezhető.³³⁹ Mindazonáltal az a tény, hogy a nyugati hatások térnyerése és befogadása, még ha korlátozottan is, ilyen gyorsan megtörténhetett Péter alatt, azt erősíti meg, hogy a 17. század második felében fontos változások mentek végbe a *goszudarsztvo* jelentésében, és ezek előkészítették a talajt az uralkodói hatalom átfogóbb fogalmi újragondolásához, következésképp a rossz uralkodó értelmezésében is új fejezetet nyitottak.

Karavaskin a nyugatosodást megelőző évszázadok, különösképpen a moszkvai Oroszország (1462–1700) időszakának vonatkozásában a zsarnokság „konvencionális modelljei” közül a „hatalomimádó-sanyargató” és „az ortodox hit árulója” toposzt emeli ki,³⁴⁰ a zsarnok uralkodó (*mucsityel'*) fogalmára vonatkozó premisszákat pedig a következőkben összegzi:

„Fontos számunkra, hogy nem elvont mentális paradigma erőszakolja rá a [z adott] szerzőre saját törvényeit, hanem maga az írástudó az, aki minden egyes alkalommal újra megnyitja a paradigmát a saját maga számára, [mintegy] valódi magyarázó előfeltételekre támaszkodva. Saját ízlése szerint aktualizálja az elsődleges példa gondolati potenciálját, új konnotációkat adva a gyakorta ismétlődő tradicionális sémának. Természetesen a forrás [amelyhez a szerző nyúl] tartalmazza a szerző beállítódását, céltételezését, amelyek meghatározzák az ideológiai konstansek közti választást és azok értelmezési lehetőségeit. Ennek során a szerző, nem rugaszkodván el a hagyománytól, nem ritkán arról is számot ad magának, hogy mely archetípust követi.”³⁴¹

nemzetségek közt, illetve adott nemzetségen belül) eltörléséről hozott rendeletben. Itt két ízben is szerepel *obszseje dobro* alakban, egyszer éppen a *goszudarsztvo* vonatkozásában. Fjodor cár a rendeletben először így nyilatkozik a kérdésről: „[É]s nekünk isteni parancs szerint kötelességünk [...] arról intézkedni és rendelkezni, hogy minden ortodox keresztény, rangra és korra való tekintet nélkül, jobb állapotba kerüljön, és hogy ez az állapot megszilárduljon; azokat a dolgokat pedig, amelyek pusztuláshoz és a közjó megkisebbitéséhez vezetnek, kötelességünk lerombolni és kiirtani.” Majd kijelenti, hogy a bojárokkal „az állami közjó érdekében folytatott tanácskozás (*ragyi obszsego goszudarsztvennogo dobra szovjetovanyija*)” hatására döntött a *mesztinyicsesztvo* eltörléséről. Mindazonáltal a közjó mellett szerepelnek még ezzel rokon értelmű kifejezések ugyanebben a rendeletben. Hughes joggal jegyzi meg, hogy a vallásos frazeológia hiányzik Péter 1702-es rendeletéből, ellentétben az 1682-es forrással (HUGHES 1998: 545–546 [273. l.]). Ugyanakkor Péter rendelete már *alattvalókról* beszél, míg Fjodoré *ortodox keresztényekről*.

³³⁹ DIXON 1999: 192.

³⁴⁰ KARAVASKIN 2006.

³⁴¹ KARAVASKIN 2006. Vö. Volockij korábbiakban tárgyalt zsarnokértelmezésével a paradigma vonatkozásában.

Karavaskin ugyan egyáltalán nem tárgyalja tanulmányában a 18. századot, viszont a fogalmi váltás tekintetében kiemel néhány elemet, hangsúlyozva, hogy a péteri korszak átalakulásait követő időszakban, azaz a felvilágosodás hatására sajátos szimbiózis jött létre az új, nyugatról beszüremlett eszmék és a korábbi arche-típusok közt, illetve egyes archetípusok háttérbe szorultak.³⁴² A 18. században a társadalmi szerződés szerinte eltávolította az orosz szerzőket

„a zsarnokság azon szokványos értelmezésétől, amely szerint *ez az Istennel fennálló szövetség megsértése*. A 18. század második felétől a despotikus kormányzatról mind gyakrabban úgy értekeznek mint az alattvalókkal való »szövetség« megsértéséről, mint olyan kormányzatról, amely nem tud prioritásokat felállítani az uralkodó és az »alattvalók« jogait és kötelezettségeit illetően [...] A zsarnok (*mucsityel'*) hatalmát innentől fogva immáron tisztán földi eszközökkel lehet[ett] korlátozni.”³⁴³

A HATALMI IMÁZS ÉS A HATALOMFELFOGÁS VÁLTOZÁSA NAGY PÉTER URALKODÁSA IDEJÉN ÉS HATÁSA A „ROSSZ URALKODÓRÓL” ALKOTOTT ELKÉPZELÉSEKRE

Az alkalmatlanság kérdése a régi és az új ideológiában,
a „reformer cár” által bevezetett újítások

Nagy Péter uralkodása kapcsán az 1700-as év fontos belső korszakhatárt képez. A XII. Károly svéd királytól elszenvedett katasztrofális narvai vereség után kezdődött ugyanis a *nagy és átfogó reformok* időszaka. Ezek a reformok több hullámban jöttek, és immár nem pusztán szimbolikus jelentőséggel bírtak (mint a naptárreform és az időszámítás reformja), hanem a hadsereg, az egyház, a gazdaság, az államigazgatás, az oktatás és a kultúra, továbbá a hatalmi ideológia, nem utolsósorban pedig a társadalom területét érintették, noha nem mindegyik szférát azonos mélységben. Jelen fejezetben csakis azokra az eseményekre, a reformok közül pedig azokra az elemekre térek ki (és abban

³⁴² KARAVASKIN 2006.

³⁴³ KARAVASKIN 2006. (Kiemelés: S. E.) Célszerűbb az „Istennel fennálló szövetség” helyett inkább az isteni törvény megsértéséről beszélni. Ennek részleteit lásd később, a társadalmi szerződésről írottak kapcsán.

a mértékben), amelyek említése a szűkebb téma megértésének szempontjából elengedhetetlen.

Péter Alekszejevics, akit mint I. Pétert, illetve Nagy Pétert ismerünk, 1682–1725 közt volt Oroszország uralkodója, azonban már trónra kerülése sem volt egyszerű. Amikor 1682-ben utód nélkül meghalt Péter féltestvére, III. Fjodor (1676–1682), az öröklés tekintetében két kiskorú személy jöhetett szóba: egyrészt Fjodor édestestvére, Iván, valamint az elhunyt cár és Iván féltestvére, Péter, aki viszont Alekszej cár második házasságából származott. Iván ugyan idősebb volt Péternél, viszont beteges, továbbá szellemi képességei terén sem vetekedhetett életerős féltestvérel. Ekkor merült fel egyértelműen Oroszországban először az *alkalmasság* (*idoneitas*) korábban érintőlegesen már említett kérdése a trónutódlásban. A pátriárka és a bojárok jóvoltából Péter lett a cár, az idősebb féltestvér, Iván mellőzésével: a Péter utódlását támogató hivatalos érvelés úgy szólt, hogy Iván „gyenge tehetségű”!³⁴⁴ A legidősebb fiú öröklése a 16–17. századi Oroszországban azonban „inkább szokás, mintsem alkotmány kérdése volt”, és „nem létezett írott öröklési törvény, amely kizárta volna ilyen körülmények közt egy fiatalabb fiútestvér trónra lépését”.³⁴⁵ Péter trónra emelése viszont ellenkezett Iván rokonságának és Iván nővérének, Szofjának a hatalmi ambícióival, így egy udvari puccs folytán hamarosan érvénytelenítették a választást, és megjelent a precedens nélküli *kettős cárság* intézménye. Ennek értelmében Péter csak „második cár” lett, míg Szofja édestestvére, V. Iván (pontosabban Iván Alekszejevics) lett az „első cár”, Szofja pedig a két kiskorú cár nevében kormányzó régens pozícióját harcolta ki magának.

Péter háttérbe szorítása és a hatalommegosztás illetén volta tükrözte az udvari erőviszonyokat abban a küzdelemben, amely Péter anyai rokonsága, illetve Iván és Szofja anyai rokonsága (azaz a Nariskinek, illetve a Miloszlavszkijok) közt a hatalomért folyt. Ebben a rivalizálásban 1682–1689 közt egyértelműen az utóbbiaknak állt a zászló, Szofja régensi pozíciójából kifolyólag. 1689-ben azonban Péter megdöntötte az önálló uralkodás ambícióit dédelgető Szofja hatalmát, és bár V. Iván nem folyt bele a napi ügyekbe, hivatalosan egészen 1696-ban bekövetkező haláláig ő volt az „első cár”.

Péter 1689-es hatalomátvételekor az *alkalmasság* tekintetében azonban egy másik elem kapott jelentőséget ahhoz képest, mint ami először őt segítette hatalomra 1682-ben, még egyedüli cárként: nevezetesen az, hogy Péter az önálló női

³⁴⁴ Részletesen lásd SASHALMI 2013: 77–80.

³⁴⁵ HUGHES 1998: 8.

uralom létjogosultságát kérdőjelezte meg. Ebben a vonatkozásban elsőrendű forrás a szakirodalomban az ún. Nariskin-manifesztum, egy levél, amelyet 1689-ben Péter nevében írtak a Nariskin-párt elkötelezett hívei az „első cárnak”, Ivánnak – persze egyes szám első személyben, azaz mintha maga Péter lett volna a levél szerzője.³⁴⁶ A levél célja az volt, hogy megindokolja Iván számára Szofjának a hatalomból való eltávolítását, aki a régensi szerepkör helyett immár a saját jogon történő uralkodás felé tett szimbolikus, ám egyértelmű lépéseket (például uralkodói regáliákkal ábrázolt portré, illetve ilyen metszetek készíttetése). A Nariskin-manifesztum nemcsak az uralkodás céljának szekularizálódását mutatja, hanem egyúttal felsorakoztatja a hatalomfelfogás tradicionális elemeit is, amelyek Szofja hatalmi ambíciói ellen irányultak: az *uralkodás „genderspecifikus” voltát* (amely szerint csakis a cári család férfitagjait illelheti meg a trón) és *isteni eredetét*.

Az említett levél azután született, hogy Péter egy általa összeesküvésnek vélt eseménysorozat hatására (amelynek hátterében Szofját sejtette) a Szentháromság–Szerгий-kolostorba menekült, majd miután néhány nap leforgása alatt felsorakozott mögötte a korabeli hatalmi elit, Péter eljárást indított Szofja és legbelső köre ellen. Szeptember 7-étől Szofja neve többé már nem jelent meg a rendeleteken, csak a két cáré, és szeptember 8-ai keltezéssel elkészült az említett levél, amelyben Péter bátyjától, Ivántól szabad kezet kért.³⁴⁷

„Uralkodó fivérem, Iván Alekszejevics [...] Ismert számodra, uralkodó, egyúttal kérelmezlek és megerősítéset is kérem abban, hogy *az isteni kegyelem folytán a mi két személyünkre bízott a mi ősi orosz cárságunk kormányzásának jogara (szkipetr pravlenyija nasego Rosszijszkogo carsztvija)*, amint erről anyáknak, a mi keleti egyházunk [7]190. [1682.] évi zsinatának anyaga tanúskodik; mint ahogy az is, hogy a mi fivéreink, a környező uralkodók tudomással bírnak országlásunkról (*o nasem goszudarsztvovanyii*); arról pedig, hogy egy harmadik, az *uralkodásban velünk egyenrangú (v ravensztvennom pravlenyii)* személy is legyen, nem volt szó. Az pedig, hogy lánytestvérünk, Szofja *az államunkat saját akarata szerint hatalmába kerítette (goszudarsztvom nasim ucsela vlagyety szvojeju voleju)*, és abból a *hatalomgyakorlásból kifolyólag (v tom vlagyenyii)* milyen dolgok történtek a mi személyünk ellen, és milyen nehézségek a népre nézve, ismert neked, uralkodó, és az ezzel kapcsolatban tanúsított türelmünk is [...] Most pedig, uralkodó fivérem, itt az idő, hogy a *mi két személyünknek az Isten által adott cárságot magunk kormányozzuk (carsztvije pravity)*, minthogy megfelelő életkorba léptünk; egy harmadik, *szentségtörésre csábító személynek, lánytestvérünknek, Sz[ofja] A[lekszejevna] C[arevná]nak*

³⁴⁶ ZITSER 2008: 32–37.

³⁴⁷ HUGHES 1990: 239.

pedig ne engedjük meg azt, hogy osztozzon a mi két *férfiszemélyünk* *titulusaiban* és az ügyek intézésében; erre [a lépésre] pedig, testvérem, a te uralkodói akaratodat az vezesse, hogy ő arra vetemedett, hogy az ügyekbe belefolyjon, és a *mi címeinkkel illesse magát*, engedélyünk nélkül, sőt *még cári koronával is meg akarta magát koronáztatni*, a mi végső sérelmünkre. Szégyenletes, uralkodó, hogy a mi érett korunk idején egy ilyen *szenstségtörésre csábító személy hatalmában van az állam (goszudartszvom vlagyety)*, minket mellőzve. Ezért hát neked, uralkodó testvérem, kinyilvánítom és kérem tőled: engedd meg nekem atyai jóváhagyással, anélkül, hogy külön hozzád fordulnék, hogy a mi nagyobb hasznunkra és a nép lecsendesítésére a *prikázokba igazságos bírakat helyezzek, a haszontalanokat pedig elmozdítsam*, hogy ezáltal a *mi államunk (goszudarsztvo nase)* *mihamarabb megnyugodjon, és örömmre derüljön*. Így aztán, uralkodó testvérem, együttműködve mindent a helyére teszünk [...]”³⁴⁸

Ernest Zitser szerint a levél éles különbséget tesz „a *törvényes uralkodás (pravlenyije)* és az *önhatalmú hatalomgyakorlás (vlagyenyije)* közt”.³⁴⁹ Azaz megkérdőjelezi a régensség legitim voltát, de ezen túlmenően még Szojfa erkölceit,³⁵⁰ sőt, egyáltalán magára a kormányzásra való alkalmasságát is. A levél felsorolja, hogy miként lépett túl Szojfa azon a szerepen, amelyet a női nem számára a moszkvai hagyományok kijelöltek:³⁵¹ Szojának nem volt jogcíme, nemhogy az önálló, saját jogon történő uralkodásra, amelyre kísérletet tett – minthogy kizárólag a *férfiszemélyeket* illetik az uralkodói titulusok –, de még a kormányzásra sem. Ugyanakkor az idézetnek a nép szenvedésére vonatkozó kitételei már a kormányzás gyakorlatára vonatkoznak, és a közjó kérdését feszegetik: azaz mind a jogcím, mind a rossz hatalomgyakorlás kérdése megjelenik a levélben. Szojfa ténykedése és ambíciója nemcsak ellenkezett a hagyományokkal, a *férfiszemélyek* kizárólagos jogával az uralkodásra, de a *carevna* ráadásul alkalmatlannak is bizonyult az igazságos kormányzásra (haszontalan „hatalomgyakorló”), sőt, még erkölceiben is romlott volt.

A hatalom tehát 1689-ben Péter kezébe került, de az ekkor 17 éves ifjú cár nem mutatott hajlandóságot arra, hogy Oroszország irányítását a kezébe vegye, hanem (leszámítva az Azov elleni 1695–1696-os hadjáratait) sokakat megbotránkoztató szórakozásokkal, tivornyákkal töltötte napjait. Ezeket rótt fel neki 1696-ban egy bizonyos Avraamij nevű szerzetes egy levélben, amellyel kimerítette azt a bűncselekménytípust, amelyet a korabeli orosz terminológia az „uralkodóra

³⁴⁸ *Piszmá i bumagi Petra Pervogo* 1887: 13–14. (Kiemelés: S. E.)

³⁴⁹ ZITSER 2008: 35.

³⁵⁰ ZITSER 2008: 35.

³⁵¹ ZITSER 2008: 34–35.

vonatkozó szó és tett” kifejezéssel jelölt, azaz a politikai bűncselekmény fogalmát. Avraamij ekként kritizálja Pétert:

„[S]zükségtelen hadjáratokba bocsátkozott, nem törődve azzal, amint kellett volna, hogy mindenki számára valami hasznosat tegyen [...], és Istennek nem tetsző dolgokat művelt, olyanokat, amelyekről neki kellett volna tiltania alattvalóit [...] Felhagyván államának bármiféle kormányzásával (*vszjakoje pravlenyje goszudarsztva szvoego*) megparancsolta, hogy azt egy parázna, egy megvesztegethető személy kormányozza.”³⁵²

Továbbá megróttta Pétert, hogy nem törődik a cári hivatás legfontosabb teendőjével, nevezetesen, „amire az egész államban az ő vezetése alatt álló embereknek szüksége van”: azaz hogy a bíraskodásra legalkalmasabb személyeket jelölje ki – így pedig az volt a helyzet, hogy a hivatalnokok igazságtalanul ítélték, és „tönkreteszik az államot (*goszudarsztvo*)”.³⁵³ Ezért felszólította a cárt, hogy ellenőrizze a bírákat, „azért, hogy igazságosan (*pravedno szugyili*) ítéljenek, úgy, ahogy az a törvénykönyvben meg van írva”,³⁵⁴ amely kitétel az 1649-es törvénykönyvre vonatkozott! Végezetül felróttta a cárnak, hogy nem hallgat senkire, sem rokonaira, sem az egyháziak tanácsára.

Összefoglalva: Avraamij *nemcsak morális, hanem jogi vonatkozású bírálatot* is megfogalmaz Péterrel szemben (ez utóbbiban már világosan az igazságosság szekuláris értelmezése van jelen), és Péter viselkedésének és kormányzásának kritikájaként egyértelműen a „haszontalan uralkodó” képe rajzolódik ki, konkrét, illetve nem nevesített dolgok kapcsán. Ráadásul a haszontalanság Avraamij-nál eléggé egyértelműen az uralkodás mint hivatal elvéből következett, és ezt összekapcsolta a *goszudarsztvo* terminussal, amelyet ehelyütt államnak fordíthatunk. Mindez (beleértve a törvénykönyvre való hivatkozást) nem véletlen, ugyanis Avraamij az egyik prikázban dolgozott, mielőtt szerzetesnek állt volna. Avraamij kritikája, bár tartalmazott olyan elemeket, amelyek a cárral szemben támasztott elvárások voltak a tradicionális moszkvai hatalmi ideológiában, mégis olyan átmeneti állapotba ad betekintést, amikor a hatalomértelmezésben már erősen jelen voltak azok az elemek, amelyek hamarosan (1702-től) az új ideológia elengedhetetlen részei lettek a péteri reformkorszak retorikájában: mindenekelőtt a *közjó* (*obszceje dobro, obszceje blago*) és az *állam* (*goszudarsztvo*).

³⁵² BAKLANOVA 1951: 145.

³⁵³ BAKLANOVA 1951: 145.

³⁵⁴ BAKLANOVA 1951: 155.

Péter viselkedése azonban hamarosan más szempontból is átlépett a tradíción, ugyanis 1697-ben precedens nélküli esemény volt, hogy külföldi körútra indult, azaz elhagyta Oroszországot. Úti célja ráadásul az oroszok szemében „eretneknek” számító Nyugat volt, amelyet Oroszországban már a 14–15. században összefoglaló néven „latinságnak”/„latin világnak” neveztek, és amely általában véve a nyugati kereszténységet jelentette az oroszok számára. A 16. században külföldiek jegyezték fel olyan szólásokat, mint a „Menj a latinokhoz!” (Menj a pokolba!) vagy a „Bárcsak latin hiten látnálak!” (Bárcsak elkárhoznál!), amelyek jól kifejezik az általános viszonyulást a nyugati kereszténységhez, bár a reformáció után a katolikusokhoz képest egy fokkal jobb volt a protestánsok megítélése, akiket összefoglaló néven a *nyemci* (egyres szám: *nyemec*), azaz „németek” megnevezéssel illették.

Miután Péter 1698-ban, a sztreleclázadásról értesülve visszatért európai útjáról, és olyan intézkedéseket fogantatosított, mint a szakáll levágásának bevezetése az udvarban (a szakáll az ortodoxia jelképének számított, levágását a krisztusi képmás megcsúfításának tartották!), majd később más társadalmi csoportok számára is (1705), továbbá az ugyancsak jól ismert viseletet szabályozó rendelkezései, miszerint az előkelőknél a kaftán helyett a magyar, illetve a német nemesi viselet lett az előírás, némelyekben felvetődött, hogy nem is Péter tért vissza, hanem valaki más – egy német, vagy netán egy svéd!

Fokozta az ellenérzést Péterrel szemben a cár 1699-es rendelete, amely bevezette a julián naptárt, és a szeptember 1-jei évkezdés helyett január 1-jét tette meg az év első napjának a következő, tehát az 1700-as esztendőtol. Ez számunkra érdektelen dolognak tűnhet, viszont ez a változtatás kiiktatta a 16–17. század egyik legfontosabb egyházi rituáléját, amelyben a cárnak alapvető szerepe volt: szeptember 1-je volt ugyanis az „évbúcsúztató” vagy újévi rituálé dátuma, amely különleges helyet fogalt el az egyházi naptárban. E tekintetben immár nem pusztán egyszerű változtatásként lehet értelmezni a reformot a cár vallási küldetése miatt. Az óhitűek az ünnep eltörlését azért is nehezményezték, mert úgy vélték, hogy a teremtés, így az első emberpáré is, ősszel történt, mégpedig azért, mert így a megélhetésükhöz szükséges javak bőséggel álltak Ádám és Éva rendelkezésére.³⁵⁵

Péter másik 1699-es rendelete az időszámítás kérdését érintette: 1700-tól kezdődően az éveket már Krisztus születéséhez kellett viszonyítani, amint

³⁵⁵ HUGHES 1998: 249.

az a nyugati kereszténységben régóta általános volt, nem pedig a teremtés (fel-tételezett) időpontjához, amelyet a Bizáncból átvett hagyomány alapján a Krisztus születését megelőző 5508. évre tettek. Ezen utóbbi időszámítás szerint az 1700-as év így a 7208. lett volna. Mivel a régi időszámítás szerint az új évszázad már 7200-ban (azaz 1692-ben) megkezdődött, így olyan vád is megfogalmazódott Péter ellen, hogy „egy újabb, 1700-al kezdődő évszázad bejelentésével ellopott nyolc évet” az időből.³⁵⁶

Az említett reformok már rövid távon azzal a következménnyel jártak, hogy azok ellenzői Péterben a rossz uralkodót látták, minthogy a cároktól tradícionálisan azt várták el, hogy a „hagyomány alapján” (*po sztarinye*) uralkodjanak: tehát legyen a cár kegyes, tartsa meg az ortodoxia előírásait, és védje meg az igaz hitet, továbbá büntesse meg a gonosztevőket! Hosszú távon pedig a szakáll borotválásának, az európai öltözet viselésének előírása Péter egyéb intézkedéseivel együtt – mint például az, hogy a nemességet arra ösztönözte, hogy idegen nyelven beszéljen a szolgálói előtt – olyan megosztó hatást gyakorolt, amely jelenség a „szociokulturális hasadás” néven ismert a társadalomtörténetben.³⁵⁷ Azaz kulturálisan elválasztották egymástól a felsőbb, európaizálódó, illetve a tradíciókhoz ragaszkodó alsóbb társadalmi rétegeket, erősen leegyszerűsítve a nemességet a városlakók felsőbb rétegeivel együtt a városlakók alsóbb rétegeitől, különösen a parasztságtól.³⁵⁸

A reformok Péter idején több hullámban, majdnem egészen uralkodásának végéig folytatódtak. Az igazgatás szervezeti rendszerének, továbbá a központi kormányzatnak az átalakítása a *Szenátus* létrehozásával (1711), majd a központi kormányzások (*prikázok*) nagy részének lecserélése a funkcionális elkülönülés elvén működő ún. *kollégiumokra* (1718-tól), továbbá a pátriárkátus megszüntetése, és helyébe a *Szent Szinódus* (1721) létrehozása és az egyházi hierarchia összetételének megváltoztatása (Péter uralkodásának végére a püspökök több mint 70 százaléka ukrán származású volt!) ahhoz vezetett, hogy 1725-ben nem volt lehetséges a visszatérés az 1700 előtti állapotokhoz. Az új kormányzati szervek az általa (szó szerint a semmiből) felépített új fővárosban működtek: Szentpétervár 1712-től már bizonyosan fővárosnak tekinthető, noha hivatalos irat Pétertől nem maradt fenn arról, hogy a cár áthelyezte volna a fővárost. Az ország pedig, amelyet a nyugati utazók és térképek latinul

³⁵⁶ HUGHES 1998: 451.

³⁵⁷ FILIPPOV 2010: 39.

³⁵⁸ FILIPPOV 2010: 39.

Moscoviaként említettek a 16–17. században – de amelynek ebben az időben nem volt általánosan elfogadott önelnevezése, és leginkább a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* (ezt 1700 táján már bátran fordíthatjuk „moszkvai államnak”) vagy a *Rosszijszkoje Carsztvo* (Orosz Cárság) terminus volt hivatalos használatban erre a célra –, 1721-től új, hivatalos elnevezést kapott, *Rosszijszkaja Imperija* (Orosz Birodalom) lett. Ennek szinonimájaként egyre gyakrabban használták a 18. században egyszerűen a *Rosszija* (Oroszország) terminust, amelynek írásmódja az 1725 utáni negyedszázadban stabilizálódott (korábban a *Roszia* és a *Rosszia* alak is gyakori volt).³⁵⁹

Az európaizáció jegyében fogant reformok egyike volt magának az uralkodó *nevének* és *címének*, illetéknéppen tulajdonképpen az uralkodói önidentitásnak a megváltoztatása. Péter előtt a cárok titulussában a keresztnév (*imja*) után ugyanis az apai név (*otcsesztvo*) következett, és Péter uralkodásának korai időszakában sem volt ez másként – ezért használtam a cár esetében a Péter Alekszejevics megnevezést. Az uralkodói név megváltoztatása Péter Alekszejevicsről (*Pjotr Alekszejevics*) Első Péterre (*Pjotr Pervij*) a nyugati kereszténységben bevett szokást követte, viszont szakítást jelentett az orosz tradíciókkal, ráadásul blaszfémikus felhangja is volt. Részben azért, mert – bár nem ez volt a szándéka a cárnak, mégis – valamiféle vallási vonatkozású „elsőség” vindikálását látták egyesek (különösen az óhitűek) az „Első Péter” megnevezésben. Továbbá a cár szorgalmazta, hogy az apai név mellőzésével egyszerűen Péternek, és ne Péter Alekszejevicsnek szólítsák, ami aztán az őt dicsőítő irodalomban is általános lett – ez szintén blaszfémia számba ment. Az a megtiszteltetés ugyanis, hogy valakit egyszerűen csak a keresztnévén szólítsanak/említsenek, „korábban csak a klérus tagjainak járt ki, valamint a szentek esetében volt szokás”.³⁶⁰

Mindezt még tetézte, hogy Péter metszeteken szereplő portréin sok esetben nem is cirill, hanem latin betűkkel láthatták az uralkodó nevét a kortársak, ahol a felirat *Petrus Primus*ként azonosította őt. Ugyanakkor gyakori lett az is, különösen a svédek felett aratott 1709-es poltavai győzelmet követően, hogy *imperator*ként említik őt mind az írott, mind a képi források, már jóval azelőtt, hogy 1721-ben hivatalosan is felvette volna az Összorosz Imperátor (*Imperator Vszjerosszijszkij*) titulust, amellyel az általa létrehozott új intézmény, a Szenátus adományozta meg őt, a *Haza Atyja* (*Otyec Otyecsesztva*) és a *Nagy Péter* (*Pjotr Velikij*) cím mellett, Oroszországnak tett szolgálatai jutalmául. Az új hivatalos

³⁵⁹ SCHIERLE 2012: 207–208.

³⁶⁰ WORTMAN 1995: 49.

titulus így hangzott: „Isteni kegyelem segítségével folytán Mi, Első Péter, Összorosz Imperátor és Autokrata (*Imperator i Szamogyerzsec Vszjerosszijszkij*).”³⁶¹

Az új, európai uralkodói imázs miatt a *cár* szó csak a hosszú titulusból szerepelt (mint „Kazany, Asztrahany, Szibéria cárja”), minthogy e régi cím – annak egzotikus volta miatt – az európai koronás főktől való különállásra utalt, másrészt Kazany és Asztrahany akkor még nem is Európa, hanem Ázsia részének számított a korabeli földrajzi felfogás szerint. Míg azonban a *cár* titulus az isteni kiválasztottságot fejezte ki az oroszok számára, addig az *imperator* nemcsak idegenül hangzott, de a reformokhoz társítva az óhitűek a fenevad nevét, a 666-os számot vélték kiolvasni belőle: annak folytán, hogy (a latin ábécé betűinek használatához hasonlóan) az oroszok a cirill betűket alkalmazták számértékek jelölésére. Az óhitűek ugyanis azt állították, hogy Péter az *m* betűt csak megtevesztésként tette az *imperator* titulushoz, hogy leplezze valós személyét – ugyanis csak az *m* nélkül jött ki a kívánt 666-os szám.³⁶²

Az *imperator* cím korai használatával párhuzamosan megfigyelhető volt az uralkodói imázs radikális átalakulása is, amit jól mutatott a Péter neve alatt 1705-ben, Amszterdamban kiadott jelképkönyv címlapja. Ez a cárt – Péter Alekszejevicsként említve ugyan, de – már „moszkvai *imperator*ként” nevesíti, és a címlap közepén levő Péter-portré nem a cárok díszes, papsághoz hasonló viseletében, hanem a korabeli európai mintát követve, páncélban és regáliák nélkül ábrázolja őt. Nemcsak a portrék, hanem a ceremóniák és azok ikonográfiája terén is nagy volt a váltás: a győzelmi bevonulások során az ortodox egyház által tiltott antik mitológia alakjai (Herkules, Mars) jelentek meg az újdonságnak számító diadalkapukon (először 1696-ban, Azov bevétele után), amelyek a győzelmi bevonulások általános elemei lettek. Újdonság volt továbbá Péter idején Oroszország női alakban való allegorikus megjelenítése is.³⁶³ Péter portréit, ahol a cárt Minervával ábrázolták, az óhitűek egyenesen „az Antikrisztus ikonjainak tartották”.³⁶⁴

Az isteni kegyelem természetszerűleg axióma maradt a hatalom igazolásaként a képi ábrázolások terén is, de immár új, nem ortodox ikonográfia szimbólumai segítségével fejezték ki azt: vagy az antik isteneket hívták segítségül a pogány római császárokhoz hasonlóan, vagy a nyugati kereszténység vallási

³⁶¹ TOMSZINOV 2003: 166.

³⁶² HUGHES 1998: 452.

³⁶³ Lásd SASHALMI 2017.

³⁶⁴ HUGHES 1998: 452.

szimbolizmusát alkalmazták (például egyenlő oldalú háromszög a belőle kijövő fénysugarakkal, a „mindent látó szemmel” vagy anélkül).³⁶⁵ Az új ceremóniák ugyanakkor szinte teljesen kiiktatták azokat a 16–17. századi vallási rituálékat, amelyek kizárólagos üzenete az volt, hogy a cár a megváltás felé vezeti az általa uralt ortodox közösséget: 1697–1700 közt már nem került sor az ún. virágvasárnapi rituáléra, amely a legfontosabb volt ebből a szempontból, és amely aztán meg is szűnt, minthogy Péter 1700 után nem nevezett ki pátriárkát, aki a cár mellett a rituálé nélkülözhetetlen személye volt. 1709-től egyértelmű lett, hogy a diadalmenet vette át a legfőbb szerepet a moszkvai korszak vallási rituáléitól, amikor is a római császárokat idéző bevonulás alkalmával Pétert azzal az egyházi énekkel köszöntötték, amely korábban a virágvasárnapi rituálé folyamán hangzott el.³⁶⁶

A hatalom imázsában történt váltás szerves kísérőjelensége, látható megnyilvánulása volt a hatalom ideológiájában végbemenő átalakulásnak. Péter, ahogy már említettem, rendeleteiben erősen hangsúlyozta a közjó elvét és az uralkodó világi rendeltetését, valamint a *goszudarsztvo* érdekét: 1700 után egyértelműen megkezdődött a hatalomról való gondolkodás paradigmáinak újragondolása és az új, immár valóban politikainak nevezhető nyelvezet kialakítása. Mindez együtt járt a „reformer cár” eszméjének megjelenésével: a közjóra való hivatkozás ugyanis a reformintézkedések elengedhetetlen retorikai tartozékává vált, annak folytán, hogy Péter a megváltás helyett az alattvalók földi jólétét tette meg az uralkodás kinyilvánított céljának. Míg a moszkvai korszakban az igazságos, de félelmetes cár a visszasságokat szüntette meg, orvosolta a sérelmeket, mondhatni, rendet, igazságot tett, addig a „reformer cár” (a retorika szintjén) a nép boldogulásán fáradozott, változtatásokat eszközölt a közjó érdekében.

Paradox módon azonban az uralkodó szakralizációja a „reformer cár” felfogás ellenére is erősödött Péter alatt.³⁶⁷ Részben az uralkodói imázs már említett „pogányosítása” (az antik mitológiai elemek beemelése) folytán, részben pedig amiatt, hogy a pátriárkai tisztség megszüntetésével eltűnt a pátriárka ún. egyensúlyozó szerepe,³⁶⁸ azaz Péter gyakorlatilag az egyház feje lett, bár ezt a kifejezést ekkor még nem használták az uralkodóra (egészen 1797-ig). Mivel az *Otyec Otyecsesztva* (Haza Atyja) címet korábban a pátriárka viselte, a pátriárkai tisztség

³⁶⁵ Lásd *Az ikonográfai forradalom* alfejezetet: SASHALMI 2013: 126–143.

³⁶⁶ WORTMAN 1995: 49.

³⁶⁷ USZPENSZKIJ 1994: I. 151.

³⁶⁸ HUGHES 1998: 97.

1721-es eltörlése után viszont a Szenátus Pétert még ugyanebben az évben ezzel a címmel tüntette ki, így – annak ellenére, hogy ezt a titulust a Szenátus antik mintára a *pater patriae* orosz megfelelőjének szánta, a cár világi érdemeinek elismeréseként – a hatás más lett: a pátriárka karizmája is az uralkodóra szállt át.³⁶⁹ Valóban, a péteri reformokkal szembeni ellenérzés, ahogy arra Borisz Uszpenszkij rámutatott, számos esetben ilyen nem szándékolt konnotációkból adódott: abból, hogy „bizonyos szavakhoz különböző értékítéletet társítottak a régi, illetve az új rend hívei”, és ennek tipikus példája volt többek közt a szekuláris *pater patriae* orosz megfelelőjéhez való viszonyulás.³⁷⁰

A trónutódlás megváltoztatása is a reformok és az *alkalmasság* ügyének rendelődött alá Péter idején. Az *alkalmasság*nak újfajta értelmezése jelent meg Péternél: ennek kritériumává ugyanis az általa megkezdett *reformok megőrzése és továbbvitele* vált. Precedens nélküli volt, hogy Pétert nem férfi, hanem egy nő, Péter második felesége, a ráadásul írástudatlan I. Katalin követte a trónon 1725-ben, akit egyébként még maga Péter koronázott meg saját kezűleg, 1724-ben Moszkvában. Ez szintén szakítást jelentett a múlttal: nemcsak a tekintetben, hogy nem volt szokás megkoronázni a moszkvai uralkodók feleségét – ilyenre csak az I. Ál-Dmitrij felesége esetében került sor 1605-ben –, hanem abból a szempontból is, hogy a császár vette át a klérus helyét a regáliák átadásában. A múlttal való szakítás azonban más vonatkozásban is szembeűnő volt: Katalin fejére ugyanis nem a cárok beavatásához szükséges Monomah-sapka került, hanem új, európai típusú császári (azaz zárt) koronát, valamint koronázási palástot készíttettek erre az alkalomra.³⁷¹

I. Katalin (1725–1727) azonban annak következtében léphetett trónra Péter halála után, hogy a cár 1718-ban megfosztotta első házasságából származó fiát, Alekszejt a trónutódlás jogától, és második házasságából született (1715) kiskorú fiát, Péter Petrovicsot tette meg örökösének. Péter és Alekszej közt ugyanis a konfliktus odáig fajult, hogy Alekszej 1716-ban külföldre távozott Oroszországból. Miután a cár követének sikerült rábírnia a visszatérésre azzal, hogy nem lesz bántódása, Péter végső döntésre szánta el magát: „méltatlanságra” hivatkozva megfosztotta Alekszejt a trónöröklés jogától, majd bíróság elé állította, amely végül árulóként halálra ítélte (1718).³⁷² Alekszej nem tisztázott körülmények közt meghalt a cel-

³⁶⁹ USZPENSZKIJ 1994: I. 52.

³⁷⁰ Idézi HUGHES 1998: 452.

³⁷¹ WORTMAN 1995: 72–73.

³⁷² E problémát részletesen lásd SASHALMI 2013: 182–188.

lájában a kivégzésére kitűzött nap hajnalán: ha végül sor került volna a cárevics kivégzésére, az nyilvánvalóan nem vetett volna jó fényt Péterre, így valószínűsíthetően Péter tudtával likvidálták. 1719-ben viszont elhunyt az 1718-ban kijelölt örökös, Péter Petrovics is. Mivel Péternek így nem volt életben levő fiútódja, ezért 1722-ben törvényt hozott a trónutódlásról, első ízben az orosz történelem folyamán, azonban éppen ez lett a bizonytalanság melegágya a hatalom átadásában.

A törvény ugyanis szakított a trónöröklés addigi általános (de nem kizárólagos) gyakorlatával, amelynek értelmében a trónt a legidősebb életben levő fiú örökölte. Ezzel szemben Péter rendelete azt mondta ki, hogy kizárólag az uralkodó döntésétől függ, mindenféle megkötés és korlátozás nélkül, hogy kit tesz meg örökösének. Az új szabályozás így – legalábbis *elvben* – megszüntette a trón betöltésében korábban érvényesülő vérségi jogot. A trónt immár bárki örökölhette, akit arra az uralkodó *alkalmasnak, méltónak* talált, akár rokonságban állt az illető az uralkodócsaláddal, akár nem, és még felekezeti előírásról vagy *genderkritériumról* sem történt említés, amely kötötte volna az uralkodót a döntésben.³⁷³ Claudio Ingerflom szerint éppen ez az intézkedés volt az, amely leginkább megmutatta a cár autokratikus hatalmát,³⁷⁴ amit aztán egyértelműen igazolt Feofán Prokopovicsnak a rendelet jogosságát legitimáló írása. Ebben ugyanis Prokopovics kijelentette, hogy az uralkodó nemcsak a trónutódlás kérdésében, hanem minden más kérdésben szabadon, bármiféle jogi és egyéb megkötés nélkül hozhat döntést, illetve szabályozást.³⁷⁵

Péter 1722-es rendelkezése a trónöröklésről különleges jelentőséggel bír a vizsgált korszak egészére nézve, minthogy a törvény több szempontból is alapvetően érintette a rossz uralkodóról vallott felfogást, de főként az uralkodáshoz való jogcím kérdését. Az uralkodó által történő utódkijelölés, azzal, hogy bizonytalanná tette a trónutódlás menetét, palotaforradalmakhoz vezetett 1725–1762 közt. Ugyanakkor Péter rendeletének másik következménye az volt, hogy felújította az „álcár” jelenségét, minthogy az utódlás bizonytalansága jó táptalajt nyújtott neki. A közhiedelemmel ellentétben a legtöbb álcár ugyanis nem a 17. században jelent meg annak folyományaként, hogy 1598-ben kihalt a Rurik-dinasztia, és beköszöntött az ún. zavaros időszak (1598–1613), hanem éppen a 18. században.³⁷⁶ Végül (ahogy azt majd láthatjuk) a rendelet egy érdekes

³⁷³ E problémát részletesen lásd SASHALMI 2013: 36, 41–42.

³⁷⁴ INGERFLOM 2015: 271.

³⁷⁵ *Pravda voli monaršej* 1996: 186, 192, 194.

³⁷⁶ Lásd LONGWORTH 1975.

óhitű értelmezés folytán még magát a Péter–Antikrisztus értelmezést is sajátos módon befolyásolta.

A trónutódlásról hozott rendelet, amint az alábbi rövid idézet megmutatja, tehát érintette:

1. a trónhoz való *jogcím* kérdését,
2. az *alkalmasság*, azaz az *idoneitas* problematikáját,
3. teljesen új keletű fogalmat hozott be, nevezetesen az „állam egységének” (*celoszty goszudarsztva*) elvét, az autokratikus hatalom és az alkalmasság–alkamatlanság vonatkozásában.

Péter a trónöröklésről kiadott 1722-es rendeletében párhuzamot vont az utód-kijelölés szabadsága, valamint azon 1714-es rendelete közt, amely a nemesi birtok egy kézben történő öröklését írta elő (!), azaz pusztán magánjogi kérdésként kezelte az utódlást, majd így folytatta:

„[M]ennél inkább kötelesek vagyunk hát *államunk egységéről gondoskodni (o celosztyi nasego goszudarsztva)*, amely isteni segítséggel *mostanság igencsak megnagyobbodott*, amint az mindenki számára egyértelműen látható. Ezért véltük jónak, hogy megalkossuk ezt a rendeletet, hogy mindig az éppen uralmon levő uralkodó akarata szerint legyen, hogy akinek akarja, annak adja az örökséget.”³⁷⁷

Péter trónöröklési szabályozása tehát összekapcsolta a cár korlátlan hatalmát az ország jólétével, „ami a birodalom méretében és területi egységében tükröződött”.³⁷⁸ Mindezeket a kérdéseket részletesen taglalta Feofán Prokopovics a rendeletet védelmező művében, amely a 18. század első felének legfontosabb politikai traktátusa volt, és az alkalmasság hangsúlyozása mellett röviden utalt a rossz uralkodó problematikájára, de csak abban a vonatkozásban, hogy az alattvalók még a rossz uralkodónak sem szegülhetnek ellen: „hanem tűrnie kell a népnek uralkodója bármilyen *alkamatlanságát és gonoszságát* (minthogy a Szentlélek is engedelmességet parancsol nemcsak a jó és jámbor, de a *szívtelen uralkodónak is*).”³⁷⁹

³⁷⁷ *Pravda voli monarsej* 1996: 130.

³⁷⁸ WORTMAN 2018: 160.

³⁷⁹ *Pravda voli monarsej* 1996: 212. (Kiemelés: S. E.) Érdemes megemlíteni, hogy ettől eltérő nézetet képviselt az *Ifika Ieropolityika... (Valláspolitikai etika...)* című írás, amelyet 1712-ben Kijevben adtak ki, majd 1718-ban Szentpétervárott is, és amelyet Prokopovics (aki a Kijevi

A *celosztj goszudarsztva* (az állam egysége) kulcsfogalom volt Prokopovics 1722-es művében, amelyet ugyanakkor egyértelműen összekötött a reformer uralkodóval és az *alkalmasság* elvével:

„Ha pedig az autokrata (*szamogyerzsec*) a neki alávetett nép közjaváról (*o dobre obszsem naroda szebje poddannogo*) olyannyira köteles gondoskodni, akkor hogy ne lenne köteles buzgón azt tekintetbe venni, hogy utána *jó, agilis, ügyes örökös legyen*, olyan, aki a *haza jó állapotát (dobroje otyecsesztva szosztjanyije)* nemcsak *épségben/teljességében (v celosztji) megőrzi*, hanem még inkább meg is szilárdítja és megerősíti, és ha valamit befejezetlenül talál, akkor gondoskodna arról, hogy azt a tökéletességig fejlessze.”³⁸⁰

Egy későbbi írásában pedig leszögezte:

„Az orosz nép természetétől fogva olyan, hogy *csakis autokratikus uralommal (szamogyerzsavnim vlagyetyel'sztvom)* lehet megtartani. Ha pedig bármilyen más uralom nyerne teret, akkor *épségben/egészen és jó állapotban (v celosztji i dobrom szosztjanyii)* egyáltalán nem tudna megmaradni.”³⁸¹

A *celosztj goszudarsztva* (későbbi, 1917 utáni alakjában: *celosztynosztj goszudarsztva*) vagy csak önállóan *celosztj* Nagy Pétertől kezdve kapott szerepet az autokráciával összefüggésben, és Feofán Prokopovics hatásának köszönhetően tett szert különleges jelentőségre.³⁸² A 18. század során aztán politikai axióma lett az uralkodók és az autokrácia védelmezői részéről, hogy a *korlátlan hatalom*

Akadémia rektora volt 1711-től) bizonyosan ismert. Ez a mű különbséget tesz a „gonosz uralkodónak” történő engedelmesség kérdésében – akit *mucsityel'* névvel illet – abból a szempontból, hogy „milyen módon gonosz” az adott uralkodó. Ugyanis ha „a hit vonatkozásában gonosz”, akkor „el kell menekülni előle, sőt, meg kell tagadni neki az engedelmességet”, bár arra nézve, hogy ez utóbbi mit jelent konkrétan, nem ad információt; viszont abban az esetben, ha az uralkodó „az életvitele vonatkozásában gonosz”, akkor kötelező a neki való engedelmisség, aminek igazolására idézi Pál apostol jól ismert sorait, hogy a hatalmak Istentől vannak. *Ifika Ieropolityika... 1774: 34–35.* E megközelítés kapcsán, amely bár meglehetősen hasonló ahhoz, mint amit Volockij képviselt, érdemes felhívni a figyelmet két dologra. Egyrészt arra, hogy ez a mű határozott különbséget tesz a *hitet*, valamint az *uralkodó erkölcsét* érintő kérdések közt, ami a szakrális és a világi dolgok megkülönböztetésére utal, amint ezt maga a címadás is sugallja; másrészt a hit vonatkozásában zsarnok uralkodó esetében megjelenik benne a passzív ellenállás elve.

³⁸⁰ *Pravda voli monarsej* 1996: 200. (Kiemelés: S. E.)

³⁸¹ Idézi BUGROV 2015: 494.

³⁸² WORTMAN 2018: 159.

az állam egységének és egyben az alattvalók jólétének a záloga, amelyet két irányból fenyegethetett veszély: az ország feletti hatalom területi megosztása (decentralizálása) vagy az autokratikus hatalom jogi-intézményes korlátozása révén. Ebből következően a rossz uralkodó képe is új elemmel bővült a 18. században: nevezetesen az olyan uralkodóval, aki ezen premisszák ellenében vagy ezeket veszélyeztetve kívánta kormányozni Oroszországot. Erre a későbbiekben konkrét példákat láthatunk úgy a 18. század, mint a 19. század vonatkozásában.

Nagy Péter alakja a rossz cárról alkotott népi elképzelésekben és a cár–Antikrisztus kép továbbélése

Nagy Péter tevékenysége már saját korában széles körű elégedetlenséget keltett, és nem csak az óhitűek körében. Azt, hogy miként alakult Péter megítélése az általam vizsgált korszakban az orosz eszmetörténet szempontjából, jelen írásban (amint említettem) csak érintőlegesen tárgyalom, és részletesen az óhitűek közt élő „cár–Antikrisztus” kérdéskört tekintem át. Ennek a megközelítésnek több oka van. Egyrészt Nicholas Riasanovsky *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought* (1985) című művében monografikus jelleggel feldolgozta azt a kérdést, hogy a történetírói és értelmiségi álláspont milyen változásokon ment át a cár tevékenységének megítélését illetően, és miért – az európai szellemi áramlatok, valamint az orosz történelem menetének függvényében. Magyar nyelven pedig Szvák Gyula írt monográfiát erről a problematikáról,³⁸³ amelyre ezért mindössze néhány megjegyzés erejéig fogok kitérni, és csakis azon szerzők esetében, akik jelen írásban egyébként is helyet kapnak: így Scserbatov, Karamzin idevágó nézeteit, illetve a dekabristák álláspontját ismertetem a megfelelő fejezetekben. Másfelől az indokolja a téma leszűkítését, hogy Péterről (csakúgy, mint IV. Ivánról) saját korát követően a népi elképzelésekben inkább pozitív, mint negatív kép élt – természetesen kivételt képez Péter esetében az óhitű közeg. Különösnek tűnhet ugyanis, hogy az orosz folklórban bár megjelenik a két cár kegyetlensége, mégis erős az a vonal is, hogy mind Iván, mind Péter „a nép ügyének bajnoka”, ezáltal alapvetően a „jó cár” megtestesítője.³⁸⁴ A „jó cár” mítosznak ugyanis van olyan eleme, amely „bizonyos múltbeli uralkodókat »jó cárként« idealizál”.³⁸⁵

³⁸³ SZVÁK 2001.

³⁸⁴ PERRIE 1987: IX, 2, 52; RIASANOVSKY 1985: 82–84.

³⁸⁵ PERRIE 1987: 2.

Az Ivánt és Pétert illetően színben feltüntető, azaz pozitív hagyomány ennek a megnyilvánulása.

I. Péter a „nem igazi cár”:
Péter a „kicserélt cár”, Péter a „német cár”,
Péter a „cár–Antikrisztus”

Péter különleges helyet foglal el az orosz népi emlékezetben abból a szempontból, hogy semmilyen más uralkodóval kapcsolatban nem alakultak ki „olyan kifejező, rövid, néhány szóból vagy akár csak egyetlen szóból álló jellemzések”, mint az ő esetében.³⁸⁶ Éppen ilyenek a címbe szereplő toposzok, ugyanakkor már a 18. században megjelentek pozitív toposzok is Péterrel kapcsolatban, úgymint az „ács cár”, a „hős cár”, a „reformer cár”, a „tanító cár”.³⁸⁷ A címbe nevesített, illetve az iménti toposzok tehát vagy „élesen kritikusak, vagy apologetikusak”.³⁸⁸ Számunkra ehelyütt értelemszerűen a cárt negatívan beállító toposzok fontosak. Péternek az orosz folklórban elfoglalt helye kapcsán jelen téma szempontjából alapvető jelentőségű Riasanovsky következő kijelentése, amely magyarázatként szolgál arra, hogy miért az óhitű irodalom kerül a fókuszba mind Péter idején, mind Péter halála után a rossz cárról alkotott elképzelések terén. Péter népi megítélésére vonatkozóan Riasanovsky egyaránt hozott pozitív és negatív példákat,³⁸⁹ ugyanakkor leszögezte: „Igaz ugyanakkor, hogy nem alakult ki olyan pozitív imázs [Péterről], amely széles körű voltát és erejét tekintve vetekedhetett volna az Antikrisztus alakjával.”³⁹⁰

Péter negatív megítélése mindazonáltal nem korlátozódott a Péter–Antikrisztus kapcsolattársításra, és nem is szorítkozott kizárólag az óhitű közegre. 1700–1722 közt ugyanis legalább 30, egymástól független olyan eset ismert, amely a „kicserélt cár” legendájáról szólt, ráadásul ezek különböző társadalmi rétegekből és egymástól földrajzilag igen távoli területekről származtak.³⁹¹

³⁸⁶ MININKOVA–AJDUNOVA 2019: 975.

³⁸⁷ MININKOVA–AJDUNOVA 2019: 975.

³⁸⁸ MININKOVA–AJDUNOVA 2019: 982.

³⁸⁹ RIASANOVSKY 1985: 74–86.

³⁹⁰ RIASANOVSKY 1985: 82.

³⁹¹ RIASANOVSKY 1985: 76–77.

„A 18. század elején Oroszországban majdnem egy időben két népi legenda keletkezett I. Péter tevékenységével kapcsolatban: Péter mint kicserélt cár (*podmennij car'*), Péter mint Antikrisztus (*Antyibriszt*). Mindegyik legenda a cár viselkedésére adott válaszként jelent meg, amely nem felelt meg a valódi ortodox uralkodóról alkotott hagyományos elképzeléseknek, azaz a »nem igazi cár« legendák világához tartozott.”³⁹²

Maureen Perrie szerint az említett két legendát a történészek általában úgy kezelik mint „egyazon legenda két variációját”, megemlítve ennek igazolására Csisztovnak a témában írt klasszikus művét, amelyben Csisztov a „Péterről mint Antikrisztusról” szóló legendát a „kicserélt cár» »vallási hasonmásának» tartja”.³⁹³ Perrie viszont amellet érvel, hogy a „látszólagos hasonlóság ellenére”, a népi elképzelések „két teljesen különböző variánsáról van szó”,³⁹⁴ amely variánsok azonban egyes szerzőknél/elképzelésekben akár össze is kapcsolódhattak, mégpedig ok-okozati relációban.

A két legenda közül a kicserélt cárról alkotott elképzelés volt a régebbi, ugyanis ez nem Péterrel kezdődött, hanem már a 17. század elejétől, az álcárok felbukkanásától jelen volt az orosz gondolkodásban, és nem csak a népi elképzelésekben; ugyanakkor a „kicserélt cár” nem kizárólagosan orosz jelenség, minthogy egymástól teljesen eltérő kultúrákban is megtalálható. Az álcárokról szóló történetekben az a toposz, hogy őket korábban más személyekre cserélték ki, különböző variációkban visszatérő elem, azonban nemcsak a cárokkal, hanem még az első Romanov-cár, Mihail apjával kapcsolatban is felmerült, hogy az 1619-ben lengyel fogságból hazatérő Filaret igazából nem más, mint „egy lengyelek által küldött, kicserélt személy”.³⁹⁵ A toposzban érdemes elkülöníteni két elemet. Magát a *cserét*, illetve azt a hozzá nem szükségszerűen kapcsolódó faktort, hogy a kicserélt személy identitását magára öltő személy *idegen*, más felekezethez és kultúrához tartozik: jelen esetben *nem ortodox*, minthogy a lengyeleket az oroszok a katolicizmussal azonosították.

A Péterről kialakult legendák egy része a *más felekezethez tartozó kicserélt személy* gondolatára épült. Ami a „kicserélt cár” toposzt illeti, az egyik verzió szerint még gyerekkorában cserélte ki őt anyja egy *németre*, a másik szerint a csere

³⁹² PERRIE 2016: 78.

³⁹³ PERRIE 2016: 78.

³⁹⁴ PERRIE 2016: 78. Riasanovsky is a „cserés” legenda egyik változatának tartja az Antikrisztus-verziót. RIASANOVSKY 1985: 76.

³⁹⁵ PERRIE 2016: 78.

a cár nyugati útján történt meg, amikor nem az igazi Péter, hanem egy német, illetve más variáció szerint egy *svéd* tért vissza Péter helyett.³⁹⁶

Mindkét alapverziót különféleképpen színezték a legendák. Az elsőben a csere már vagy rögvest Péter születésekor, vagy a cárevics gyerekkorában megtörtént. A születésekor kicserélt cárevics alapmotívuma az volt, hogy Péter valójában ivócimborájának, Franz Lefortnak a fia (*Lefortov szin*), mert Péter apjának, Alekszej cárnak a második házasságából nem fia, hanem lánya született, de mivel a cár fiút akart, ezért Lefort gyermekére cserélték ki a lányt, és Péter ebből kifolyólag ápol vele szoros viszonyt.³⁹⁷ A későbbi cseréről szóló elképzelés abból eredhetett, hogy Péter gyerek- és kamaszkorát főként a Moszkva melletti ún. német negyedben, idegenekkel körülvéve töltötte. Egy szerzetest például, aki már a korai időkben azt állította, hogy Péter igazából Franz Lefortnak a fia, és „keresztényeket muszlim (*buszurmanszkaja*) hitre térített, azáltal, hogy német viseletet kell hordaniuk” (!), súlyos büntetésre ítélték: megkorbácsolták, nyelvét kivágták, majd kényszermunkára küldték Azovba.³⁹⁸

A külföldhöz kötődő alapverzióban a csere „a tengereken túl” történt,³⁹⁹ a nagy követség idején 1697–1698-ban – ezt hivatalosan Lefort vezette, mint-hogy Péter amolyan mindenki által tudott inkognitóban utazott. A külföldi cserére támaszkodó egyik elképzelés szerint Péter még élt, csak rabságban volt külhonban, míg a másik szerint megölték: elterjedt volt például, hogy egy hordóba zárva a tengerbe dobták.⁴⁰⁰ Ezek a legendák igazolták a kortársak egy részének szemében, hogy Péter az ortodoxiával és az oroszok szokásaival ellentétes, „német” módit vezetett be.⁴⁰¹

A hatalmi imázs változásának szerves része volt a főváros átvitele Moszkvából az 1703-ban alapított és a nyugati (barokk) építészet trendjei szerint felépített új fővárosba, Szentpétervárra. Nemcsak önmagában a főváros megváltoztatása váltott ki azonban ellenszenvet, hanem annak elnevezése is. A Szankt-Petyerburg névadás ugyanis német mintát követett: a Sankt-Petersburg oroszított változata volt. Ráadásul a Szankt-Petyerburg, szemben a német változattal, kétféleképpen is fordítható: vagy úgy, hogy „Szent Péter városa” – ahol a „szent” vonatkozhatott

³⁹⁶ PERRIE 2016: 78.

³⁹⁷ RIASANOVSKY 1985: 76.

³⁹⁸ HUGHES 1998: 451.

³⁹⁹ RIASANOVSKY 1985: 76.

⁴⁰⁰ RIASANOVSKY 1985: 76.

⁴⁰¹ PERRIE 2016: 78; HUGHES 1998: 451.

akár az apostolra, vagy akár magára Péterre (a Pétert dicsőítő irodalom ugyanis gyakran hasonlította őt Péter apostolhoz, és a város katedrálisát nem véletlenül szentelték Szent Péter nevére), ez esetben azonban megint csak blaszfémia esete állt fenn –, vagy úgy, hogy „Péter szent városa”.⁴⁰² A németes névadás önmagában alapot adott arra, hogy nem a valódi Péter, hanem egy német kormányozza Oroszországot.

Az elképzelés a kicserélt cárról azonban jól megfért azzal, hogy az igazi Péter helyett az Antikrisztus van hatalmon Oroszországban, ezért is támadja a cár intézkedéseivel az igaz hitet, az Antikrisztus pedig ilyenképpen csakis idegen hitű lehet. Mindazonáltal a legtöbb esetben *magát a valódi Pétert* tartották a megtestesült Antikrisztusnak.⁴⁰³

A Péter esetében markánsan megjelenő cár–Antikrisztus legenda sem volt előzmény nélküli, viszont ez világosan a keresztény eszkatológiában gyökerezett, és a 17. század közepi egyházreform következtében jelent meg. Ahogy azt Gur’janova könyvében részletesen kifejtette, az óhitben már kezdettől, azaz a Nyikon pátriárka által bevezetett egyházi reformok idejétől fogva erős volt az eszkatologikus attitűd, amely csak fokozódott azután, hogy a reformokat megerősítette az orosz egyház 1666-os moszkvai zsinata. A zsinat, amelyen maga Alekszej cár elnökölt, elítélte a régi szertartásokhoz ragaszkodókat, és ezáltal végérvényessé vált az orosz egyház kettészakadása az óhitűekre és a hivatalos egyházra.

Már a kezdeti óhitű írásokban alapvető volt a fennálló hatalomhoz való viszony megfogalmazása:

„Az óhitűek összevetették az eszkatologikus tartalmakat koruk történéseivel, és azt a következtetést vonták le, hogy a legutóbbi időkben megjelentek, egyúttal mintegy beteljesültek azok a Szentírásban és a próféciákban megjövendölt jóslatok, amelyeknek jelei és jegyei arról kell hogy tanúskodjanak, hogy közeleg, illetve beköszöntött az Antikrisztus uralma.”⁴⁰⁴

Az eszkatologikus nézetek természetesen a hivatalos egyházon belül is jelen voltak, a fő különbség azonban abban állt, hogy itt pusztán az évezredek teológiai gondolkodás részét képezték, anélkül, hogy az Antikrisztus uralmát a jelenben megvalósult tényként kezelték volna: azaz az „idők végezte” még nem jött el, nem láthatók, nem tapasztalhatók annak jelei a jelenben, és idejét sem lehet

⁴⁰² USZPENSZKIJ 1994: I. 64–69.

⁴⁰³ PERRIE 2016: 84.

⁴⁰⁴ GUR’JANOVA 1988.

pontosan tudni, minthogy az jövőbeli és meghatározhatatlan időpontban fog bekövetkezni, amelyről legfeljebb csak találgatni lehet.⁴⁰⁵

Az óhitűek azonban az „idők végezetét”, ahogy látni fogjuk, a mindenkori jelennel azonosították, azzal a céllal, hogy megfogalmazzák nézeteiket a mindenkori cári hatalomhoz való viszonyulás tekintetében.⁴⁰⁶ Erre vonatkozóan igen sokféle és az egyes óhitű közösségek vonatkozásában is különböző, sőt, azokon belül sem egységes elképzelések léteztek, amelyek ráadásul az idők során is változtak az egyes közösségekben.

A sokféleség az *Antikrisztus-típusok* szempontjából a következő megjelenési formákat öltötte: (1) az *Antikrisztus* mint *konkrét, valós személy*, az óhitűek szóhasználatában az ún. „érzékelhető” (*csuvsztvennij Antyibriszt*), avagy testet öltött *Antikrisztus*. (2) A „szellemi vagy gondolati Antikrisztus” elmélete szerint az *Antikrisztus* nem azonos egy konkrét személlyel, hanem *tisztátalan*, „gonosz lélek”, *amely jelen van*, de egyes személyek révén működik. Egyik változata (2/a) szerint, bár az *Antikrisztus nem konkrét személy*, viszont azonosítható(k) az ő szellemének szolgálja vagy szolgálai – így egy időben akár több ilyen személy is létezhet.⁴⁰⁷ A másik szerint (2/b) az *Antikrisztus egymást követő konkrét személyekben testesül meg*: ez az ún. „részekre tagolt (*raszcslenyonnij*) Antikrisztus” gondolata, másként az *Antikrisztus* mint „konkrét személyek sorozata”, akik nem mások, mint a trónon egymást követő orosz uralkodók, pontosabban *császárok (imperatorok)*.

Számunkra az *Antikrisztusról* mint *konkrét, valós személyről* szóló nézet fontos, a hosszú távú megközelítés miatt pedig az ún. „részekre tagolt Antikrisztus” eszméje érdemel különleges figyelmet: ez utóbbi azt jelentette, hogy az Antikrisztusnak egy valós uralkodóban történő megtestesüléséből következően mindazok, akik őt a trónon követték, Antikrisztusok, és ezáltal van jelen permanensen a gonosz lélek. Itt ugyanis a prototípus dominánsan Nagy Péter, az első *császár* volt, ugyanakkor nem lehetett bizonytalanság az Antikrisztus személyét illetően sem, mert az a mindenkori trónon ülő *imperator* volt. Ráadásul, amint látni fogjuk, volt olyan szerző, aki ezt a változatot a 19. század elején Nagy Péter 1722-es trónutódlási rendeletéből vezette le, ami e vonatkozásban is kulcsfontosságúvá teszi Péter már említett intézkedését.

Az Antikrisztusról alkotott, fentiekben említett elképzelések közül az első típus legkorábbi képviselői az óhitűek számára a 17. században természetesen

⁴⁰⁵ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁰⁶ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁰⁷ GUR'JANOVA 1988.

az egyházreform főszereplői voltak, Nyikon pátriárka, illetve az őt támogató Alekszej cár – mondhatni, „ízlés szerint”, azaz hogy a kettő közül kinek tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, kit tartottak leginkább felelősnek az egyes óhitűek a reformokért a két személy közül, azok életében. Gur’janova szerint valószínűleg ebből fejlődött ki Alekszej cár halála (1676) után a második verzió, amely deperszonalizálta az Antikrisztus értelmezését, mégpedig azáltal, hogy azt az egyházban és a társadalomban permanensen jelen levő gonosz lélekként gondolta el – annak következményeként, hogy a reformokat az 1666-os zsinat megerősítette, így azok Alekszej halála után is érvényben maradtak. Ennek nyomán jelent meg az a típus, amely szerint a gonosz léleknek csak „edénye” volt Alekszej, akin keresztül a gonosz működött, így Alekszej halála után más személyben/személyekben is megjelenhetett.⁴⁰⁸ E típuson belül sajátos értelmezést képviselt már a 17. században Avvakum protópópa, a 17. századi óhit legfontosabb, ikonikus alakja, azáltal, hogy visszavetítette az „Antikrisztus edénye” gondolatot magára Alekszej uralkodására is. Avvakum szerint az apokalipszisben szereplő, az emberekre tüzet okádó kétszarvú fenevadat (gonosz lelket) így kell értelmezni: „A fenevad két szarva pedig – két hatalmat jelent: az egyik a véghezvivő (*pobegyityel*: szó szerint „győzelemre vivő”), a másik meg a segítő (*poszobityel*)”, s e szereposztásban Nyikoné volt az elsőség, Alekszej pedig a segítő szerepét töltötte be.⁴⁰⁹ Alekszejt ugyanis Avvakum szerint Nyikon vette rá, hogy terveit hallgatólagosan támogassa, noha előtte 10 évig kegyesen és könyörületesen uralkodott a cár.⁴¹⁰

Péter uralkodása, a korábbiakban részletesen leírt fejlemények, azaz reformjai miatt új fejezetet nyitott a cár–Antikrisztus kép történetében. „Péter ellenségeinek véleménye szerint természetesen a cár *politikája, viselkedése és külső megjelenése* volt antikrisztusi karakterének legfőbb ismertetőjegye.”⁴¹¹ A szakáll leborotválásának és a német viseletnek a kritikája az általánosan visszatérő elemek közé tartozott, hasonlóan az ortodoxia előírásainak semmibevételéhez, és mindezek természetesen a kicserélt cár legendájának is alapelemei voltak.⁴¹² Az óhitűek körében a szakállborotválás és a német viselet elítélésének kérdése (amelyek már a 17. század közepén jelentkező nyugatosodás sporadikus jelei voltak) egy emberöltőnyi múltra visszatekintő problémaként jelentkezett a 17–18. század

⁴⁰⁸ GUR’JANOVA 1988.

⁴⁰⁹ GUR’JANOVA 1988.

⁴¹⁰ GUR’JANOVA 1988.

⁴¹¹ PERRIE 2016: 81. (Kiemelés: S. E.)

⁴¹² PERRIE 2016: 81.

fordulóján, amikor Péter ez irányú rendeletei megjelentek: az óhitűek ugyanis már 1666 után a világvége jeleinek tartották ezeket mint antikrisztusi (nyugati) attribútumokat.⁴¹³ Péter idején az óhitűek szemében a szakálltalanság mint az Antikrisztus elődleges jegye mellé a cár parancsára a regruták kezére égetett kereszt társult, amelyet a dezertálások miatt vezetett be Péter, a dezertőrök felismerésére.⁴¹⁴ Ha Péter volt az Antikrisztus, akkor nemcsak intézkedéseinek, hanem külső megjelenésének és gesztusainak is a fenevadra kellett hasonlítaniuk, amiről szintén több adat maradt fenn: „Bizony, uralkodónk a fenevad képmását (*obraz*) öltötte magára, és kutyaszerű [loncsos?] hajtincsei vannak” – szolt a megbélyegző vélemény a cárról; egy sztrelec 1704-es szavai szerint pedig a cár a „fejét rángatja, lába megbotlik, és ráadásul tisztátalan lélek gyöttri”.⁴¹⁵

Egy 1710-es óhitű kézirat a következőképp jellemzi a cár külsejét, amely egyúttal jól rávilágít a Nyugat-ellenességre is:

„Tetőtől talpig [...] az arcán, a homlokán és a fején és minden testrészén, egészen a lábáig az elvadultság, a latinság undormányának képmása (*obraz latinsztva*) és jele (*nacsertanyije*) van, úgymint az istentelen szakállborotválás és a fedetlen homlok és a fejfedő, a pogány németek és lutheránusok szokása szerint (*po obicsaju poganih nyemcev i ljutorcov*), és egyebekben is az egész ruházat latin, sőt, inkább bestiális (*ogyezsda latinszkaja, pacse zse beszovaja*).”⁴¹⁶

Érdemes felhívni a figyelmet a szóhasználatra, és nemcsak a katolikus és protestáns nyugatiakat egy kalap alá vevő értelmezésre, hanem az *obraz* terminusra is, mivel ez az oroszban az *ikona* szinonimája volt, főként a népnyelvben!

1712-ben egy Andrej Ivanov nevű ikonfestőt azzal vádoltak meg, hogy a cárról úgy nyilatkozott, miszerint Péter „böjti napokon húst eszik és keresztényeket házassít össze, fenevadnak öltöztette az embereket”;⁴¹⁷ a kritika tehát a viselet kérdését, valamint az ortodoxia előírásainak be nem tartását tette elsőrendű kérdéssé.

A Péter–Antikrisztus asszociációk vagy éppen az azonosítás tárháza azonban meglehetősen széles volt. „Egyes óhitűek számára magának Péternek a neve is eszkatologikus jelentéssel bírt.”⁴¹⁸ Igen érdekes példája ennek egy 1712-ben,

⁴¹³ PERRIE 2016: 81.

⁴¹⁴ PERRIE 2016: 81.

⁴¹⁵ PERRIE 2016: 81.

⁴¹⁶ PERRIE 2016: 81–82.

⁴¹⁷ PERRIE 2016: 81.

⁴¹⁸ PERRIE 2016: 80.

pénzhamisításban érintett személy vallomása, aki a kihallgatása során azzal vádolt meg többeket, hogy ezt mondták: „Mostanság pedig, az utóbbi időkben magát a nagy uralkodót is Antikrisztusnak hívják, hogy bizony ő nem cár, hanem az Antikrisztus, mivel a régi időkben volt a mágus, Simon Péter, akitől bizony sok eretnokség származott, és hitehagyott lett.”⁴¹⁹ Ennek az elképzelésnek az alapjául egyrészt az a hagyomány szolgált, hogy a bibliai Simon mágust a korai egyház-atyák az Antikrisztus előhírnökének tartották, másrészt viszont az kellett hozzá, hogy Simon mágus és Simon Péter, azaz Péter apostol neve valamiféleképpen összerosódjon – talán annak folytán, hogy Péter apostol háromszor is megtagadta Krisztust.⁴²⁰ Ilyen áttételek révén lehetett tehát Péter cár neve az Antikrisztus attribútuma. A bestiális küllem, valamint egy másik személy (Simon mágus) alakjában való megjelenés nem csupán az Antikrisztus problematikáját érintette: „Ez teljesen összhangban volt az ördögről és a démonokról alkotott népi hiedelmekkel, akikről azt tartották, hogy képesek akaratuk szerint más alakot ölteni és különféle álcákban megjelenni, akár szent angyalokként is.”⁴²¹

Az eszkatologikus irodalomban elterjedt volt az a nézet, hogy az Antikrisztus a zsidóság köréből fog kikerülni, és elfoglalja Jeruzsálemet.⁴²² Ennek tudható be, hogy 1712-ben egy bizonyos Nyikita Kirilov a következőkkel vádolt meg három óhitűt, aki Péterről azt jóslta, hogy elfoglalja Konstantinápolyt:

„És Rómában [értsd: Konstantinápolyban, az Új Rómában] is uralkodó lesz ő, elfoglalja majd hízelgéssel, és maga mellé gyűjti az összes zsidót, a zsidókkal megy aztán Jeruzsálembe, és ott fog uralkodni, és megkedveli őket, a zsidókat, de azok a zsidók hamarosan megtagadják őt, és azoknál a zsidóknál éhínség és mindenféle szükség támad majd, és abban az időben ők, a zsidók elismerik róla, az uralkodóról, hogy ő az Antikrisztus, és akkor vége is lesz a világnak.”⁴²³

Péter egyházpolitikai intézkedéseit szintén eszkatologikus szellemben értelmezték az óhitűek: nevezetesen a pátriárkai tisztség betöltetlenségét Adrián pátriárka halála (1700) után, majd még inkább a pátriárkátus 1721-es megszüntetését.⁴²⁴ Már 1710-ben „kétfejű fenevadnak” nevezte Pétert egy névtelen kézirat, amiatt,

⁴¹⁹ PERRIE 2016: 80–81.

⁴²⁰ PERRIE 2016: 81.

⁴²¹ HUGHES 1998: 452.

⁴²² PERRIE 2016: 83.

⁴²³ PERRIE 2016: 83–84.

⁴²⁴ PERRIE 2016: 82.

hogyan az egyház feje is lett – azaz betöltetlenül hagyta a pátriárkai méltóságot. Az 1721-es Egyházzsabályzat aztán valóban a pátriárkátus megszüntetéséről rendelkezett, többek közt az „állambiztonság” érdekében:

„Mert az egyszerű nép nem tudja, hogy miben különbözik a papi hatalom (*duhovnaja vlaszty*) a korlátlan teljhatalomtól (*ot szamogyerzsavnoj*), és az egyház legfőbb pásztora-nak [értsd: a pátriárkának] dicsőségétől és méltóságától elámulván azt gondolja, hogy ez a kormányzó egy második uralkodó (*goszudar'*), aki ugyanolyan erővel bír, mint a korlátlan teljhatalmú uralkodó (*szamogyerzscu raven*), vagy még nagyobb is nála, és azt, hogy a papi rend egy másik, jobb állam (*goszudarsztvo*).”⁴²⁵

E kontextusban érdemes megemlíteni Szamuil Vimorkov nevét, aki Péter életében az egyik olyan óhitű személy volt, aki Péter uralkodását az Antikrisztus regnálásának tartotta, és az erre vonatkozó irodalomban a legjáratasabbak közé tartozott.⁴²⁶ Vimorkov 1722-ben ugyanis az Egyházzsabályzatot „az Antikrisztus testamentumának” nevezte, Pétert pedig Antikrisztusnak, annak okán, hogy „ő egyedül uralkodik, pátriárka pedig nincsen”.⁴²⁷ Péter szerint ezért „olyan, mintha két feje volna, az övé és a haza atyjáé,⁴²⁸ az Úr Krisztusé”, amiből azt a következtetést vonta le, hogy maga az Antikrisztus ül Oroszország trónján.⁴²⁹ „Az ortodox dogma szerint ugyanis az egyház feje Krisztus: az óhitűek szemében az egyház államnak történő alárendelése Krisztus előjogának a cár által való elbitorlásának tűnt, azaz antikrisztusi viselkedésnek.”⁴³⁰ Ugyanígy elbitorlásnak tekintették azonban azt is, amikor Pétert Krisztusnak nevezte az őt dicsőítő irodalom, még akkor is, ha a Krisztus szót „felkent” értelemben használta az adott szerző.

Vimorkov példája is bizonyítja, hogy hiba lenne az óhitűeket általában véve tudatlanoknak tartani, ugyanis egyes képviselői műveltebbek voltak az állam-egyház egyszerű papjainál: az uráli régióban élő közösségek vagy a Vig-kolostor köré szerveződött közösség a Ladoga-tó mellett jelentős könyvtárral rendelkezett, főként az apokaliptikus írások vonatkozásában. Érdemes megemlíteni, hogy

⁴²⁵ *Duhovnij Reglament...* 1904: 16.

⁴²⁶ PERRIE 2016: 83.

⁴²⁷ PERRIE 2016: 82.

⁴²⁸ Lásd az *Otyec Otyecsesztva* titulusról korábban írottakat.

⁴²⁹ PERRIE 2016: 82.

⁴³⁰ PERRIE 2016: 82.

1722-ben a Szent Szinódus még egy hitvitára való felhívást is közzétett, hogy esetleg ennek folytán áttérésre bírja majd az óhitűeket.⁴³¹

Meg kell jegyezni azonban, hogy Péterre sok esetben csak metaforikusan használták az „Antikrisztus” terminust, azaz olyan szitokszóként mint az „ördög”, „fenevad”, „Sátán”.⁴³² Sőt, voltak az óhitűek közt olyanok is, akik különböző ismérvek alapján kifejezetten tagadták, hogy Péter lenne az Antikrisztus: Kuzma Andrejev egy ellene indított vizsgálatban úgy vallott 1714-ben, hogy Péter nem lehet az Antikrisztus, mert az csak hét évig fog uralkodni, Péter viszont már több mint 20 éve uralkodik.⁴³³ Ilyen, az azonosítás ellen érvelő elképzelés volt az is, hogy az Antikrisztus nem lehet családos ember, Péter pedig házas volt és gyerekei is voltak.⁴³⁴

Ahogy e fejezet elején utalás történt rá, a két legenda, az Antikrisztusé és a kicserélt cáré időnként össze is kapcsolódhatott egymással, mint az elkövetkezendő példákban.⁴³⁵

„Moszkvában nincs Péter Alekszejevics [nevű] cár és uralkodó, sem cárevics uralkodó, ki lettek cserélve (*izvegyeni*). Kicserélték őket a bojárok és a németek (*Izveli bojare da nyemci*). Az Antikrisztus viszont mostanság itt van [...] és most a moszkvai államban (*v Moszkovszkom goszudarsztve*) lakik, és most a cári trónon ül (*szigyt na carsztve*).”⁴³⁶

1723-ban ugyanennek az alapképletnek a svéd variánsa így hangzott, amikor Péterről azt nyilatkozta egy bojárfi, hogy a jelenlegi uralkodó svéd fogságban van: „Ő nem Péter cár, ő az Antikrisztus! Az óhitűek a valós igazságot mondják, hogy nekünk nincs uralkodónk – ő fogságban van, ez pedig egy másik.”⁴³⁷ Az előző példa ugyanakkor a csere és az Antikrisztus gondolatán túl egy harmadik elemet is tartalmaz: nevezetesen a „jó cár – gonosz bojárok” toposz továbbgondolását, ami jól mutatja, hogy igen nagy volt az átjárhatóság az egyes elemek közt: a „kicserélt cár” legendája kombinálható volt a „gonosz bojárok” képzetével, e kettő pedig a cár–Antikrisztus gondolattal.

⁴³¹ HUGHES 1998: 354–355.

⁴³² PERRIE 2016: 84.

⁴³³ PERRIE 2016: 83.

⁴³⁴ PERRIE 2016: 83.

⁴³⁵ PERRIE 2016: 84.

⁴³⁶ PERRIE 2016: 84.

⁴³⁷ PERRIE 2016: 84.

Mik voltak az előfeltételei a Péter–Antikrisztus jelenségnek, minthogy Péter intézkedései inkább igazolásul szolgáltak ennek az elképzelésnek? Egyrészt a Biblia eszkatologikus részei, az egyházatyák írásai a Jelenések könyvéről, valamint a 17. századi Ukrajnában kiadott olyan gyűjtemények, amelyek különféle eszkatologikus írásokat tartalmaztak.⁴³⁸ Míg a „kicsérélt cár” legendája a „mesékből és a néphagyomány egyéb forrásaiból” táplálkozott, és afféle „piaci pletyka” volt, addig a Péter–Antikrisztus elképzelés a Biblia és más egyházi források ismeretéről tanúskodott.⁴³⁹ Úgy tűnik, hogy a Péter–Antikrisztus azonosításnak maga Péter is nagyobb jelentőséget tulajdonított, azaz nagyobb problémának látta, mint a „kicsérélt cár” legendáját: ráadásul már uralkodásának igen korai szakaszában. Nyilvánvaló azonban, hogy mindkét állítás a legsúlyosabb bűncselekmények, „az uralkodóra vonatkozó szó és tett” kategóriájába tartozott, így üldözendő volt. 1716-ban törvény született arról Péter Hadi szabályzatának egyik cikkelyeként, hogy bárki, aki az uralkodó „személyét dehonesztáló szavakkal (*hulityel’ nimi szlovami*) illeti, tetteit és szándékait semmibe veszi és azokat illetlen módon értelmezi”, halállal bűnhődik.⁴⁴⁰ A *hulityel’nij* jelző használata azért figyelemre méltó, mert „szentségtörő” jelentéssel is bírt egyben.

Ugyanakkor a represszió csak az egyik eszköz volt, minthogy a hivatalos egyház is beszállt az Antikrisztusról folytatott vitába, mégpedig igen korán, természetesen azt bizonyítva, hogy az Antikrisztus nem lehet Péter, minthogy ez a személy a mindenkori pápa.⁴⁴¹ Jól mutatja mindezt Grigorij Talickij ügye, aki ellen 1700–1704 közt folytattak vizsgálatot, mivel Péternek az Antikrisztussal való azonosítása már a cár uralkodásának korai időszakában, tulajdonképpen az első reformok nyomán megjelent. Grigorij Talickij Pétert Antikrisztusnak tartotta, míg a szakáll levágását az isteni törvény megsértésének. Igazi veszélyessége azonban abban állt, hogy saját nyomdájában ilyen tartalmú röplapokat nyomtatott, amelyeket az óhitűek körében terjesztett.⁴⁴² Péter olyan fontosnak tartotta a kérdést, hogy a tudós ukrán szerzetest, Sztyefan Javorszkijt (aki 1700–1721 közt pátriárkai helytartó volt) bízta meg azzal, hogy hivatalos cáfolatot írjon.⁴⁴³ Ez kissé megkésve, 1703-ban meg is történt, de érdekes módon az írás

⁴³⁸ PERRIE 2016: 84.

⁴³⁹ PERRIE 2016: 84.

⁴⁴⁰ *Usztav Voinszkij* 1716: 120–121.

⁴⁴¹ IVANOV 2020: 52.

⁴⁴² IVANOV 2020: 38–39.

⁴⁴³ IVANOV 2020: 39.

ellenkező hatást váltott ki, ugyanis „sok óhitűben még inkább megerősítette azt a vélekedést, hogy valóban Péter az Antikrisztus”.⁴⁴⁴

Pétert azonban, amint azt Avraamij példája is jól mutatta, nemcsak az óhitűek, hanem a hivatalos egyház berkein belül is kritika érte. Andrey Ivanov szerint Péter korai rendeletei az egyházra vonatkozóan nem célozták meg az egyház átalakítását, szemben az 1721-es Egyházzsábadzsalal, amely részletekbe menő szabályozásával nyilvánvalóan erre irányult.⁴⁴⁵ A korai rendelkezések ellenben olyan reakciónak tekinthetők, amelyek „semlegesíteni akartak bármilyen vele szemben megnyilvánuló klerikális ellenkezést” a cár olyan reformjai kapcsán, mint a német viselet bevezetése, a szakáll levágása, a dohány szabad forgalmazásának engedélyezése,⁴⁴⁶ nem utolsósorban Péter viselkedése. Ez volt a háttér Péter 1701-es rendeletének, amely – ahogy fogalmazott – a szerzetesek „grafo-mániájának” igyekezett elejét venni.⁴⁴⁷

„A szerzetesek semmiféle levelet nem írhatnak, tintát és papírt cellájukban ezentúl nem tarthatnak, hanem a refektóriumban lesz meghatározott hely kijelölve az írásra: csak ha valamely szükséges dologból kifolyólag akarna valaki írni, és azt is előljárója parancsára, akkor a refektóriumban írjon, nyilvánosan, nem pedig titokban, minthogy a régi [egyház]atyák előírása az volt a szerzetesek számára, hogy semmit ne írjanak előljárójuk parancsa nélkül.”⁴⁴⁸

A rendelet fontosságát mutatja, hogy Péter 1723-ban meg is erősítette azt! Arra nézve, hogy Péterrel szemben az ellenállás (a felkeléseken túl) a személye ellen irányuló erőszakig terjedt volna, nemigen van adat – dacára annak, hogy abszolút nem volt távolságtartó, hanem „szokása volt, hogy az egyszerű néppel elvegyüljön”.⁴⁴⁹ Mindössze egy dokumentált esetet említ a szakirodalom, amikor is egy állítólagosan óhitű személy meg akarta őt késelni a palotában: az elkövető úgy jutott be oda, hogy az udvar tagjának nézték.⁴⁵⁰ Amikor Péter kérdőre vonta őt motivációját illetően, akkor azt felelte, hogy Péter „gonoszága” volt az ok, „amelyet testvéreink és a hit ellen követett el”.⁴⁵¹

⁴⁴⁴ IVANOV 2020: 39.

⁴⁴⁵ IVANOV 2020: 28.

⁴⁴⁶ IVANOV 2020: 28–29.

⁴⁴⁷ IVANOV 2020: 29.

⁴⁴⁸ Idézi ANUFRIJEVA–POCSINSZKAJA 2014: 15.

⁴⁴⁹ HUGHES 1998: 253.

⁴⁵⁰ HUGHES 1998: 253.

⁴⁵¹ HUGHES 1998: 253.

A Péter–Antikrisztus kép Péter halálát követően, a 19. század elejéig

Csakúgy, mint a 18. század elején, a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben is Péter titulusai, a cár egyház- és naptárreformja folytán előállt változások, továbbá a fejadó 1718-as bevezetése volt a legfőbb bizonyíték az óhitűek számára, amely folytán Pétert az Antikrisztussal azonosították.⁴⁵² A század elejének olyan, tiltakozást kiváltó intézkedései viszont, mint a szakáll levágásának kérdése, jelentéktelenné váltak: legfeljebb úgy jöttek elő, hogy Pétert egyszerűen csak a „szakállborotváló” jelzővel illették.⁴⁵³ Ugyanakkor ezekben az óhitű írásokban – szemben Péter korával, amikor még az Antikrisztus jeleit keresték Péter cselekedeteiben – immár rendszerre álltak össze a fent említett elemek.⁴⁵⁴ A szerzők egy részénél a kifogásolt péteri intézkedések sorozatot alkottak, noha ezek kronológiai sorrendje nem mindig stimmelt, mint ahogy ezt a következő idézet is mutatja: „[...] világosan láthatjuk, hogy a cár addig merészkedett, hogy semmibe vegye a törvényt. Először megszüntette a pátriárkátust, utána pedig az újévet is, szeptemberről januárra [változtatva].”⁴⁵⁵ A változás másik eleme az volt, hogy elenyésző lett azon írások száma, amelyek Péter Antikrisztus mivoltát a „kicsérült cár” elképzelésből eredeztették.⁴⁵⁶

Péter titulusai közül az *Első Péter* megnevezés mellett az *imperator*, illetve az *Otyec Otyecsesztva* (Haza Atyja) cím volt az a jel, amely Péter Antikrisztus mivoltát igazolta az óhiűtek számára a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben. Az *imperator*ból, ahogy korábban is, nemcsak a fenevad számát, a 666-ot vélték kiolvasni, hanem összekötötték azt a pátriárkátus megszüntetésével – ehhez sok esetben hozzátéve azt, hogy Péter Krisztus szerepére tört az egyházban. Egy 19. század eleji szerző ezt írja:

„Ez az utolsó Antikrisztus, az oroszorszagi imperator (*imperator vszjerosszijszkij*) mindenben hasonlít a római pápához: mert magához ragadta az isteni és az emberi hatalmat, és maga akar Krisztus helyett Krisztus egyházának feje lenni [...] Az egyházban az egész orosz néptől (*naroda rosszijszkogo*) ünnepélyesen elfogadta a Haza Atyja, az oroszorszagi imperator,

⁴⁵² GUR'JANOVA 1988.

⁴⁵³ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁵⁴ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁵⁵ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁵⁶ GUR'JANOVA 1988.

a Nagy Péter címet, és magához ragadta a pátriárkai hatalmat [...] E harmadik Róma jelenlegi fenevadja (*ninyesnyij zver'*) nemcsak mindenben teljesen hasonló a római pápához, de még összehasonlíthatatlanul túl is tesz rajta hitetlenségével (*nyecsesztyijem*).⁴⁵⁷

A Harmadik Róma tanának említése azért érdekes, mert ez a 16. század elején keletkezett, de nem túl széles körben ismert elképzelés a 17. század közepétől elsősorban az óhitű közegekben tett szert nagy népszerűsége: mivel ugyanis Nyikon és Alekszej eltért az igaz hittől, így a Harmadik Róma (Oroszország) is az első kettő sorsára jut, azaz el fog bukni.

A 19. század első felében a Péter által bevezetett fejadóról a következőképpen nyilatkozott egy óhitű írás:

„Ugyanez az Ál-Krisztus (*Izsehrisztosz*) a benne élő lélek gögijéből kifolyólag, összeíratta a népet, megszámlálva az egész férfi- és női nemet (*vszja muzska pola i zsenszka*), az öregeket és a csecsszopókat, az élőket és a holtakat [...] úgy, hogy egyetlenegy sem tudott elrejtőzni a keze elől, és nagy adókkal terhelte meg őket, nemcsak az élőket, de még a holtakat is. Ilyen zsarnokságot követett el (*takogo tyiransztva ucsinyi*), hogy még a holtaktól is adót követelt, ilyet pedig még az ősi időkben a hajdani sanyargatók sem tettek (*bivsiye mucsityeli*).⁴⁵⁸

A forrás szóhasználata különösen fontos jelen téma szempontjából: az Antikrisztus Ál-Krisztusként (*Izsehrisztosz*) való említése azért érdekes, mert ezáltal áthallás keletkezik az álcárokkal, akiknek egyik megnevezése a *Izsecar'* volt. Ugyancsak fontos a zsarnokság *tyiransztvó*ként való megjelölése, valamint ennek az ősi sanyargatók tetteivel való azonosítása.

A 18. század végén az óhitűek egy csoportjánál megjelent az a nézet, amely a mindenkori hatalom szempontjából a legradikálisabb értelmezést képviselte az Antikrisztusról, nevezetesen a „részekre tagolt (*raszcslenyonnij*) Antikrisztus” gondolata, amelynek megfogalmazója bizonyos Evfimij volt.⁴⁵⁹ Elképzelésének gondolati magját az képezte, hogy az ő idejében regnáló uralkodó Antikrisztus, mégpedig abból az okból kifolyólag, hogy az illető az első *imperator*, tehát az Antikrisztus–Péter utódja. Evfimij és követőinek írásaiban aztán részletes kidolgozást nyert az Antikrisztus imperátorok Péter utáni szakadatlan sorozatát

⁴⁵⁷ GUR'ANOVA 1988.

⁴⁵⁸ GUR'ANOVA 1988.

⁴⁵⁹ GUR'ANOVA 1988.

valló nézet.⁴⁶⁰ Ez az elképzelés értelemszerűen túlmutatott a jelenen, és érvényes volt a jövőre nézve is, tehát a 19. századi orosz uralkodókra. A „részekre tagolt Antikrisztus” eszmében különleges figyelmet kapott az első személy, hiszen „az egész érvelés rajta alapult”.⁴⁶¹ A szerzők először megindokolják, hogy Pétert miért lehet Antikrisztusnak nevezni, aztán röviden, „részletesebb érvelés nélkül” áttérnek a kapcsolatra Péter és az éppen regnáló uralkodó közt.⁴⁶² Egy jellemző példával illusztrálva:

„E világnak ezen utolsó uralkodója, az uralkodó Antikrisztus, aki az ő edényében, Péterben jelent meg, magára vette Isten nevét, azaz az elsőséget, és Első Péternek neveztetett, és utána pedig az ő helytartói szintén Elsőknek neveztetnek [...], minthogy Péter szelleme (*dub Petrov*) az összes orosz uralkodó szelleme (*dub vszjeh rosszijszkih goszudarej*).”⁴⁶³

Egy 1789-ben keletkezett, a részekre tagolt Antikrisztus tanát képviselő óhitű írás onnan jut el az akkori uralkodónak (II. Katalinnak) való engedelmesség megtagadásához – bár nem az aktív ellenállást, hanem a hatalom elől történő menekülést ajánlva –, hogy Alekszej cárt annak idején (metaforikusan) a kétfejű sassal azonosította egy őt dicsőítő szerző, az orosz államcímer heraldikája okán: és minthogy az óhitű szerző számára a kétfejű sas nem más, mint a bibliai sas–Antikrisztus, ezáltal Alekszej cár Antikrisztus volt.⁴⁶⁴ A kétfejű sasos címer kontinuitása a mindenkori későbbi cárok Antikrisztus mivoltának bizonyítéka Alekszejtől kezdve, így értelemszerűen a saját korában is – bár név szerint II. Katalint nem említi az írás, az utalás teljesen egyértelmű, amint az alábbi részletből kitűnik.⁴⁶⁵ Az idézet azért is figyelemre méltó, mert azonosítja a „hitetlen cárokat” és a „sanyargatókat”, csakúgy, mint annak idején Joszif Volockij!

„Mint ahogy korábban is a hitetlen cárok idején és a sanyargatók idején (*pri carjeh nyecsesztyivih i pri mucsityeljeh*), amikor ők világosan megparancsolták, hogy képmásuk előtt [...] meg kell hajolni, így van ez, amint látszik, nálatok is. Ennek a sasnak meghajoltok, azaz az ő titulusának. Világos, hogy azok a hitetlen cárok (*cari nyecsesztyivije*) nem nevezték magukat

⁴⁶⁰ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁶¹ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁶² GUR'JANOVA 1988.

⁴⁶³ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁶⁴ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁶⁵ GUR'JANOVA 1988.

Krisztusnak, de Krisztus nevéért sanyargattak (*mucsili*) a végsőkig. De ez a sas világosan azt mondta magáról az előbb említettek szerint: Atyaisten, mert sas. Aki pedig nem hajol meg előtte, és nem hisz benne, azt keményen sanyargatja.”⁴⁶⁶

Az Alekszejről mint Antikrisztusról szóló illetén írások „az eszmeiség tipológiája tekintetében közel állnak az I. Péterről mint Antikrisztusról” szóló, nevezetesen a „részekre tagolt Antikrisztus” kategóriába tartozó művekhez: a különbség csak annyi, hogy kivel kezdődik az Antikrisztus-uralkodók szakadatlan sorozata, viszont közös bennük a mindenkori fennálló rend elutasítása, abban az időben, amikor az adott mű íródott.”⁴⁶⁷

A téma szempontjából különleges figyelmet érdemel egy 19. század első negyedében, tehát a jelen könyv kronológiai végpontját képező időszakban, I. Sándor idején (1801–1825) keletkezett óhitű gyűjtemény. A mű az idők végezetéről és az Antikrisztusról szóló, bibliai idézetekkel tűzdelt teoretikus bevezetéssel indul, ahol a szerző ezekre támaszkodva kifejti az Antikrisztusról, hogy valós személy alakjában jelenik meg, majd utána terjedelmes önálló egységekben tárgyalja, hogy ez a személy nem más, mint Péter, továbbá azt is, hogy szükséges elmenekülni az Antikrisztus világa elől.⁴⁶⁸ Mindezek után viszont a részekre tagolt Antikrisztus gondolatát fejti ki, meglehetősen egyéni módon. Ugyanis közli Péter 1722-es trónöröklésről szóló rendeletét (!), amelynek értelmében az alattvalóknak esküt kellett tenniük a még meg nem nevezett utódra.⁴⁶⁹ Az óhitűek szerint ez az eskü magának az Antikrisztusnak szólt, „akit még néven nevezni is lehetetlen”.⁴⁷⁰ Majd nemcsak a péteri rendeletet, hanem az I. Sándornak tett hűségeskü szövegét is közli a szerző.⁴⁷¹ A mű üzenetét Gur’janova a következőképpen összegzi:

„Ezek a dokumentációs anyagok összekötöttek az óhitűek számára két egymástól igen távol álló eseményt: I. Péter rendelete a 19. század elején élt óhitű személy értelmezésében annak jóslatává vált, hogy Sándor képében az Antikrisztus uralkodik. A gyűjtemény összeállítója számára éppen ezt a nevet rejtette el rendeletében az Antikrisztus-császárok dinasztiájának megalapítója, I. Péter.”⁴⁷²

⁴⁶⁶ GUR’JANOVA 1988.

⁴⁶⁷ GUR’JANOVA 1988.

⁴⁶⁸ GUR’JANOVA 1988.

⁴⁶⁹ GUR’JANOVA 1988.

⁴⁷⁰ GUR’JANOVA 1988.

⁴⁷¹ GUR’JANOVA 1988.

⁴⁷² GUR’JANOVA 1988.

Egy másik, tömör megfogalmazás nemcsak a részekre tagolt Antikrisztus gondolatát szögezi le közérthető módon, hanem tovább is visz bennünket az ikonográfia felé:

„Az orosz császárok (*rosszijszkije imperatori*) Pétertől kezdve egészen az idők végezetéig, mindannyian, akik az ő trónját foglalják el, és az ő törvényeinek, különféle jogi rendelkezéseinek végrehajtói, az ő élő képmását (*zsiv obraz*) viselik magukon.”⁴⁷³

Ebből kifolyólag a 18. század végi vagy 19. századi ábrázolásokon Péter Antikrisztusként való képi megjelenítése (ezek sok esetben korábban keletkezett illusztrált művek másolataiként maradtak fenn) az időtlenség jellegét öltötte magára. Azaz a mindenkori orosz császárokat Antikrisztusnak lehetett tartani, anélkül, hogy külön meg kellett volna jeleníteni az Antikrisztust az éppen regnáló uralkodó arcvonásaival – Péter képmása biztosította ugyanis a kontinuitást. Ebben az összefüggésben is értelmezhető az alábbi két ábrázolás, amely ugyanazon téma kis eltérésekkel való megjelenítése.

Léteztek ugyanis olyan óhitű írások, amelyek kézzel készített, színezett vagy festett illusztrációkat tartalmaztak – ezek lehettek például a Jelenések könyvének szövegeihez kapcsolódó képi ábrázolások vagy adott esetben Pétert Antikrisztusként megjelenítő képek. Ez utóbbiak egyik jellemző témája, hogy Pétert Nyikon pátriárka társaságában ábrázolják. Azok az írások, amelyek e két személyt ábrázoló illusztrációkat tartalmaztak, műfajilag is különbözők lehettek, de tipikusak e tekintetben a Nyikonról írt ún. *antiviták*: azaz Nyikon életét és tetteit a szentek életrajzának mintájára, de természetesen negatív beállítással tárgyaló önálló művek. Ugyanakkor egy-egy nagyobb óhitű gyűjtemény Nyikonról szóló részfejezetében is lehet találkozni Nyikon és Péter együttes képi megjelenítésével. A közös gondolati mag ugyanis Nyikon és Péter közös ábrázolásában az, hogy Nyikon nem más, mint az Antikrisztussal azonosított Péter előhírnöke.⁴⁷⁴

Az itt közölt két kép prototípusa a 18. századra vezethető vissza. Ezek összehasonlítása alapján egyértelműen megállapítható, hogy az ilyen Nyikon–Péter-ábrázolások esetében alkalmasint kisebb eltéréseket lehet tapasztalni, a különbségek pedig megjelennek mind a szöveg elrendezésében, mind az ikonográfiában. Ami azonban teljesen világosan kitűnik e két ábrázolás

⁴⁷³ GUR'JANOVA 1988.

⁴⁷⁴ GUR'JANOVA 1988.

összehasonlítása során, az nem más, mint az, hogy létezett egy klisé, amelyet aztán az egyes illusztrátorok egyedi elemekkel tölthettek meg.

A képek az Andrej Gyionyszijevisz Miseckin vagy másként Andrej Gyenyiszov (1674–1730) néven ismert óhitű vezető Nyikonoról írt *antivitájának* későbbi másolataiból származnak. Gyenyiszov a legnagyobb óhitű kolostort hozta létre 1694-ben a Vig régióban, és az óhitűek egyik legjelentősebb alakja volt a 18. század első évtizedeiben. Írása nagy népszerűségnek örvendett, így másolatai széles körben terjedtek az óhitűek közt.⁴⁷⁵

A minta egyértelmű: háromosztatú, függőleges vonalakkal elválasztott rubrikákba írták a Jelenések könyvében említett három gonosz lelket, a fenevadat, a sárkányt és a hamis prófétát (de nem pontosan a Bibliában szereplő sorrendben), és alattuk a nekik megfeleltetett alakokat ábrázolták: azaz Pétert, a sárkányt és Nyikont.

A standard szöveg mindkét esetben így szól: „A fenevad szájából, a sárkány szájából, a hamis próféta szájából három, a békákhoz hasonló tisztátalan lélek jöve ki az egész világra.”

A Jelenések könyvében (16:13–14):

„És láték a sárkány szájából és a fenevad szájából és a hamis próféta szájából három tisztátalan lelket kijöni, a békákhoz hasonlókat; Mert ördögi lelkek azok, a kik jeleket tesznek; a kik elmennek a földnek és az egész világnak királyaihoz, hogy egybe gyűjtsék azokat a mindenható Isten ama nagy napjának viadalára.”⁴⁷⁶

Ugyancsak azonos a következő szöveg is a két képen, de míg az elsőn Péter feje felett, addig a másodikon már Nyikon feje felett látható: „az ő száma az 1666-os év.” Az 1666-os szám pedig a cirill betűk számértékének segítségével lett megadva. Ennek a sornak nyilvánvalóan megint csak a Jelenések könyve volt a forrása (13:16–18), ahol a 666-os szám szerepel:

⁴⁷⁵ Az itt látható 2. képet tartalmazó kéziratot egyértelműen sikerült az orosz kollégák segítségével beazonosítani. Papírja alapján a 18. század végére, illetve a 19. század elejére keltezhető, azonban a kutatás egy 1822-es bejegyzés miatt ez utóbbi datálást tartja valószínűbbnek. Az itt közölt kép a 29 illusztrációt tartalmazó kézirat utolsó, 71. lapján található. Az 1. képet tartalmazó kéziratot nem sikerült beazonosítanom. Valószínűsíthető azonban, hogy ez a kép is a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben készült, talán valamivel korábban, mint a 2. kép.

⁴⁷⁶ Az archaikusság érzékeltetésére a Károli-biblia eredeti verzióját közlöm.

„Azt is teszi mindenkivel, kicsinyekkel és nagyokkal, gazdagokkal és szegényekkel, szabadokkal és szolgálkkal, hogy az ő jobb kezökre vagy a homlokukra bélyeget tegyenek; És hogy senki se vehessen, se el ne adhasson semmit, hanem csak a kin a fenevad bélyege van, vagy neve, vagy nevének száma. Itt van a bölcsesség. A kinek értelme van, számlálja meg a fenevad számát; mert emberi szám: és annak száma hatszázhatvanhat.”

Az idézett igehely által írottakat azonban egy történelmi eseménnyel kapcsolják össze a képek, jelesül az 1666-os, a nyikoni reformokat megerősítő moszkvai zsinattal: a Péter által bevezetett, Krisztus születéséhez viszonyító időszámítás szerint ugyanis 1666 volt a zsinat éve, ami nemcsak önmagában, a 666-os szám vonatkozásában hordozott eszkatologikus jelentést, minthogy az 1000-es számnak is különleges jelentősége van a keresztény számmissztikában: „Ez az egy azonban ne legyen elrejtve előttetek, szeretteim, hogy egy nap az Úrnál olyan, mint ezer esztendő, és ezer esztendő mint egy nap.” (2Pt 3:8.) Az 1666-os év egyébként a világvége eljövetelének egyik első időpontja volt már az óhit legkorábbi szakaszában (azaz a Péter által bevezetett új időszámítás előtt), majd ezt még a 17. században 1699-re tették át, annak okán, hogy az 1666-hoz hozzáadták a krisztusi kort, a 33 évet.⁴⁷⁷

Különbség továbbá, hogy a második képen ez a felirat a felső kereten kívül található: „És megjelent a vad szerzetes és jelen van (*I inok gyivij pojal i jeszty*).” Ebben a sorban az *inok* Nyikonra vonatkozhat, az a kitétel pedig, hogy „és jelen van”, minden valószínűség szerint Péterre, mint akinek Nyikon az előhírnöke volt.

Ami a képeken ábrázolt alakok részleteit illeti, e tekintetben a második kép esetében Nyikon ábrázolása sokkal gazdagabb: papi sapkáján négyágú kereszt, a kezében tartott szőlőfürtön pedig nyolcágú kereszt látható, valamint egy kézfej, a két ujjal történő keresztvetés óhitű rítusát szimbolizálva.⁴⁷⁸ Péter esetében viszont az első kép tartalmaz igen fontos eltéréseket: a jogaron felismerhetően a kétfejű sas, Péter homlokán pedig egy folt látható. Mindezeknek az alábbiakban részletezendő jelentőségük van.

Péter homlokán a folt nyilvánvalóan a fenevad bélyege, ami nemcsak az imént idézett bibliai sorokban szerepel, hanem már korábban is olvasható a Jelenések könyvében (14:9):

⁴⁷⁷ ANUFRIJEVA–POCSINSZKAJA 2014: 19.

⁴⁷⁸ A Nyikon által bevezetett első reform 1653-ban ugyanis a három ujjal történő keresztvetés volt.

1. kép. Péter mint Antikrisztus I.

Forrás: [https://mf.b37mrtl.ru/rbthmedia/images/2023.07/
 original/64cof9274de1636ac25e65c3.jpg](https://mf.b37mrtl.ru/rbthmedia/images/2023.07/original/64cof9274de1636ac25e65c3.jpg)

2. kép. Péter mint Antikrisztus II.

Forrás: Russzkaja nacional'naja biblioteka, Szankt-Petyerburg
 (levéltári jelzet: Q.I.1435). Online: [https://nlr.ru/manuscripts/RA568/
 ex_libris?mnt=3349E6AE-B2F8-459A-A385-306199CBBFF2](https://nlr.ru/manuscripts/RA568/ex_libris?mnt=3349E6AE-B2F8-459A-A385-306199CBBFF2)

„És harmadik angyal is követé azokat, mondván nagy szóval: Ha valaki imádja a fenevadat és annak képét, és bélyegét felveszi vagy homlokára vagy kezére [...]”⁴⁷⁹

Péternek e két képen való ábrázolásával kapcsolatos elemzést tovább folytatva nemcsak a kétfejű sasos jogar érdemel említést, minthogy ezt szintén az Antikrisztus jelével azonosította némely óhitű szerző – erre lásd a korábbi példát, a részekre tagolt Antikrisztus gondolata kapcsán –, hanem Péter világi, európai öltözéke, továbbá az új, császári típusú korona is. Péter ugyanis nem az ún. Monomah-sapkát viseli, amellyel egészen 1682-ig a cárokat koronázták, hanem egy ún. császári típusú koronát. Ami az öltözetet illeti, a cárok Péter előtt a papságéhoz hasonló díszes ruhát viseltek, míg az itt látható ábrázolás(ok)nak nyilvánvalóan vagy Péter új típusú korabeli portréi, vagy a későbbi uralkodók portréi szolgáltak mintául. Ami pedig Nyikon pártiárka alakját illeti, az általa éppen elfogyasztandó szőlőfürt nyilvánvalóan az egyházat jelképezi, de a második képen ennek kapcsán egyértelműen a reformok előtti egyház jelenik meg szimbolikusan, hiszen a szőlőfürtön látható kereszt típusa, valamint a 2 ujjal történő keresztvetés egyaránt a régi szertartások, következésképp az óhit jelképei voltak.

Egy további példát említve különösen érdekes az Antikrisztus Péter képeben való ábrázolása kapcsán az a 18. századi illusztrált óhitű kódex, amely nem annyira a benne írottak, hanem az abban szereplő illusztrációk minősége, kidolgozottsága és egyedi szatirikus üzenete miatt fontos.⁴⁸⁰ Ez a kódex Péter mellett ráadásul egy másik orosz uralkodót is megjelenített, mégpedig rejtett portré formájában. Nevezetesen a fenevadon ülő babiloni parázna asszonyt Anna Ivanovna (1730–1740) császárnő képmásával ábrázolja a szerző, mégpedig szatirikus módon: a fenevad ugyanis „inkább hasonlít hétfejű kakasra, mint félelmetes szörnyre”.⁴⁸¹ A szóban forgó, a 18. század második negyedére datált kódex – e datálásában nyilvánvalóan fontos szerepe van az imént említett tényezőnek, nevezetesen Anna Ivanovna császárnő ábrázolásának – azért is figyelemre méltó, mert azonosították annak készítőjét Péter Fjodorovics Zavjortkin (1689–1768) személyében, aki egyben az illusztrációk alkotója is volt. Az ún. magyarázó apokalipszis műfajába tartozó mű szövege azonban nem Zavjortkin önálló szerzeménye, hanem egy 7. századi görög, *Az Apokalipszis magyarázata* című (András Caesareai érsek által készített) értekezés 1625-ben, Kijevben megjelent

⁴⁷⁹ Lásd a regruták kezére égetett kereszt értelmezését mint a fenevad jelét!

⁴⁸⁰ ANUFRIJEVA–POCSINSZKAJA 2014: 47.

⁴⁸¹ ANUFRIJEVA–POCSINSZKAJA 2014: 47.

3. kép. Péter mint Antikrisztus III.

Forrás: Zavjortkin Kódex. Lapszéli levéltári számozás: 207; digitális oldalszám: 417.

Online: <https://lai-urgi.urfu.ru/ru/drevlekhranilishche/ehlektronnye-kopii-knig>

egyházi szláv fordításának másolata.⁴⁸² Zavjortkin ezt a művet másolta le, és látta el illusztrációkkal: gyakori volt ugyanis az óhitű írások esetében, hogy nem önálló műveket alkottak, hanem korábbi autentikus szövegeket másoltak az eredeti szerzők feltüntetésével, mint jelen esetben is.

Az említett kódex mindegyik fejezetét egy-egy, az adott szöveghez tartozó, annak tartalmát összefoglaló kép vezeti be, ezáltal az ábrázolás ráhangolja az olvasót a szövegre. A szöveg maga úgy épül fel, hogy a Jelenések könyvének egyes fejezeteit veszi alapul, de anélkül, hogy az egyes fejezetek szövegét teljes egészében idézné: ehelyett a fejezeteken belül kiválaszt egyes jellemző passzusokat, amelyeket aztán egyenként hosszú magyarázattal lát el. Ezen passzusok némelyikét (a hosszabbakat) kisebb egységekre bontja, és részenként kommentálja. A mű fejezeteinek bevezetőjeként (tehát az adott fejezet első idézetét megelőzően), a díszírással készült fejezetszám alatt piros színnel írt, mottóként szolgáló rövid szöveg található, amely tartalmilag mindig szorosan kapcsolódik az adott fejezethez tartozó képi ábrázoláshoz.

A műben az a kép, amely Pétert ábrázolja, nem más, mint Zavjortkinnek a Jelenések könyve 19. fejezetéhez készített illusztrációja. Az illusztrációt követő, mottószerű bevezetés jelen esetben így hangzik: „Fehér lovon látá Krisztust az evangélista az angyali seregekkel.”⁴⁸³ A képen valóban a fehér lovon, az angyalokkal érkező Krisztus, valamint az előlük menekülő Antikrisztus serege látható, a sereg vezérében Nagy Pétert, mellette Péter egyik kegyencét, Mensikovot lehet felismerni.⁴⁸⁴ A fenevadként ábrázolt Antikrisztus elbukik, amint azt a kép alján levő, tüzes tó jelenete mutatja.

A mű ezen fejezete a Jelenések könyve 19:11–21 szövegét idézi (és magyarázza hosszasan, a már korábban említett séma szerint), amely sorok tartalmi elemeit a kép is igyekezett minél teljesebben megjeleníteni.

„És látám, hogy az ég megnyílt, és ímé vala egy fehér ló, és aki azon ül vala, hivatik vala Hívnek és Igaznak, és igazságosan ítél és hadakozik.

És az ő szemei olyanok, mint a tűzláng; és az ő fején sok korona; az ő neve fel vala írva, a mit senki nem tud, csak ő maga.

És vérrel hintett ruhába vala öltöztetve és a neve Isten ígéjének neveztetik.

És mennyei seregek követik vala őt fehér lovakon, fehér és tiszta gyolcsba öltözve.

⁴⁸² ANUFRIJEVA–POCSINSZKAJA 2014: 100.

⁴⁸³ Ezt a kép odalán látható felirat külön is kiemeli: „Fehér lovon üle Krisztus.”

⁴⁸⁴ ANUFRIJEVA–POCSINSZKAJA 2014: 109.

És az ő szájából éles kard jó vala ki, hogy azzal verje a pogányokat; és ő fogja azokat legeltetni vasvesszővel; és ő nyomja a mindenható Isten haragja hevének borsajtóját.

És az ő ruháján és tomporán oda vala írva az ő neve: királyoknak Királya, és uraknak Ura. És láték egy angyalt állani a napban, és kiálta nagy szóval, mondván minden madaraknak, a melyek repdesnek vala az égnek közepette: Jőjjetek el, és gyűljetek egybe a nagy Istennek vacsorájára.

Hogy egyétek a királyok húsát, és vezérek húsát és hatalmasok húsát és lovaknak és rajtok ülőknek húsát, és mindenkinek húsát, szabadokét és szolgákét, és kicsinyekét és nagyokét. És látám, hogy a fenevad és a föld királyai és az ő seregeik egybegyűltek, hogy hadakozzanak az ellen, a ki a lovon ül vala és az ő serege ellen.

És megfogaték a fenevad, és ő vele együtt a hamis próféta, a ki a csodákat tette ő előttte, a melyekkel elhitette azokat, a kik a fenevad bélyegét felvették, és a kik imádták annak képét: ők ketten elevenen a kénkövel égő tüzes tóba vettetének.

A többiek pedig megöletének a lovon ülőknek kardjával, a mely az ő szájából jó vala ki; és a madarak mind megelégedének azoknak húsával.”

III. FEJEZET

NAGY PÉTER ÖRÖKSÉGE: TRÓNUTÓDLÁS ÉS NŐI URALOM A PALOTAFORRADALMAK KORÁBAN, 1725–1762

A TRÓNUTÓDLÁS VISZONTAGSÁGAI, 1725–1762

I. Katalintól II. Katalinig

„Bármilyen kritika érte is Péter viselkedését, a trónra való joga általában nem kérdőjeleződött meg. Másként volt viszont ez utódai esetében.”⁴⁸⁵ Péter 1722-es rendelete ugyanis 1797-ig állandó krízis forrása lett,⁴⁸⁶ de nem pusztán azért, mert a rendelet maga volt a bizonytalanság melegágya. Az ebben megfogalmazott jogkör alkalmazásának legelképesztőbb példája az volt, amikor Nagy Péter unokahúga, Anna (1730–1740) császárnő, élve az utódkijelölés jogával, mindössze 13 éves unokahúga, Anna Leopoldovna majdani utódjára ruházta a trónöröklés jogát, mégpedig úgy, hogy döntése idején unokahúga nemhogy állapotos nem volt, hanem még el sem volt jegyezve.⁴⁸⁷ A trónöröklésről szóló rendelet másfelől azért vált krízis forrásává, mert az uralkodók meglehetősen eltérően viszonyultak hozzá. Kevéssé ismert, hogy magának a rendeletnek a sorsa nem volt egyértelmű 1725–1741 közt: a politikai viszonyok változásától függött, hogy alkalmazták-e mint legitimációs eszközt (1725, 1727, 1731), vagy éppen hatályon kívül helyezték (1727) ugyanilyen megfontolásból, illetve hogy ignorálták-e (1741). Mi több a hozzá való viszonyulás egyazon uralkodó, Nagy Péter unokája, II. Péter (1727–1730) esetében is változott, mégpedig mindössze kb. két és fél hónap leforgása (1727. május–július) alatt. Az uralkodásra vonatkozó jogcím kérdése mindezekből kifolyólag alapvető lett minden egyes uralkodóváltáskor, a puccsok esetében pedig, mint 1741-ben vagy 1762-ben, még inkább igazolni

⁴⁸⁵ LENTIN 1996: 66.

⁴⁸⁶ LENTIN 1996: 66.

⁴⁸⁷ DIXON 1999: 15.

kellett a hatalomátvételt: a trónutódlásról tudósító hivatalos dokumentumokban így nemcsak a jogcím kérdése (vagy az ellenfél diszkreditálása kapcsán annak hiánya) jelent meg, hanem az is, hogy adott esetben a trónról letett uralkodót „rossz uralkodóként” tüntették fel.

A trónöröklés körüli bizonytalanság már mindjárt Nagy Péter halála után megkezdődött, aki anélkül halt meg, hogy megnevezte volna örökösét. Az 1722-es rendeletet védelmező mű ugyan ilyen eshetőségre is tartalmazott eligazítást, de ez aligha volt alkalmazható a gyakorlatban: ez esetben az írás szerint minden eszközzel arra kellett törekedni, hogy megállapítást nyerjen, mi volt az elhunyt uralkodó szóban vagy írásban ki nem nyilvánított szándéka, például ki állt hozzá a legközelebb stb. Az értekezés azonban nem jelölt meg intézményt vagy tisztségviselőt ennek az alapvető kérdésnek az eldöntésére, éppen ezért 1725 után hosszú ideig lényegében a Péter által felállított gárdaezredek lettek a trónutódlás informális szabályozói: akiknek sikerült biztosítaniuk a testőrség támogatását, azok szabták meg a trónutódlás menetét.

Az 1725–1825 közti periódus Richard Wortman szerint egységet képez abban a tekintetben, hogy – I. Pál 1797-es öröklési törvényét leszámítva, amely elvben a férfi primogenitúrát vezette be, azzal a kitételrel, hogy nők csak férfiak hiányában örökölhettek – *alapvetően* Péter rendeletének szellemében viszonyultak a trónutódláshoz.⁴⁸⁸ Azaz a dinasztikus tradíció mint kizárólagos legitimációs premissza helyett a „haszonelvűségen alapuló legitimáció továbbra is dominált” úgy a trónra lépésről kiadott kiáltványokban, mint „a koronázási szónoklatokban”, nem utolsósorban pedig „az udvar szimbolikájában”.⁴⁸⁹ A haszonelvűség nemcsak Péter trónutódlásról szóló rendeletének volt a sarokköve, de mindenféle más reform igazolását is szolgálta nála: szokás lett, hogy elmagyarázza az egyes jogi dokumentumok preambulumban, hogy az adott intézkedés milyen hasznot hoz névleg a közjó, valójában az állam számára.

Cynthia Whittaker – nem ellentmondva Wortman iménti érvelésének, hanem kiegészítve azt – úgy fogalmaz, hogy a Péter által bevezetett reformokhoz való viszonyulás fontossága, valamint trónutódlásra vonatkozó, bizonytalanságot okozó rendelete folytán a Pétert követő uralkodók a következőképpen igyekeztek legitimálni hatalmukat: hangsúlyozták, hogy (1) választás révén jutottak trónra; hogy (2) rokonságban állnak a dinasztiával; mindenekelőtt pedig kiemelték, hogy

⁴⁸⁸ WORTMAN 1998: 61. Pál törvényét részletesen lásd később.

⁴⁸⁹ WORTMAN 1998: 61.

(3) „reformer cárként fognak tevékenykedni”.⁴⁹⁰ Az első két elem a *ius ad rem*, azaz a jogcím kérdésére, míg a harmadik már magára a kormányzás mikéntjére, pontosabban céljára vonatkozott. Tegyük hozzá azonban Whittaker felsorolásához az isteni gondviselés elvét, amely átfogta a jogcímre vonatkozó mindkét tényezőt, és amely, amint azt látni fogjuk, a 18. századi politikai diskurzus egyik fő eleme volt!

A Péter által teremtetett új helyzetben tehát alapvetővé vált az újonnan trónra lépett egyes uralkodók pozíciójának stabilizálása.

„A trónra lépésről tudósító manifesztum lett a legfontosabb dokumentum valamely uralkodás megkezdésekor, mivel ez volt a bevezetője a hagyományos hűség eskünek, amelyet aztán kinyomtatnak, és terjesztettek az egész népesség körében [...] Az új uralkodó trónra lépésének meggyőző igazolását az eskü alapvető részének tartották, mivel a legitimáció bizonyításának kudarcra trónkövetelők megjelenéséhez vagy a zavar más formáihoz vezethetett.”⁴⁹¹

Whittaker szerint mindez azt mutatja, hogy fontos lett a társadalommal való politikai diskurzus a 18. századi orosz monarchia számára.⁴⁹²

A Whittaker által említett 3 legitimációs elem közül a legérdekesebb a választásra való hivatkozás. Valóban, a 18. század második felében Scserbatov azt írta, hogy Oroszországban az uralkodók „vagy választással, vagy az öröklés jogán jutnak trónra”.⁴⁹³ 1770-ben pedig Tumanszkij (korábban már említett, az *Államkormányzásról* címet viselő írásában) úgy nyilatkozott, hogy ha az uralkodó nem rendelkezik arról, ki legyen az utóda, és nincs egyértelmű örökös, akkor a „népre száll vissza” a jog, és a nép azt választ, akit akar.⁴⁹⁴ A lényegi kérdés, persze, abban rejlik, hogy milyen értelemben beszélhetünk választásról a 18. századi Oroszországban: vajon ugyanúgy, mint a 17. században, vagy némiképp másként. Whittaker szerint a választást a „hagyományos, informális értelemben kell érteni, mint olyan folyamatot, amelynek révén a konszenzus létrejött, mivel a konszenzusos kormányzatot állították be ideálisként”.⁴⁹⁵ Az informális konszenzus kialakításában azonban nem a *zemszkij szobor* és nem a *duma* vett részt, mint

⁴⁹⁰ WHITTAKER 2003: 187.

⁴⁹¹ WHITTAKER 2003: 63.

⁴⁹² WHITTAKER 2003: 63.

⁴⁹³ WHITTAKER 2003: 61.

⁴⁹⁴ WHITTAKER 2003: 61.

⁴⁹⁵ WHITTAKER 2003: 61.

a 17. században, hanem az új politikai elit: az „képviselte” a népet.⁴⁹⁶ A hatalmi elitet immár a Szenátus, a Szent Szinódus, valamint az ún. *genyeralityet* – azaz a Péter által 1722-ben bevezetett *Rangtáblázat* legmagasabb fokain álló katonai, illetve civil tisztségeket betöltő személyek, akik azonban főként régi arisztokrata családok sarjai voltak – tagjai alkották.⁴⁹⁷ Tekintsük át ezután az 1725–1762 közti időszak trónutódlási gyakorlatát, hogy az egyes konkrét történések kontextusában lássuk a jogcímre, illetve a „rossz uralkodóra”, jelesül az *alkalmatlanságra* vonatkozó speciális érveket.

Nagy Péter özvegyét, I. Katalint (1725–1727) már a cár halálának napján uralkodóvá nyilvánította a politikai elit. Katalin elsősorban Péter kegyencének, Mensikovnak és persze az általa sebtében felsorakoztatott gárdaezredeknek köszönhette a trónt. Antony Lentin szerint „Katalin trónra lépését hivatalosan úgy tálalták, mintha maga Péter jelölte volna ki őt a trónra az 1722-es törvénynek megfelelően”.⁴⁹⁸ Whittaker viszont úgy véli, hogy a dokumentum, amelyet a Szenátus, a Szent Szinódus, valamint a tábornoki kar nevében adtak ki, a legitimáció fent említett mindhárom elemét felvonultatja, de a választásra helyezi leginkább a hangsúlyt.⁴⁹⁹ A manifesztum ugyanis a választás mellett tartalmazta a dinasztikus jogot (Katalint mint a néhai Péter házastársát említi), továbbá azt, hogy Katalinnak Péter által történt (6 hónappal korábbi) 1724-es megkoronázása világosan mutatja Péter azon szándékát, hogy őt akarta kijelölni politikájának folytatójaként, végül Katalin szolgálatainak Péter által való elismerése is (kijelölés a hasznosság elve alapján) helyet kapott benne.⁵⁰⁰

Katalin jogát persze nem mindenki ismerte el, és névtelen levelek jelentek meg mind a fővárosban, mind másutt, amelyek megkérdőjelezték jogát a trónra.⁵⁰¹ Nő ugyanis saját jogán addig még sohasem uralkodott Oroszországban: Péter féltestvérének, Szofjának az erre irányuló kísérlete, amint láthattuk, elbukott 1689-ben, és Szofja kolostorban töltötte élete hátralevő részét. Ugyanakkor 1725-ben életben volt még Nagy Péter unokája, a trónöröklésből kizárt Alekszej fia, Péter Alekszejevics, a későbbi II. Péter (1727–1730). Amennyiben apját és implicit módon vele együtt őt is Péter nem zárta volna ki a trónöröklésből

⁴⁹⁶ WHITTAKER 2003: 61–62.

⁴⁹⁷ WHITTAKER 2003: 62.

⁴⁹⁸ LENTIN 1996: 66–67.

⁴⁹⁹ WHITTAKER 2003: 65.

⁵⁰⁰ WHITTAKER 2003: 65–66.

⁵⁰¹ LENTIN 1996: 67.

(Péter Alekszejevics neve ugyanis nem szerepelt az 1718-as kizárási manifesztumban!), akkor a trónutódlás hagyományos rendje szerint ő lett volna a törvényes örökös. Nem véletlen tehát, hogy 1726-ban Katalin ún. személyes parancsban (*imennoj ukaz*) nyilvánította ki jogát arra, hogy kijelölje utódját, és elrendelte az 1722-es rendelet apológiájának (*Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására* című munka) újabb kiadását is.⁵⁰² E kiadás címében úgy említi meg az 1722-es rendeletet, hogy az „örökös érvényű rendelet (*vecsnyj usztav*) az orosz birodalom trónjának örökléséről”.⁵⁰³

Amikor Katalin halála után mégis Péter Alekszejevics, Nagy Péter még csak 11 éves unokája került trónra (1727), az erről szóló manifesztum arra hivatkozott, hogy Katalin – akit „szeretett nagyanyánk” néven említi a forrás, bár valójában mostoha nagyanyja volt Péter Alekszejevicsnek – őt jelölte ki utódjául végrendeletében, mégpedig Nagy Péter 1722-es rendeletének megfelelően, aki viszont a „szeretett nagyapánk” jelzőt érdemelte ki a dokumentumban.⁵⁰⁴ Érdekesség, hogy magát „a végrendeletet bizonyítékként a hűségeskükhöz csatolták”.⁵⁰⁵ Valamivel több, mint két és fél hónap múltán (július 26.) azonban a kormányzást a kezében tartó Legfelső Titkos Tanács rendeletben érvénytelenítette az 1722-es trónöröklési rendeletet, és az örökletes monarchia elvét állította vissza: az új értelmezés szerint tehát II. Péter születése jogán nyerte el a trónt.⁵⁰⁶ Ugyanakkor a tanács eltörölte azokat a Nagy Péter által kiadott 1718-as manifesztumokat, amelyek sérelmesek voltak II. Péter apjára, Alekszej Petrovicsra, illetve nagyanyjára, Evdokija Fjodorovnára (azaz Péter első feleségére) nézve.⁵⁰⁷ 1727. október 10-én az ifjú cár koronázását bejelentő manifesztum visszaállította a trónöröklésre vonatkozó bevett moszkvai felfogást: nevezetesen az Isten által kiválasztott dinasztíából származó személy jogát. A manifesztum II. Pétert „igazi és született uralkodónak” (*isztjinnij i prirodnij goszudar*) nevezte, továbbá azt is kinyilvánította, hogy „Isten annak adja az öröklést, akinek akarja”, és így II. Péter hatalma, „Isten által trónra emelt (*bogovencsannije*) elődei” példáját követve, magától a „Királyok Királyától származik”.⁵⁰⁸ Mindez tehát a moszkvai hagyományok világos helyreállítása volt, mint ahogy szimbolikus volt a főváros

⁵⁰² LENTIN 1996: 67.

⁵⁰³ LENTIN 1996: 67, 114 (258. lj.).

⁵⁰⁴ LENTIN 1996: 68; WHITTAKER 2003: 67.

⁵⁰⁵ WHITTAKER 2003: 68.

⁵⁰⁶ LENTIN 1996: 68.

⁵⁰⁷ LENTIN 1996: 68, 116 (264. lj.).

⁵⁰⁸ LENTIN 1996: 116 (264. lj.).

visszavitele is Szentpétervárról Moszkvába. (Ez a helyzet azonban csak II. Péter haláláig állt fenn.)

II. Péter hirtelen halála folytán azonban megint új helyzet állt elő. Nagy Péter utolsó, közvetlen férfi leszármazottja távozott ugyanis az élők sorából az ő személyében: utód nélkül, valamint anélkül, hogy örökösét kijelölte volna a dinasztia tagjai közül.⁵⁰⁹ 1730-ban II. Péterrel tehát kihalt a Romanov-ház férfiága, röviddel azután, hogy sor került az örökletes monarchia visszaállítására. A szóba jöhető örökösök ekkor mind nők voltak: Nagy Péter lányai, Anna (Petrovna) és Erzsébet, illetve Nagy Péter féltestvérének, V. Ivánnak a lányai, Katalin, Anna (Ivanovna) és Praszkovja. A kérdés nyitott volt, hogy a Romanov-ágak nőtagjai közül kinek van erősebb joga a trónra, hiszen II. Péter manifesztuma arról nem rendelkezett, hogy az örökletes monarchia általános elvén belül milyen konkrét rendet kövessen a trónöröklés. Ha a primogenitúra elvét nőágra is érvényesnek tekintették volna, akkor V. Iván lányaié lett volna elsődlegesen a jog, hiszen V. Iván annak idején „első cár” volt, míg Péter csak „második cár”. Az is igaz viszont, hogy Nagy Péter V. Iván halála után, 1696-tól egyedül, azaz saját jogán uralkodott. Ezen megfontolás alapján viszont Nagy Péter lányait illette volna a trón. Tovább bonyolíthatta volna a dolgot azonban az is, hogy Nagy Péter és Katalin, bár házasságot kötöttek, lányaik korábban, tehát házasságon kívül születtek.

Mindenesetre a Legfelső Titkos Tanács Péter lányait elvetette mint jelölteket, és a Szenátus, a Szent Szinódus, valamint a *genyeralityet* tudta nélkül, titokban V. Iván fiatalabb lányának, a gyenge akaratúnak tartott Anna Ivanovnáknak, a kurlandi herceg özvegyének ajánlotta fel a trónt.⁵¹⁰ Mégpedig olyan feltételek mellett, amelyek drasztikusan korlátozták volna a leendő uralkodó hatalmát. Ezen feltételek közt szerepelt többek közt, hogy a tanács engedélye nélkül nem mehet férjhez, valamint az is, hogy nem jelölheti ki utódját, amely utóbbi kitétel világosan az 1722-es rendelet érvénytelenítését jelentette.⁵¹¹ Ugyanakkor a tanács, jócskán megkésve, de saját nevében manifesztumot adott ki, amelyben Anna jogát „cári vérvonalára”, a „mindenható Isten akaratára” és egy olyan, nem létező választásra alapozta, amely az „egész orosz nép általános akaratára és beleegyezésére” hivatkozott, viszont nem tett említést az uralkodónak megszabott feltételekről.⁵¹²

⁵⁰⁹ LENTIN 1996: 68.

⁵¹⁰ WHITTAKER 2003: 69.

⁵¹¹ WHITTAKER 2003: 70.

⁵¹² WHITTAKER 2003: 71.

Anna elfogadta, és aláírta az említett feltételeket tartalmazó dokumentumot, de az autokrácia korlátozására tett kísérlet végül kudarcba fulladt, mivel Anna, látván, hogy a cári hatalom drasztikus megnyirbálását ellenzi a Moszkvába sereglett nemesség döntő többsége – akik II. Péter halála miatt esküvője helyett immár az ő temetésére vártak –, nyilvánosan szét tépte a feltételeket tartalmazó iratot, amelyben egyébként érdekes módon az is szerepelt, hogy amennyiben a feltételeket megszegi, akkor megfosztják őt Oroszország koronájától. A nemesség, amely az oligarchikus uralom lehetőségét látta a feltételekben, nevezetesen a Legfelső Titkos Tanácsban képviselt családok uralmát, inkább az autokráciát választotta. Valóban, 1730-ban ugyanazon családok alkották az uralkodó elitet, mint a késő moszkvai időszakban: az ő soraikból kerültek ki a *genyeralityet* tagjai, ami azt mutatja, hogy Nagy Péter *Rangtáblázata* inkább megerősítette, mintsem nyitottabbá tette az uralkodó elitet.⁵¹³ Az 1730-as trónutódlási krízis folyamán keletkezett politikai reformtervezetek is a család, a nemzetség nagypolitikában játszott jelentőségét húzzák alá, ugyanis például az egyik ilyen tervezet pontosan kidolgozta azt, hogy az egyes családok miként szerezhessenek képviselőt abban az országgyűlés-jellegű szervben, amely a kormányzás részese lett volna az uralkodó mellett.⁵¹⁴ Ugyanakkor e tervezetek léte, az azokban megjelenő elvek, úgymint a képviselő, a többségi szavazás, a közérdek eszméje, már a nyugati hatások jelentőségét mutatják.⁵¹⁵ Joggal lehet tehát beszélni a moszkvai idők hagyományainak és az új eszméknek az ötvöződéséről: a család mint „elsődleges politikai egység” és mint a „politikai szolidaritás kategóriája” a nyugati politikai gondolkodás eszméivel lépett fúzióra.⁵¹⁶

Bár Anna Ivanovna 1730-ban kiadott trónra lépési manifesztuma megemlíti Romanov elődeit mint a korlátlan hatalom birtokosait, amelyet ekkor ő helyreállított, mégis úgy tartották róla később a század folyamán, hogy választással került hatalomra.⁵¹⁷ 1731-ben Anna visszaállította Nagy Péter 1722-es trónöröklési rendeletét, majd később erre hivatkozva jelölte ki örökösét is (azon az ominózus módon, amelyről már említést tettem), mellőzve Nagy Péter utolsó életben levő gyermekét, Erzsébetet.⁵¹⁸ Anna Ivanovna még megérte,

⁵¹³ KIVELSON 1998: 23.

⁵¹⁴ KIVELSON 1998: 23.

⁵¹⁵ KIVELSON 1998: 22.

⁵¹⁶ KIVELSON 1998: 22.

⁵¹⁷ WHITTAKER 2003: 77.

⁵¹⁸ LENTIN 1996: 68.

hogy unokahúga, Anna Leopoldovna gyermeket szült 1740 augusztusában, és a csecsemő Iván Antonovicsot a cárnő közvetlenül a halála előtt ki is nevezte örökösének.⁵¹⁹ Így 1740-ben Iván Antonovics három hónapos korában, VI. Iván néven lett uralkodó, de az ő nevében anyja, Anna Leopoldovna lett a régens. A régensi kormányzás azonban csak egy évig tartott: 1741 novemberében Nagy Péter lánya, Erzsébet (1741–1761/1762) megdöntötte Anna Leopoldovna hatalmát a gárda segítségével.

Erzsébet trónra lépéséről tudósító első kiáltványában nem tagadta Iván jogigényét a trónra, de ezt felülírta azzal, hogy ő választás révén jutott hatalomra, a nép kérésére, mivel a régensség romlást hozott az országra.⁵²⁰ A hatalom igazolása azonban nem maradt meg pusztán a választás szintjén: „Erzsébet a legitimáció különböző rétegeit öltötte magára.”⁵²¹ Trónra lépését először ugyan a választással igazolta, de amint a hatalmat szilárdan a kezében tudta, a másik két, már említett elem kapott prioritást: „két egymással összefüggő imázs” kialakítására törekedett.⁵²² Az egyik az volt, hogy ő Nagy Péter közvetlen törvényes leszármazottja, a másik pedig az, hogy a Péter által megteremtett „reformercár-modell” képviselője.⁵²³ Ezért új trónra lépési manifesztumokat adott ki, amelyekben immár úgy nyilatkozott, hogy a trónra „törvényes joga” volt, a „legközelebbi vérségi kötelékből kifolyólag” mint Péter és Katalin lányának.⁵²⁴

Ezen újabb kiáltványok értelmében VI. Iván trónbitorlóvá vált, akinek azonban nemcsak a jogát diszkreditálta Erzsébet, hanem az emlékét is ki akarta törölni.⁵²⁵ „Ez a körülmény precedens nélküli eset volt Oroszországban.”⁵²⁶ 1744-től ugyanis még a saját nevétől is megfosztották az akkor még mindig kiskorú, börtönbe zárt exuralkodót: nevezetesen parancsba adták, hogy őt ezentúl *Grigorijnek* kell hívni, ami az I. Ál-Dmitrijre utalt,⁵²⁷ ugyanis egy Grigorij Otrepjev nevű kiugrott moszkvai szerzetest tartottak a 17. század elején a kortársak annak a személynek, aki magát Dmitrij cárevicsnek kiadva olyan sikeres volt, hogy egy évig Moszkva cárhoja is lett (1605–1606). Ezzel az intézkedéssel az exuralkodó

⁵¹⁹ WHITTAKER 2003: 79.

⁵²⁰ WHITTAKER 2003: 81.

⁵²¹ WHITTAKER 2003: 82.

⁵²² WHITTAKER 2003: 82–84.

⁵²³ WHITTAKER 2003: 84.

⁵²⁴ LENTIN 1996: 68; WHITTAKER 2003: 81–82.

⁵²⁵ PRIKAZCSIKOVA 2019: IIII–IIII.

⁵²⁶ PRIKAZCSIKOVA 2019: IIII.

⁵²⁷ PRIKAZCSIKOVA 2019: IIII (2. lj.).

automatikusan álcárrá vált.⁵²⁸ Mindazonáltal a *damnatio memoriae* már 1741-ben megkezdődött: ugyanis parancsba adták minden olyan pénzérme kivonását a forgalomból, amelyet VI. Iván rövid uralkodása alatt vertek, és amelyen a csecsemő VI. Iván arcképe volt látható.⁵²⁹ Ettől fogva az ilyen érme birtoklása politikai bűncselekménynek számított, amely súlyos következményekkel járt.⁵³⁰

Erzsébet 1742-ben a vérségi elv szellemében jelölte ki örökösének unokaöccsét, Péter holsteini herceget, kikérve a Szenátus, a Szent Szinódus és a tábornoki kar véleményét.⁵³¹ Ő III. Péterként lépett trónra 1762-ben, bár valószínűleg Erzsébet foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Péter helyett annak fiát, Pált ültesse trónra.⁵³² III. Péter rövid uralkodásának felesége, a német származású Katalin vetett véget, aki szintén a gárda segítségével válhatott II. Katalinná. II. Katalint is foglalkoztatta az utódlás kérdése, 1766-ban és 1785-ben tervezeteket készített a trónöröklés törvényi szabályozására,⁵³³ de ahogy már említettem, csak I. Pál volt az, aki 1797-ben új törvényt hozott a trónöröklés rendjéről.

Ami a trónról letaszított VI. Iván további sorsát illeti, az excár érthető okok miatt börtönben maradt Erzsébet halála után, majd azt követően is, hogy a mindössze hat hónapig uralkodó III. Péter uralmát felesége, Katalin puccssal megdöntötte. A házi őrizetben tartott III. Péter aztán pár napra rá, nem teljesen tisztázott körülmények közt meg is halt. A puccsról bővebben lesz szó a későbbiekben, annak kapcsán, hogy III. Pétert Katalin alkalmatlan és zsarnok uralkodónak állította be. Viszont ennek bemutatása előtt, megtörve a kronológiát, ki kell térni arra, hogy miként kezelte uralkodóként II. Katalin azt a problémát, hogy az excár, VI. Iván még életben volt.

1764-ben egy leleplezett összeesküvés után, amely kísérlet arra irányult, hogy VI. Ivánt kiszabadítsák a fogságból, és őt emeljék trónra Katalin helyett, VI. Ivánt likvidálták. A halála okán kiadott manifestum Iván esetében a jogcím hiányát kiegészítette az *alkalmatlanság* elvével, nevezetesen az örültség felvilágosodás kori felfogásával.⁵³⁴ E nézet szerint az örült ember megszűnik embernek lenni, azaz nem emberként, hanem „állatként, sőt szörnyként tekintettek rá, aki nem méltó

⁵²⁸ PRIKAZCSIKOVA 2019: IIII (2. lj.).

⁵²⁹ PRIKAZCSIKOVA 2019: IIII (2. lj.).

⁵³⁰ PRIKAZCSIKOVA 2019: IIII (2. lj.).

⁵³¹ WHITTAKER 2003: 92.

⁵³² LENTIN 1996: 68–69.

⁵³³ WORTMAN 1998: 60.

⁵³⁴ PRIKAZCSIKOVA 2019: IIII2.

az együttérzésre sem”.⁵³⁵ (Nyilvánvalóan a felvilágosodás északultságából eredt, hogy az őrülthöz, azaz az esztét vesztett emberhez ilyenén módon viszonyult a kor.) A manifesztum ugyanis úgy jellemezte a „szerencsétlen módon születettnek” titulált excárt, hogy ő „az értelemről és az emberi gondolkodástól megfosztott” személy volt, „mivel nem ismert sem embert, sem [józan] ítélőképességet, nem tudta megkülönböztetni a jót a rossztól, és ezáltal könyvek olvasásával sem tudta életét tartalmassá tenni”.⁵³⁶ Az őrültség mint diszkreditáló elem markánsan jelenik meg abban a hivatalos parancsban is, amelyet Iván eltemetésére vonatkozóan küldtek a schlüsselburgi erőd parancsokának: nevezetesen, hogy „a letartóztatott őrült halott testét” adják át a földnek.⁵³⁷

Csak hogy a nevétől is megfosztott VI. Iván nem volt őrült születésétől fogva. Bár a börtönlét nyilvánvalóan megviselte a pszichéjét, tudott írni és olvasni is: bizonyítja ezt, hogy 1760-ban, még Erzsébet uralkodása idején minden íróeszközt elvettek tőle, sőt, még a cellája falán levő plakátokat is leszedték.⁵³⁸ Ugyanakkor Katalin volt az, aki még a maradék kedvezményektől is megfosztotta őt azután, hogy III. Péter rövid életű uralkodása alatt kicsit kedvezőbb helyzetbe került az előző évekhez képest: Katalin ugyanis megtiltotta, hogy Ivánt kivigyék a cellájából, hogy bárkivel beszélhessen, vagy olyan tevékenységet folytasson, amely a szellemi leépülés ellen hathatott volna.⁵³⁹ Ezek érthetően megviselték az excárt, ugyanakkor az említett intézkedések ellenére sem őrült meg teljesen, ami a környezetében levő személyek beszámolóiból szűrhető le.⁵⁴⁰ Ami 1764-ben Katalin számára lényeges volt, és amit a külvilág felé közvetíteni igyekezett, annak lényege abban állt, hogy elhárítsa az ártatlanul szenvedő excár képének kialakulását.⁵⁴¹

Ahhoz, hogy megértsük II. Katalin hatalomátvételét, a konkrét körülmények mellett előbb érdemes megvizsgálni magát a női uralom oroszországi kérdését a 18. században. Prikazcsikova szerint ugyanis 1762-ben a női uralom létjogosultsága már nem volt kérdéses: „II. Katalin uralomra jutásának kezdetére az államkormányzás nőuralmi tradíciója teljesen kiformalódott.”⁵⁴² Tény, hogy

⁵³⁵ PRIKAZCSIKOVA 2019: III2.

⁵³⁶ PRIKAZCSIKOVA 2019: III2.

⁵³⁷ PRIKAZCSIKOVA 2019: III2.

⁵³⁸ PRIKAZCSIKOVA 2019: III2 (3. l.).

⁵³⁹ PRIKAZCSIKOVA 2019: III3.

⁵⁴⁰ PRIKAZCSIKOVA 2019: III3.

⁵⁴¹ PRIKAZCSIKOVA 2019: III3.

⁵⁴² PRIKAZCSIKOVA 2019: III4.

1725–1762 közt, egy-egy rövidebb időszaktól eltekintve, csak nők ültek a trónon, és ez, érvel Prikazcsikova, ahhoz vezetett, hogy a női uralmat immár a dolgok természetes rendjeként kezelték. Sőt, ezen túlmenően szerinte a hosszú női uralom gyakorlata magát a férfiuralom princípiumát is kikezdte – olyannyira, hogy az immár a rossz kormányzat kategóriájába tartozott Katalin alatt!⁵⁴³ Erre vonatkozóan egy kortárs (A. T. Bolotov, 1738–1833) véleményét idézi – Bolotovot Oroszország legsokoldalúbb írójaként tartják számon, aki szinte minden elképzelhető műfajban és témában írt –, aki szembeállítva Erzsébet és III. Péter kormányzatát az oroszok számára egyetlen megfelelőnek immár a női uralmat tartotta: „A szelíd női uralom alatt születvén és élvén minden napjainkat olyannyira hozzászoktunk ahhoz, hogy a férfiuralom számunkra vad és új volt.”⁵⁴⁴ Nyilvánvalóan nem lehet eltekinteni attól a körülménytől, hogy ez a megállapítás II. Katalin idejéből való, és ha nem is tarthatjuk általánosnak e véleményt – a Katalin puccsát támogató hatalmi elit körében ugyanis volt olyan elképzelés, miszerint fiát, Pált kell trónra ültetni, Katalin pedig régens legyen, de ez rögtön a hatalomátvétel után lekerült a napirendről –, a női uralom elfogadottá vált.

A Nagy Péter halála utáni egy emberöltőnyi időszak (1725–1762) azonban nemcsak a női uralom szempontjából fontos fordulópont, de más aspektusból is változást hozott. Péter dinasztikus politikája révén ugyanis, amelynek persze külpolitikai indíttatása volt, rokonait és családját több német fejedelmi dinasztiával kötötte össze, és az e házasságokból született utódok egyike-másika (VI. Iván, III. Péter), amint láthattuk, trónra is került Oroszországban. Ezáltal a Nagy Péterrel jelentkező „német cár” (*car'-nyemec*) problematika, azaz hogy a trónt nem orosz, hanem idegen személy tölti be, új impulzusokat kapott a nép körében. Míg azonban Péter kapcsán ez a „kicserelt cár” legendájából táplálkozott, addig egyes utódok esetében valós tényeken nyugodott. II. Katalin esetében pedig, akinek ereiben kizárólagosan német vér folyt, a „német cár” kérdése összekapcsolódott a női uralommal.

A trónutódlás kapcsán végezetül elengedhetetlen rámutatni arra, hogy Oroszországban nem volt olyan, a tradícióból eredő presztízzsel és jogkörrel rendelkező közjogi szerv, mint például Franciaországban a párizsi parlament (*parlement*)⁵⁴⁵ vagy másutt a rendi gyűlés, amely az uralkodói akarat ellensúlyát képezhette

⁵⁴³ PRIKAZCSIKOVA 2019: III.4.

⁵⁴⁴ Idézi PRIKAZCSIKOVA 2019: III.4.

⁵⁴⁵ A *parlement* Franciaországban a bíróság, és nem a rendi gyűlés megnevezése volt.

volna akár az uralkodó életében, akár halála után, és állásfoglalása mérvadó lehetett volna a trónutódlás kérdésében. Funkciójánál fogva a Szenátus lett volna hivatott arra, hogy véleményt nyilvánítson az 1722-es rendelet alkalmazásával kapcsolatban, de helyette a trónutódlást 1725 után a hatalmi elit által irányított gárdaezredek döntötték el a 18. században, sőt, egészen 1825-ig, a dekabrista felkelésig. A palotaforradalmak jellemző vonása volt, hogy:

„[A]z összeesküvők nem álltak kapcsolatban olyan állami intézménnyel, amely cselekedetüknek törvényes jelleget kölcsönzött volna, vagy az állami szükségesség látszatát keltve a felépésüket törvényesnek ismerte volna el. II. Katalin próbálkozott is a Szenátus ilyen jellegű felhasználásával, de végül mégsem élt vele.”⁵⁴⁶

Mégis, a legfontosabb fejleménynek 1725 után azt tarthatjuk, „ami nem következett be: nem volt polgárháború” – azaz nem tért vissza a zavaros időszak.⁵⁴⁷

III. Péter, a „rossz uralkodó”: toposzok és konkrétumok II. Katalin 1762. július 6-ai, ún. „részletes” trónra lépési manifesztumában

Katalin hatalomra jutása és a manifesztum keletkezési körülményei

Miként is került hatalomra az az uralkodó, aki nemcsak hogy nő volt, de ráadásul „*echte német*”, továbbá ellentétben Annával vagy Erzsébettel, semmiféle vérségi kapcsolatban nem volt a Romanovokkal, ezáltal ilyen alapon semmiféle jogcímet nem formálhatott az orosz trónra. Még leginkább Nagy Péter második feleségéhez hasonlíthatjuk a későbbi II. Katalin helyzetét – persze, nem az utóbbi előkelő származása és képességei okán –, lévén mindkettőjük egy-egy orosz császár felesége volt. Ugyanakkor viszont, ahogy már korábban nem egy ízben említettem, a későbbi I. Katalint 1724-ben Nagy Péter megkoronázta, ami világosan mutatta, hogy (legalábbis még akkor) őt szánta utódjának. A Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst néven (1729-ben) született német hercegnő viszont, aki 1762-ben megpuccsolta férjét, és II. Katalinként (1762–1796), illetve Nagy Katalinként vonult

⁵⁴⁶ BODNÁR 2000: 24.

⁵⁴⁷ DIXON 1999: 16.

be az orosz történelembe, ilyen hivatkozási alapra nem támaszkodhatott. A puccs legalább annyira férj és feleség rossz viszonyának, továbbá Katalin hatalmi ambícióinak volt a következménye, mint amennyire III. Péter népszerűtlen politikájának.

Sophie Auguste Friederike, aki az ortodoxiára való áttérésekor a Jekatyerina Alekszejevna nevet kapta (így történhetett, hogy aztán később II. Katalin néven legyen Oroszország császárnője) 1744-ben, fiatalon került Oroszországba – annak okán, hogy Péter Fjodorovics nagyhercegnek, a későbbi III. Péternek megfelelő házastársat keresett nagynénje, Erzsébet, Oroszország császárnője. A gyermektelen Erzsébet ugyanis 1742-ben unokaöccsét, Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorpot (szül. 1728) jelölte ki örökösének a leszármazás jogán, akit miután Oroszországba hoztak, a Péter Fjodorovics nevet kapta az ortodox keresztségen.⁵⁴⁸ Az 1745-ben egybekelt férj és feleség közt a házastársi viszony már kezdettől fogva nem volt jó, így egy idő után Katalin szeretőt tartott, ami miatt olyan hírek terjedtek, hogy az 1754-ben született fiúgyermek, a későbbi I. Pál valójában nem is Péter gyereke. Mivel III. Péter hatalomra jutását követően nem nevezte meg Pált mint utódját, ez megerősítette azt a vélekedést, hogy ki akarja zárni őt az öröklésből, amit elvileg Nagy Péter 1722-es törvénye alapján meg is tehetett volna. Akármilyen volt is Péter valós szándéka e téren, erre a lépésre nem maradt ideje. Egyik legnagyobb taktikai hibája ugyanis az volt, hogy nem koronáztatta meg magát, hiába figyelmeztette az ebből eredő veszélyre az általa bálványozott Nagy Frigyes.⁵⁴⁹

III. Péter uralkodásának megítélésében nem egységes a történetírás, de leginkább Péter negatív beállítása az, ami domináns. Van azonban, aki III. Péter rendeleteinek nagy részét teljesen racionális politika részeként értelmezi, amely az állam jobb működését volt hivatott szolgálni az intézmények reformja révén, valamint a felvilágosodás szellemét hangsúlyozza az intézkedésekben – tipikus ez utóbbi tekintetben például az egyházi birtokok szekularizációja, valamint az óhitűekkel szembeni tolerancia.⁵⁵⁰ Sőt, Péter Poroszország-párti külpolitikájára is úgy tekint, hogy azt nem pusztán Nagy Frigyes (1740–1786) iránt érzett imádata, hanem dinasztikus érdek (Schleswig hercegségének visszaszerzése) mozgatta.⁵⁵¹ III. Péter ugyanis, amint hatalomra került, visszahívta a porosz fővárost, Berlint ellenőrzés alatt tartó orosz csapatokat, ezzel megmentve Frigyes attól, hogy

⁵⁴⁸ Érdekeséggéppen jegyezzük meg, hogy a későbbi III. Péter eredetileg a svéd trón várományosa volt.

⁵⁴⁹ WORTMAN 1995: 89 (18. l.).

⁵⁵⁰ MYLNIKOV 1996: 118–125.

⁵⁵¹ MYLNIKOV 1996: 123.

a hétéves háború (1756–1763) számára kedvezőtlenül záruljon le. E revizionista értelmezés szerint III. Péter rossz híre „szinte teljes egészében azoknak az írásaiból származik, akik megdöntötték a hatalmát”, és ebben természetesen felesége, Katalin járt az élen.⁵⁵² A negatív beállítást már Katalin trónra lépési manifesztumaival kezdetét vette, majd 30 évvel később Katalin memoárjában kulminált, amelyben volt férje abszolút alkalmatlanságát bizonygatta az uralkodásra.⁵⁵³

Való igaz, hogy Katalin, hatalomra kerülve, nem mondta fel a békét II. Friggyessel, sőt, Poroszország lett a fő szövetségese, és III. Péter számos egyházi vonatkozású intézkedését (így például az egyházi birtokok szekularizációját) szintén nem szüntette meg, így nem annyira férje politikája, mint inkább hatalmi ambíciói álltak a puccs hátterében.⁵⁵⁴ Az sem tagadható azonban, hogy ezt az ambíciót sok szempontból éppen III. Péter vele kapcsolatos viselkedése generálta, aki több időt töltött szeretőjével, mint Katalinnal, és „nyíltan beszélt arról, hogy feleségül akarja venni”, ami nyilvánvalóan Katalin társadalmi és hatalmi helyzetének alapvető átértékelődéséhez vezetett volna.⁵⁵⁵

Katalin 1762. június 28-a reggelén kiadott első trónra lépési manifesztumában, amint látni fogjuk, nem is említett konkrétumokat a hatalomátvétel okaként.⁵⁵⁶ A dokumentum, amelyet Grigorij Tyeplov és Kirill Razumovszkij írt, már jóval a puccs előtt készen volt, ráadásul néhány nappal előtte ki is nyomtatták, a hatalomátvétel napjáig pedig elrejtették.⁵⁵⁷ Ez a manifesztum olyannyira nem bocsátkozott részletekbe a hatalomátvétel okait illetően, hogy még Péter említése is hiányzik belőle.⁵⁵⁸ A dokumentum csak pusztán kijelentette, hogy mindenki számára világos volt, „milyen tényleges veszély vette kezdetét az egész orosz állam számára (*vszemu Rosszijszkomu goszdarsztvu*)”, és a veszély lényegét három pontban foglalta össze, amelyek az alábbiak voltak. Az ortodox egyház annak „teljes aláásása folytán végveszélybe került, Oroszország ősi ortodoxiájának megváltoztatásával és egy idegen hitű rítus felvételével”.⁵⁵⁹ A második ok a véráldozattal kivívott „orosz dicsőség” beszennyezése volt, a (porosz érdekeket szolgáló) szégyenteljes béke megkötése által, míg a harmadik az, hogy „a belső

⁵⁵² LEONARD 1988: 263.

⁵⁵³ LEONARD 1988: 263–264. A memoár azonban csak a 19. század közepén jelent meg.

⁵⁵⁴ LEONARD 1988: 263, 265.

⁵⁵⁵ KAMENSKIJ 2000: 171–172, 177.

⁵⁵⁶ LEONARD 1988: 265.

⁵⁵⁷ ALEXANDER 1988: 8.

⁵⁵⁸ ALEXANDER 1988: 8.

⁵⁵⁹ Idézi KISZELJOV 2018: 40.

rend, amely egész hazánk egységét (*celosztj nasego otyecsesztva*) képezi, teljesen szertefoszlott”.⁵⁶⁰ Ami pedig a legitimáció másik aspektusát illeti, a manifesztum a hatalom forrásaként „Istennek és az Ő igazságosságának segítségként való elfogadását”, valamint „különösképpen a hű alattvalók részéről megnyilvánuló világos és egyértelmű óhajt” jelölte meg arra nézve, hogy Katalin milyen jogcímen is foglalta el a trónt.⁵⁶¹ A forrás érdekes módon a megpuccsolt cári férjről, III. Péterről viszont még említést sem tett, legfeljebb némileg ambivalensen utalt rá a Poroszországgal történt kibékülés „fő gonosztevője” kifejezésben.⁵⁶²

Katalin első helyen szereplő érve nem véletlenül nem említette az egyházi birtokok szekularizációját vagy éppen az óhitűek iránti megengedőbb politikát: az előbbi ugyanis III. Péter által „csak egy folyamat betetőzése volt”, az utóbbi kapcsán pedig nem akart úgy feltűnni, hogy a felvilágosodás ellensége.⁵⁶³ Ehelyett mást kellett keresnie ürügyként, és így azt a Péterrel kapcsolatos híresztelést vette elő, amely szerint ő az evangélikus hitet akarta volna államvallássá tenni Oroszországban.⁵⁶⁴ A manifesztum másik két érve még kevésbé visz közelebb ahhoz, hogy Péter negatív kormányzásáról képet alkothassunk.

A manifesztumot még a puccs napjának kora délutánján eljuttatták a hadsereg és a flotta közeli egységeihez, azokkal az ívekkel együtt, amelyeket az illetékeseknek a hűségeskü letételének igazolásaként alá kellett írniuk – nehogy Péter esetleg segítséget tudjon szerezni, különösen a tartózkodási helyéhez, Oranienbaumhoz igen közel eső, látótávolságon belül levő Kronstadt szigeterődjében állomásozó csapatoktól.⁵⁶⁵ J. T. Alexander Katalinról írt monográfiájában úgy nyilatkozott, hogy Péter említésének hiánya nem volt véletlen: „Oroszország abszolutista politikai tradíciójában nem volt helye olyan excsászárnak, aki miután elvesztette a trónt, politikailag halottnak számított.”⁵⁶⁶ Ez azonban nem magyarázza meg, hogy miért készít(tet)ett Katalin egy másik manifesztumot is a hatalomátvételtől pár nappal később, július 6-án.⁵⁶⁷

Július 6-a estéjén Katalin számára már ismert volt, hogy férje, a háziőrizetben tartott exuralkodó már nincs az élők sorában, minthogy Pétert az őrzőivel történt

⁵⁶⁰ Idézi KISZELJOV 2018: 40.

⁵⁶¹ ALEXANDER 1988: 8.

⁵⁶² ALEXANDER 1988: 8.

⁵⁶³ LEONARD 1988: 265.

⁵⁶⁴ MYLNIKOV 1996: 124.

⁵⁶⁵ ALEXANDER 1988: 9.

⁵⁶⁶ ALEXANDER 1988: 8.

⁵⁶⁷ *Obsztojatjel'nij Viszocsajsjij Manyifeszt...* 1762.

dulakodás során Katalin éppen aktuális szeretőjének a testvére megfojtotta. A dolog illetén kimenetele nyilvánvalóan kedvező volt Katalin számára abból a szempontból, hogy elhárult egy esetleges ellenpuccs lehetősége, mivel nem élt az a személy, aki ennek vezetője vagy fókuszpontja lehetett volna. Másfelől viszont a halálhírt nyilvánvalóan előbb-utóbb nyilvánosságra kellett hozni, és a „rossz uralkodó” manifesztumban megjelenő toposzai Katalin apológiáján túl feltehetően arra voltak jók, hogy előrevetítve sugallják: a veszteség, amely az alattvalókat III. Péter halála folytán érte, talán nem is volt olyan tragikus. Persze III. Péter halálának oka a hivatalos verzió szerint aranyeres bélgörccs volt, és ez szolgált alapul később a híres francia enciklopédista, d’Alembert szarkasztikus megjegyzésül, miszerint: „Az aranyér Oroszországban igen veszélyes.”⁵⁶⁸

A jelen elemzés tárgyát képező második vagy „részletes manifesztum” a hatalom forrásának igazolása tekintetében nem tért el alapvetően az elsőtől, csak annyiban, hogy teljesen egyértelművé tette a hatalomátvételben az isteni gondviselés elvét, ellenben részletesen taglalta Péter bűneit, ezáltal a funkcionális vagy normatív legitimáció alapvető szerepet kapott benne. Éppen ebben rejlik a második manifesztum jelentősége, ugyanis ebben Péter a „rossz uralkodó” tipikus példája. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Katalin a „rossz uralkodó” képét hívta segítségül ahhoz, hogy Péter káros tevékenységének bemutatásán keresztül igazolja a hatalomátvétel szükségességét, ennek során a „rossz uralkodó” különböző kategóriáit/toposzait sorakoztatta fel a dokumentum. Ahhoz, hogy erről megfelelő képet kaphassunk, szükséges egészében idézni e forrást, amelynek itt közölt változata a manifesztum első magyar fordítása is egyben.

A szövegekölés előtt röviden szót kell ejteni a tárgyalandó forrás historiográfiájáról és a korabeli orosz politikai gondolkodásban betöltött jelentőségéről. Mihail Kiszeljov szerint a részletes manifesztum, bár a 18. századi orosz politikai gondolkodás egyik legfontosabb dokumentuma, mégis kevés figyelmet kapott a történetírásban.⁵⁶⁹ A szöveg szerzőségét illetően megoszlanak a történészi vélemények. J. T. Alexander úgy véli, hogy „feltehetően maga Katalin diktálta az alapvető elveket, amelyeket aztán az államtitkárai gondosan átdolgoztak, és arra a kissé archaikus orosz nyelvezetre ültettek át, amely a hivatalos nyilatkozatok jellemzője volt”.⁵⁷⁰ Kiszeljov viszont amellet érvel, hogy Tyeplov munkája volt a manifesztum, de a végleges változat megszüvegezésében maga Katalin

⁵⁶⁸ ALEXANDER 1988: 13.

⁵⁶⁹ KISZELJOV 2018: 48.

⁵⁷⁰ ALEXANDER 1988: 13.

és Nyikita Ivanovics Panyin (Katalin egyik fontos támogatója) is részt vett.⁵⁷¹ Bárhoggy álljon is a szerzőség kérdése, a legfontosabb az, amit Thomas Lucius Lowish (aki a többes szerzőség mellett teszi le voksát) úgy fogalmazott meg, hogy a manifesztum megfelelt Katalin elvárásainak, ellenkező esetben ugyanis bizonyosan nem abban a formában jelent volna meg, ahogy ismerjük: azaz „csak olyan elemeket tartalmazott, amelyeket Katalin hajlandó volt elfogadni”.⁵⁷²

Ruth Dawson és Kiszeljov, valamint Lowish kutatásainak fontos érdeme a manifesztum kapcsán az, hogy igyekeztek feltárni milyen diskurzusok (például teológiai [isteni gondviselés], természetjogi, *gender*-, a „jól szabályozott állam” eszméjéről szóló stb.) érhetők tetten III. Péter uralkodásának delegitimálásában, illetve a hatalomátvétel igazolásában:⁵⁷³ ennek során Lowish szentelt nagyobb teret a despotizmus és az alkalmatlanság kérdésének, amely utóbbi jelentőségét Dawson is kiemelte.⁵⁷⁴

Jelen megközelítés középpontjában a „rossz uralkodó” képe áll, amely bár nem nélkülözheti teljesen a különböző diskurzusok és politikai nyelvezetek kérdését, mindazonáltal másra, a „rossz uralkodó” toposzaira fókuszál. A manifesztumnak azonban nemcsak a keletkezése, hanem az utóélete is igen érdekes: ugyanis Katalin fia, aki 1797-ben I. Pálként Oroszország uralkodója lett, pár hónappal Katalin halála után elrendelte, hogy vágják ki azt a birodalom publikált törvényei közül, mivel az sérelmes volt apjára nézve.⁵⁷⁵

II. Katalin „részletes manifesztuma”

„ISTEN KEGYELMÉBŐL MI, MÁSODIK KATALIN ÖSSZOROSZ CSÁSZÁRNŐ ÉS AUTOKRATA ETC, ETC, ETC. a MI összes hű alattvalónknak, egyháziaknak, katonaiaknak és polgáriaknak ezennel kihirdetjük:

⁵⁷¹ KISZELJOV 2018: 48.

⁵⁷² LOWISH 2021: 24 (77. l.).

⁵⁷³ DAWSON 2004: 525–528; LOWISH 2021: 24–28.

⁵⁷⁴ Lowish szerint: „Mindent egybevetve Katalin kritikája Péterre vonatkozóan a despotizmus azon fajtáit foglalta magában, amelyek jól ismertek voltak a felvilágosodás Európájában.” LOWISH 2021: 26. Továbbá megemlíti, hogy Péter hibái a manifesztum szerint egyrészt jelleméből adódtak, másrészt „pozíciójának és hatalma természetének korlátozott megértéséből fakadtak”. LOWISH 2021: 27. Dawson a kormányzásra való „inkompetencia” kérdését emelte ki. DAWSON 2004: 526–528.

⁵⁷⁵ ALEXANDER 1988: 14.

Az oroszországi császári trónra való lépésünk nyilvánvaló bizonyítéka annak az igazságnak, hogy ahol az őszinte szívek a *jóra* törekednek, *ott az isteni kéz (ruka Bozsija)* vezérel. Nem volt NEKÜNK soha sem szándékunk, sem pedig óhajunk, hogy oly módon legyünk uralkodók, ahogy azt Isten az Ő kifürkészhetetlen rendelése folytán az Ő gondviselése (*Promiszlom Szvoim*) által SZÁMUNKRA kijelölte, hogy az orosz haza trónját elfoglaljuk.

Rögvest azoktól a napoktól fogva, hogy Istenben megboldogult legfényesebb és legszeretettebb nagynénénk, uralkodónánk, császárnőnk, JELIZAVETA PETROVNA eltávozott közülünk, mindannyian, akik hazájuk igaz honfiai, mostanság pedig [immár] a MI hű alattvalóink (*vernopoddannie*), szomorúak voltunk anyánk elvesztése miatt, vigasztalást attól vártunk magunknak, hogy legalább az iránta való hála jeleként engedelmeskedünk az ő unokaöccsének, akit ő az örökségre (*k naszledsztvu*) kijelölt. És habár ők mindannyian hamar észrevették benne szellemének csekély voltát (*maloszty duha*) egy ily hatalmas birodalom kormányzására (*k pravlenyiju sztol' velikoj Imperii*): mégis reménykedtek abban, hogy ezt ő maga is megvallja, de egyúttal a MI Anyai segítségünket is keresték a birodalom kormányzásában. De az önkény (*szamovlasztije*), amelyet nem zaboláznak meg a jó és emberszerető tulajdonságok egy uralkodóban, aki a korlátlan hatalom birtokában van (*szamogyerzsavno*), olyan gonoszság (*zlo*), amely sok végzetes következmény közvetlen oka. Ennélfogva hamarosan azután, hogy ez a hajdani császár az oroszországi trónra lépett, a MI hazánk megremegett, olyan uralkodót és hatalombirtokost (*Goszudarja i Vlasztityelja*) látván maga felett, aki az összes szenvedélye közül legelsőnek a szolgálai engedelmességet tette, és oly módon uralkodott, hogy a rábízott állam jólétéről (*o blage vverennogo szhebje goszudarsztva*) még csak gondolkodni sem kezdett el.

Habár nagyherceg volt és az orosz trón örököse, sok keserűséget okozott Legfényesebb Nagynénjének és Monarchájának, és sok szomorúság és sértés (amely a MI egész udvarunk számára ismertté lett) okozója volt az ő számára: ugyanakkor leplezte ezeket a külvilág felé, lévén még az ő [tudniillik Erzsébet] életében féken tartotta valamiféle félelem, és az ő szeretetét, amelyet a vér okán [Erzsébet] iránta táplált, végletes elnyomásnak és rabságnak tekintette. Mindezek folytán és akkoriban nyilvánvalóan megtapasztalhatta minden hű alattvaló a kirívó hálátlanságot, részint az ő személyének lekezelése, részint a haza iránti gyűlölete révén; végezetül pedig teljességgel előbbre valónak tekintette saját szenvedélyeinek kiélését, mint örökösként egy ilyen hatalmas korona jó és megfelelő rendjét. Azt lehet mondani, hogy már akkor sem látszott benne a becsvágy legkisebb jele sem. Miben is mutatkozott meg ez? Alighogy megbizonyosodott nénye és jötevője végórájának közeledtéről, máris eltemette emlékét a szívében, még azelőtt, hogy ő kilehelte volna a lelkét, olyannyira, hogy Istenben megboldogult testére vagy egyáltalán rá sem nézett, vagy amikor ahhoz a kötelező ceremónia keretében odavezették, örömteli szemekkel nézett az ő koporsójára, hálátlan

szavakkal illetvén ennek során az ő testét; vajon nem az ő véréhez fűződő rokonságunk és az iránta való buzgalmunk, minthogy ő rendkívüli szeretetet tanúsított irántunk, róttá ránk a feladatot: azt, hogy egy ilyen nagy és nagylelkű monarcha testét megillető temetés ne szenvedjen késedelmet; mivel ő [Péter] úgy ábrándozott a monarchikus hatalmáról (*o szvojej Monarseszkoy vlasztyi*), mintha az nem Isten által lenne rendelve (*nye ot Boga usztavlena bila*), és nem alattvalói hasznára és boldogulására (*k pol'ze i blagopolucsiju poddannih*), hanem véletlenül hullott az ölébe (*szlucsajno v ruki pala*), a saját maga kedvtelésére; és ezért hagyta, hogy az önkénye (*szamovlasztyiju*) önhatalmú törekvéssel (*szamovol'nim sztremlenyijem*) párosuljon, hogy mindenféle olyan rendelkezést vezessen be az államban (*na vszje takije usztanovlenijja v goszudarsztve*), amely csakis szellemének csekélységéből eredt (*maloszty duha*), a nép sérelmére, nevezetesen: amint az látható, nem volt a szívében nyoma sem a pravoszláv görög hitnek (habár jól ki volt oktatta belőle), mindenekelőtt azzal volt elfoglalva, hogy a népből az ősi Pravoszláviát kiírta önkényével (*szamovlasztyijem*), távol maradván személyében Isten egyházától és az imádkozástól, olyannyira, hogy amikor becsületes alattvalói azt látták, hogy nem hajol meg az ikonok előtt, és az egyházi szertartásokat lenézi, vagy ráadásul gyalázza azokat, késztetést éreztek arra, hogy alázatosan meg merészeljék említeni neki ezeket figyelemztetésként: akkor [ők] alig tudták elkerülni azokat a következményeket, amelyek egy önkényes, meg nem zabolázott és semmilyen emberi ítéletnek alá nem vetett hatalombirtokostól (*vlasztyityelja*) jöhettek. Azután magáról a templomok lerombolásáról kezdett el gondolkodni, és néhány esetben már ténylegesen meg is parancsolta a lerombolást; azok számára pedig, akik néha gyenge egészségük folytán nem tudták otthonukat elhagyni, hogy Isten iránti buzgalmukat kifejezzék, és imádkozzanak, olyan törvényt hozott, hogy a házakban soha és egyáltalában ne lehessen temploma Istennek. És ily módon akart az igazhitűek felett uralkodni (*vlagyicsesztvovaty*), hogy mindenekelőtt az istenfélelmet kezdte kiirtani, amelyet a Szentírás maga a bölcsesség kezdeteként tart számon.

Isten iránti ilyen közömbösségében és az Ő törvényének semmibe vételével negligálta a természeti és polgári törvényeket is (*zakoni jesztyjesztvennije i grazsdanszkije*); minthogy egyetlen fiát, akit NEKÜNK Isten adott, PÁVEL PETROVICS nagyherceget rögvest, amikor az oroszországi trónra lépett, nem akarta a trón örökösének nyilvánítani, önkényének hagyva meg a kérdést, amely szívében a MI elveszejtésünkre és fiunk elveszejtésére irányult, hanem arra vetemedett, hogy a jogot, amely őt nénikéje révén megillette, vagy teljesen semmissé tegye, vagy a hazát idegen kezekbe adja, elfeledve azt a természeti szabályt (*pravilo jesztyjesztvennoje*), hogy senki sem adhat másnak több jogot, mint amennyit ő maga kapott. És bár MI szívünkben keserűséggel vettük észre, hogy ez az ő szándéka, de arra még csak nem is gondoltunk, hogy ily nagyon beférkőzött gondolataiba az üldöztetés, mely ELLENÜNK és a MI legszeretettebb fiunk ellen irányult. Megértette ugyanakkor a MI összes becsületes és immár NEKÜNK hű alattvalónk

(*vernopoddannije*), hogy az ő szándéka ténylegesen a kezdete annak, ami a MI elveszejtésünkre és örökösünk likvidálására irányul, és ezen mindazok kegyes és nemes szíve felháborodott, akik hazájuk általános boldogulásán (*obszcsego plagopalucsija Otyecsesztva szvojego*) serénykednek; amire figyelmeztettek is MINKET titokban és számos alkalommal, életünk megmentéséért aggódva, látván az üldöztetést tűrő szívünket, hogy aztán ennek okán a kormányzás terhének felvételére (*k prinyatyiju bremenyi pravityel'sztva*) biztassanak BENNÜNKET.

Mindeközben, amikor az egész haza már az ellene való elkerülhetetlen lázadásra hajlott, ő még minduntalan arra törekedett, hogy a sérelmeket azzal tetézzé, hogy mindazt lezüllessze, amit a világ nagy monarchája és hazájának atyja, a boldog és örökké feledhetetlen emlékü uralkodó és császár, NAGY PÉTER, a MI legszeretettebb nagyapánk hozott létre Oroszországban, és amit ő harmincéves uralkodásának lankadatlan munkájával elért, nevezetesen: az állam összes törvényét (*zakoni v Goszudarsztve vszje*) semmibe vette, az igazságszolgáltatás helyeit és ügyeit lenézte, és azokról egyáltalán nem akart hallani, az állami jövedelmeket kezdte haszontalan, de az állam számára káros kiadásokra (*nyepoleznimi, no vrednije Goszudarsztvu izgyerzskami*) elpazarolni, a vérontással járó háborúból újabbat, időtlen időkig tartó és az orosz állam számára teljesen haszontalan (*krajnye bezpoleznuju*) háborút akart indítani, nem állhatta a gárdaezredek, amelyek az ő szentséges elődeit mindig hűen szolgálták, olyan szokásokat kezdett rájuk kényszeríteni, amelyeket nehezen viseltek, amelyek nemcsak hogy nem növelték meg a hadi bátorságot, hanem inkább feldúlták minden hű alattvalójának megsebzett szívét az ő csapataiban; és azokban, akik buzgón szolgálják a hitet és a hazát (*za Veru i Otyecsesztvo*),⁵⁷⁶ és vérüket ontják ezekért. A hadsereget teljesen szétzilálta olyan új törvényekkel, mintha nem egyetlen uralkodó csapata volna, hanem olyan, hogy mindenki kényelmesebben pusztítsa el harcostársát a mezőn; idegen, néha pedig züllött küllemet adott az ezredeknek, nem pedig olyat, amely a hadseregben az egyöntetűség által az egyetértést mozdítja elő. Fáradhatatlan és irracionális ténykedése az olyan hivatalokban, amelyek kárt okoztak az államnak (*v takovih vrednih Goszudarsztvu ucsrezsgyenijah*), olyannyira érezhetően kezdte a végsőkéig lerombolni alattvalóinak iránta érzett orosz hűségét (*Russzkuju vernoszty*), hogy egyetlen ember sem maradt már a népben, aki bátor hangon és félelem nélkül ne illette volna őt rossz szóval, és ne kívánta volna vére kiontását. De az isteni parancs, amely a MI hű alattvalóinkban a legfőbb hatalom tisztelete iránt (*k pocsitanyiju Vlasztyi pregyerzsascsej*) lakozik, még nem engedte meg ezt az eszközt, hanem helyette mindenki azt remélte, hogy maga Isten keze (*Bozsija ruka*) lép közbe, és vet véget a nép elnyomásának és terheinek, magával az ő bukásával.

⁵⁷⁶ Ilyen tartalmú felirat, *Za szpaszenyije Veri i Otyecsesztva* (A hit és a haza megmentéséért) szerepelt II. Katalin 1762-es koronázási zsetonjainak egyikén is. A koronázási érmék kérdését részletesen és magukat az ábrázolásokat is lásd SASHALMI 2015: 639–641.

Ilyen, ÁLTALUNK az egész világnak elfogultság nélkül előadott összes körülmény közepette nehéz volt SZÁMUNKRA, hogy végül ne háborogjon a lelkünk, látván, hogy miként mülík ki a haza, és hogy SAJÁT Magunknak, legszeretettebb fiunkkal és az orosz trón természetes örökösével egyetemben üldöztetést kell elszenvednünk, valamint úgy látni őt, hogy a CSÁSÁRI házától majdnem véglegesen eltaszítottatik; így hát már azok is, akik IRÁNTUNK a legbuzgóbbak voltak, vagy jobban mondva legfontosabbak azok közül, akik nem titkolták buzgalmukat (mert egyet sem láttunk olyat a nép közt, aki ne kívánta volna a javunkat, és aki ne ajánlotta volna fel NEKÜNK alattvalói mivoltát), amikor fel akarták ajánlani NEKÜNK illő tiszteletüket, mint igazi Uralkodónőjüknek, életveszélyben voltak, vagy legalábbis szerencsésük veszélyben volt. Végezetül olyannyira nagyra nőtt benne a szándék, hogy magát a MI személyünket elveszejtse, hogy már ténylegesen ELLENÜNK és a MI CSÁSÁRI FELSÉGÜNK ellen keltett hangulatot a népben, és a népi elégedetlenséget, amelynek egyedül ő, a korábbi császár volt az oka, a MI számlánkra írta. Amiből még jobban kiviláglottak az ő tervei, amelyek Hozzánk is eljutottak, hogy teljesen el akar bennünket pusztítani, és meg akar fosztani életünkétől.

Minthogy erről BENNÜNKET haladéktalanul figyelmeztetett néhány HOZZÁNK hű alattvalónk, akik eltökélték, hogy életük sorsa vagy a haza megmentése (*izbavlenyije Otyecsesztva*), vagy a végső pusztulás, isteni megerősítéssel olyan félelmetes útra léptünk, amelyet Nagylelkűségünkől csak hazánk követelhetett meg, az IRÁNTUNK való szeretet okán. És ezért, Istent hívván segítségül, az Ő igazságszolgáltatását pedig MAGUNKNAK fegyverként, Magunkat arra adtuk, hogy vagy a szeretett hazáért meghozandó (*za ljubeznoje Otyecsesztvo*) áldozat leszünk, amelyet a haza IRÁNYUNKBAN megszolgált, vagy annak megszabadítója a lázadástól és a vérontástól. Ezért felfegyverkezve az Úr kezének erejével (*szüloju ruki Goszpodnyej*) időnk sem volt arra, hogy kinyilvánítsuk beleegyezésünket a nép által kiválasztott, HOZZÁNK küldött hű alattvalóinknak, de nyomban láttuk az általános óhajt, hogy mindenki hű alattvalónk akar lenni (*k vernopoddansztvu*), amit NEKÜNK minden rend, egyházi, katonai és polgári a legnagyobb örömmel letett esküvel megerősített.

Az maradt még hátra SZÁMUNKRA az emberi nem, de még inkább a MI hű alattvalóink iránt érzett természetes jószágunk folytán, hogy elhárítsuk azon következményeket, amelyek esetleg e hajdani uralkodó meggondolatlansága (*bezrasszudno*) folytán állhattak volna elő, aki azokba a magáénak képzelt holsteini csapataiba helyezte reményét, amelyek Oranienbaumban voltak (ahol ő akkoriban az irántuk érzett szeretet miatt az állam szükséges kormányzásával felhagyván [*osztavja nuzsnoje goszudarsztva pravlenyije*] vigalmak közepette tartózkodott), és amelyekkel esetleg megkísérelhette volna, hogy maga ellen vérontást provokáljon ki, amire a hitért, a hazáért (*za Veru, za Otyecsesztvu*) és ÉRTÜNK és a MI örökösünkért a HOZZÁNK hű gárdánk és más ezredek örömmel, életük árán is készek voltak. Ennélfogva MI, az Isten által az alattvalók vonatkozásában RÁNK ruházott

kötelezettség miatt (*za dolg NAM Ot Boga vrucsennij k poddannim*), arra jutottunk, hogy mindezt megelőzzük jó és hasznos intézkedéssel, amelyet az óra megkövetelt, saját Magunk vezetése alá vonván az összes gárdaezredet, a tűzértséget és az adott órában éppen a rezidencián állomásozó haderőt, elindultunk, hogy kérdőre vonjuk őt a szándékairól, amelyek SZÁMUNKRA titokban már ismertek voltak.

Még ki sem értünk azonban a városból, amikor ő egymás után két levelet küldött NEKÜNK: az elsőt a MI alkancellárunk, Golicin herceg által, amelyben azt kérte, hogy engedjük el őt az ő hazájába, Holsteinbe, a másikat Mihail Izmajlov vezérőrnagy által, amelyben ő maga önként ajánlotta fel, hogy lemond a koronáról, és többé nem kíván Oroszországban uralkodni (*carsztvovaty v Rosszii*), amelyben egyúttal arra kért MINKET, hogy engedjük el őt Jelizaveta Voroncovával és Gudoviccsal Holsteinbe. És amint ez, úgy a másik levél is telis-tele volt kedveskedésekkel, amelyeket néhány órával az után küldött, hogy valóban parancsot adott arra, hogy MINKET megöljenek, amiről NEKÜNK éppen azok számoltak be titkosan, teljes hitelességgel, akik azzal voltak megbízva, hogy ezt a MI életünk ellen irányuló gaztettet ténylegesen végrehajtsák.

A HOZZÁNK intézett illetén önkéntes, saját kezétől származó felhívások után ő, látván, hogy még van lehetősége ellenünk felfegyverkezni a holsteini ezredekkel és néhány kisebb mezei haddal, amely történetesen az ő parancsnoksága alatt volt, és MINKET arra kényszeríteni, hogy elnézzük a MI hazánkat sújtó sok haszontalanságot, kezében tartván UDVARUNKBÓL sok előkelő férfi- és nőnemű embert, akinek a vesztét a MI emberszeretetünk sehogy sem engedhette, és az emberszeretet inkább abban erősített meg, hogy lehetséges volna nekünk részben eltekinteni az elkövetett gonoszságtól, valamiféle megbékélést kezdeményezve vele, hogy kiszabaduljanak a kezében levő személyek, akiket kitervelten, túszként tartott magánál az oraninenbaumi házban, miután megbizonyosodott a haza felszabadítására irányuló, ellene való lázadásról; akkor minden MELETTÜNK levő előkelő hű alattvalónk arra kényszerített MINKET, hogy küldjünk neki feljegyzést azzal, hogy az orosz trónról való önkéntes, nem pedig kikényszerített, írásos és saját kezű, megfelelő formába öntött lemondást küldjön NEKÜNK az általános nyugalom érdekében, ha ebbe beleegyezik; amely feljegyzést mi ugyanezen Izmajlov vezérőrnaggyal neki el is küldtük. Aminek következtében ő NEKÜNK válaszként az alábbi saját kezű levelet írta:

»Az orosz állam általam való autokratikus kormányzásának (*pravityel'sztva mojego szamogyrezsavnogo Rosszijszkim Goszudarsztvom*) rövid ideje alatt ténylegesen megbizonyosodtam arról, hogy erőmmel nem összeegyeztethető a nehézség és a teher (*tyjagoszty i bremja*), hogy az orosz államot (*Rosszijszkim goszudarsztvom*) akár autokratikusan (*szamogyerzsavno*), akár a kormányzat bármilyen egyéb más formájában (*kakim to nyi bilo obrazom pravityel'sztva*) uraljam (*vlagyety*). Ebből kifolyólag, és mert éreztem belső változását, amely

egységének (*jego celosztji*) szertefoszlása felé vitte, jómagamat pedig ezáltal az örök dicselenség elnyerése felé. Miután tehát meghánytam-vettem magamban a dolgot, minden előítélet és kényszer nélkül ezennel ünnepélyesen kijelentem, nemcsak az orosz állam, de az egész világ számára, hogy az orosz állam kormányzásáról (*ot pravityel'sztva Rosszijskim goszudarsztvom*) örökre lemondok, nem óhajtván uralkodni az orosz államban (*v Rosszijszkom goszudarsztve vlagyety*) sem autokrataként (*szamogyrezsavnim*), sem bármely más kormányzati formában (*nyizse inim kakim-libo obrazom pravityel'sztva*) egész életem folyamán, sem bármely időben, sem bármilyen segítséget keresni erre vonatkozóan, amire tiszta szívemből, Isten és az egész világ előtt őszintén esküt teszek, ezen lemondást teljesen saját kezűleg megírván és aláírván. 1762. június 29. Péter»

Ily módon fogadtuk el a magunk számára, Istennek hála, a Mi szeretett hazánk autokratikus trónját mindenfajta vérontás nélkül, de egyedül Isten és a Mi szeretett hazánk segített nekünk az ő kiválasztottjai révén. Ugyanennek a kifürkészhetetlen isteni gondviselésnek a következtében (*v zakljucsenyii szego nyeiszpovegyimogo promiszla Bozsija*) Mi minden hű alattvalónkat a legkegyelmesebben biztosítjuk arról, hogy éjjel és nappal nem szűnünk meg kérni Istent, hogy segítsen NEKÜNK felemelni a jogart a Mi pravoszláv törvényünk megtartására, szeretett hazánk megerősítésére és megvédelmezésére, az igaz ítélkezés megőrzésére (*szobhranyenyije pravoszugyija*), a gonoszság és mindenféle igazságtalanság (*vszjakih nyepravd*) és elnyomás kiirtására, és hogy erősítsen meg MINKET minden jóra.

De minthogy a Mi őszinte és nem színlelt óhajunk az, hogy magukkal a tettekkel bizonyítsuk, mennyire méltók akarunk lenni népünk szeretetére, megvalljuk azt, hogy őértük lettünk trónra emelve: és ennél fogva ugyanígy itt a legünnepélyesebben megígérjük CSÁSZÁRI szavunkkal, hogy olyan állami rendelkezéseket (*goszudarsztvennije usztanovlenyija*) hozunk, amelyek alapján szeretett hazánk kormányzata, erejét illetően és a hozzá tartozó határok közt, oly mederben folyhasson, hogy az utódok esetében is minden állami helynek meg legyenek szabva a korlátai és a törvényei, hogy mindenben betartassék a jó rend (*v szobljugyenyii dobrogo vo vszjom porjadka*), és ezáltal igyekezzünk megóvni a birodalom és autokratikus hatalmunk egységét (*predohranyity celosztji Imperii i NASEJ Szamogyerzsavnoj vlasztji*), amely a korábbi szerencsétlenség folytán némileg megcsappant, a hazájukat legbuzgóbban szolgálókat pedig kivezzsük a csüggedésből és a bántalmazásból. Ellenben nem kételkedünk abban, hogy hű alattvalóink közül senki sem szegi meg Isten előtt tett esküjét saját egyéni haszna érdekében és kegyessége okán sem, amiért Mi is minden hű alattvalónk iránt rendíthetetlenül a legmagasabb CSÁSZÁRI kegyelmünkkel fogunk viseltetni.

Adatott Szentpétervárott az 1762-es év júliusának 6. napján.

Az eredeti aláíratott Ő CSÁSZÁRI FELSÉGE saját keze által ekképpen így: Katalin Kinyomtatott Szentpétervárott a Szenátus által.”

A „rossz uralkodó” toposzai a manifesztumban

J. T. Alexander így jellemzi a manifesztum üzenetét:

„[T]eljes körű vádirat Péter ellen, akit több rendbeli bűncselekmény elkövetésével, illetve azok elkövetésének szándékával vádol meg, amelyek Katalin és Pál, az egyház és az állam, a hadsereg és különösképpen a gárda ellen irányultak [...] Ugyanakkor uralkodásra alkalmatlannak, zsarnokinak, hálátlannak bélyegezte meg őt.”⁵⁷⁷

Nyilvánvaló ezen forrás esetében is a tendenciózusság, amely Katalin személyének erkölcsi felmagasztalásában és férje, III. Péter teljes negatív beállításában jut kifejezésre. Ami tehát a manifesztumban szereplő vádak megalapozottságát illeti, azokat ennek tudatában kell vizsgálni, tételes elemzésüket Carol Leonard már nagyrészt elvégezte. Ő, a revizionista álláspontot képviselve, azt a konklúziót vont le, hogy ezek vagy nem állják meg a helyüket, vagy eltúlzottak és részgazságokat tartalmaznak: azaz Péter bukását alapvetően nem egyházpolitikai intézkedései (mint például a magánkápolnák tiltása) vagy éppen a személyes szimpátiából eredő „poroszosítás” miatti ellenszenv okozta, hanem – Katalin ambíciói mellett – az, hogy a hatalmi elit nem akart újabb háborút, amelyet Péter dinasztikus jogigény folytán Dánia ellen akart indítani, amitől nem lehetett eltántorítani.⁵⁷⁸

Nyilvánvaló, hogy Péter viselkedése sok kívánnivalót hagyott maga után, ez azonban elsősorban Katalin személyes problémája volt, viszont Péter a nemesség körében olyan népszerűsége tett szert a kötelező állami szolgálat eltörlése miatt, hogy a nemesek az aranyszobrára kezdtek gyűjteni! Az nehezen hihető, hogy Péter saját felesége és fia életére tört volna, legalábbis azelőtt, hogy tudomást szerzett volna a puccsról. Számunkra azonban nem is annyira a „vádirat” egyes pontjainak megalapozottsága fontos, amelyek teljes bizonyossággal való megcáfolása, illetve igazolása lehetetlen, hanem az, hogy miként jelennek meg a manifesztumban a „rossz uralkodóra” vonatkozó európai, illetve sajátos orosz kontextusban értelmezhető toposzok. Az előbbieket III. Péterre vonatkoztatva a manifesztumban leírtak alapján a következő kategóriákba soríthatók össze: *zsarnokság, az uralkodásra való alkalmatlanság esetei, morálisan elítélhető cselekedetek*. Ezek közül azonban csak az első kettő politikai kategória, mivel ezek értelmezhetők a *közjó* szempontjából.

⁵⁷⁷ ALEXANDER 1988: 13.

⁵⁷⁸ LEONARD 1988: 265–271.

E toposzok, illetve a hozzájuk kapcsolódó jelzők áttekintése előtt érdemes megvizsgálni a 18. századi politikai szókészlet néhány olyan alapfogalmát a manifestumban, mint az *állam*, a *haza*, az *alattvaló*, a *természeti törvény*, a tartomelemzés módszerével, amely elsősorban a kiválasztott terminusok előfordulásának gyakoriságából von le következtetéseket.

Katalin idején a kormányzottak általános megnevezése a „hű alattvaló” (*vernopoddannij*) lett, amely 11 alkalommal szerepel a manifestumban, a pálmát azonban egyértelműen a „haza” (*Otyecsesztvo*) viszi el 23 előfordulással, amitől csak némileg marad el az „állam” (*goszudarsztvo*) és a belőle képzett jelző használata (16 esetben). Fontos szerepet kapott a természetjog, bár a tételes említés szintjén nem gyakori (3), olyan kifejezésekben, mint a „természeti törvény”, a „természeti szabály”, a „természetes örökös”.

A jogi érvek közt figyelmet érdemel az a kitétel, hogy „senki sem adhat másnak több jogot, mint amennyit ő maga kapott” – ráadásul ezt a manifestum mint „természeti szabályt” (*pravilo jesztyesztennoje*) értelmezi. Kiszeljov szerint ez arra vonatkozott, hogy mivel Pétert Erzsébet azon az alapon jelölte ki örökösének 1742-ben, hogy ő „vér szerint” a hozzá „legközelebb álló” személy, ennek értelmében III. Péter sem tehetett volna másként, hanem pozitív jogi szabályozásban kellett volna megjelenítenie az öröklés terén a vérségi elvet, ami összhangban van a természetjoggal.⁵⁷⁹ Minthogy pedig ezt III. Péter elmulasztotta Pál vonatkozásában, ráadásul a manifestum szerint ki is akarta zárni Pált az öröklésből, ezáltal megsértette a természetjogot.⁵⁸⁰ Kiszeljov feltételezi, hogy az idézett, eredetileg a római jogban meglevő elvet („senki sem ruházhat át másra több jogot, mint amennyivel ő maga bír”) nem közvetlenül a római jog valamely gyűjteményéből, hanem egy természetjogi írásból merítették a manifestum szerzői.⁵⁸¹ Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni a tény, amint arra már utaltam, hogy 1762-ben még érvényben volt Nagy Péter 1722-es rendelete az utódkijelölés uralkodói jogáról, amelyet csak 1797-ben érvénytelenített I. Pál, amikor a leszármazást jogelvé emelő törvényében szabályozta a trónutódlást.

A szűkebb témát, a zsarnokság problémáját tekintve azt mondhatjuk, hogy a zsarnok egyik korabeli orosz elnevezése (*tyiran*, *mucsityel'*) sem fordul elő ugyan a manifestumban, viszont egyértelműen jelen van a zsarnokság fogalma: háromszor jelenik meg a „gonoszság” említése, köztük egy alkalommal

⁵⁷⁹ KISZELJOV 2018: 56.

⁵⁸⁰ KISZELJOV 2018: 56–57.

⁵⁸¹ KISZELJOV 2018: 57.

„a gonoszság és mindenféle igazságtalanság” kifejezés, amely a zsarnokság klasszikus értelmezése. Még inkább elmondható ez az önkény(esség) (*szamovlasztyije*) szóról, amelyet öt alkalommal említ a forrás, és amely, amint azt korábban láthattuk, a korabeli orosz szóhasználatban a despotizmus vagy a zsarnokság szinonimájaként volt használatos. Péter esetében „a *szamovlasztyije* a szeszélyt és a pusztán az uralkodó önérdekét szolgáló döntéshozatalt jelentette – mindkettő a despotikus rendszerek tipikus jellemzője volt”.⁵⁸² A despotizmus definíciója 1762-ben ismert volt az orosz elit számára Montesquieu művéből, valamint az *Enciklopédiából*, továbbá François Fénelon (1651–1715) *Télemakhosz utazása* (1699) című művéből,⁵⁸³ amely utóbbinak 1747-től már orosz fordítása is létezett.

Ugyanakkor markánsan jelen van a manifesztumban a moszkvai korszakból örökölt „hitetlen zsarnok” képe is: Péter minden tekintetben kimerítette ezt, aki semmibe vette az ortodoxia előírásait, gyalázta annak szertartásait, sőt, az ortodox hit teljes kiirtására törekedett.

A téma tágabb problematikája, azaz a „rossz uralkodó” kapcsán alapvető, hogy III. Péter „szellemének csekélyisége” (*maloszty duha*) fontos érvként jelenik meg a manifesztumban. Ezt tételesen ugyan csak két ízben említi a forrás, de fontos, hogy Péter kormányzásával összefüggésben, továbbá ugyanerre vonatkozik Péternek a trónról való lemondásában az a kitétel is, hogy „erőimmel nem összeegyeztethető a nehézség és a teher, hogy az orosz államot akár autokratikusan, akár a kormányzat bármilyen egyéb más formájában uraljam”.

Ugyancsak nagy jelentőségűek a „haszontalanságra” vonatkozó kijelentések, amelyek éppen az állam vonatkozásában merülnek fel („haszontalan, de az állam számára káros kiadások”, „az orosz állam számára teljesen haszontalan háború”, „hazánkat sújtó sok haszontalanság”), valamint az „állam szükséges kormányzásával felhagyván” kifejezés. (Ez utóbbit olvashattuk annak idején Avraamij szerzetes I. Péterhez címzett levelében is a 17. század végén.)

III. Péter „szellemének csekélyisége” és intézkedéseinek „haszontalansága” ugyanis világosan kirajzolja a *rex inhabilis* és a *rex inutilis* képét: az olyan uralkodót, akinek nincsenek meg a képességei a kormányzásra, tehát alkalmatlan arra, valamint aki ugyanakkor el is hanyagolja azt (ahogy a manifesztum fogalmazott: „a rábízott állam jólétéről még csak gondolkodni sem kezdett el”), sőt,

⁵⁸² LOWISH 2021: 26.

⁵⁸³ LOWISH 2021: 26 (86. l.).

haszontalan dolgokra pazarolja a jövedelmeket:⁵⁸⁴ mindezek külön-külön is a közjót károsították, amit a dokumentum szerint csak tetézett Péter önkénye és önfejűsége, azaz zsarnoki/despotikus intézkedései és habitusa.

A következő rövid részlet azért kulcsfontosságú a műben, mert összesűrítve tartalmazza az uralkodói hatalom legitimációjának két aspektusát: annak forrását (deskriptív legitimáció vagy másként legalitás) és célját (normatív legitimáció). Az utóbbi vonatkozásában a közjőval ellentétes kormányzást a rossz uralkodó imént tárgyalt kategóriáival (*rex inhabilis, rex inutilis, tyrannus*) világítja meg, amely kategóriák konkrét megnyilvánulásait Péter tetteiben, ahogy láthattuk, tételesen ki is fejtette a manifesztum:

„[Ú]gy ábrándozott monarchikus hatalmáról, mintha az nem Isten által lenne rendelve (*nye ot Boga usztavlena bila*), és nem alattvalói hasznára és boldogulására, hanem véletlenül hullott az ölébe, a saját maga kedvtelésére; és ezért hagyta, hogy az önkénye ön hatalmú törekvéssel párosuljon, hogy mindenféle olyan rendelkezést vezessen be az államban, amely csakis szellemének csekélységéből eredt (*maloszty duba*), a nép sérelmére [...]”

Fontos felfigyelni az idézetben a „véletlenül hullott az ölébe” kifejezésre, amely a *clerotes* asszociációját keltheti bennünk, abban a vonatkozásban, hogy Péter olyan uralkodó volt, aki tulajdonképpen a sors szeszélye folytán jutott hatalomra.

Ugyancsak fontos szerepet kaptak a „rossz uralkodó” specifikusan orosz vonatkozásai. Így a Nagy Péter tevékenységével és érdemeivel való szembeállítás, másként a „reformer cár” eszményéhez való viszonyítás, amelyről a manifesztum úgy nyilatkozik, hogy III. Péter „lezüllesztette” azt, amit Nagy Péter az „ő harmincéves uralkodásának lankadatlan munkájával elért”. Ez a vívmány nem volt más, mint az, amit a korban az ún. *Polizeistaat*, azaz a „jól szabályozott állam” megnevezéssel illették.

Péter munkájának folytatása, a „jól szabályozott állam” mint cél megjelenik a manifesztum végén, mégpedig szorosan összekapcsolódva az „orosz államnarratívának” nevezett elvvel, amely a már ismert „állam egysége” (*celoszty goszudarsztva*)

⁵⁸⁴ Alekszandr Kamenszkij értékelése III. Péterről ezt a nézetet tükrözi – mintha csak a manifesztum érvei köszönnének vissza benne! Ő ugyanis azt írja, hogy a cárt „érdeklődése, kötődései és tehetsége meglehetősen hétköznapi és eléggé korlátozott személyiséggé teszik. Ezek a jellemvonások teljesen megfeleltek a holsteini hercegnek, de semmiképpen egy olyan hatalmas ország vezetőjének, mint Oroszország, ahol uralkodói bölcsesség nélkül sem juthatott.” KAMENSKIJ 2000: 174. Ennek fényében viszont miként viszonyuljunk az írástudatlan I. Katalin uralkodásához?

kifejezésben volt összesűrithető. Az „állam egysége” két ponton is bekerült a manifestumba: egyrészt Péter lemondólevelében jelenik meg, a kormányzásról való lemondásának indokaként (nevezetesen, hogy érezte az állam „egységének szertefoszlását”), másrészt Katalin ígéretében, amely éppen ennek helyreállítását nevezte meg célként, világossá téve a „jól szabályozott állam” és az államnarratíva közti kapcsolatot („hogymindenben betartassék a jó rend, és ezáltal igyekezzünk megővni a *birodalom és autokratikus hatalmunk egységét*,⁵⁸⁵ amely a korábbi szerencsétlenség folytán némileg megcsappant”). Ugyanakkor a *celosztj* mint kulcsszó már az első manifestumban is szerepelt, amint azt láthattuk, a Péter elleni utolsó vádpontban: „a belső rend, amely egész hazánk egységét (*celosztj nasego otyecsesztva*) képezi, teljesen szertefoszlott.”⁵⁸⁶

Ami a hatalom eredetének kérdését illeti, a 18. századi orosz politikai diskurzusban általában véve megerősítést nyert az isteni gondviselés premisszája: ezt bizonyítja a két manifestum szövege is. Ugyanakkor a második manifestum összeállítói, minden bizonnyal a bitorlás vádjának elkerülése miatt, szükségesnek látták, hogy egy június 29-ei keltezésű lemondólevelet iktassanak be a dokumentumba mint III. Péter szándéknyilatkozatát. Ennek léteről nem esett szó a korábbi, június 28-ai manifestumban, amely még magát Pétert sem említette. A lemondólevelével hitelessége természetesen megkérdőjelezhető, és „a hivatalos kijelentések ellenére nyilvánvalóan naivítás lenne azt gondolni, hogy önszántából írta volna alá azt III. Péter”, amelynek szövege mélyen sértő volt rá nézve.⁵⁸⁷ Bár az isteni gondviselés bármilyen más legitimációs elvet felülírhatott, a lemondólevelével révén immár könnyebben össze lehetett kötni azt az alattvalók szándékával, áthidalva a bitorlás problémáját, amely a puccs ténye és a lemondónyilatkozatot nélkülöző első manifestum szövege közt feszült.

Kiszeljov szerint a második manifestumban megjelenő isteni gondviselést „deista módon lehet értelmezni”, amit azzal támaszt alá, hogy a teológia csak az „isteni kéz” formájában jelent meg, ugyanis teljességgel hiányoznak a forrásból a hatalomátvételt igazoló, a Bibliából vett idézetekre támaszkodó teológiai érvek.⁵⁸⁸ Bár e megállapítás utóbbi része helytálló, a deista értelmezés számomra túl modernnek tűnik az orosz

⁵⁸⁵ Kiemelés: S. E.

⁵⁸⁶ Richard Wortman is említi a *celosztj* problematikája kapcsán monográfiájában, hogy Katalin már „közvetlenül a puccsot követően”, valamint később is hivatkozott a Wortman által „orosz államnarratívának” nevezett elvre, de nem nevezi meg a trónra lépési manifestumokat. WORTMAN 2018: 161.

⁵⁸⁷ MYLNIKOV 1996: 116.

⁵⁸⁸ KISZELJOV 2018: 61.

kontextusban. Kiszeljovnak abban viszont igaza van az isteni gondviselés tekintetében, hogy „a köz meghatározott része éppenséggel nem bibliai utalásokat várt” a manifesztumtól, hanem az új kormányzás mikéntjének deklarációját és Péter leléptetését olyan érvekkel alátámasztó igazolást, amelyek a század közepe táján már meghonosodtak a politikai diskurzusban, és amelyek a zsarnokkal szemben való fellépést igazolták.⁵⁸⁹ Ilyen volt szerinte mindenekelőtt a természetjogra történő hivatkozás, valamint a François Fénelon által (XIV. Lajos unokájának) írt *Télemakhosz utazása* (1699) című, már említett mű, amely „a 18. század politikai *bestsellere*” volt: Kiszeljov e két elemben látja a manifesztum eszmeiségének fő forrását.⁵⁹⁰ A manifesztum azon kitétele, hogy Péter „az orosz állam számára teljesen haszontalan háború” indítását tervezte, valószínűleg visszavezethető Fénelon művének hatására. Ennek fő üzenete ugyanis az volt, hogy „egy bölcs és erényes uralkodó megvédi alattvalóit egy destruktív hadjárat romboló következményeitől”.⁵⁹¹

Ugyanakkor nemcsak az önkényes, szenvedélyei által befolyásolt uralkodó képét, illetve annak elutasítását kell látnunk az érvelésben (amit Fénelon művének tud be Kiszeljov), hanem a „rossz uralkodó” egyéb, általam tételeken azonosított elemeit is: ezek közt mind az európai gondolkodásba illeszkedő (például haszontalan uralkodó, alkalmatlan uralkodó, önkényes uralkodó), mind a sajátosan orosz (III. Péter mint az ortodox egyház ellensége, a „reformer cár ellentéte”, az állam egységének aláásója) kategóriák is helyet kaptak.

Szükséges ehelyütt megemlíteni, hogy a manifesztum politikai üzenete (az alattvalók óhaja, hogy Katalin elnyerje a trónt, az isteni gondviselés elve, a haza és a hit megmentése) vizuális formában is kifejeződést nyert, mégpedig II. Katalin koronázási zsetonjain.

Népi elképzelések a női uralomról és a „német cárról” a 18. században

A hatalomról alkotott népi elképzelések nem pusztán a cárról alkotott vélekedéseket foglalják magukban, hanem többek közt a cár környezetének, valamint az ő hivatalnokainak a megítélése is idetartozik. Mindazonáltal ehelyütt számunkra, Jevgenyij Trefilov modernizáló kifejezésével élve, főként „a politikai főhatalomra”

⁵⁸⁹ KISZELJOV 2018: 61.

⁵⁹⁰ KISZELJOV 2018: 52, 65.

⁵⁹¹ DIXON 1999: 205.

vonatkozó nézetek érdekesek döntően és elsősorban,⁵⁹² mégpedig speciálisan a női uralom, érintőlegesen pedig a „német cár” kérdése kapcsán. Trefilov a női uralom problematikájára vonatkozó összefoglalásában hangsúlyozza: a történészek véleménye nem egységes abban a tekintetben, hogy a köznép (azaz elsősorban a parasztság és a városlakók alsóbb rétegei) miként viszonyult a női uralomhoz, így nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy ez általános elégedetlenséget szült volna a köznépben, vagy hovatovább kikezdte volna a cári hatalomba vetett hitet, minthogy a pozitív megítélésre is vannak közvetlen, illetve közvetett források.⁵⁹³

Jelen kötet szempontjából mindenesetre – a kiegyensúlyozottság fenntartása mellett – azok a nézetek fontosak, amelyek a „rossz uralkodó” eszméjéhez kapcsolhatók a női uralomra vonatkozóan. Ez mindenekelőtt a cárnőkre használt *baba*, *babka* megnevezésben jutott fókuszáltnan kifejezésre, amely ebben a kontextusban pejoratív értelemmel bírt:⁵⁹⁴ magyarra nehéz lefordítani, talán az „ellenszenves asszony”, „nyanya” áll közel hozzá, illetve oly módon próbálhatjuk meg visszaadni a jelentését, ha utalunk arra, hogy ami a magyarban a „vasorrú bába”, az az orosz mesékben a Baba Jaga (*Baba Jega*).

A női uralomról alkotott negatív népi elképzeléseket elsősorban azokból a forrásokból lehet megismerni, amelyek a politikai bűncselekmények kivizsgálásával kapcsolatosak, ezeken belül azon esetek relevánsak, amikor azért indult eljárás, mert valaki az uralkodóra nézve dehonesztáló kijelentést tett.⁵⁹⁵ Az ilyen típusú szóbeli megnyilatkozások – csakúgy, mint a 17. században – különböző súlyúak lehettek, és a terminológia is különbséget tett köztük – természetesen az uralkodás jogára vonatkozók számítottak a leg súlyosabbaknak. Értelemszerűen nem csak azokban az esetekben indult vizsgálat, amikor az előbb említett pejoratív terminusok (*baba*, *babka*) valamelyike tételesen szerepelt mint konkrét vádpont. Példaként említhető az az eset 1742-ből, amikor egy fiatal lány ügyét vizsgálták ki, aki úgy nyilatkozott, hogy Oroszországban senki „nem emlékszik arra, és nem is tud arról, hogy nőket koronázzanak meg”.⁵⁹⁶ Ez nyilvánvalóan nem kizárólag az akkor uralkodó és éppen abban az évben megkoronázott Erzsébetnek szólt. Mindazonáltal egy-egy hasonló esetből nem szabad általános következtetéseket levonni. Mégis érdemes a kérdés

⁵⁹² TREFILOV 2020: 401–402.

⁵⁹³ TREFILOV 2020: 408–409.

⁵⁹⁴ A két szó jelentése azonban nem szükségszerűen pejoratív (lehet egyszerűen „asszony”), ugyanakkor a pejoratívon kívül van még gúnyos jelentésaspektusa is: „anyámasszony katonája.”

⁵⁹⁵ TREFILOV 2020: 403.

⁵⁹⁶ TREFILOV 2020: 418–419.

általánosabb kontextusában megemlíteni, hogy Nagy Péter esetében a kortársak, amikor sem kicserélt cárnak, sem Antikrisztusnak nem nevezték, a kirívó, nem cárhoz illő viselkedésével kapcsolatban olyan kijelentéseket jegyeztek fel a köznép köréből, mint a következő: „Miféle cár ő, bizony asszonyi tévelygő (*baboblugyisko*)?!”⁵⁹⁷

Trefilov, saját kutatásaira is utalva, rámutat, hogy II. Katalin esetében sem volt annyira negatív a kép a cárnőről a nép körében, amint az a történeti irodalomban rögzült,⁵⁹⁸ noha ő volt az, aki a leghosszabban uralkodó nő volt az orosz trónon. Erről tanúskodik szerinte például a Szenátus egy 1767-es ukáza, amely megtiltotta, hogy a parasztok személyesen adhassanak át kérvényeket Katalinnak: ha ugyanis nem tartották volna őt törvényes uralkodónak – így Trefilov –, akkor aligha akartak volna élni ezzel a módszerrel.⁵⁹⁹ Mindazonáltal azt leszögezi, hogy a Katalinnal szembeni elégedetlenség nem tagadható: „erről tanúskodik a 18. század legnagyobb népi felkelése, a Pugacsov-felkelés, amely nemcsak a »gonosz nemesek« és »csinovnyikok« ellen irányult, hanem közvetlenül Katalin ellen is.”⁶⁰⁰ Természetesen az álcáreszmével szorosan összefonódva, hiszen Jemeljan Pugacsov azt állította magáról, hogy ő Katalin egykori törvényes férje, III. Péter, tehát az igazi cár, akinek a trónját bitorolja Katalin.

Trefilov konklúziója a nőuralom, valamint a „német cár” problematikája kapcsán az, hogy a cári hatalomhoz való népi viszonyulás fő vonulata a 18. században nagyjából ugyanaz maradt, mint a megelőző évszázadban – azaz annak karizmáját lényegileg egyik imént említett elem sem kezdte ki –, bár voltak azért benne változások is. Így például Nagy Péter esetében még felrótták a cárnak, hogy „németekkel” (értsd: Nyugat-Európából származó idegenekkel) veszi magát körül, Pugacsov viszont azzal dicsekedett, hogy nemcsak németül tud, hanem más nyelveken is, sőt, hogy járt is „német földeken”.⁶⁰¹ (III. Péterként ez nem is lehetett másként. . .) Az üzenete azonban ennek a kijelentésnek az, érvel Trefilov, hogy a „németiség” egyáltalán nem okozott problémát,⁶⁰² bár a „német cár” kérdése – a női uralomról alkotott népi elképzelésekhez hasonlóan – további kutatásokat igényel. Ugyanakkor, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a „német cár” képe élő volt a 19. század elején a nép körében: erről olyan gúnyvers tanúskodik, amely a dekabristáktól származott.

⁵⁹⁷ TREFILOV 2020: 412.

⁵⁹⁸ TREFILOV 2020: 410.

⁵⁹⁹ TREFILOV 2020: 411.

⁶⁰⁰ TREFILOV 2020: 410.

⁶⁰¹ TREFILOV 2020: 439.

⁶⁰² TREFILOV 2020: 439.

IV. FEJEZET

A „ROSSZ URALKODÓRÓL” ALKOTOTT NÉZETEK NAGY KATALIN URALKODÁSA (1762–1796) IDEJÉN

A KATALIN-KOR POLITIKAI GONDOLKODÁSÁNAK FŐ JELLEMZŐI

A Katalin-kor későbbi forrásaihoz történő továbblépés előtt szükséges rövid áttekintést adni a politika nyelvezeteiről, valamint a politikai gondolkodásra alapvető hatást gyakorló enigmatikus művekről, hogy a korszak politikai diskurzusáról általános képet alkothassunk. E tekintetben irányadónak tekintem Konsztantyin Bugrov friss tanulmányát, amely *Az orosz monarchizmus 18. századi fogalmi lexikonja* alcím keretében igen színvonalas és problémacentrikus összefoglalást ad a fenti kérdésekről.⁶⁰³

A politika nyelvezetei terén – a Nagy Péter idején kezdődött nyelvi-fogalmi változás következményeként – bevett érvvé vált a *természetjogra* való hivatkozás.⁶⁰⁴ Ugyancsak a péteri korszak öröksége (és egyúttal a nyugatosodás hatása) volt az ún. *Polizeistaat*, azaz a „jól szabályozott állam”, „jól berendezett állam” mint hívószó,⁶⁰⁵ valamint ebből eredően (amint arra már utaltam) a „reformer cár” képe. Mindazonáltal az *isteni gondviselésre* való hivatkozás nemcsak hogy megmaradt, de különösen a trónutódlás bizonytalansága miatt bekövetkezett palotaforradalmak folytán még meg is erősödött.⁶⁰⁶ II. Katalin részletes manifesztuma mindezeket tartalmazta, ami egyben jól mutatja azt is, hogy a politikai diskurzus különböző nyelvezetei miként jelentek meg egy közjogi dokumentumban.

⁶⁰³ BUGROV 2020a: 269–281.

⁶⁰⁴ BUGROV 2020a: 274–278.

⁶⁰⁵ BUGROV 2020a: 271.

⁶⁰⁶ BUGROV 2020a: 269, 277, 280.

A konkrét alkotások közül, amelyek a hatalomra vonatkozó orosz nézetekre leginkább hatottak, a nyugati politikai gondolkodás olyan meghatározó írásait kell kiemelni (messze a teljesség igénye nélkül), mint Montesquieu-nek *A törvények szelleméről* című, már többször említett művét, valamint a királytűkrökben megfogalmazott erényeket és a lovagi erényeket regény formájában közvetítő, szintén már említett *Télemakhosz utazását* (1699),⁶⁰⁷ amely 1766-ban újabb orosz fordításban is megjelent.⁶⁰⁸ Ami az 1780-as és 1790-es években született orosz írásokra az előbbieken elmondottakon túl alapvető hatást gyakorolt, az kétségtelenül Rousseau-nak *A társadalmi szerződésről* (1762) című írása volt, amelyből főként a szerződésből eredeztetett kölcsönös jogok és kötelezettségek elvét vették át (mint például Scserbatov), és volt, aki ezen túlmenően (például Fonvizin és még radikálisabban Ragyiscsev) az ellenállás elvét is. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy Rousseau „majdnem minden írását lefordították oroszra, és volt olyan, amelyiket nem is egy alkalommal”, és ezek kapcsán élénk polémia bontakozott ki róluk.⁶⁰⁹ A művek recepciója (már csak a recepció természetéből eredően is) változó volt. Jurij Lotman szerint „minden egyes csoportnak megvolt a maga Rousseau-ja”.⁶¹⁰ (Katalin, érthetően, károsnak tartotta Rousseau-t az ifjúság számára.)⁶¹¹

Ugyanakkor viszont nem szabad alábecsülni a moszkvai korszakban főként csak töredékes formában ismert, Agapétosz által írt 6. századi bizánci királytűkrök hatását, amelynek népszerűségét mutatja Katalin alatt, hogy immár teljes egészében olvasható volt, ráadásul nem is egyetlen fordításban. Agapétosz írását vagy Fénelonét, függetlenül azok eredetétől, összefoglalóan célszerű a politikai diskurzus szempontjából *monarchikus erényirodalomnak* nevezni.

Korábban láthattuk, hogy az orosz hatalomfelfogásban „a formák és a nyelv(ezet)” terén 1700 előtt szembetűnő volt „a filozófiai [és tegyük hozzá, a jogi] absztrakciók” hiánya, ebből következően az orosz szövegek jellemzője az volt, hogy „nem filozófiai érvelésre, hanem a jellemzés irodalmi technikáira támaszkodtak”, amelyekben az erények és a bűnök megvilágításán volt a hangsúly.⁶¹² Dixon szerint „a politika szélesebb körben való diskussziójának”, azaz

⁶⁰⁷ BUGROV 2020b: 1195.

⁶⁰⁸ HAMBURG 2016: 593.

⁶⁰⁹ MORJAKOV 1994: 72.

⁶¹⁰ Idézi MORJAKOV 1994: 72.

⁶¹¹ MORJAKOV 1994: 72.

⁶¹² DIXON 1999: 190. (Kiemelés: S. E.)

a politikai diskurzusnak az „első jelei csak a század közepe felé mutatkoztak”, és hozzáteszi: „Azonban még akkor is irodalmi formában történt, és kevesek számára volt elérhető.”⁶¹³

Katalin korában ugyanakkor már a politikai eszméket és meggyőződéseket közvetítő formák, azaz a *műfajok* terén is előrelépés történt (értekezések, drámák, utópia formájában), bár a publicitás szintjén ez csak korlátozottan jelentkezett (lásd a későbbiekben Fonvizin és Scserbatov politikai értekezéseinek vagy Scserbatov utópiájának sorsát, amelyek a korban nem jelenhettek meg). Tegyük hozzá azonban, hogy *továbbra is az erények és a bűnök taglalása* képezte elsősorban a fogalmi keretét a politikai nézeteket közvetítő munkáknak! Ha speciálisan a rossz uralkodó kérdéséről folytatott diskurzust tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy annak fő médiumát Katalin korában az irodalmi művek jelentették, azon belül is főként az orosz történelmi drámák. Ez jó példája annak, hogy tovább élt a hatalomfelfogás narratívákban való kifejtésének tradíciója, bár a nemzeti dráma megteremtése maga új fejlemény volt.

A politikai diskurzus alapvető premisszája a monarchiáról mint a legjobb kormányzati formáról vallott általánosan elfogadott nézet volt: a szerzők döntő többségénél azonban ez azonos volt az *autokratikus monarchiával*, azaz nem a monarchia Montesquieu-féle, fundamentális törvények által korlátok közé szorított változatát jelentette. Éppen ezért volt fontos, hogy megakadályozzák a monarchia despotizmussá/zsarnoksággá válását, amit túlnyomórészt nem intézményes vagy jogi eszközök révén gondoltak megvalósíthatónak.⁶¹⁴ Ez a beállítódás több, egymással összefüggő tényezőre vezethető vissza, amelyek történetileg is egymásra rakódott rétegeket alkottak. Az egyik tényező a hatalommegosztás azon hagyományának hiányából eredt, amelyet a nyugati keresztény kultúrkörben elsősorban a rendi-képviselési gyűlések gyakorlata jelentett, természetesen e gyűlések jogi és filozófiai háttérével együtt.⁶¹⁵ Nevezetesen, ismertelen volt kb. 1700 előtt az ún. vegyes monarchia (*monarchia mixta*) elve, valamint a *quod omnes tangit, ab omnibus approbetur* („ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia”) maximája.

Az autokratikus monarchia elvét erősítette továbbá Nagy Pétertől az „állam egységének” újonnan jelentkező eszméje – amely a területi integritást a korlátlan uralkodói hatalommal forrasztotta össze –, valamint paradox módon

⁶¹³ DIXON 1999: 199.

⁶¹⁴ DIXON 1999: 201.

⁶¹⁵ Részletesen lásd SASHALMI 2021: 132–149.

még Montesquieu oroszországi népszerűsége is. Mert bár a monarchia elnevezés Montesquieu számára azt jelentette, hogy az uralkodó rögzített, fundamentális törvények szerint kormányoz, mindazonáltal Montesquieu művében a hangsúly azon volt, hogy „milyen módon *használják* a hatalmat, nem pedig azon, hogy azt miként *konstituálják*”.⁶¹⁶ Mivel az orosz szerzők „Montesquieu szellemében írtak”, az orosz felvilágosodás politikai gondolkodásának fő premisszája az volt, hogy annak a politikai berendezkedésnek az ellenszerét, amelyet a korban (főleg Montesquieu hatására) despotizmusnak hívtak, nem a „fékek és ellensúlyok” intézményes rendszere jelenti, hanem „az uralkodói önkorlátozás”, valamint az uralkodó környezetének „erényes viselkedése”.⁶¹⁷

Bár az *erényes monarchia* kapcsán Montesquieu hatása mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyugat-európai antimachiavellista gondolkodás hatását sem a 18. századi Oroszországban (különösképpen Fénelon művét),⁶¹⁸ a moszkvai hagyományok kontinuitását sem szabad alábecsülni. A moralizáló érvelés ugyanis sok tekintetben a moszkvai tradíciók tovább élését, erősségét mutatja a nyugatosodás újabb fázisában, a felvilágosodás oroszországi előrehaladásának idején. Nem lehet véletlen ugyanis, hogy a moszkvai hatalmi ideológiában központi szerepet játszó, Agapétosz által írt 6. századi bizánci királytükör, amely azt hangsúlyozta, hogy az uralkodónak állandóan a morális tökéletességére kell törekednie, és hasonlatossá kell válnia Istenhez, Katalin alatt három fordításban is napvilágot látott. Két fordítás 1766-ban jelent meg, míg a harmadik 1771-ben – ez utóbbi érdekessége az volt, hogy nem másnak, mint a trónörökös Pálnak ajánlották.⁶¹⁹ Az antik és kora újkori műveket (például Erasmusét) egyaránt tartalmazó, orosz nyelven is elérhetővé vált *erényirodalom*, Konsztantyin Bugrov szóhasználatával élve, ún. „tanácsadó irodalmat” produkált az orosz szerzőknél a 18. század második felében, minthogy az uralkodónak adandó tanácsadás kérdése a politikai moralitás egyik alapproblémája volt.⁶²⁰

A hatalom intézményes módon való korlátozásának eszméje ellen hatott továbbá az is, hogy – Simon Dixon szerint – Oroszországban a természetjogi gondolkodás terén a német kameralista iskola volt a meghatározó, amelyben a művelt oroszok „nem találtak alkotmányos garanciákat a zsarnokság ellen,

⁶¹⁶ DIXON 1999: 201.

⁶¹⁷ DIXON 1999: 201.

⁶¹⁸ BUGROV 2020b: 1195.

⁶¹⁹ BAEHR 1991: 191 (22. l.). Igen valószínű, hogy Fonvizinre is hatással volt e mű.

⁶²⁰ BUGROV 2020b: 1195–1196.

és igazolást a zsarnok létételére”, minthogy ez az uralkodónak való engedelmeséget hirdette.⁶²¹ (Kivételek azért akadtak, mint Nettelbladtnek a könyv elején már említett írása!) Dixon tehát, úgy tűnik, osztja Marc Raeff véleményét, aki szerint ez a természetjogi iskola a *hivatás* (*Berufung*) elvére helyezte a hangsúlyt, azaz mind az uralkodó, mind az alattvalók vonatkozásában a nekik kijelölt szerep által támasztott kötelesség, a szolgálat elvét állította előtérbe (az alattvalói engedelmesség mellett), szemben a 17–18. századi angol–francia természetjogi felfogással, amelyben viszont az egyén jogai voltak hangsúlyosak, és amely az aktív ellenállás elvét megengedhetőnek tartotta.⁶²²

Ugyancsak a hatalom intézményes korlátozására vonatkozó nézeteket gyengítette a nemesség részéről a szolgálat elvének évszázados hagyománya,⁶²³ amely mentalitás azután sem szűnt meg, hogy 1762-ben III. Péter eltörölte a kötelező szolgálat elvét. Nemcsak azért, mert ez nem változik meg máról holnapra, hanem mert III. Péter rendelete is ambivalens volt. Ugyanis a törvény kifejezetten ösztönözte a további szolgálatot, és leginkább az volt a célja, hogy tisztázza: a külföldi szolgálatból hazatérő nemesek miként tudnak újra belépni a rendszerbe. Azt lehet tehát mondani, hogy a szolgálat kötelezettségből immár jog lett a nemesség számára, de azok, akik nem szolgáltak, hátrányt szenvedtek.

Végezetül fontos kiemelni, hogy az erős monarchikus hatalom nemcsak az uralkodó, hanem azok számára is kulcskérdés volt, akik reformokat akartak: „A korlátlan monarchia tudta alátámasztani a reform ügyét, mivel egyedül ez garantálta a cselekvés gyorsaságát. [...] Ennek egy szélesebb körben osztott kísérő eleme volt az, hogy a monarchikus hatalom meggyengülése az állam meggyengítését vonja maga után”,⁶²⁴ azaz az „állam egysége” ellen hat.

A politikai eszmék vonatkozásában tehát, így a „rossz uralkodó” problematikája terén is az ún. „erkölcsös monarchia” (*moral monarchy*),⁶²⁵ vagy inkább *erényes monarchia* diskurzusa volt domináns, amelynek megteremtése az 1750-es évektől keltezhető, különösen Nagy Katalin uralkodásának idejére. Ennek egyik vonulata, amely például a színdarabokban jutott kifejezésre, úgy jellemezhető, hogy az *autokratikus monarchiát* adotttnak vették mint Oroszország számára legmegfelelőbb kormányzatot, viszont igyekeztek azt az *erényes uralkodó* képével

⁶²¹ DIXON 1999: 206.

⁶²² RAEFF 1966: 155.

⁶²³ DIXON 1999: 206.

⁶²⁴ DIXON 1999: 206.

⁶²⁵ BUGROV 2020a: 268.

összeforrasztani, amely a hatalomról alkotott felfogás másik premisszáját képezte. A preferált erények az uralkodó és az alattvalók részéről egyaránt táplálkoztak az ortodox valláserkölcs és a felvilágosodás eszméiből. A királytükör irodalom erényes uralkodójának képe ötvöződött a felvilágosodás „becsületes emberének” eszméjével. Következésképp az autokrácia a Katalin-kori drámairodalomban, elenyésző kivételektől eltekintve, „nem a célpont, hanem a politikai kontextus” volt.⁶²⁶

Egy másik irányzat, amelyet (ahogy látni fogjuk) Fonvizin műve képviselt, a természetjog angol–francia szabadságjogi vonulatát is igyekezett beépíteni az érvelésbe, hogy az autokrácia kilengéseit az *erényeken túlmenően* már ún. *fundamentális törvények* bevezetésével is korlátok közé szorítsa. Azt, hogy ebben az eszmerendszerben a hangsúlyok az erény és a jog közt miként voltak jelen, és merre tolódtak el, részletesen fogom elemezni. Összefoglaló jelleggel azonban Gary Hamburg véleményét érdemes idézni hosszabban, minthogy találóan jellemezte az orosz politikai gondolkodás jellegzetességeit a 18. század második felére vonatkozóan ekképpen:

„Mind a legjobb politikai rendszerről, mind az állam és az egyház megfelelő viszonyáról folytatott orosz vita olyan diskurzus keretében folyt, amely az erényre való erős hivatkozással volt telített. Ami az erényről folytatott Katalin-kori orosz közbeszédben szembevetődő, az nem más, mint az, hogy azok az erények, amelyekről értekeztek – a hatalomnak való engedelmesség, a helyes viselkedés, a szegények iránti jótevékenység, az ész és a bölcsesség –, milyen nagymértékben azonosak voltak a keresztény erényekkel, vagy azokból származtak. És ami igaz volt az erények eredetére nézve, az igaz volt alkalmazásukra is: az uralkodók és alattvalóik kötelezettségei a Katalin-kor gondolkodóinak értelmezésében erősen hasonlítottak a moszkvai korszak diskurzusából ismert történelmi előzményeikre. Azzal a kivétellel, hogy a Katalin-kori gondolkodók gyakran vélekedtek úgy, hogy az oroszok felelősségéhez, amely az igazságtalan uralkodóhoz intézett intelemben merült ki, hozzá kell kapcsolni az intézményes és jogi védelmet. A moszkvai politikai gondolkodással való történelmi kontinuitás és a hasonlóságok kérdése nem kell hogy meglepetésként hasson számunkra. Oroszország útja a felvilágosodás felé ortodox keresztény gyökerekből indult, és Katalin előtt a felvilágosodást tápláló energia is főként ortodox forrásokból származott. Katalin idején is a legtöbb szerző számára a jövőbeni felvilágosult orosz állam víziója az ortodox politikai közösség volt.”⁶²⁷

⁶²⁶ LEVITT 2011: 118.

⁶²⁷ HAMBURG 2016: 741–742.

Ezáltal „az orosz felvilágosodott gondolkodás 1801 előtt, mondhatni, Ianus-arcú volt: ugyanis „egyaránt mutatott »konzervatív« irányba (az erős, de jóindulatú ortodox állam felé) és »liberális irányba«, amelynek elemei közül az egyik a joguralom elve volt.⁶²⁸

Ehhez a konklúzióhoz jelen téma szempontjából sem lehet sok mindent hozzátenni, mindössze azt, hogy érvényességének időbeni határai kiterjeszthetők a rossz uralkodó vonatkozásában az általam vizsgált korszak végéig: ugyanis, amint látni fogjuk, a 19. század első negyedében a dekabristák nézeteiben is erősen visszaköszöntek az idézett elvek, bár az intézményes és jogi védelem erőteljesebben immár az alkotmány modern, mai formájában is jelentkezett. I. Sándor alkotmányos tervei Oroszország viszonylatában, valamint konkrét lépései, így a Finnországnak (1809), és különösképpen az ún. Kongresszusi Lengyelországnak adott alkotmánya (1815) viszont ellenhatást váltott ki, és az autokrácia védelmezőit sarkallta írásra. A rossz uralkodó az ő szemükben immár az lett, aki a monarchikus hatalmat az oroszoktól idegen alkotmányos eszközökkel akarta meggyengíteni, ezáltal az „állam egységét” tette kockára. Ezt az álláspontot képviselte, amint látni fogjuk, a 19. század első évtizedeiben Nyikolaj Karamzin.

AZ IRODALOM ÉS A SZÍNHÁZ KÖZÉLETI SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE A „ROSSZ URALKODÓRÓL” ALKOTOTT ELKÉPZELÉSEK TERÉN, 1756–1801

A Katalin-kor szabadabb légköre és a francia forradalom által hozott fordulat

Nagy Katalin idején a rossz uralkodóra vonatkozó nézetek kifejezésének legfőbb hivatalos csatornája az irodalom, ezen belül a drámairodalom volt, következésképp a színművek nyomtatásban való kiadása mellett fontos szerepet kapott a darabok bemutatása. Oroszországban a színház közéleti szerepének megjelenése a 18. század közepére datálható, amikor az irodalom fejlődése, valamint az uralkodót és az ő szűkebb környezetét kiszolgáló udvari színjátszás mellett (ez már a 17. század második felében is létezett) megjelent a fizetős színház. Ez utóbbi jelentősége abban állt, hogy hozzájárult „a polgári aktivitás szférájának”

⁶²⁸ HAMBURG 2016: 742.

kialakításához és egyfajta művelt társasági élet megteremtéséhez, túl az udvari körökön.⁶²⁹ Színjátszás persze nemcsak Moszkvában és Szentpétervárott létezett a 18. század közepén, hanem a jelentősebb vidéki városokban is, de a fordulópontot az orosz állami/nemzeti színház megalapítása jelentette. Erre Erzsébet uralkodása idején, 1756-ban került sor Szentpétervárott, amikor is uralkodói rendelet írta elő egy immár állandó hivatásos társulat létrehozását: „Ezennel megparancsoltuk, hogy egy orosz színház álljon fel tragédiák és komédiák bemutatására” – szól a dokumentum.⁶³⁰ Az orosz színház első nagy korszaka aztán II. Katalinnal köszöntött be, aki – amint arra később kitérek – maga is írt színdarabokat.

A „polgári aktivitás” kialakítása szempontjából ugyancsak meg kell említeni hatásuk miatt az újságokat. Ilyen volt a *Szentpétervári hírek* (1728-tól), amely a Péter által alapított első orosz újság, a *Hírek (Vedomosztyi*, 1702) utódja volt, az Orosz Tudományos Akadémia kiadványaként, és ehhez csatlakozott 1756-ban Oroszország első egyetemének, az 1755-ben alapított Moszkvai Egyetemnek a lapja *Moszkvai hírek* néven, mindazonáltal az előző kiadvány számított Oroszország fő lapjának.⁶³¹ Ez utóbbi esetében 1788–1800 közt lapszámonként 1160 és 2858 közt mozgott a példányszám.⁶³² Továbbá fontos kiemelni Katalin idején azon periodikus kiadványok jelentőségét is, mint a cárnő által szponzorált és kontrollált *Mindenféleseg (Vszjakaja vszjacšina)* (1769–1770) című satirikus folyóirat.⁶³³

Mind a színház, mind az újságok tekintetében figyelembe kell venni, hogy alapvetően a régi és az új főváros lakossága volt a kultúra „fogyasztója”, már csak a népességszámból kifolyólag is. Moszkva népessége Nagy Péter halála idejére némiképp lecsökkent az új főváros, Szentpétervár megalapítása következtében, de így is 140–150 ezer főt számlált, a dinamikus növekedés pedig a század közepétől indult be.⁶³⁴ A szó szerint semmiből felépített Szentpétervárott az 1730-as években kb. 50 ezren laktak, de a 18. század közepén már 150 ezer körülire teszik a lélekszámot, a század végére pedig 200 ezer főt is meghaladó népességgel lehet számolni.⁶³⁵ Erre az időre Moszkva népessége is nagyjából 200 ezer lehetett. Katalin uralkodása idején ugyanakkor Szentpétervár egyértelműen lekörözte

⁶²⁹ WIRTSCHAFTER 2003: 13.

⁶³⁰ MIRSKY 1999: 7, 54.

⁶³¹ COKER: 2020.

⁶³² COKER: 2020.

⁶³³ HAMBURG 2016: 406.

⁶³⁴ REPINA 2022: 15.

⁶³⁵ REPINA 2022: 15.

Moszkvát, nemcsak lélekszámát, hanem gazdasági és kulturális jelentőségét tekintve is.⁶³⁶ 1769-ben Szumarokov, az orosz színháztörténet nagy alakja azt írta egyik levelében, hogy a „színházra itt még inkább szükség van, mint Szentpétervárott”, minthogy a közönség itt kevésbé művelt.⁶³⁷

Jelen fejezetben kizárólag a Katalin-kori irodalom és színház történetének meghatározó orosz szerzőire, illetve az általuk létrehozott olyan emblemikus művekre koncentrálok, amelyek a rossz uralkodóról alkotott kép közvetítésében alapvető szerepet játszottak. Előtte viszont néhány mondatban vázolni kell, hogy milyen tényezők járultak hozzá a modern orosz irodalom létrejöttéhez.

A modern orosz irodalom kialakulását a Nagy Péter halála utáni negyedszázadra teszi az irodalomtörténet, amelyet a péteri éra által hozott kulturális változások generáltak:

„A MODERN orosz irodalom kezdetét a világi képzeletből eredő irodalom folyamatos tradíciójának megalapítása jelenti a tizennyolcadik század második negyedében. A francia klasszikus standardok átvétele négy olyan férfi által, akik mind Péter idején születtek, és a standardok változó sikerrel járó átültetési kísérletei oroszra, hogy ezek alapján eredeti műveket alkossanak, minden későbbi irodalmi fejlődés alapját képezték.”⁶³⁸

Ez a négy szerző, akinek munkássága az orosz klasszicizmus első korszakát képezi az 1730–1750-es években, Antyioh Dmitrijevic Kantyemir (1708–1744), Vaszilij Kirillovics Tregyakovszkij (1703–1768), Mihail Vasziljevics Lomonoszov (1711–1765) és Alekszandr Petrovics Szumarokov (1717–1777) volt.⁶³⁹ Közülük számunkra Szumarokov a legfontosabb, több szempontból is. Egyrészt azért, mert az ő ódáiban az uralkodói hatalom dicsőítése mellett már annak kritikája is megjelenik, drámáiban pedig a rossz uralkodó központi szerepet játszik. Végül, de nem utolsósorban nem lehet eltekinteni az orosz színház fejlődésében betöltött alapvető szerepétől sem. Szumarokov ugyanis nemcsak mint író ismert, hanem mint az orosz színház egyik megteremtője: 1756-ban őt nevezte ki Erzsébet a szentpétervári színház igazgatójának. „Ő írta, és vitte színpadra a legkorábbi

⁶³⁶ MUNRO 2008: 285. Míg Moszkvát még a 20. századig is sokszor jellemezték úgy, hogy „hatalmasra duzzadt falu”, Szentpétervár a maga nyugatias arculatával egészen más látképet nyújtott, és a különbség a mentalitásban is érezhető volt.

⁶³⁷ BURGESS 1958: 166.

⁶³⁸ MIRSKY 1999: 41.

⁶³⁹ MOSZKVICSEVA 1986: 7.

világi orosz színdarabokat, amelyek egyben az első oroszul írt történelmi politikai drámák voltak.”⁶⁴⁰ Az ilyen típusú drámai művek témaválasztásában fontos szerepet játszott a Nagy Péter előtti orosz vagy orosznak tekintett történelem, amit világosan bizonyít az olyan témák népszerűsége, mint a „zavaros időszak” és a Kijevi Rusz, minthogy a politikai-történelmi drámák nagy része éppen az utóbbi korszakból, a távoli mitikus múltból táplálkozott.⁶⁴¹

A Katalin-kor viszonylagos nyitottságát, amelyben az 1789-es nagy francia forradalom hozott törést, mutatja az, hogy miként tekintettek erre vissza a 19. századi orosz költők. Ők ugyanis megdöbbenve tapasztalták, hogy az 1760–1770-es években a *színházban* nyilvános kritikával lehetett illetni az uralkodói visszaéléseket (nyilván nem direkt módon) – ellentétben a későbbi időkkel, amikor viszont (a francia forradalom által generált változások hatására) az autokráciára már nem úgy tekintettek, mint „a társadalmi rend megváltoztathatatlan elemére”.⁶⁴²

Katalin halála 1796-ban mindenképpen korszakhatár az orosz színház történetében, ami jól tükröződik nemcsak abban, hogy I. Pál trónra lépésével a korábban relatíve nyitott szellemiség eltűnt, hanem a színházra vonatkozó rendeletek számának összehasonlításában is. A két dolog szorosan összefüggött egymással, hiszen Pál alatt általában a nyilvánosság szabályozását is, mint egyébként mindent, az extrém konzervativizmus jellemezte. Míg Katalin 34 éves uralkodása alatt 340 instrukciót adott ki a színházak vonatkozásában, addig Pál az 1797-es koronázását követő mindössze 4 év alatt 234-et – ez Katalin esetében éves átlagban 10-es, míg fia esetében közel 60-as számot jelent.⁶⁴³ Bár ezek a számok önmagukban is sokatmondóak, még fontosabb azonban az, hogy Katalin utasításai közül „egyetlenegy sem avatkozott bele a színház kreatív munkájába”!⁶⁴⁴ Pál esetében viszont más volt helyzet az instrukciókkal: „Néhány közülük közvetlenül érintette a darabok színre vitelét és a színház egyéb szakmai funkcióit.”⁶⁴⁵ Tudni kell, hogy mindez része volt Pál szabályozás iránti mániájának (lásd később): a társadalomhoz hasonlóan a színházat is olyan szigorú és feszes rendbe igyekezett terelni, mint amilyen a hadseregben létezett. Bár azt nem lehet kijelenteni, hogy Pál ne szeretne volna a színházat, Péterváron

⁶⁴⁰ AVKHMIVICH 2017: 13.

⁶⁴¹ AVKHMIVICH 2017: 8.

⁶⁴² EMERSON 2008: 84.

⁶⁴³ BOROVSKY 1999: 79.

⁶⁴⁴ BOROVSKY 1999: 79.

⁶⁴⁵ BOROVSKY 1999: 79.

kívüli rezidenciáján, a Gatcsinán működő házi színházában látogatta az előadásokat, azonban a darabokat ő maga választotta ki, és előírta, hogy ne legyenek hosszúak, különösen ha ő is jelen volt.⁶⁴⁶ Fontosabb volt persze a nyilvános színházakra vonatkozó szabályozása. 1800-ban elrendelte, hogy az előadások délután 5 órakor kezdődjenek, és 8 órára érjenek is véget: ez a rendelet szélesebb szabályozásba ágyazódott, nevezetesen, hogy este 10 órakor le kellett oltani a világítást a házakban, amit erre kijelölt emberek ellenőriztek, hangos kiáltásokkal szólítva fel az embereket, hogy térjenek nyugovóra!⁶⁴⁷ Mindezek után nem lehet azon csodálkozni, hogy a színházakban állandóan két altiszt strázsált mind a színpad mellett, mind mögötte, továbbá hogy a szereplőknek és a zenészeknek is uniformisba kellett öltözniük.⁶⁴⁸

Nem kizárólag az orosz irodalmi művek kiadását érinti, hanem szélesebb problémakört fog át a korabeli cenzúra működése a tárgyalt korszakban. A 18. században az Oroszországban megjelentetett kiadványok terén két szerv, az 1711-ben létrehozott Szenátus, valamint az 1721-ben alapított Szent Szinódus volt illetékes, a következő (elméleti) feladatmegosztás szerint: míg az előbbi a világi, az utóbbi a vallási témájú írások terén bírt hatáskörrel. Így 1728 és 1755 közt a Szenátus az Orosz Tudományos Akadémia kiadványait felügyelte, minthogy a világi jellegű művek kiadása ezen intézmény monopóliuma volt, és amikor 1755-ben létrejött a Moszkvai Egyetem, akkor a Szenátus ezen jogkörét kiterjesztették az egyetem kiadványaira is.⁶⁴⁹ A Szinódus hatásköre a következő nyomdákra terjedt ki: egyrészt értelemszerűen saját, Szentpétervárott működő nyomdájára, továbbá a Moszkvai Nyomdaudvarra, valamint a kijevi Barlangkolostor és a csernyigovi Szentháromság–Iljinszkij-kolostor nyomdáiban készült művekre.⁶⁵⁰ Továbbá 1743-tól a Szinódus jogot kapott arra, hogy bármiféle olyan oroszra fordított vallási mű kiadásáról rendelkezzen, „amely teológiai kifejezéseket tartalmazott” – ez a jog 1756-ban már addig bővült, hogy „bármely olyan publikáció, amelyben Istenre vonatkozó fejtegetés (*rasszuzsgyenyije*) fordul elő”.⁶⁵¹ Ugyanakkor a Szinódus „előjoga volt,

⁶⁴⁶ BOROVSKY 1999: 79.

⁶⁴⁷ BOROVSKY 1999: 79.

⁶⁴⁸ BOROVSKY 1999: 79.

⁶⁴⁹ HAMBURG 2016: 348.

⁶⁵⁰ HAMBURG 2016: 348.

⁶⁵¹ HAMBURG 2016: 348. Ez a kérdés konkrétan megjelenik Ragyiscsev *Utazás Pétervárról Moszkvába* (1790) című könyvében (a *Törzsek* című fejezetben), ahol a cenzúra felesleges voltáról értekezik: „Példaként álljon itt egy apróság. A közrendészeti hivatalba behoznak

hogy követelhesse bármiféle olyan könyvfordítás elkobzását, amelyet vallási okból kifogásolhatónak talált”.⁶⁵² Bár elméletben a két hatóságnak 1743-tól párhuzamosan kellett működnie, a valóság nem ez volt: sok esetben az érintett intézmények konzultáltak egymással és magukkal a szerzőkkel is.⁶⁵³ Éppen ezért az imént említett szigorú kitételek nem akadályozták meg, hogy bizonyos szövegbeli változtatásokkal a mérsékelt felvilágosodás gondolkörébe tartozó külföldi szerzők műveinek fordításai megjelenhessenek.⁶⁵⁴ Ennek fényében már nem hat annyira meglepőnek Gary Hamburg megállapítása, miszerint a 18. században a színódusi cenzúra a korabeli nyugat-európainál jóval enyhébb volt.⁶⁵⁵

Katalin idején, 1783-tól már magánnyomdákat is lehetett működtetni, amikor rendelettel tette ezt lehetővé, de természetesen az említett szabályokat be kellett tartani a publikációk terén. Ennek eredményeként hamarosan 20 körüli nyomdavállalkozás létesült csak Szentpétervárott. 1796-ban azonban a francia forradalom radikalizálódása miatt újabb rendeletet adott ki, amelyben megszüntette a magánnyomdákat, és a cenzúrendeletet is szigorította a külföldről jövő kiadványok terén. Nyilvánvaló azonban, hogy a politikai jellegű írások terén a nyilvános politikai diskurzus azon műfajával, amely számunkra oly fontos lenne, és amely viszont Nyugat-Európában még ott is létezett, ahol volt cenzúra, nevezetesen a nyomtatásban megjelent politikai pamfletirodalommal egyáltalán nem számolhatunk.

Pál alatt természetesen a cenzúra is erőteljesebb lett mindenféle kiadvány tekintetében. Voltak például szavak is, amelyek tiltottá váltak: így a „polgár” (*grazsdanyin*), mégpedig azért, mert ennek megfelelőjét, a francia *citoyent* (polgártárs)

jóváhagyás végett egy regényfordítást. A fordító, híven a szerzőhöz, a szerelmet »huncut istennek« nevezte. A mundéros cenzor, a tisztességtudás szellemétől áthatottan kihúzta ezt a kifejezést, mondván, »illetlen dolog egy istent huncutnak nevezni.« Ehhez Ragyiscsev még jegyzetet is fűzött: »Egy ilyenfajta cenzor nem engedte meg, amint beszélük, hogy kinyomtassák azokat a műveket, amelyekben említés történik Istenről, mondván: nekem semmi közöm hozzá.« RAGYISCSEV 1979: 155. Ugyanakkor ebben a fejezetben Ragyiscsev egy érdekes történeti áttekintést is közöl a cenzúra történetéről Európában és az USA-ban, Anglia és az USA példáját méltatva, míg hazája tekintetében ezzel zárja a fejezetet. »Hogy Oroszországban miként áll a cenzúra ügye, azt megtudhatjuk más alkalommal. Most pedig a postalovak megcenzúrázása nélkül sietve útnak indulok.« RAGYISCSEV 1979: 177.

⁶⁵² HAMBURG 2016: 348.

⁶⁵³ HAMBURG 2016: 348–349.

⁶⁵⁴ HAMBURG 2016: 349.

⁶⁵⁵ HAMBURG 2016: 348.

általános megszólításként használták a forradalom éveiben.⁶⁵⁶ Helyette a „lakos” (*zsityel'*) szót kellett használni,⁶⁵⁷ de Pál kitiltotta például az ügyvéd (*advokat*) szót is a sajtóból. I. Sándor idején az 1804-es cenzúrendelet lazított a korábbi korlátokon,⁶⁵⁸ ezáltal a radikálisabb nézetek is teret kaphattak: az 1802–1830 közt létező *Európa hírnöke* (*Vesztnyik Jevropi*) folyóirat politikai tartalmú kritikát is közölt! Továbbá fontos, hogy Sándor idején „irodalmi társaságok és szalonok” jöttek létre, amelyek a civil társadalom kezdeteit jelentették Oroszországban.⁶⁵⁹

A zsarnokság a Katalin-kori orosz színművekben

A Katalin-kori drámairodalom és színházi élet központi alakja Szumarokov volt, aki az irodalmat és a színházat „a közvélemény formálása eszközének tekintette”.⁶⁶⁰ Nemcsak drámái, hanem ódái is fontosak azonban ebből a szempontból, amely utóbbiak üzenetét Moszkvicseva a következőképpen jellemzi: „Szumarokov ódái, amellett, hogy megőrizték a dicsőítés műfajának speciális jegyeit, a cároknak szóló intelmeknek, sőt, figyelmeztetéseknek tekinthetők. A despotikus monarchikus hatalom ellen irányulnak.”⁶⁶¹ Mind ódáinak, mind történelmi drámáinak mondanivalóját jól összefoglalja magának a szerzőnek a következő kijelentése: „Amikor az uralkodó (*monarh*) erőszakkal kormányoz, akkor nem cár, hanem a nép ellensége.”⁶⁶²

Katalin uralkodása idején a korai és nagy hatású történelmi drámák egyike volt Szumarokov Ál-Dmitrij (*Gyimitrij Szamozvanyec*) című (1770-ben írt) darabja, amelyet először 1771-ben mutattak be, Szentpétervárott. Ebben Szumarokov az imposztort „hiperbolikus zsarnoknak” állítja be, és azáltal, hogy a „zsarnokságról medített”, egyben „finoman kifejezte II. Katalinnal való elégedetlenségét is”.⁶⁶³ A mű üzenetének megértéséhez röviden fel kell vázolni az I. Ál-Dmitrij történetének releváns elemeit.

⁶⁵⁶ BERGMAN 2019: 13.

⁶⁵⁷ BERGMAN 2019: 13.

⁶⁵⁸ DIXON 1999: 199.

⁶⁵⁹ DIXON 1999: 199.

⁶⁶⁰ MOSZKVICSEVA 1986: 24.

⁶⁶¹ MOSZKVICSEVA 1986: 24.

⁶⁶² Idézi MOSZKVICSEVA 1986: 24.

⁶⁶³ AVKHIIMOVICH 2017: 8, 13.

Az I. Ál-Dmitrijről azt tartották a kortársak, hogy egy Grigorij Otrepjev nevű, kiugrott moszkvai szerzetessel volt azonos, aki a 17. század elején megszököve kolostorából a lengyel–litván államszövetség területére menekült, és ott IV. Iván cár 1591-ben (Uglicsban, gyerekként) elhunyt Dmitrij nevű fiának adta ki magát. Dmitrij cárevics IV. Iván hetedik, ezáltal nem kanonizált házasságából származott, aki kisfiúként nem szokványos körülmények közt hunyt el: egy epilepsziás roham következtében valószínűleg a kezében levő késsel sebezte magát halálra. Miután 1598-ban IV. Iván Fjodor nevű fiának halálával kihalt a Rurik-dinasztia, Fjodor cár sógora, Borisz Godunov szerezte meg végül a trónt (1598–1605), aki azonban nem állt vérrokonságban a cárokkal, ezért legitimációja ingatag volt. Otrepjev valószínűleg azért kényszerült szerzetesnek állni, mert amikor Godunov, már trónra kerülve, igyekezett félreállítani ellenfeleit és azok táborát, köztük a Romanovokat – ahonnan aztán az 1613-ban trónra került, dinasztia-alapító uralkodó is származott –, a Romanovokkal valószínűleg kapcsolatban álló Otrepjev jobbnak látta, ha a kolostorba vonulást választja egy rosszabb sors elkerülésére. Így érthető, hogy Godunov ellenfelei által kapott szárnyra az a híresztelés, miszerint Godunov, még cári tanácsadóként, de már a trónra aspirálva, meg akarta öletni Dmitrij cárevicset, aki azonban csodálatos módon megmenekült, és sokáig rejtőzködött. Akárki volt is a kiötlője a történetnek, mindenesetre ez volt a fedősztorija az I. Ál-Dmitrijnek, akiről Godunov azt állította, hogy ő valójában a kiugrott szerzetes, Grigorij Otrepjev.

Az I. Ál-Dmitrij Litvániában megnyerte magának egy ottani főúr támogatását, eljegyezte annak lányát, majd lengyel katonai segítséggel betört Oroszországba, ahol az álcáreszme népszerűsége és főként az erőskezű cár, Borisz Godunov halála folytán 1605-ben végül Moszkvába is be tudott vonulni, ahol cárrá koronázták – azt követően, hogy Dmitrij anyja azonosította, fiának ismerve el őt. Az álcár uralma egy évig tartott, amikor a bojárok megpuccsolták: e rövid idő alatt nemcsak az elitet haragította magára, hanem Moszkva népét is, mivel lengyel szokásokat vezetett be az udvarban, és nem tartotta be az ortodoxia előírásait. Valójában nem lett öngyilkos, amint az Szumarokovnál a dráma végkifejletében szerepel, hanem a palotából az összeesküvők elől az ablakon át menekülve leesett egy ott levő állványzatról, eltörte a lábát, a körülötte kialakult tömegnek pedig valaki azt a hírt hozta, hogy Dmitrij anyja (aki korábban fiának ismerte el az Ál-Dmitrijt) megtagadta őt, és erre egy sztrelec lelőtte. Az eltemetett Ál-Dmitrij további sorsa is kalandos volt, ugyanis az összeesküvés után trónra emelt Vaszilij Sujszkij (1606–1610), hogy elejét vegye az álcárság további eszkalációjának, egy idő után

kiásatta az álcár tetemét, amelyet bohócnak öltöztetve Moszkvában három napig közszemlére tettek, majd elégettek, végül a hamvait kilőtték arra, ahonnan jött: Nyugat, azaz Lengyelország felé.

A Szumarokov-drámában megjelenő „rosszuralkodó-kép” több elemből tevődik össze: megtalálható benne a kegyetlen és igazságtalan uralkodó, a klasszikus zsarnok, akit csakis szeszélyei vezérelnek, az uralkodó, aki a közjót semmibe véve csakis saját érdekeit és hasznát nézi, és persze a bitorlás kérdése is. Megjelenik továbbá az idegen szokásokat bevezető uralkodó képe: ráadásul ezek a szokások az ortodoxia ellenségeitől (a katolikusoktól) származnak.⁶⁶⁴

A mű helyszíne a Kreml, a cselekmény az álcár Dmitrij, valamint bizalmasa, Parmen közti párbeszéddel indul, aki megkérdezi a cártól, hogy mi Dmitrij rossz cselekedeteinek oka, hiszen örülnie kellene, hogy oly sok hányattatás után végre elnyerte a trónt, amely megilleti őt. Azaz Parmen nem vonja kétségbe Dmitrij jogát a trónhoz, hanem rögvest az uralkodó kormányzásának mikéntje kerül a kritika fókuszába.

„PARMEN

Bocsásd meg tudatlanságát az uralkodó bizalmasának!
Mindössze harminc napja, hogy figyelem vívódásodat,
És látom, hogy a trón marcangol téged mindig.
Miféle bajt görgetsz te magad előtt, Dmitrij?
Boldogságodat miféle szomorúság zavarja meg,
Vagy tán már nem elegendő a trón neked?
Habár szerencsétlen voltál, de mostanság újra itt a te korszakod,
Visszaadta azt az ég, amit elvett Godunov.
Nem tudott téged a gonosztevő a sír szélére taszítani,
A sors jóvoltából nem ragadtak el a gonosz halál karmai.
Az igazság pedig atyáid trónjára emelt.
Sorsodban akkor milyen keserűség lehet?

DMITRIJ

A gonoszság dühe ég szívemben,
A gonosz lélek nem nyughat sohasem.

⁶⁶⁴ Az alábbi idézetekben nem törekedtem a teljes cselekmény ismertetésére, hanem azon részeket emeltem ki, amelyek a legrelevánsabbak a téma szempontjából. A fordítás itt, és a továbbiakban is, a sajátom.

PARMEN

Te sok barbárságot követtél el, és olyan dolgokat, amelyeket az állatok szoktak,
Sanyargatod (*mucsis'*) az alattvalókat, Oroszországot pedig leromboltad,
Zsarnok módjára (*tyiranszki*) úszol a botrányos tettekben,
Száműzöl és büntetsz embereket, akik semmiben sem vétkeztek.
A haza elleni gyűlöleted heve nem ismer határokat,
Ez a gyönyörű város börtöne lett a bojároknek.
Osztláyrésze a szerencsében ugyanaz az összes hazafinak,
És a te egészségedre csakis a lengyelek vigyáznak.
A keleti egyház törvénye megszűnik itt teljesen,
A pápai iga alá orosz cár hajt bennünket.
És ha tán a rossz felé a természet visz téged,
Legyél úrrá rajta, és légy atyja a népnek (*otcom naroda*).⁶⁶⁵

Találó Hamburg azon megállapítása a dráma egészének üzenete kapcsán – amely már e részletből is világosan látható –, hogy Szumarokov számára a „jó cár” azonos „az igazságos cár klasszikus ortodox definíciójával”,⁶⁶⁶ amelyről a moszkvai hatalmi ideológia kapcsán részletesen szóltam. Ami pedig e rövid leírásban megjelenik, az éppen a „jó(ságos) cár atyuska” negatív tükörképe, benne az uralkodót figyelmeztető „jó tanácsadóval” mint az ideológia szintén fontos elemével. Dmitrij azonban a színműben nemcsak hogy nem tagadja zsarnokságát, hanem büszkén vállalja azt, sőt, kérkedik vele:

„Az orosz népet (*Rosszijszkij narod*) a trónról én lenézem,
És a zsarnoki hatalmat (*vlaszty tyiranszkuju*) szolgálással tetézem.
Lehetek-e én atya egy olyan országban,
Amely engem üldöz, és mindenben ellenem van?
Itteni uralkodásomban abban lelem kedvem,
Hogy az oroszokra száműzetést, büntetést és halált mérek.
A hazafiak itt – a lengyelek lesznek;
Hagyom, hogy teljesen leigázzák az orosz népet.”⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ SZUMAROKOV 1771.

⁶⁶⁶ HAMBURG 2016: 400.

⁶⁶⁷ SZUMAROKOV 1771.

Bár Dmitrij szembefordulása az ortodoxiával, valamint az orosz nép lenézése (amelyek Dmitrij idegen származásából következtek) fontos elemei a „rosszuralkodó-képnek”, mindazonáltal a hangsúly a kegyetlenkedéseken és az igazságtalanságon van, azaz a zsarnok klasszikus ismérvein.

„DMITRIJ

A cár színe előtt az igazságosság néma kell hogy legyen.

Nem az igazságosság – én vagyok a cár, a törvény pedig a monarcha hatalma (*monarsa vlaszty*).

Annak, hogy mit ír elő a törvény, a cári szenvedély a megmondója (*carszka sztraszty*).”⁶⁶⁸

Éppen emiatt, a nép sanyargatásából fakadóan vetődik fel a drámában az uralkodáshoz való jogcím kérdése: mozgolódás támad ugyanis Dmitrij ellen Moszkvában, amiről az őrség parancsnoka jelentést tesz, Dmitrij pedig megkérdezi tőle az elégedetlenség okát.

„PARANCSNOK

Nem merem, uralkodó, azt pontosan megismételni.

DMITRIJ

Tudasd! Az oroszokat (*rosszov*) én le tudom csillapítani.

PARANCSNOK

Azt, hogy nem a cár fia vagy, akinek mutatod magad,

Hogy nem hazugság, hogy ő Uglicsban meghalt.

A nép körében téged Otrepjevnek hívnak,

A történetedről így nyilatkoznak:

Hogy te a szerzetesi közösségből elszöktél,

És magadnak Lengyelországban menedéket szereztél,

És ott becsaptad mind apósodat, mind menyasszonyodat,

Csalárdsággal nyerted el helyét a cári trónusnak;

Hogy a lengyelek által e trón teljesen meginog,

És a nyugati egyház törvényét meghonosítod;

Hogy te az istentelenségnek és az arcátlanságnak vagy a szorgalmazója,

Moszkvának, Oroszországnak ellensége, az alattvalóknak sanyargatója (*poddannih mucsityel*).”⁶⁶⁹

⁶⁶⁸ SZUMAROKOV 1771.

⁶⁶⁹ SZUMAROKOV 1771.

Erre reagál a bölcs tanácsos ekképpen:

„PARMEN

Amikor téged a sors az orosz trónra segített,
Nekünk a cártól elvárt dolgok számítottak a származás helyett.
Ha uralkodásod Oroszországban nem lenne erkölcstelen,
Az, hogy te Dmitrij vagy-e, vagy sem, a nép számára oly mindegy [...]”⁶⁷⁰

Dmitrij kezdi érezni az őt fenyegető veszélyt, és monológba kezd:

„DMITRIJ

Nem áll szilárdan a fejemen a korona,
És közeleg nagyságom végórája.
Minden percben váratlan változások gyötörnek,
Ó, de félelmetesek számomra falai a Kremlnek!...
Fuss, zsarnok (*tyiran*), fuss!... Ki elől futsz?... Magad elől?
Nem látok senki mást magam előtt.
Fuss!... Hová fussak?... A te poklod mindig veled van.
Itt a gyilkos. Fuss!... De én ugyanúgy gyilkos vagyok.
A saját magam árnyékától is megriadok.
Megbosszulom... De kin?... Magamon?... Tán gyűlölöm magamat?
Szeretem magam... Szeretem... Mi végre? Okát nem látom annak.
Minden rám zúdul: rablás, igazságtalan ítélet.
Az összes szörnyű tett egyszerre borít el.
[...]
Még a szegény is megbékél a szegénységével néha,
Bár én itt uralkodom, mégis gyötrődöm naponta.
Tűrj, és vessz el, a trónra az ármány(kodás) juttatott,
Üldöző vagy, és légy üldözött, úgy élsz és halsz mint egy zsarnok (*tyiranom*).”⁶⁷¹

A halicsi fejedelem, Georgij is az „össznépi jót” (*vszsjenarodnoje blazsensztvo*) kéri számon Dmitrijen, amelyet csakis a cár képes megteremteni – Dmitrij származásának kérdése nem lényeges az ő számára sem. Ez azonban hidegen hagyja a közjó iránt érzéketlen cárt, sőt, Dmitrij kijelenti:

⁶⁷⁰ SZUMAROKOV 1771.

⁶⁷¹ SZUMAROKOV 1771.

„A jólét mindig szerfelett káros a népnek:

A cárnak kell gazdagnak lenni, az államnak pedig szegénynek (*goszudarsztvo bedno*).”⁶⁷²

A következő sorok egyértelművé teszik azt, hogy miként viszonyul az autokrata cár a törvényhez, valamint Georgij részéről azt, hogy mi lenne az autokratikus hatalom lényege, mire kellene törekednie a cárnak.

„GEORGIJ

Segítség az erőfeszítésekben a buzgalom és a törvény.

DMITRIJ

Akkor mivégre az autokrácia (*samogyerzsavije*)?

Az uralkodó törvénye (*uzakonyenyija monarshi*) – a cár akarata (*carszkaja volja*).

GEORGIJ

Az autokrácia (*samogyerzsavije*) – Oroszország számára a sors legjobb dolga.

Úgy gondolom, hogy ahol autokrácia nem létezik,

Ott mindenféle becsvágy elbukik;

A főurak az alárendeltre gőgösen tekintenek,

De az alárendelt a gőgösök iránt haraggal viseltetnek.

Nem a haza fia – gonosztevője a hazának az,

Aki a trónon ülve az alattvalókból akar kreálni bírakat.

Az ilyen kormányzat teljesen új Oroszországnak,

Hacsak nincs benne monarcha, a hatalom – nehéz bilincsként hat.

Szerencsétlen az az ország, hol főurak sokasága kormányoz:

Ott hallgat az igazság, és a hazugság van hatalmon.

Szerencsés számunkra a monarchikus hatalom léte (*monarseszka gyerzsava*),

Amikor nem terhes a népnek a cár dicsősége.

És ha így fogsz uralkodni Moszkva felett,

Oroszország számára trónod és korszakod áldott lesz.”⁶⁷³

Bármennyire is visszaköszönnek a műben a moszkvai korszak hatalmi ideológiájának elemei (leszámítva persze a közjó elvét, amely akkoriban hiányzott!), az alábbiakban kifejtett nézet – éppen a közjó okán – már nem fért bele a felvilágosodás gondolkodásába: nevezetesen a moszkvai ideológia azon kliséje,

⁶⁷² SZUMAROKOV 1771.

⁶⁷³ SZUMAROKOV 1771.

hogya a cár az országának (még ha névlegesen is) univerzális tulajdonosa. Dmitrij ugyanis éppen ezt fejti ki a halicsi fejedelemnek, Georgijnak:

„DMITRIJ

Nektek nincsenek birtokaitok és tulajdonotok.

Te fejedelem vagy, halicsi fejedelem és Konstantin leszármazottja,

De előtttem árnyék vagy, és a póknak hálója.

Minden az istené és az enyém!⁶⁷⁴

GEORGIJ

Akkor talán én sem vagyok a magamé?

DMITRIJ

Te is a cáré és a mennyeké vagy!

De minthogy az enyém vagy, magadat sajátodnak ne tartsd!

[...]

GEORGIJ

De Isten a szabadságot adta utolsó ajándékaként,⁶⁷⁵

Miként lehetséges akkor, hogy ezt az uralkodók elvették?

Hatalmukban áll megváltoztatni a törvényeket,

De vajon hatalmuk az igazságtalanságot mentesítheti-e?”⁶⁷⁶

Moszkva népe végül fellázad Dmitrij ellen, akinek nem marad más választása, mint az, hogy egy tőrrel öngyilkosságot kövessen el.

„Menjen hát a lelkem a pokolba, és legyen örökké szolga,

Ah, még ha velem együtt az univerzum is elpusztulna!”⁶⁷⁷

Szumarokov ezen drámája azért is különleges, mert az első olyan színmű, amelyben megjelenik a zsarnokölés gondolata,⁶⁷⁸ még ha azt maga az álcár követi is el öngyilkosság formájában, mivel nem lát más kiutat. A történelmi témájú drámáknak szinte elkerülhetetlenül aktuálpolitikai áthallásuk van, és igencsak ez volt

⁶⁷⁴ Ezt az elvet a 16–17. században több nyugati utazó is megemlítette, sőt, a 17. században már szólásként is létezett: „Minden az Istené és az uralkodóé.”

⁶⁷⁵ A szabadság Isten ajándékaként való felfogása alapvető lesz a dekabristáknál.

⁶⁷⁶ SZUMAROKOV 1771.

⁶⁷⁷ SZUMAROKOV 1771.

⁶⁷⁸ MOSZKVICSEVA 1986: 55.

a helyzet Szumarokov Ál-Dmitrije esetében is.⁶⁷⁹ Szumarokov drámájának témája meglehetősen lehetett 8 évvel azután, hogy Katalin puccsal került hatalomra:⁶⁸⁰ aki – amint láthattuk – sem vérségi jogon, sem egy korábbi uralkodó kijelölése folytán nem tarthatott igényt a trónra. Ráadásul a 18. század bővelkedett álcárokból is, és nem sokkal a dráma bemutatása után, 1773-ban jelent meg közülük a leghíresebb, Pugacsov, aki – mint említettem – Katalin egykori férjének, III. Péternek adta ki magát. Ugyanakkor fontos, hogy Szumarokovnál a *defectus tituli* már nem határozta meg az uralkodás mikéntjét, mint korábban a moszkvai korszakban, amikor a nem Isten által kijelölt, azaz a nem vérségi jogon regnáló cárok uralma eleve nem lehetett jó, mégpedig az isteni kiválasztottság (azaz a jogcím) hiányából kifolyólag. Szumarokovnál ezt nemcsak maga a dráma szövege támasztja alá, Parmen lakonikus megfogalmazásában – „[n]ekünk a cártól elvárt dolgok számítottak a származás helyett” –, hanem Szumarokovnak a drámához készített történeti feljegyzései is: Dmitrij azért bukott el, jegyzi meg Szumarokov, „mert rossz cár volt, nem pedig kétes származása miatt”.⁶⁸¹

A korszak másik, számunkra fontos drámája már Katalin uralkodásának második feléből származik, és annak a Nyikolaj Petrovics Nyikoljevnek (1758–1815) az alkotása, akit rokona, az orosz felvilágosodás egyik meghatározó alakja, Jekatyerina Romanovna Daskova (1743–1810)⁶⁸² vett szárnyai alá, már ötéves korában. Nyikoljev (1793-tól az Akadémia tagja) *Szorena és Zamir* (1784) című írása – a darabot 1785-ben mutatták be, 1787-ben pedig nyomtatásban is megjelent – Voltaire *Alzira* című művének orosz adaptációjaként a Kijevi Rusz idejébe visz vissza, egy bizonyos Msztyiszlavhoz, aki a kunok ellen harcolt, de akinek pontos uralkodását nem adja meg a szerző. Kiletét így nem tudjuk pontosan megállapítani, ugyanis a korszakban több Msztyiszlav nevű fejedelem volt, közülük ketten is harcoltak a kunok ellen – Msztyiszlavot azonban anakronisztikusan nem fejedelemként, hanem cárként említi Nyikoljev.

A mű cselekménye szerint Msztyiszlav legyőzi a kun vezért, Zamirt, és fogságba ejti, amit azonban eltitkol Zamir szintén fogságba esett felesége, Szorena elől, és a férj halálhírét kelti. Msztyiszlavot ugyanis elvakítja Szorena szépsége és az iránta való féktelen vonzódása, akit meg akar szerezni magának, olyannyira, hogy még cárnévá is tenné. Szorena természetesen hűséges, és ellenáll, nem hisz férje halálhírében, ami

⁶⁷⁹ AVKHMIVICH 2017: 72.

⁶⁸⁰ AVKHMIVICH 2017: 36.

⁶⁸¹ AVKHMIVICH 2017: 36.

⁶⁸² Daskova személyének jelentőségét lásd később, a Scserebatovról írt fejezetben.

megalapozottnak bizonyul. Msztyiszlav idővel belátja erkölcsi tévedését, és igyekszik azt jóvátenni, Szorena azonban elhatározza, hogy megöli a zsarnokot, de tévedés folytán mégsem őt, hanem saját férjét, Zamirt sebzi halálra, ezért haldokló férjét látván öngyilkosságot követ el. A mű végén Msztyiszlav teljesen összeomlik tettei nem várt következményeitől, kéri Istent, hogy büntesse meg őt. Ezt megelőzően azonban, mielőtt még Zamir eltávozna az élők sorából, a kun vezér Msztyiszlav gondoskodására bízza a kunokat: „Légy a kunoknak atyja, én rád bízom őket, / Légy nekik egy másik Zamir... bocsánat... végéhez ért az életem.”

A dráma fő mondanivalója az, hogy az uralkodót nem irányíthatják a szenvedélyei, az ilyen uralkodó leggyakoribb megnevezése a műben a *tyiran*, de előfordul a *mucsityel'* is, továbbá nem egy alkalommal használja a szerző magát a *tyiransztvo* szót. Jellemző az egész dráma üzenetére, szóhasználatára a következő két részlet, amelyet Msztyiszlav mond tanácsosának, Premiszlnek (ez beszélő név: „Megfontoltként” lehetne fordítani magyarra), majd Premiszl neki.

Ebben a drámában, mint ahogy Szumarokovében is, alapvető szerepet játszik tehát a tanácsadás kérdése.

„MSZTYISZLAV

A szenvedély harcol mindennel: az ésszel, a kötelességgel, a becsülettel,

És mindent legyőzve csak ő uralkodik egyedül,

Beférkőzik a szívbe és a gondolatokba is beleül.

Tudom, hogy Szorenát megsértem,

Hogy szenvedélyemmel a szívét megmételtezem.

Hogy ő engem gonosztevőnek (*zlogyej*), sanyargatónak (*mucsityel'*), zsarnoknak (*tyiran*) tart,

Aki kiirtja az ő hatalma alatt álló polgárokat.”⁶⁸³

Premiszl a mű vége felé mintegy összefoglaló jelleggel határozza meg a jó és a rossz uralkodó kritériumait, aminek érdekessége, hogy az előbbi kulcselemévé lépett elő – a Nagy Péter idejéből eredeztethető, de amint láttuk, Katalin trónra lépési manifestumában is megjelenő elv – az „állam egysége”.

„PREMISZL

A cárok politikája (*polityika carej*) nem az álnokság törvényét (*zakon kovarsztva*) jelenti,

Hanem az erényekben (*dobrogyetyeli*) és az állam egységében (*celosztj goszudarsztva*) merül ki.

⁶⁸³ NYIKOLJEV 1785.

A világot be lehet csapni, de Istent sohasem,
A gonoszság (*zlogyjesztvo*) az ő színe előtt gonoszság marad örökre.”⁶⁸⁴

Nyikoljev tehát, csakúgy, mint Szumarokov, nem kérdőjelezte meg magát az autokráciát,⁶⁸⁵ a korlátlan hatalom, amennyiben érényes, és az állam egységét tartja szem előtt, ideális kormányzati forma. A darab érdekessége, hogy 1785-ben Moszkva főkörmányzója mégis azzal fordult Katalinhoz, hogy tiltsa be a drámát, a „cárt” (Msztyiszlavot) kritizáló éles hangvétele, valamint a zsarnokölés elvének igazolása miatt.⁶⁸⁶ Katalin azonban elhárította ezt azzal az indoklással, hogy a közönség kedvezően fogadta a darabot, annak üzenete pedig nem vonatkozik rá, hiszen ebben az uralkodó önkénye jelenik meg, „míg ti Katalint – így a cárnő – Anyátoknak nevezitek”,⁶⁸⁷ utalva ezzel az általa viselt (1767) „Haza Anyja” (*Maty Otyecsesztva*) címre. Bár egyértelmű, hogy Katalin ezt a megjegyzést a nyilvánosságnak szánta, mégis jól jelzi, hogy a színházat ő is a közvélemény formálása eszközének tekintette, és nem teljesen passzív társadalomban gondolkodott – az is egyértelmű azonban, hogy a kereteket, azaz hogy meddig terjedhet a politikai nézetek terén a kritika, mint „gondoskodó anya” ő jelölte ki.⁶⁸⁸ Ez a kettősség jellemezte uralkodása idején a publicisztikai irodalom területét is.⁶⁸⁹

Mindkét említett szerző drámaiban az tükröződik, hogy a zsarnokság „egyetlenegy személy szeszélyéből ered, és ennél fogva strukturális változás nélkül orvosolható”.⁶⁹⁰ Üzenetük így a közönség felé a következő volt: „Az egyén által elkövetett visszaélést céltáblává lehetett tenni, de nem magát az intézményt, amely azt lehetővé tette.”⁶⁹¹

Mégsem ez volt azonban az egyedüli álláspont a Katalin-kori drámákban, aminek bizonyítéka a dramaturg és költő, Jakov Boriszovics Knyazsnyin (1742–1791) *A novgorodi Vagyim* című kései (1789) tragédiája. Knyazsnyin kalandos életpályáját futott be. Ennek kezdetén lenyűgözte Katalint egy színművével (1767), viszont később hivatali pénzügyi visszaélés vádjával kötél általi halálra ítélték 1773-ban, azonban az ítéletet befolyásos közbenjárói hatására nemesi és szolgálati rangjától való megfosztásra változtatták. 1777-ben kegyelemben részesült, amelynek révén

⁶⁸⁴ NYIKOLJEV 1785.

⁶⁸⁵ MOSZKVICSEVA 1986: 56.

⁶⁸⁶ LEVITT 2011: 118.

⁶⁸⁷ LEVITT 2011: 118.

⁶⁸⁸ LEVITT 2011: 119.

⁶⁸⁹ HAMBURG 2016: 374–375.

⁶⁹⁰ WIRTSCHAFTER 2003: 154. (Kiemelés: S. E.)

⁶⁹¹ WIRTSCHAFTER 2003: 154.

az említett rangokat is visszakapta, sőt, 1783-ban a szentpétervári Akadémia tagjai sorába választotta, és közreműködött az *Orosz akadémiai szótár* munkálataiban is. Katalin kegye később odáig terjedt, hogy miután Knyazsnyin átnyújtotta neki összegyűjtött műveit, a cárnő saját költségén adta ki azokat 1787-ben!⁶⁹²

Knyazsnyin *A novgorodi Vagyim* című színművének előzményéül az a darab szolgált, amelyet maga Katalin írt, mégpedig *Rurik életéből* (1786) címmel, és amelynek cselekménye közvetve kapcsolódik a zsarnokság témájához. A dráma ugyanis a Rusz kezdetéhez nyúlt vissza, középpontjában a novgorodi Vagyim és a Novgorodba uralkodónak behívott Rurik alakja állt. Vagyimot ugyan nem említi az őskronika, a *Régmúlt idők elbeszélése*, és azt sem, hogy bármilyen konfliktus lett volna Rurik és a novgorodiak közt, viszont a 16. századi ún. *Nyikon-krónika*ban szerepel egy olyan bejegyzés, hogy miután Rurik testvérei halála után egyedül kezdett uralkodni Novgorodban, ellentétbe került az ottani lakosokkal kormányzása miatt, és egy lázadás után megölte Bátor Vagyimot, valamint más tanácsosokat.⁶⁹³

Katalin verziójának végkifejlete azonban eltért a krónikában írottaktól: nála ugyanis Rurik, értékelve Vagyim bátorságát, megkegyelmezett az ellene lázadónak, azért, hogy ezt a tulajdonságát majd az állam javára kamatoztathassa.⁶⁹⁴ Ezután Vagyim térdre ereszkedett az uralkodó előtt, és kijelentette: „Örökké a te hű alattvalód vagyok.”⁶⁹⁵ Egy kortárs kritika azt írta a darabról, hogy ebben Katalin „a monarchia történelmi szükségszerűségét igyekezett igazolni Oroszországban”, amit azáltal erősített meg, hogy „bizonyította az orosz nép ősidők óta létező, veleszületett alázatosságát és engedelmességét monarchája iránt”.⁶⁹⁶ A novgorodi Vagyim alakja azért fontos, mert itt lépett be először az orosz irodalom történetébe, hogy aztán kalandos pályát fusson be.⁶⁹⁷

Másként dolgozta fel a krónikában szereplő történetet ugyanis Knyazsnyin, akinél a zsarnokság témája állt a középpontban, és a cselekményt (mint Nyikoljevnel is) szerelmi történet színezi, azáltal, hogy Rurik és Vagyim lánya szerelmesek egymásba.⁶⁹⁸ Knyazsnyin a drámában azonban már magát a monarchia intézményét kérdőjelezte meg.⁶⁹⁹ Számára ugyanis a szabadság és az autokrácia összeegyeztethetetlen volt.⁷⁰⁰

⁶⁹² WEEDA 2009: 236.

⁶⁹³ WEEDA 2009: 230–231.

⁶⁹⁴ BOROVSKY 1999: 69.

⁶⁹⁵ BOROVSKY 1999: 69.

⁶⁹⁶ BOROVSKY 1999: 69.

⁶⁹⁷ BOROVSKY 1999: 69.

⁶⁹⁸ MOSZKVICSEVA 1986: 56.

⁶⁹⁹ AVKHMIVICH 2017: 72.

⁷⁰⁰ MOSZKVICSEVA 1986: 56.

Vagyim végül öngyilkosságot követ el, mert nem tudja visszaállítani a novgorodiak régi szabadságát: inkább a halált választja, mint hogy szabadság nélkül éljen.⁷⁰¹ A *szin otjecsesztva* (hazafi) kifejezést Knyazsnyin nem úgy használta, ahogy azt a korabeli konvenció megkövetelte, azaz hogy a hazafi érénye az uralkodói politika támogatása, a neki való engedelmesség jegyében – Knyazsnyin hőse ugyanis hazafiként kész szembeszállni az uralkodóval is, ha ő a köz és a szabadság elnyomója.⁷⁰² Ezt a következő, Vagyimtól származó részlet foglalja össze lakonikusan:

„Az autokrácia (*szamogyerzsavije*) mindenütt bajok okozója,
Még a legtisztább érénynek (*dobrogyetyel'*) is megrontója.
És szabaddá téve minden utat a szeszélyeknek
Szabadságot ad a cároknak arra, hogy zsarnokká legyenek (*tyiranami carjam*).
Nézzétek csak meg az uralkodókat a különböző országokban és korokban,
Hatalmuk az istenektől (*vlaszty ot Bogov*), gyengeségük viszont emberi mivoltukban van.”⁷⁰³

Ugyanakkor, amint arra Ed Weeda rámutat, megjelenik a műben egy olyan elem az uralkodással kapcsolatban, amely a hatalomgyakorlás sajátos orosz értelmezésére világít rá. Nevezetesen, hogy a hatalom „olyan teher, amelyet jobb elkerülni – kivéve annak, akit Isten választott ki arra, hogy szenvedjen”, következésképp a hatalom gyakorlója áldozatot hoz.⁷⁰⁴ A mű végén ugyanis Rurik maga is szerencsétlennek érzi magát a körülmények hatására:

„Szenvedésemben én kell hogy áldozata legyek (*zsertvoj bity*) ennek az országnak,
Kötelességem betartását nyögöm,
Azért, hogy szolga legyek, kell uralkodónak lennem?”⁷⁰⁵

⁷⁰¹ WEEDA 2009: 239.

⁷⁰² WEEDA 2009: 237. Lásd a bevezetésben írottakat arról, hogy egy-egy terminus konkrét jelentése más volt az egyes szerzőknél.

⁷⁰³ Idézi MOSZKVICSEVA 1986: 56.

⁷⁰⁴ BAEHR 1991: 28. Ez más korabeli forrásokban is megjelenik, így például igen jól tetten érhető, amint látni fogjuk, Fonvizinnél. Ugyanakkor Weeda rámutat, hogy I. Pál 1796-os trónra lépési manifesztuma is említi, amikor „Isten által adott teherként” szól a trón elnyeréséről. WEEDA 2009: 239 (23. l.). Továbbá erre utal a következő orosz szállóige is, amelynek forrása Puskin *Borisz Godunov* című drámája: „Óh, mily nehéz vagy te, Monomah sapkája!” (Azaz: nehéz dolog a hatalom/az uralkodás.)

⁷⁰⁵ Idézi WEEDA 2009: 239 (23. l.).

Már folytak a darab próbái Szentpétervárott, mégpedig nem is a nyilvános, hanem az udvari színházban, ami azt jelezte, hogy Knyazsnyinnak bizonyosan nem volt felforgató szándéka a művel, mégis úgy döntött, hogy inkább leveszi a színpadról.⁷⁰⁶ Bár Knyazsnyin 1791-ben bekövetkezett halála után 1793-ben publikálták a darabot, Katalin megtiltotta a forgalmazását, a kinyomtatott példányokat pedig elégették!⁷⁰⁷ Knyazsnyin döntését, mint ahogy Katalinét is, a francia forradalom kitörése, illetve radikalizálódása váltotta ki.

A történészek értékelése nem egyöntetű abban a kérdésben, hogy Katalin már vajon a forradalom kezdetétől mély ellenszenvvel viszonyult-e az eseményekhez,⁷⁰⁸ vagy csak a király elfogása és letartóztatása (1791) után változott meg a véleménye.⁷⁰⁹ Ragyiscsev letartóztatása és száműzetése (1790) az előbbi álláspontot látszik erősíteni.⁷¹⁰ Az utóbbi értelmezést támasztja alá viszont az, hogy az eseményekről tudósító hírek 1789 után egy ideig szabadon megjelenhettek Oroszországban, sőt, az orosz követet is csak az 1792-es év elején rendelte vissza Párizsból.⁷¹¹

A szabadkőműves Novikov letartóztatása (1792 áprilisában), majd mondvacsinált vádak miatt ítélet nélkül történő bebörtönzése 15 évre azonban már nyilvánvaló fordulópont volt,⁷¹² a király 1793-as kivégzése és a köztársaság kikiáltása pedig értelemszerűen végérvényesen eldöntötte, hogy Katalin miként viszonyult a forradalomhoz. Szigorú cenzúrát vezetett be a Franciaországból származó könyvekre, továbbá a színházban betiltotta a „köztársaság” (*reszpublika*) szót, sőt, megtiltotta magát a köztársaságra utaló ruházat viselését is.⁷¹³ 1794-ben aztán tiltott lett, hogy a francia forradalmat tanítsák az iskolákban, ami innentől fogva bűncselekménynek számított.⁷¹⁴ A politika és a színház kapcsolatát tehát a következőképpen lehet jellemezni: „Az, hogy a színdarabokat a kortárs politika allegóriáiként értelmezték-e, avagy nem, a körülményektől és az udvar hangulatától függött inkább, mint magától a feldolgozott témától.”⁷¹⁵ Szumarokov Ál-Dmitrijének valamint Knyazsnyin művének eltérő fogadtatása Katalin részéről jól példázza e megállapítás relevanciáját.

⁷⁰⁶ WEEDA 2009: 236–237.

⁷⁰⁷ BOROVSKY 1999: 69–70.

⁷⁰⁸ BERGMAN 2019: 10.

⁷⁰⁹ FILIPPOV 2021: 25–27.

⁷¹⁰ LEVITT 2011: 119.

⁷¹¹ FILIPPOV 2021: 25–26.

⁷¹² FILIPPOV 2021: 27.

⁷¹³ RABOW-EDLING 2006: 6.

⁷¹⁴ BERGMAN 2019: 9.

⁷¹⁵ KAHN et al. 2018: 235.

Oroszországban a neoklasszikus tragédia korszaka, amelynek modelljéül és részben témaválasztását tekintve is a francia irodalom szolgált, az 1760-as évektől az 1820-as évekig tartott: a kor drámái a kurrens európai témák mellett az orosz történelemből merítették nyersanyagot.⁷¹⁶ A cselekmények fő szervező-elvei a politikai és családi intrikák, konfliktusok, amelyek során „az egyes karakterek az ország és az uralkodó közti lojalitás”, valamint „az egyéni szenvedélyek” (*sztrasztyi*) szorításában örlődnek, és a „személyes és politikai erény (*dobrogyetyel'*)” összebékítésén fáradoznak”.⁷¹⁷ A színművek üzenete kapcsán Elise Wirtschafter a következő konklúziót tette: „Az orosz színdarabok azt feltételezték, hogy az egyén – aki morális, nem pedig jogi vagy politikai alapon értelmezett személy – volt kulcsa a *társadalmi* haladáshoz.”⁷¹⁸ Nemcsak a drámák üzenetéről és a zsarnokság ezekben való értelmezéséről mondható el az, hogy az egyéni „morális erény több volt, mint retorikai fogás”: az uralkodó erényes viselkedése ugyanis maga volt „a megoldás” a problémákra.⁷¹⁹ E megállapítás általában véve igaz a szűkebb értelemben vett politikai gondolkodás műfajába tartozó művekre is, ahogy azt Fonvizin írása kapcsán részletesen láthatjuk a következő fejezetben.

A JÓ ÉS A ROSSZ URALKODÓ KÉPE
DENISZ IVANOVICS FONVIZIN
„ÉRTEKEZÉS A MEGVÁLTOZTATHATATLAN ÁLLAMI
TÖRVÉNYEKRŐL” CÍMŰ MŰVÉBEN (1783):
AVAGY A FELVILÁGOSODÁS ÉS A MOSZKVAI KORSZAK
HATALOMFELFOGÁSÁNAK SZIMBIÓZISA

A mű keletkezési körülményei és utóélete

*Az Értékezés a megváltoztathatatlan állami törvényekről*⁷²⁰ című írást méltán tartják úgy számon mint a „18. századi orosz politikai gondolkodás egyik leglényegesebb

⁷¹⁶ KAHN et al. 2018: 234.

⁷¹⁷ KAHN et al. 2018: 234.

⁷¹⁸ WIRTSCHAFTER 2007: 380.

⁷¹⁹ WIRTSCHAFTER 2007: 380.

⁷²⁰ Az írás nem ismeretlen a magyar szakirodalomban. Niederhauser Emil jóvoltából ismerhette meg a hazai olvasóközönség, aki *Az orosz felvilágosodás* (Budapest, 1966) című antológiájában adta közre egyes részeit.

dokumentumát”.⁷²¹ Ennek ellenére a mű részletekbe menő elemzésére legjobb tudomásom szerint eddig senki nem vállalkozott.⁷²² A Nagy Katalin korát tárgyaló szerzők persze említést tesznek róla mint olyan írásról, amely egy igen szűk létszámú, ámde annál befolyásosabb nemesi kör politikai hitvallását tükrözi – ez a kör a birodalom politikai berendezkedését kívánta megreformálni oly módon, hogy a trónörökös, a későbbi I. Pált megnyeri tervének.⁷²³ A szerzők futólag kitérnek a műben szereplő azon eszmékre, amelyek a nyugati politikai gondolkodás egyes elemeinek átvételét bizonyítják, megemlítve Rousseau és Montesquieu nevét. Igen ritkán tapasztalhatjuk azonban azt, hogy e két szerző közvetlen hatását párhuzamos szöveggözlésekkel bizonyítanák,⁷²⁴ és csak elvétve történik említés arról, hogy a nyugati eszmék milyen adaptáción mentek át az orosz környezetben.⁷²⁵ Végezetül pedig egyáltalán nem tárgyalják azt a kérdést, hogy a korábbi orosz hatalmi ideológia alapvető premisszái mennyire vannak jelen az írásban, tehát elsikkad a kontinuitás problematikája.⁷²⁶ Pedig, amint azt remélhetőleg sikerül bizonyítani, az orosz felvilágosodás és a 18. századi orosz politikai gondolkodás e jeles művének értelmezésében a moszkvai hatalomfelfogás egyes elemeinek kontinuitása ugyanolyan fontos, mint amilyen fontosak a felvilágosodás eszméi.

Az Értekezés a megváltoztathatatlan állami törvényekről című mű Denisz Ivanovics Fonvizin (1744–1792) nevével forrt össze, és annak a nemesi körnek a szellemi terméke volt, amelyet David L. Ransel a „Panyin-párt” kifejezéssel illetett,⁷²⁷ mivel tagjai a Panyin testvérek, Nyikita és Péter Panyin gróf, valamint maga Fonvizin volt. Fonvizin jó módú nemesi családból származott, jól tudott latinul, és kitűnően beszélt franciául és németül, mindhárom nyelvről fordított műveket oroszra. 1762–1783 közt a Külügyi Kollégiumban szolgált, mégpedig igen fontos pozícióban: a külügyek irányítójának titkára volt, ezt a pozíciót pedig 1769–1783 közt Nyikita Panyin töltötte be.⁷²⁸ Fonvizin Franciaországban is járt mint követ (1778), ahol találkozott Voltaire-rel, Rousseau-val való

⁷²¹ WALICKI 1980: 33.

⁷²² Angolul az írás eszmeiségének jó kritikai összefoglalását lásd HAMBURG 2016: 415–420.

⁷²³ MEDUSEVSKIJ 1998: 305–306.

⁷²⁴ Részletesen lásd SASHALMI 2001: 151–153.

⁷²⁵ Felvetésszerűen ugyan, de érinti ezeket a kérdéseket Zlatopolszkaja. ZLATOPOLSKAJA 1999: 58–60.

⁷²⁶ SASHALMI 2001: 144–150.

⁷²⁷ RANSEL 1975.

⁷²⁸ HAMBURG 2016: 390.

találkozását pedig a nagy francia gondolkodó hirtelen halála hiúsította meg. Fonvizin a Katalin-kor ünnevelt drámaírója volt mindaddig, amíg az *Értekezés* egy példánya Katalin kezébe nem jutott.

Az iménti megfogalmazás, miszerint az *Értekezés* Fonvizin nevével forrt össze, utal a szerzőség problematikájára, amelynek apró részleteibe azonban ehelyütt nem kívánok belebocsátkozni. A kérdés összefoglalásaként a következőket szükséges megemlíteni. Megalapozottnak tartom Walter J. Gleason azon megállapítását, hogy Fonvizin írta a művet „szó szerinti értelemben, Nyikita Panyin *szellemi útmutatása* szerint, adaptálva a tőle tanult politikai leckéket azokhoz a politikai és erkölcsi dolgokhoz, amelyek az ő sajátjai voltak”.⁷²⁹ Mindenesetre a végső változat közvetlenül Nyikita Panyin halála után készült el.⁷³⁰ Az *Értekezés* egyfajta summázata volt a „Panyin-párt” uralkodásra vonatkozó alapelveinek, amelyek gyakorlatba történő átültetését a későbbi uralkodótól, a trónörökös Páltól várták,⁷³¹ a szóban forgó írás bevezetéseként szolgált ahhoz a tervezethez, amely a fundamentális törvényeket tartalmazta.⁷³² Az *Értekezés* radikális jellegét mutatja, hogy 1905-ig nem jelenhetett meg Oroszországban nyomtatásban, bár Herzen 1861-ben kiadta Nagy-Britanniában.⁷³³ Mindazonáltal nem maradt ismeretlen és hatástalan Oroszországban, mivel „szamizdat” formában terjesztették. Egy ilyen jutott el aztán Katalinhoz, aki így reagált az írásban foglaltakra: „Szegény fejem! Most még Fonvizin úr is meg akar tanítani engem arra, hogyan kormányozzak.”⁷³⁴ Fonvizin az írás miatt kegyvesztetté vált, műveit haláláig már nem adták ki.

Az *Értekezés* további sorsára nézve fontos, hogy Fonvizin dekabrista rokona átadta a mű egy példányát Muravjovnak, az Északi Társaság vezetőjének, aki „politikai pamfletté dolgozta át”.⁷³⁵ Ugyancsak érdemes megemlítenünk, hogy

⁷²⁹ GLEASON 1981: 187; lásd még SZAFONOV 1974: 275–280.

⁷³⁰ SZAFONOV 1974: 275.

⁷³¹ Pál tutora Nyikita Panyin volt, aki egészen 1783-ban bekövetkezett haláláig nagy hatást gyakorolt Pálra. Ismert azonban, hogy Pál uralkodóként egyáltalán nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

⁷³² Mivel az *Értekezés* az, ami releváns a „rossz uralkodó” és a zsarnok problematika szempontjából, másfelől a fundamentális törvények tervezete a konkrétumok vonatkozásában meglehetősen vitatott a szakirodalomban, ez utóbbi kérdést nem kívánom tárgyalni. Erről legújabban lásd HAMBURG 2016: 456–464.

⁷³³ WALICKI 1980: 33–34. Ennek részleteit lásd PLOTNYIKOV 2000: 76.

⁷³⁴ WALICKI 1980: 34.

⁷³⁵ WALICKI 1980: 34. Walicki ugyan nem nevesíti, hogy mi volt ez a pamflet, de feltételezhetően a *Kíváncsiskodó beszélgetés* című, káté formájában írt forrásról van szó. E pamfletet részletesen lásd később.

Péter Panyin fia annak az összeesküvésnek lett az egyik vezetője, amelynek eredménye 1801-ben I. Pál meggyilkolása volt⁷³⁶ – az *Értekezés*ben ugyanis megjelenik az a gondolat, hogy a zsarnokkal szemben jogos akár az aktív ellenállás is.

Az eddigi elmondottak két fontos dologra világítanak rá. Először is arra, hogy a politikai irodalmat még Nagy Katalin alatt is a titkosság légköre övezte: „Sok fontos dolgot a színpalak mögött vitattak meg, bürokratikus »tervezetek« keretében. A legtöbb általunk ismert szöveget akkoriban csak azok olvasták, akik számára íródtak.”⁷³⁷ A hivatalosan terjesztett politikai publikációk iránt sem mutatkozott azonban erős érdeklődés: jól példázza ezt Nagy Katalin *Utasítás* (1767) című műve, amely ugyan a legismertebb volt ebben a műfajban, mégis 1818-ig papírzúzaléknak árusították ki a megmaradt példányokat, súlyra mérve azokat.⁷³⁸ Másrészt a „Panyin-párt” története jól példázza, hogy a nemesi reformerek a reformtervezetek megvalósulását az ún. politikai „közvetítő testületek” (rendi gyűlés) hiánya miatt elsősorban az autokrata jóindulatára alapozták: vagy a hatalmon levő uralkodótól várták, vagy éppen az uralkodóváltástól remélték. Ez világosan mutatja a „reformer cárba” vetett hit erősségét.⁷³⁹

Értekezés a megváltoztathatatlan állami törvényekről

„A legfelső hatalmat (*verhovnaja vlaszty*) egyedül az uralkodó alattvalóinak jóléte céljából (*dlja jegynogo blaga poddannih*) bízzák az uralkodóra (*goszudarju*). Ezt az igazságot a zsarnokok (*tyirani*) tudják, a jó uralkodók (*dobrije goszudari*) azonban érzik. Ezen igazság fényétől fölvilágosodott (*proszvescsonnij*) és magasztos lelki tulajdonságokkal megáldott uralkodó (*monarh*), aki korlátlan hatalommal van felruházva (*v nyeogranyicsennuju vlaszty*), és olyannyira tökéletességre törekszik, amennyire egy halandó számára egyáltalán lehetséges, maga is rögtön megérzi, hogy nem az a tökéletesség, ha a hatalom rosszat tesz, és a valódi egyeduralom (*prjamoje szamovlasztyije*) csak akkor éri el igazi fenségét (*velicsesztvo*), amikor maga fosztja meg magát attól a lehetőségtől, hogy valamiféle rosszat cselekedjék. És valóban, a trón minden ragyogása üres pompa, ha az erény nem ül ott együtt az uralkodóval; de olyanakképzelve őt mint akinek értelme és szíve olyannyira kiváló, hogy soha nem térne el

⁷³⁶ SZAFONOV 1974: 280; SAUNDERS 1992: 7–8.

⁷³⁷ DIXON 1999: 199.

⁷³⁸ DIXON 1999: 199.

⁷³⁹ WHITTAKER 1992: 78.

a közjótól (*ot obščego blaga*), és e szabálynak rendelné alá minden szándékát és cselekedetét, ki gondolhatná, hogy ezen alárendelődés által az ő határtalan hatalma (*beszpregyel'naja vlaszty*) korlátozva lenne? Nem, ez egyezik a legfelsőbb lény hatalmának sajátosságával. Isten azért is mindenható, mert nem képes semmi mást tenni, csak jót; azért pedig, hogy ez a lehetetlenség [hogy a jón kívül bármi mást tegyen] az ő tökéletességének végtelen jegye legyen, saját maga számára is megváltoztathatatlan, örök igazságú szabályokat állított fel, amelyekkel az univerzumot kormányozza, és amelyeket maga sem szeghet meg anélkül, hogy ne szűnne meg istennek lenni. Az uralkodó, isten hasonlatossága (*podobije boga*), az ő legfelső hatalmának földi örököse, nem tudja másként kifejezni sem hatalmát, sem méltóságát, mint úgy, hogy államában (*v goszudarsztve szvojom*) a közjón alapuló (*na obščem blage*) megváltoztathatatlan szabályokat állít fel, amelyeket ő maga sem szeghet meg anélkül, hogy megszűnne méltó uralkodó lenni.

Ezen szabályok, vagy pontosabban szólva megváltoztathatatlan állami törvények nélkül (*bez nyepremennih goszudarsztvennih zakonov*) sem az állam helyzete, sem az uralkodó helyzete (*nyi szosztojanyije goszudarsztva nyi szosztojanyije goszudarja*) nem szilárd. Nem lenne olyan támasz, amelyen közös erejük nyugodna. Minden olyan rendelet [ugyanis], amely szándékát tekintve a leghasznosabb, semmiféle alappal nem fog rendelkezni. Ki óvja meg tartósságukat? Ki garantálja, hogy az örökösnek nem tartja úgy kedve az egyik órában, hogy megsemmisítse mindazt, ami az összes korábbi uralkodások folyamán létrejött? Ki garantálja, hogy maga a törvényhozó (*zakonodatyel'*), aki állandóan olyan emberekkel van körülveve, akik eltitkolják előle az igazságot, nem rombolja le azt ma, amit tegnap létrehozott? Ahol azonban valaki szeszélye a legfelsőbb törvény, ott tartós társadalmi kapocs sem létezhet; ott van állam (*goszudarsztvo*), de nincs haza (*nyet otyecsesztva*), vannak alattvalók (*poddannije*), de nincsenek állampolgárok (*nyet grazsdan*), nincs az a politikai test (*nyet polityicseszkogo tyela*), amelynek tagjait (*csleni*) a kölcsönös jogok és kötelességek csomója fűzne egybe. Egyedül a szenvedély válik minden törvény lényegévé, minthogy nem az uralkodó természete alkalmazkodik a törvényekhez, hanem a törvények az ő természetéhez. Mert miféle bizalom, miféle tiszteltet lehet az olyan törvények iránt, amelyek nem rendelkeznek a törvények természetes sajátosságával, azaz hogy összhangban legyenek a köz hasznával (*sz obščuju pol'zoju*)? Ki tudja elrendezni az ügyeit ott, ahol mindenféle igazságos ok nélkül holnapra bűnnek minősül az, ami ma nem tiltott? Ekkor mindenki, alávetve lévén a legerősebbek szeszélyeinek és igazságtalanságának, úgy véli, hogy a maga számára nem kötelező figyelembe venni másokkal szemben azt, amit a többiek nem vesznek figyelembe vele szemben. Ekkor egyfelől a szemtelen tudatlanság bizonyítékokat követel a természeti törvényekre (*na zakoni jesztyesztvennije*), a tapintható igazságokra, és parancs nélkül nem engedelmeskedik azoknak; másfelől az erősebb értelmetlen parancsát szolgálai alázattal hajtják végre. Ekkor aki csak tud, parancsol, de senki nem

kormányoz semmit, minthogy kormányozni a törvényeknek kellene, amelyek semmit nem tőrnek meg maguk felett. Ekkor az alattvalók az uralkodó rabjai, az uralkodó pedig általában az ő méltatlan *kegyencének* (*ljubimcu*) rabja. Azért neveztem méltatlannak, mert a *kegyenc* megnevezés (*nazvanyije ljubimca*) soha nem vonatkozhat arra a méltó férfira, aki hazájának (*otycsesztvu*) igaz szolgálatokat tett, hanem általában az olyan emberé, aki ravaszságának sikere révén magas pozíciókat ért el, az uralkodó kedvében járva. Ebben a züllött állapotban az önkényuralom visszaélései (*zloupotreblenyije szamovlasztija*) a hihetlenségig terjednek, és immár megszűnik minden különbségtétel a közt, ami az államé, illetve az uralkodóé (*mezsdu goszudarsztvennim i goszudarevim*), a közt, ami az uralkodóé, illetve a kegyencé (*mezsdu goszudarevim i ljubimcevim*). Ez utóbbi szeszélyétől függ minden. Mindenki tulajdona és biztonsága meginog [...] A kegyenc bűnei (*poroki ljubimca*) nemcsak hogy szokássá válnak, hanem az egyetlen eszközként szolgálnak a felemelkedéshez [...] Az álnokság (*kovarsztvo*) és a fortély lesz a viselkedés legfőbb szabályozója [...] És mi állíthatja meg a bűnös jellem törekvését, amikor magának az uralkodónak a bálványa (*idol szamogo goszudarja*) az egész világ szeme láttára magában a cári palotákban vonta fel a törvénytelenység és becstelenség zászlaját; amikor szégyentelenül eltelve saját gyönyörével nyíltan gúnyolódik a rokonság szent kötelékein, a becsület szabályain, az emberiség köteletségén, és a törvényhozó szeme előtt merészeli semmibe venni az emberi és az isteni törvényeket (*bozsesztvennije i cselovecseszkije zakoni*) [...] Mindezek után, amit elmondtam és élő példával alátámasztottam, nem látjuk-e világosan, hogy az az uralkodó a legönkényesebb (*goszudar szamovlasztnyejsij*), aki az állami törvények hiányával reméli alátámasztani saját önkényes hatalmát (*szamovlasztija*). Rabja egy vagy több szolgájának, mitől is autokrata (*szamogyerzsec*) akkor? Talán csak nem azért, mert őt magát tartják (*jego szamogo gyerzsat*) szolgátságban méltatlan emberek?⁷⁴⁰ [...] de függetlenül attól, hogy ő maga elutasítja a zsarnokságot (*k tyiransztvu*), kormányzása zsarnoki (*tyiranszkoje*) lesz. A nemzet (*nacija*) attól nem szenved kevésbé, hogy nem maga az uralkodó kezdi vegzálni, hanem ebek harmincadjára az ő kegyeltjeinek adja azt. Az ilyen helyzet sokáig nem is tud fennmaradni. A szívek végső megszakadása közepette minden egyéni érdek, amelyet szétért a despotikus kormányzás léte (*gyeszpotyicseszkogo pravlenija*), rejtetten egyetlen pontba fókuszálódik. Mindenki a túrheterlen rabiga kötelékeinek szét-törésére törekszik. És mi is akkor az állam (*goszudarsztvo*)?

⁷⁴⁰ Itt egy magyarul nagyon nehezen visszaadható szójáték van a *szamogyerzsec* és a *szamogo gyerzsat* (magát tartják) kifejezés közt, a „hatalom” jelentéssel bíró *gyerzsava*, valamint a „tartani” jelentéssel bíró *gyerzsaty* ige áthallása folytán: a *szamogyerzsec*, vagyis az „autokrata” ugyanis azt jelenti, hogy olyan uralkodó, akinek „saját maga által van hatalma”, azaz saját *maga tartja* kezében a hatalmat, amely ezért teljes és korlátlan.

Kolosszus (*kolossz*), amelyet láncok tartottak össze. A láncok elszakadnak, a kolosszus összerogy, és önmaga által semmisül meg. Igen ritka, hogy a despotizmus (*gyeszpotyicsesztvo*), amely általában az anarchiából (*ot anarhii*) keletkezik, nem torkollik ismét anarchiába.

Az ilyen szerencsétlenség elhárítása érdekében az uralkodónak kötelessége tudni teljes pontossággal minden felségjogát (*vszje prava szvojego velicsesztva*), először is azért, hogy azokat az alattvalóival tiszteletben tartassa, másodsor, hogy maga se lépje át azokat a határokat, amelyeket jogai gyanánt a világon a legkorlátlanabb hatalom (*szamogyerzsavnyejsju vlasztijyu*), nevezetesen a józan ész hatalma jelölt ki. Az első igazságossággal, a másodikat jámborsággal éri el az uralkodó. Az igazságosság (*pravota*) és a jámborság (*krotosztjy*) az isteni fény sugara, amely nyilvánvalóvá teszi az emberek számára, hogy az őket kormányzó hatalmat isten hozta létre (*pravjascsjaja imi vlasztjy posztavlena ot boga*), és méltó az ő áhítatos engedelmeségükre: következésképp minden olyan hatalom, amely nem viseli magán az igazságosság és a jámborság isteni tulajdonságait, hanem sérelmeket, erőszakot, zsarnokságot (*tyiransztvo*) szül, az nem istentől való hatalom (*vlasztjy nye ot boga*), hanem olyan emberektől, akiket az idők szerencsétlensége arra kényszerített, hogy az erőszaknak engedve lealacsonyítsák emberi méltóságukat. Ha ebben a végzetes helyzetben a nemzet (*nacija*) megtalálja azokat az eszközöket, amelyek segítenek lerázni bilincseit, ugyanazon a jogon, mint amilyen jogon azokat rárakták, igen okosan teszi, ha lerázza. A dolog itt világos. Vagy jogában áll most visszavenni szabadságát, vagy senkinek nem volt joga ahhoz, hogy elvegye tőle a szabadságot. Ki ne tudná, hogy minden emberi társadalom (*vszje cselovecseszkije obscsesztva*) kölcsönös és önkéntes kötelezettségeken alapul, amelyek ugyanolyan gyorsan semmivé válnak, mint ahogy megszűnik figyelembevételük.

Az uralkodó és az alattvalók közti kötelezettségek ugyanígy önkéntesek, minthogy nem volt még a világon egyetlen nemzet (*nacija*) sem, amelyik erőszakkal kényszerített volna valakit arra, hogy uralkodója legyen; és ha a nemzet tud létezni uralkodó nélkül, viszont nélküle az uralkodó nem tud, akkor nyilvánvaló, hogy a legelső hatalom a nemzet kezében volt, és az uralkodó állítása során nem arról volt szó, hogy mit juttat ő a nemzetnek, hanem arról, hogy milyen hatalommal ruházza fel őt a nemzet. Ugyan lehetséges-e az, hogy a nemzet maga önként állított fel olyan törvényt, amelyik megengedi az uralkodónak, hogy felelősségre vonás nélkül kövessen el igazságtalanságot?

Nem százszor jobb-e számára, ha nincs semmilyen törvénye, mint az, ha olyan törvénye van, amelyik jogot ad az uralkodónak arra, hogy mindenféle erőszakosságot kövessen el? Az uralkodót azért is el kell töltenie mindig ennek a nagy igazságnak, mert ő van az államért, és saját jólétének elválaszthatatlannak kell lennie alattvalóinak boldogságától.

Az uralkodónak az alattvalókhoz való viszonyát vizsgálva elsőként az a kérdés adódik az értelem számára, hogy mi is az uralkodó. Az általa kormányzott társadalom lelke (*dusa*

obszcsesztva). Gyenge a lélek, ha nem képes irányítani a test szeszélyes törekvéseit. Szerencsétlen a test, amelyen meggondolatlan lélek uralkodik, amely vagy teljesen csak érzéseire, valódi kormányosaira hagyatkozik, vagy éppen semmiben nem hisz nekik [...] Az uralkodónak, a politikai test lelkének (*dusa polityicseszkogo tyela*) ugyanilyen a sorsa. Akár kinyitja fülét mindenféle sugalmazásra, akár elhárít attól mindenféle elképzelést, az igazság (*isztyna*) többé már nem világosítja meg (*proszvescsajet*) őt; de ha maga sem ismeri el önmaga felett az igazság legfelsőbb hatalmát, akkor az államhoz (*k goszudarsztvu*) való viszonya alapjaiban rendül meg: különbség támad saját jóléte és az állam jóléte közt (*mezsdü jegó blagom i goszudarsztvennim*); azonnal a gyűlölet vesz erőt rajta; hamarosan maga kezd félni azoktól, akik gyűlölik, és gyűlölni kezdi azokat, akikről ő maga is fél – egyszóval, egész hatalma törvénytelené lesz (*bezzakonnaja*); minthogy nem lehet törvényes az a hatalom, amely magát fölébe helyezi a természetes igazságosság összes törvényének (*vszsjeh zakonov jesztjesztvennogo pravoszugyija*).

Az uralkodó felvilágosodott elméje (*proszvescsonnij um*) kétségkívül a legvilágosabban (*vo vszsjejjasznosztji*) erre a következtetésre vezeti az uralkodót. De a felvilágosult uralkodó mindazonáltal ember is. Emberként születik, emberként hal meg, és élete folyamán mint ember vétkezik: ezért is kell megvizsgálni, hogy mi az emberi felvilágosodás sajátossága (*szvojsztvo cselovecseszkogo proszvescsenyija*). Az ember természetes vadságának ősi állapota és a valódi felvilágosodás közt olyan nagy a távolság, mint a mérhetetlen mélységtől a legmagasabb hegy csúcsa. Ahhoz, hogy a hegyre felérjen, az embernek egy egész életre van szüksége; de ha felérve rá megengedi magának azt, hogy átlépje azt a vonalat, amely elválasztja a hegyet a szakadéktól, immár semmi nem állítja meg bukását (*pagyenyije*), és ismét visszazuhan ősi tudatlanságába. E szörnyű mélység küszöbén áll a felvilágosodott uralkodó. Az örök, akik nem engedik meg bukását, az igazságosság (*pravota*) és a jámborság (*krotosztj*). Abban a pillanatban, amint kiszakítja magát karjaik közül, beteljesedik pusztulása, kihuny az ő lelki szemeinek fénye (*szvet*), és a feneketlen mélység felé zuhanva esztelenül kiáltja az égbe: „Minden az enyém, én vagyok minden, a minden pedig semmiség. [...]

A felvilágosodott uralkodó (*proszvescsonnij goszudar*'), aki tartja magát az igazságossághoz és a jámborsághoz, soha nem kételkedik valódi fenségében, minthogy az igazságosság sajátossága olyan, hogy annak lényegét semmiféle előítélet, sem barátság, sem részrehajlás, sem maga a szájalom nem tudja megingatni. Erős és gyenge, nagy és kicsi, gazdag és szegény, mindannyian ugyanott állnak a sorban – a jó uralkodó (*dobrij goszudar*') mindenkire jó, és minden, ami számára tisztelendő dolog, az nem az egyéni előnyökre, hanem a köz hasznára (*k obszsej pol'ze*) irányul. Szájalmat nem egy kapzsi panaszos személye ébreszt benne, aki becsapja, hanem a szerencsétlenek valódi szegénysége, akiket ő nem lát, és akiknek panaszait gyakran nem engedik színe elé. Minden olyan alkalommal, amikor egy főurat

kegyben részesít, egész népét kell szem előtt tartania. Tudnia kell, hogy állami forrással csak az államnak tett szolgálat jutalmazható (*zaszluga goszudarsztvu*), hogy az állam nem köteles fizetni az uralkodó saját szenvedélyeinek kielégítését, és bármiféle adó, amelyet nem az állam hasznára (*nye ragyi pol'zi goszudarsztva*) hajtanak be, az rablás, lényegét és formáját tekintve egyaránt. Tudnia kell, hogy a nemzet (*nacija*), feláldozván természetes szabadságának egy részét (*csaszty jesztyesztyvennoj vol'nosztyi*), jólétét az ő gondoskodására, igazságosságára, méltóságára bízta; [tudnia kell,] hogy ő felel azok viselkedéséért, akikre a kormányzás kötelezettségét bízta, és következésképp az általuk elkövetett bűnök az ő bűneivé válnak, ha eltűri azokat. Hiábavaló gondolat lenne az uralkodó részéről azzal igazolni magát, hogy ő maga nem bűnös a társadalom (*pered obszcsesztvom*) előtt, és hogy ekképpen a társadalom iránti kötelezettségének teljességgel eleget tesz. Nem, ártatlansága annak az adósságnak a fizetése, amellyel önmagának tartozik: de az államnak attól még adósa (*dolzsnnyikom goszudarsztva*) marad. Kötelessége, hogy feleljen az államnak nemcsak a rosszért, amit tett, hanem a jóért is, amit megtenni elmulasztott [...] Az uralkodó egyetlen percre sem felejtetheti el sem azt, hogy ember, sem azt, hogy uralkodó. Akkor méltó a legbőlcsebb névre [...] Aki viselkedésével felforgatja a közbiztonságot (*obszcsuju bezopasznosztyi*), a törvény teljes szigorának vetetik alá. Aki viselkedésével becsstelenné teszi önmagát, megvetéssel büntetik. Aki nem teljesíti buzgón kötelességét, elveszti posztját. Egyszóval, az igazságot szem előtt tartó uralkodó állandóan javítja a hibákat, félelmetes homlokát (*groznoje cselo*) mutatva feléjük, és megerősíti az erényt (*dobrogyetyel'*), tiszteletet keltve iránta.

Az igazságosság tiszteletet kelt az uralkodó iránt, a jámborság pedig, e kedves jótevője az emberiségnek, szeretetet ébreszt. Folytonosan arra emlékezteti az uralkodót, hogy ember, és emberek felett uralkodik. Az igazságosság nem engedi meg, hogy beférkőzzön a fejébe az a szerencsétlen és ostoba gondolat, hogy isten száz ember számára teremtette az emberek millióit. A jámbor és a gőgös uralkodó közt az a tapintható különbség, hogy az egyiknek belső késztetése van arra, hogy megistenüljön, míg a másiknak arra van késztetése, hogy külsőleg istenítsék; de aki annak érzi szükségét, hogy istenítsék, az láthatóan érzi a lelkében, hogy ember. Ezzel szemben a jámbor uralkodó soha nem magasztalódik fel az emberiség lealacsonyítása révén. Szíve tiszta, lelke igaz, elméje világos. Mindezek a tökéletességek (*szo-verszensztva*) világosan megmutatják neki összes kötelezettségét. Minden órában megerősítik, hogy az uralkodó az állam első szolgája (*goszudar jesztyi pervij szluzsityel' goszudarsztva*); hogy privilégiumait azért szélesítette ki a nemzet, hogy olyan helyzetben legyen, amelyben több jót tud tenni, mint bárki más; hogy a rábízott közhatalom erejével méltóságokat és privilégiumokat adományozhasson magánembereknek, de a nemzetnek semmit nem adományozhat, minthogy a nemzet adta neki mindazt, amivel ő rendelkezik; hogy saját jólétének érdekében el kell kerülnie a rosszat tevés hatalmát, és következésképp azt, hogy

despotizmust (*gyeszpotyizma*) óhajtani nem más, mint azt óhajtani, hogy olyan állapotban találja magát, amelyben e pusztító hatalmat gyakorolhatja. Bosszantó lehet-e az uralkodó számára az, hogy nem lehetséges rosszat tennie? Ha bosszantó lehet, akkor talán azért van így, mert a rossz embernek mindig bosszantó az, ha nem tehet rosszat. A despota joga (*pravo gyeszpoty*) az *erősebb joga*: de a rabló is ugyanezt a jogot követeli magának.⁷⁴¹ És ki nem látja, hogy ezt a mondást, az erősebb joga, csak nevetségességből találták ki. A józan észben (*v zdravom razume*) ez a két szó soha nem fordul elő együtt. Az erő kényszerít, a jog azonban kötelez. Miféle jog az, amelynek nem kötelességből, hanem kényszerből engedelmeskednek, és amelynek abban a pillanatban eltűnik az ereje, mihelyst egy nagyobb erő elkergeti pozíciójából? Mélyedjünk bele részletesebben e vélt jog lényegébe. Azért, mert nekem nincs erőm valakinek ellenszegülni, következik-e ebből az, hogy morálisan köteles lennék elismerni az ő akaratát viselkedésem szabályozójaként? Az igazi jog az, amit az ész jónak ismer el, és ami következésképp valamiféle olyan belső érzést vált ki [bennünk], amely önkéntes engedelmes-ségre kötelez bennünket. Ellenkező esetben az engedelmesség már nem kötelezettség lesz, hanem kényszer. Ahol nincs kötelezettség, ott jog sincs. Magának istennek sincs a legkisebb joga sem arra, hogy engedelmeskedjünk neki egyedül azon minőségéből kifolyólag, hogy mindenható lény. Képzeljünk el egy mindenható lényt, aki nemcsak mindenre rákényszeríthet bennünket, hanem teljesen el is pusztíthat minket, aki szerencsétlenné akarna tenni minket, vagy legalábbis egyáltalán nem akarna törődni a javunkkal (*o nasem blage*), akkor éreznénk-e mi a lelkünkben azt a kötelezettséget, hogy engedelmeskedjünk ennek a felsőbb akaratnak, amely a romlásba visz, vagy megvet bennünket? Kényszerből engednénk mindenhatóságának, és isten és köztünk nem lenne más, mint egyedül fizikai viszony. Istent minden joga velünk szemben az iránta való önkéntes engedelmességre abból a minőségéből származik, hogy ő a legfőbb jó. Az ész, amely jónak ismeri el azt, ahogy isten a mindenhatóságával él, azt tanácsolja nekünk, hogy megértsük az ő akaratát, és szívünket és lelkünket a neki való engedelmességre vezeti. A legjobb lény vajon örülne-e az olyasfajta engedelmességnek, amelyet a félelem kényszerített ki? És az ilyen ocsmány engedelmesség illik-e egy ésszel megajándékozott lényhez?

Nem, ez méltatlan mind az értelmes parancsolóhoz, mind az értelmes végrehajtóhoz. Erő és jog alapján különbözik, mind lényegét, mind működési módját tekintve. A joghoz érdem, tehetség, erény szükségeltetik. Az erőhöz börtön, vas, fejsze kell. Teljesen felesleges belemenni az uralmi formák különbségeinek tárgyalásába, és azt vizsgálni, hol korlátlanabb egy uralkodó, és hol korlátozottabb (*gyye goszudar szamovlasztnyeje i gyye ogranyicsennyeye*).

⁷⁴¹ A következő rövid fejtegetés Rousseau *A társadalmi szerződésről* című művének az *Erősebb jogáról* szóló fejezete egyes részeit parafrázálja. SASHALMI 2001: 151–152.

A zsarnok (*tyiran*), az zsarnok, bárhol legyen is, és a népnek örök és mindenütt megingathatatlan joga az, hogy megmentse létezését.

Az uralkodó és az alattvalók igaz boldogsága akkor tökéletes, ha mindenki a lelki béke azon állapotában van, amely a saját biztonságáról alkotott belső meggyőződésből ered. Ez a nemzet *valódi politikai szabadsága* (*prjamaja polityicseskaja vol'noszty nacji*). Akkor mindenkinek szabadságában lesz megtenni mindazt, amit akarnia szabad, és senki sem lesz köteles megtenni azt, amit nem szabad akarnia;⁷⁴² ahhoz, hogy a nemzet rendelkezzen e szabadsággal, a kormányzást úgy kell elrendezni, hogy az állampolgár (*grazsdanyin*) ne féljen a hatalom visszaéléseitől; hogy senki se lehessen játékszere erőszaknak és szeszélynek; hogy egyedül a hatalom szeszélye folytán az utolsó szinten állók közül senki se kapaszkodhasson fel az elsőre, és az elsőről se taszíthatassék le senki az utolsó; hogy ha valakit vagyonától, életétől és becsületétől megfosztanak, akkor számot adjanak erről mindenkinek, következésképp mindenki akadályoztatás nélkül élhessen vagyonával és a státusa szerinti privilégiumokkal (*preimuscsesztvami szvoego szosztujanyija*).

Ugyanis a szabad ember az, aki nem függ semmiféle szeszélytől; ennek ellenkezőjeként a despota rabja (*rab gyeszpota*) az, aki sem magával, sem vagyonával nem rendelkezhet, és aki mindarra, amit bír, nem rendelkezik más joggal a legfelsőbb kegyen és jóakaraton kívül: tehát a politikai szabadság ezen tárgyalásából kitűnik, hogy eltéphetetlen kötelék van közte, valamint a tulajdonhoz való jog közt. A tulajdonjog nem más, mint a használat joga; de mit jelent a tulajdonjog a használat szabadságának hiányában? Ugyanígy a szabadság sem létezhet jog nélkül, minthogy akkor nem lenne semmilyen célja; ennek okán világos, hogy teljességgel lehetetlen megsérteni a szabadságot a tulajdonjog megsértése nélkül, és teljességgel lehetetlen megsérteni a tulajdonjogot a szabadság megsértése nélkül.

Annak boncolgatása során, hogy miben áll az államok és népek legnagyobb jóléte, valamint hogy miben áll minden törvényhozó rendszer igazi szándéka, két legfőbb pontot találunk feltétlenül szükségesnek, nevezetesen éppen azokat, amelyekről most értekeztünk: *a szabadságot és a tulajdont* (*vol'noszty i szobsztvennoszty*). E mindkét privilégiumot, csakúgy, mint azt a formát, amely szerint a közhatalomnak tevékenykednie kell, úgy kell megkonstruálni, hogy összhangban legyen az állam fizikai helyzetével és a nemzet morális sajátosságával. Fundamentális törvények elnevezés alatt azokat a szent törvényeket értjük, amelyek ezt a konstrukciót definiálják. Olyan világosnak kell lenniük ezeknek a törvényeknek, hogy a legkisebb félreértés se táltathassék bennük soha, hogy belőlük az uralkodó és az alattvalók egyaránt tudhassák kötelességeiket és jogaikat. Pontosan e törvényektől függ közös biztonságuk, következésképp a törvényeknek változatlanoknak kell lenniük.

⁷⁴² A politikai szabadság és annak definíciója az egyik legfontosabb, majdnem szó szerinti átvétel Montesquieu-tól. SASHALMI 2001: 152.

Most képzeljünk el magunknak egy államot (*goszudarsztvo*), amely akkora területet ölel fel, mint amekkorát egyetlen más állam sem az egész földgolyón, és amelynek méreteihez viszonyítva a legkevesebb lakosa van; egy államot, amely alig több, mint harminc nagy kerületre van osztva, és amely, mondhatni, csak két városból áll, amelyek közül az egyikben az emberek nagyjából szűkségből, a másikon nagyjából szeszélyből élnek; [...] egy államot, amely erejével és dicsőségével az egész világ figyelmét magára vonja, és amelyet a paraszt, akit egyedül emberi kinézete különböztet meg az ökörtől, senki által nem vezérelve, mondhatni, néhány óra alatt teljesen a végső összeomlás és pusztulás szélére képes sodorni; [...] egy államot, ahol mindenféle politikai állású ember létezik (*vszje polityicseszkie ljugyej szosztajanyija*), de ahol egyik sem élvez semmiféle privilégiumot, és ahol az egyiket a másiktól csak a pusztaság különbözteti meg; egy államot, amelyet napi és gyakran egymásnak ellentmondó parancsok (*ukazi*) működtetnek, de amelynek nincs semmiféle szilárd törvénygyűjteménye; egy államot, ahol emberek más emberek tulajdonát képezik, ahol az egyik státusba tartozó embernek joga van arra, hogy egyszerre felperes és bíró is legyen egy másik státusba tartozó ember felett, ahol következésképp mindenki örökké vagy zsarnok (*tyiran*), vagy áldozat lehet; egy államot, amelyben az összes rend (*vszjeh szosztajanyij*) közül a legtiszteltemeltőbb, amelynek az a kötelessége, hogy az uralkodóval együtt védelmezze a hazát, és testével képviselje a nemzetet (*korpuszom szvoim predsztavljaty naciju*), és amelyet egyedül a becsület vezérel, azaz a nemesség, már csak nevében létezik és mindenféle csalónak eladó, aki kirabolta a hazát; ahol az örökletes nemességet, a nemes lélek egyetlen célját, a hazának nemzedékről nemzedékre nyújtott szolgálatok méltó jutalmát elhomályosítja a kegyencség, felfalván a tiszta ambíció minden táplálékát; egy államot, amely nem despotikus (*nye gyeszpatyicseszkoje*): minthogy a nemzet soha nem adta oda magát az uralkodónak, hogy önhatalmúan kormányozza (*szamovol'noje jego upravlenyije*), és mindig voltak civil és büntetőbíróiságai, amelyeknek kötelességük volt, hogy védjék az ártatlanságot, és büntessék a bűncselekményeket; nem monarchikus (*nye monarhicseszkoje*): minthogy nincsenek fundamentális törvényei (*nyet v nyom fundamental'nih zakonov*); nem arisztokrácia: minthogy legfelső kormányzata lélektelen gépezet (*masina*), amelyet az uralkodó szeszélye mozgat; demokráciává (*na gyemokratyiju*) pedig nem lehet olyan föld (*zemlja*), ahol a nép a legmélyebb tudatlanság sötétségében csúszván-mászván szótlánul túri a könyörtelen rabság terhét.

Az a felvilágosult és erényes uralkodó (*proszvescsonnij i dobrogyetyel'nij monarh*), aki ilyen amorf állapotban és rendezetlenségben találja birodalmát (*imperiju*) és saját jogait, azzal kezdi meg nagy szolgálatát, hogy haladéktalanul megóvja az általános biztonságot a megváltoztathatatlan törvények révén. E fő dologban nem téveszthet szem elől két megfontolást: az első az, hogy állama megköveteli minden olyan rossz dolog kiséprését, amely az önkény (*szamovlasztyije*) következménye; a második, hogy államát semmi nem taszíthatja olyan gyorsan a végső összeomlásba, mint az, ha hirtelen és a nemzetet nem felkészítve adnak

a nemzetnek olyan privilégiumokat, amelyeket a jól berendezett (*blagoucsrezsgyonnije*) európai népek élveznek. Ilyen megfontolásból egy speciális útmutatást mellékelünk arra nézve, hogy milyenek lehetnek az első fundamentális törvények (*fundamental' nije zakoni*).

Végül el kell ismerni azt az igazságot, hogy a kormányzás legfontosabb tudománya abban áll, hogy olyanná tudjuk tenni az embereket, hogy képesek legyenek élni a jó kormányzás alatt [...] A józan ész és az összes század tapasztalata azt mutatja, hogy egyedül az uralkodó jó erkölcsisége (*blagonravije goszudarja*) hozza létre (*obrazujet*) a nép erkölcsiségét. Az ő kezében van a mozdítóerő, hogy hova irányítja az embereket: az erényességre vagy a bűnre. Mindenki őrá néz, és az uralkodót övező ragyogás (*szijanyije*) tetőtől talpig megvilágítja őt az egész nép számára. Legkisebb mozdulata sem marad titkokban senki előtt, és olyan a cári státus (*carszkoje szosztojanyije*) szerencsés vagy szerencsétlen mivolta, hogy ő sem erényeit sem hibáit nem tudja eltitkolni [...] Ismertnek lenni az uralkodók elkerülhetetlen sorsa, és a méltó uralkodó nem fél ettől. Első címe a becsületes ember titulusa (*tyitlo csesztnogo cseloveka*), de ismertnek lenni, ez büntetés a képmutatónak és igazi jutalom a becsületes embernek. Az uralkodó, amint megismeri őt a nemzete, nyomban annak példaképévé (*obrazcom*) válik [...] Az uralkodó jó férj (*dobrij muzs*),⁷⁴³ jó apa (*dobrij otyec*), jó gazda (*dobrij hozjain*), anélkül, hogy egy szót is szólna, minden házban belső nyugalmat terem, felkelti a gyerekek iránti szeretetet, és a legkorlátlanabb módon (*szamogyerzsavnyejsim obrazom*) megtiltja mindenkinek, hogy áthágja státusának kereteit. Ki nem szereti az uralkodóban a bölcs embert? A szeretett uralkodó pedig mit nem képes kihozni az alattvalóiból? Félretéve a politikai jogok alapos elemzését, tegyük fel magunknak őszintén a kérdést: ki a legkorlátlanabb (*szamogyerzsavnyejsij*) az egész világ összes uralkodója közül? Lelkünk és szívünk egybehangzóan harsogja: az, aki a legnagyobb szeretetnek örvend.”⁷⁴⁴

Az „Értekezés” mint a felvilágosodás korának írása, és a társadalmi szerződés kérdése

Az írás elemzése előtt tekintsük át röviden, hogy miben állt a felvilágosodás uralkodóeszményének lényege. A 17. században még domináns hagyományos uralkodókép, nevezetesen az isteni jogalapon nyugvó monarchiáé a nyugati kultúrkör politikai gondolkodóinál a 18. század közepére egyre inkább átadta helyét egy

⁷⁴³ A „jó férj” itt nyilvánvalóan nem az uralkodó magánszemélyi mivoltára vonatkozik, hanem arra a korábban említett metaforára, amely a király és a királyság viszonyát a házasság analógiájaként értelmezte.

⁷⁴⁴ FONVIZIN 1959: II. 254–267.

új nézetnek, amely új kontextusba helyezte az uralkodói kötelezettség és felelősség kérdését.⁷⁴⁵ A királyok isteni jogalapjának legfőbb tétele az volt, hogy az uralkodó közvetlenül Istentől kapja hatalmát, akivel szemben tilos az aktív ellenállás, a trónhoz való jog forrása pedig a megváltoztathatatlan öröklési rend (primogenitúra) a dinasztián belül.⁷⁴⁶ Az alattvalók iránti felelősség és kötelesség eszméje természetesen a királyok isteni jogalapjának doktrínájából sem hiányzott, de az uralkodás mint hivatal eszméje a keresztényi elvekben és a patriarchális meggyőződésben (az uralkodó mint népének atyja) gyökerezett.⁷⁴⁷ Mindez azonban most kiegészült a társadalmi szerződés gondolatával, sőt, háttérbe is szorult annak hatására.⁷⁴⁸ Bármennyire spekulatív volt is a társadalmi szerződés eszméje, mégis elsődlegesen a hatalomátruházás racionális aktusára vezették vissza mind az uralkodásra való felhatalmazás, mind az uralkodói felelősség és kötelezettség, azaz az uralkodás mint hivatal eredetét. Habsburg Lipót (Toszkána nagyhercege volt) 1790-es politikai végrendelete igen jól tükrözi az isteni jogalapnak a kor elveivel való átítatódását: „az uralkodó, még az örökletes uralkodó is csak megbízott, a nép szolgálja, amelynek gondjait és problémáit magáévá kell tennie.”⁷⁴⁹ Egyik főtanácsadója pedig így határozta meg az uralkodó hivatását: „a kormányzat ott a legjobb, ahol az uralkodó is a legjobb, aki tudja, miként kell boldogságra vezetni alattvalóit a törvényhozás és az igazgatás révén.”⁷⁵⁰ Hamish M. Scott szerint a felvilágosult abszolútizmus teoretikus premisszáit mindennél jobban visszaadja e két imént idézett tömör megfogalmazás az uralkodói hatalomról.⁷⁵¹

Mivel a felvilágosodás „az új és jobb embert akarta kinevelni”,⁷⁵² ennek megfelelően központi szerepet kapott a kor gondolkodásában az erény: „A felvilágosodás írói általában különbséget tesznek az egyes személy magáncselekedetei szempontjából mérvadó egyéni erények és a közösségben, illetve társadalomban élő emberek

⁷⁴⁵ SCOTT 1990: 19.

⁷⁴⁶ Az isteni jogalap nem szükségszerűen jelentett abszolutista nézeteket, mivel az előbbi a hatalom eredetére és a neki való engedelmességre vonatkozott, nem pedig annak jogi kompetenciáira. Ezáltal az isteni jogalap összeegyeztethető volt mind az abszolutista eszmrendszerrel, mind a hatalommegosztás elvével. Részletesen lásd SASHALMI 2021: 153–156, 161–164.

⁷⁴⁷ SCOTT 1990: 19.

⁷⁴⁸ SCOTT 1990: 19.

⁷⁴⁹ SCOTT 1990: 19.

⁷⁵⁰ SCOTT 1990: 19–20.

⁷⁵¹ SCOTT 1990: 20.

⁷⁵² IM HOF 1995: 184.

esetében érvényes erények közt.”⁷⁵³ Mindkét szempontból elsődleges jelentőséggel bírt az emberiesség erénye: „Természetesen a keresztény meggyőződés hagyományát követték: cselekedd a jót!”⁷⁵⁴ Társadalmi vonatkozásban ez az önzés megzabolázását jelentette, valamint az egyéni érdek alárendelését a közérdeknek.⁷⁵⁵ (Ez egyértelműen alátámasztja azt a korábbiakban tett megállapítást, hogy az erény a 18. század politikai gondolkodásának is szerves része volt.)

Az *Értekezés* alapmotívuma éppen az, hogy az uralkodó tökéletessége az alapja a politikai rendszer tökéletességének.⁷⁵⁶ Az írás kulcsszavai: tökéletesség (*szoversensztvo*), erény (*dobrogyetyel'*), kötelesség (*dolzynoszty*). A tökéletesség Fonvizin számára az erény(ek) érvényre jutását jelenti: ekkor az uralkodó csakis a kötelességével törődik, ami nem más, mint a közjóért való munkálkodás az állam első szolgájaként. (A kötelességtudat erényként való értelmezése tipikus volt a felvilágosodás korában.) A közjót úgy szolgálja legjobban az uralkodó, ha fundamentális törvényeket állít fel államában. Az erény szerepe ugyanakkor megerősítést nyer az írásban a felvilágosodás egyik fontos toposzával, a „becsületes ember” képével: Fonvizin szerint ugyanis „az uralkodó első címe, a becsületes ember titulus”.⁷⁵⁷

Az *Értekezés*ben jelentős szerepet kap a patriotizmus. Ez a felvilágosodás számára szintén fontos társadalmi erény volt.⁷⁵⁸ Az *Értekezés* „nemzeti patriotizmusa”⁷⁵⁹ azonban a nemzet és a haza nemesi értelmezését képviseli: a politikai testben ugyanis, amint azt láthattuk, egyedül a nemességet illeti meg a jog, hogy védelmezze a hazát, és képviselje a nemzetet. Ebből következően a képzeletbeli politikai szerződést is csak a nemesség köthette meg a múltban az uralkodóval, amelynek kapcsán az *Értekezés* az orosz gondolkodástól idegen, radikális gondolatot fogalmaz meg: nevezetesen az aktív ellenállás elvét, amelyet a nemzet és az uralkodó közt egy régmúltban megkötött szerződésből vezet le.

⁷⁵³ IM HOF 1995: 184–185. Az erény felvilágosodás kori kérdését, a korábbi évszázadokhoz képest új értelmezéseit részletesen lásd FOWLER–GANOFKY 2020.

⁷⁵⁴ IM HOF 1995: 185. Nem véletlen, hogy ez Nagy Katalin *Utasítás* (1767) című művének 1. pontja: „A keresztény törvény arra tanít bennünket, hogy amennyire csak lehet, jót cselekedjünk egymással.” FILIPPOV 2006: 94.

⁷⁵⁵ IM HOF 1995: 185.

⁷⁵⁶ GLEASON 1981: 192, 194.

⁷⁵⁷ A „becsületes ember” toposzának jelentőségét mutatja Nagy Katalin *Utasítás*ának 2. pontja, ahol szintén szerepel. „[...] a társadalomban élő minden becsületes ember szeretné hazáját a jólét, a dicsőség, a boldogság és a nyugalom legfelső fokán látni.” FILIPPOV 2006: 94.

⁷⁵⁸ IM HOF 1995: 189.

⁷⁵⁹ A nemzeti patriotizmus jellemzőit lásd IM HOF 1995: 189.

Fonvizin a szerződésből kifolyólag másként értelmezi a „haza” (*otyecesztyvo*) fogalmát, mint ahogy azt korábban Oroszországban tették. Az *otyecesztyvo* volt az a szó a 18. századi Oroszországban, amely kifejezte az „uralkodók és politikailag aktív alattvalók szövetségét” és egységét.⁷⁶⁰ A „Haza Atyja” (*Otyec Otyecesztyva*) titulust, amint láthattuk, 1721-ben adományozta Péternek a Szenátus, érdemeire való tekintettel; 1767-ben pedig Katalin Péter példája nyomán felvette a „Haza Anyja” (*Maty Otyecesztyva*) címet. Következésképp a hazaszeretet sokáig elválaszthatatlan volt az uralkodó iránti szeretettől.⁷⁶¹ A „haza” fogalmát először a Panyin-kör használta „oppozicionális értelemben”, azaz szembeállítva azt az uralkodóval, „Katalinnak és kegyenceinek egyéni érdekeivel”.⁷⁶² Ez a nemesi-ellenzéki patriotizmus jelenik meg az *Értekezés*ben is. Mindazonáltal még ekkor is csak igen kevesen „kacérkodtak a legitim ellenállás gondolatával” Oroszországban,⁷⁶³ ami az uralkodó és a haza érdekeinek elválasztásából következett.

Ami a szerződés kérdését illeti, nem kétséges, hogy a nyugati politikai gondolkodás egyik alapvető eszméjének, az ún. „társadalmi szerződés” gondolatának átvételéről van szó. Elengedhetetlen tehát, hogy röviden vázoljuk e problémakörnek a nyugati tradícióban betöltött szerepét. A „társadalmi szerződés” eszméje a 11. század kései szakaszától egészen napjainkig meghatározó eleme a nyugati kultúrkör politikai gondolkodásának. A „társadalmiszerződés-elmélet” kifejezés azonban némiképp félrevezető, és ezért indokoltabb, ha „társadalmiszerződés-elméletekről”, vagy még pontosabban szerződés-elmélet(ek)ről beszélünk.

Történetileg, bár nem logikailag, a szerződés gondolatának legkorábbi típusa az ún. szerződéses kormányzatelmélet, amely (csírájában) a 11. század 80-as éveiben jelent meg, s lényege a következőképp foglalható össze. A politikai kormányzat alapja egy olyan szerződés, amely az uralkodó és a nép közt kötöttett az uralkodó trónra lépésekor, és ez mindkét félre nézve kötelező erejű.⁷⁶⁴ Ennek értelmében a nép engedelmséget fogad az uralkodónak az általa nyújtott védelem és jó kormányzás fejében; ha azonban az uralkodó ezt megszegi, akkor a szerződés automatikusan érvényét veszti, és a népnek jogában áll ellenállni

⁷⁶⁰ DIXON 1999: 206.

⁷⁶¹ DIXON 1999: 206.

⁷⁶² DIXON 1999: 206.

⁷⁶³ DIXON 1999: 205–206.

⁷⁶⁴ BARKER 1960: xii.

az uralkodónak, mert immár nem kötelezi az alattvalókat a hűség.⁷⁶⁵ (Éppen erről a kormányzati szerződésről értekezett a *Vindiciae contra tyrannos* című mű, amikor a *duplex foedus* második szerződését fejtegette.)

Lehetséges persze mélyebbre is menni a kérdésfeltevésben, és a szervezett társadalom eredetére rákérdezni, amint ezt több gondolkodó is megtette. A „szerződéses beállítottságú” teoretikusok így jutottak el oda, hogy másfajta szerződést feltételezzenek. Ezt már valóban „társadalmi szerződésnek” nevezhetjük („a »társadalmi« szó szorosán vett értelmében”), hiszen maga a „politikai közösség” és a „szervezett társadalom” annak a feltételezett szerződésnek az eredménye, amelyet az eredetileg független egyének kötnek egymással.⁷⁶⁶ Ez a fajta szerződés, amely egyértelműen a természetjogon, vagy inkább az embert természeténél fogva megillető jogokon nyugszik, bár logikailag megelőzi a szerződéses kormányzatelméletet, történetileg sokkal későbbi fejlemény, csak a 17. század elején jelent meg.

Van azonban egy harmadik fajta szerződéstípus is, amely a 14. században jelentkezett: az ún. „eredeti szerződés” teóriája. Ez a régmúlt időkbe visszavetített olyan kormányzati szerződés, amely a nép és első uralkodója közt kötöttetett.⁷⁶⁷ Az eredeti szerződés, mondhatni, „félúton” áll a szerződéses kormányzat teóriája és a szó szoros értelmében vett társadalmi szerződés elmélete közt, mivel osztozik e típusok egyes jellemzőiben. Az eredeti szerződés ugyanis „nemcsak a kormányzat feltételeinek meghatározása volt, hanem a kormányzat létrehozásának aktusa is egyben, ebben a tekintetben magához a társadalmi szerződéshez hasonlít”.⁷⁶⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy a szerződés gondolatából különböző konklúziókat vontak le az egyes szerzők.⁷⁶⁹ A 17. század elejéig a szerződéselméletet túlnyomórészt arra használták, hogy igazolják a zsarnok uralkodónak való ellenállást: „De ezután hamarosan jött a nagy kivétel, Thomas Hobbes.”⁷⁷⁰ A 18. század második felében aztán Rousseau művének hatására a szerződés eszméje ismét az ellenállás gondolatát erősítette.

A szerződés gondolata azonban nem Fonvizinnél jelent meg elsőként Oroszországban. Használta már azt Nagy Péter idején a hivatalos ideológia is,

⁷⁶⁵ GOUGH 1957: 3.

⁷⁶⁶ BARKER 1960: xii.

⁷⁶⁷ GOUGH 1957: 3, 39.

⁷⁶⁸ GOUGH 1957: 3.

⁷⁶⁹ MEDINA 1990: 5.

⁷⁷⁰ LESSNOFF 1990: 10.

természetesen olyan felfogásban, amely tagadta az ellenállás jogát: a szerződés nyugati eszméjével egyeztetve össze a hagyományos orosz hatalomfelfogást, amely az isteni elrendelés és az isteni gondviselés elvét vallotta. Isten akarata volt ugyanis a legitimáció egyetlen és végső forrása.⁷⁷¹ A péteri hivatalos ideológia legfontosabb dokumentumában ezek az elvek a következőképpen jelennek meg:

„Illő azonban tudni, hogy a népakarat úgy a választómonarchiában, mint az örökletes monarchiában és a többi kormányzati formában, nem Isten valóságos gondviselése nélkül létezik [...] hanem isteni jeladás által mozgatva működik, ugyanis a Szentírás tanítása világos [...] nincsen hatalom, csak az Istentől. És ennek okán úgy az alattvalók összes kötelezettsége uralkodójuk iránt, mint az uralkodó az alattvalói közjót (*k dobru obscsemu poddannih*) illetően, nem egyedül a nép akaratából ered, hanem az isteni akaratból is [...] De ha esetleg valamikor a nép önfejlően hatálytalanítani óhajtaná saját akaratát (ami nagy állhatatlanság lenne, és így soha nem lehetne a monarchia örökletes), akkor sem hatálytalaníthatja az isteni akaratot, amely a népakaratot mozgatta, és azzal együtt maga is közreműködött annak a monarchiának a létrehozásában és az első uralkodó megválasztásában, amint azt fentebb kielégítően megmutattuk. Hanem túrnie kell a népnek uralkodója bármilyen alkalmatlanságát és gonoszságát (minthogy a Szentlélek is engedelmességet parancsol nemcsak a jó és jámbor, de a szívtelen uralkodónak is) [...]”⁷⁷²

Bár Fonvizin, amint azt láthattuk, Rousseau nyomán egyértelműen utal egy valódi társadalmi szerződésre, politikai hitvallásának középpontjában azonban az „eredeti szerződés” eszméje áll, az ellenállási jog gondolatával. Fonvizin a haza, az „eredeti szerződés”, a közjó nevében már nemcsak kölcsönös kötelezettségekről beszélt, mint a péteri ideológia, hanem a kölcsönösség elvét a jogok területére is ki akarta terjeszteni: nem alattvalókat, hanem állampolgárokat akart. Nem volt már elég számára és a hozzá hasonló reformerek számára, hogy az „önmagát korlátozó uralkodó törvényekkel uralkodik”, az uralkodót immár a jognak akarták alárendelni,⁷⁷³ azaz megfogalmazták a joguralom elvét. Fonvizin ezt így fejezi ki: „kormányozni a törvényeknek kellene, amelyek semmit nem túrnek meg maguk felett.” Fonvizin és elvbarátai tehát, Montesquieu-re támaszkodva, a személyi és tulajdoni szabadság jogi garanciájának igényével léptek fel, ami az uralkodó

⁷⁷¹ KIVELSON 1996: 13.

⁷⁷² *Pravda voli monarsej* 1996: 210, 212, 222.

⁷⁷³ WHITTAKER 1992: 94; RAEFF 1966: 23, 25.

és kegyenceinek önkényét volt hivatott megakadályozni, de más alkotmányos eszközökkel (például a trónöröklés szabályozása fundamentális törvénnyel) is korlátozni kívánták a cár korlátlan hatalmát.⁷⁷⁴ Az orosz nemesi elit azon tagjai tehát, akik az 1740–1750-es években születtek, immáron a politikai struktúra reformját tűzték zászlajukra.⁷⁷⁵

Ugyanakkor mind a fundamentális törvények létrehozásának, mind azok betartásának egyazon személy volt az alanya: maga az erényes, erkölcsileg tökéletes uralkodó. A moralizáló érvelés így nemcsak háttérbe szorította, hanem meg is gyengítette a jogi érvelést.⁷⁷⁶ Azáltal ugyanis, hogy a szerző az uralkodót „elsősorban mint morális személyiséget” kezelte, az általa képviselt „politikai ideált az uralkodó jóakarátának függvényévé fokozta le”.⁷⁷⁷ Ez a megközelítés nyilvánvalóan az orosz hatalomfelfogás és politikai struktúra sajátosság, jogi-intézményes garanciákat nélkülöző tradíciójából fakadt: „Alkotmányos korlátok hiányában az oroszok az uralkodói önfegyelem szükségességére koncentráltak.”⁷⁷⁸ Úgy gondolták, hogy az erény az egyedüli dolog, amely korlátozni képes az uralkodót,⁷⁷⁹ és ez dominál Fonvizin művében is. Az erény hangsúlyos szerepe azonban nem kizárólagosan orosz sajátosság volt a 18. század politikai irodalmában. Az *erényes monarchia* diskurzusa másutt is fontos volt, e tekintetben tehát Oroszország nem képezett kivételt Európában.⁷⁸⁰ Az erénynek mint korlátozó tényezőnek a szerepe, amely a felvilágosodás Oroszországában a „német pietizmus keresztény felhangjait” is tükrözte,⁷⁸¹ viszont egyértelműen a „jó cár” eszméjével ötvöződik Fonvizinnél.

⁷⁷⁴ WHITTAKER 1992: 94; MEDUSEVSKIJ 1998: 306.

⁷⁷⁵ WHITTAKER 1992: 94.

⁷⁷⁶ GLEASON 1981: 191.

⁷⁷⁷ GLEASON 1981: 18.

⁷⁷⁸ DIXON 1999: 202.

⁷⁷⁹ DIXON 1999: 201–203. Richard Wortman szerint Fonvizin volt az, akinek írásaiban az uralkodói önkorlátozás kérdése a legerőteljesebben jelentkezett. WORTMAN 1995: 153 (16. l.).

⁷⁸⁰ Egy kiragadott kortárs példával, a dán Jens Schiønderup Sneedorff 1757-ben dán nyelven megjelent *A polgári kormányzatról* című művének vonatkozó részletével jól illusztrálhatjuk ezt, ami azért is figyelemre méltó, mert Dánia volt az abszolút monarchia mintaállama: „Az erényt [...] a monarcha részéről a népe iránt érzett szeretete jelenti, a nép részéről pedig a monarchája iránt érzett szeretet, de mindkettőnek a közjó iránti szereteten kell alapulnia.” Idézi HORSTBØLL 2007: 181.

⁷⁸¹ DIXON 1999: 203. A pietizmus hatása Fonvizinnél is kimutatható: teljesen egyértelmű ez a „jámborság” fontosságának hangsúlyozásában.

A tradicionális orosz hatalomfelfogás elemei: a „jó cár” eszméje és az uralkodó mint „politikai ikon”

A „jó cárba” vetett hit egyik fontos eleme volt, amint láthattuk, hogy az uralkodót önző emberek veszik körül, akik, hogy pozícióban maradhassanak, „eltitkolják előle az igazságot” – írja Daniel Field.⁷⁸² Az orosz népi monarchizmus kérdésével foglalkozó amerikai kutató mintha csak Fonvizintől kölcsönözte volna megfogalmazását. Fonvizin felfogása szerint az uralkodó számára – saját emberi gyarlóságán kívül – környezete jelenti a legnagyobb veszélyt, így a politikai rendszer tökéletessége szempontjából a kegyenceket tekinti az első számú közellenségnek: ez nyilvánvalóan aktuálpolitikai okok, azaz Katalin kegyencei miatt vált központi problémává.

A népi monarchizmus szerint azonban a „jó cár” kordában tartja a bojárokat, a hivatalnokokat, akiket rögtön megbüntet, ha a nép szenvedései a tudomására jutnak, ezért az igazságos cár félelmetes (*groznij*) is egyben. Fonvizinnél ez a gondolat olyan megfogalmazásban jelenik meg, hogy „az igazságot szem előtt tartó uralkodó állandóan javítja a hibákat, félelmetes homlokát (*groznoje cselo*) mutatva feléjük, és megerősíti az erényt tiszteletet keltve iránta”. Idézzük fel újra a 19. században lejegyzett közmondást: „Ahol a cár, ott az igazság – és a borzalom, a félelem is.”⁷⁸³

Szintén a szigorú, de jóakarátú uralkodóba vetett hitet fejezi ki és egyúttal a patriarchális államfelfogás erősségét mutatja, hogy az uralkodóra ekként hivatkozik a szerző: „jó apa, jó gazda”, aki „minden házban belső nyugalmat teremt”, és „a legkorlátlanabb módon megtiltja mindenkinek, hogy áthágja státusának kereteit”. A felsorolás elemei egyértelműen azt az államfelfogást tükrözik, amely Oroszország kormányzását a család mintájára képzelte el, és nem lehet kérdéses, hogy a félelmetes, de igazságosan uralkodó „cár atyuska” képe része volt a felsőbb társadalmi rétegek gondolkodásának is.

Ugyanakkor az *Értekezés* esetében a „jó cár” eszméjének egy másik rétege is megjelenik, amellyel a régebbi meggyőződés a 18. században kiegészült, nevezetesen a reformer cárba vetett hittel. Említettem az elemzés elején, hogy az *Értekezés*ben az uralkodó tökéletessége a kulcs a politikai rendszer tökéletességéhez; de nemcsak azért, mert mint felvilágosult uralkodó és mint „reformer cár” létrehozza, és megtartja a fundamentális törvényeket, hanem azért is,

⁷⁸² FIELD 1976: 14. Lásd még IVANOV 1972: 109.

⁷⁸³ DAL' 1957: 245.

mert a tökéletes uralkodó, aki Isten hasonlatossága, az alattvalók példaképévé válva „megreformálja”, azaz átformálja őket. Az *Értekezés* legfontosabb vonása annak „elsődlegesen etikai hangvétele”,⁷⁸⁴ de a moralizáló érvelést nem csupán a felvilágosodás kortárs eszméinek kontextusában kell szemlélnünk, hanem legalább annyira a tradicionális orosz hatalomfelfogás szemszögéből is: azaz nem a szekuláris erkölcs, hanem a valláserkölcs nézőpontjából.

Az ortodox spiritualitás lényegi eleme ugyanis a *felfelé való törekvés*, „egy szakadatlan mozgás az ember részéről az Istenhez való felemelkedésben, és a Vele való teljes egység megvalósulása Krisztuson keresztül”: következésképp „az orosz ortodox teológia céljai a tökéletes világ elérésében fejeződtek ki, amelyben a társadalom teljes összhangban van Istennel”.⁷⁸⁵ Ennek fontos társadalmi és politikai következményei voltak. Nevezetesen a társadalmi és politikai viszonyok jogi és szerződéses viszonyokként való felfogásának, valamint általában véve a konfliktusnak az elutasítása.⁷⁸⁶ Ezért maradt erős az *erényre való hivatkozás*, minthogy a szerződés gondolata a 18. század előtt idegen volt az orosz gondolkodástól, és később is az maradt azon orosz gondolkodóknál, akik teljesen az ortodoxia talaján álltak. Fonvizin írása jól tükrözi a kettősséget az erény, valamint a jog és a szerződés relációjában.

Az a motívum, hogy az uralkodó Isten képmásaként átformálja alattvalóit, a tradicionális orosz hatalomfelfogás mélyrétegébe visz bennünket. A tradicionális hatalmi ideológiának azt a problémakörét jelenti, amelynek S. L. Baehr a „politikai ikon” elnevezést adta.⁷⁸⁷

A 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia alapvető premisszája az volt, hogy az uralkodóra úgy tekintettek, mint Isten földi képmására (*obraz*) és hasonlatosságára (*podobije*). Ez az ortodox egyház teológiájában gyökerezett, amely szerint „minden földi ideál valamely mennyei ideált utánoz” – ami viszont nem volt más, mint az ikon teológiájának tükröződése.⁷⁸⁸ Az orosz *obraz* szó jelentése, amint már említettem, nemcsak egyszerűen képmás volt, hanem egyben az ikont is jelentette.

⁷⁸⁴ GLEASON 1981: 17.

⁷⁸⁵ CHEBANKOVA 2009: 318.

⁷⁸⁶ CHEBANKOVA 2009: 318–320. A reformáció során jelentkező ún. „szövetségi teológia” (*covenant theology*), amely az Isten és az ember közti viszonyt egyfajta *szövetségként* (*foedus*) fogta fel, viszont transzponálható volt társadalmi síkra, ezáltal erősíthette az uralkodóval kötött szerződés (*pactum*) középkori gondolatát. CHEBANKOVA 2009: 313–314. Ennek egyik legjobb példája a már említett *Vindiciae contra tyrannos* című írás.

⁷⁸⁷ BAEHR 1991: 16–18.

⁷⁸⁸ BAEHR 1991: 16–17.

A cár tisztelete tehát az „ikontisztelet társadalmi kiterjesztése” volt, mivel a cárról azt tartották, hogy ő „Isten élő képmása”, birodalma pedig a „mennyei világé”.⁷⁸⁹ „Az eszményi állam ezen bizánci koncepciójának, valamint az ikon teológiájának – amelyet ez a koncepció tükrözött – hatására a bibliai eszme, hogy Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert (Ter 1:26–27), a politikai és személyes tökéletesség fontos jegyévé vált az orosz kultúrában, amely gyakran élt az *obraz* (képmás) és a *podobije* (hasonlatosság) szó használatával.”⁷⁹⁰ Ez a „modelláló elv” azt foglalta magában, hogy ha a cár tökéletessé, minden emberi hibától mentessé, azaz valóban Isten képmásává és hasonlatosságává válik, akkor az ő vezetésével, példájának hatására az orosz nép is átfemlódik (ez az eszme volt a lényege az oly népszerű Agapétosz tanításának is), azaz megteremtődik az ideális állapot, hiszen az uralkodó a mennyország (a tökéletesség) mintájára átfemlálja a földi világot.⁷⁹¹ Ezáltal az orosz nép még itt a Földön visszanyeri az elvesztett paradicsomi állapotot.⁷⁹² Ez az eredete az orosz Paradicsommítosznak, amely már a 17. század második felében jelen volt az írott forrásokban, de igazán a 18. század végére teljesedett ki. A modelláló elv érvényessége ugyanis nem szűnt meg azt követően sem, hogy a hatalmi ideológia nyugati elemeket olvasztott magába. „Az uralkodó Isten képmása és hasonlatossága (*obraz i podobije Bozsije*), a dolgok kormányzója és bírója a földön”⁷⁹³ – az efféle megnyilatkozások nem mentek ritkaságszámba Péter korában az uralkodóról, Nagy Katalin korára pedig a motívum meglehetősen elterjedt volt.⁷⁹⁴ Ez magyarázatot ad arra, hogy a „reformer cár” (*car’-preobrazityel’*) imázs miért tudott könnyen beépülni az orosz politikai kultúrába: az *obraz* vallási vonatkozásából kifolyólag a *preobrazityel’* is ilyen konnotációval bírt!

Fonvizin írása tehát a hagyományos orosz „képmás–hasonlatosság” modellbe is beilleszthető: egyértelműen kijelenti ugyanis már a mű elején, hogy „az uralkodó isten hasonlatossága (*podobije boga*)”. Világossá válik ez az eszmeiség az írás más részeiben is, így például annak konklúziójában, ahol az *obraz* származékszava,

⁷⁸⁹ FEDOTOV 1966: I. 208.

⁷⁹⁰ BAEHR 1991: 17. Az *obraz* az említett jelentéseken kívül szerepelhetett még olyan értelemben is, mint a „szépség megtestesülése”, „Isten szépségének látható szimbóluma”. BAEHR 1991: 17. Az *obraz* és a *bezobrazije* (ez utóbbi szó szerinti értelemben „képnélküliség”, de jelentette azt is, hogy „alaktalan”, „ronda”, sőt, tegyük hozzá, „helytelen”) szembeállítás szintén fontos eleme lett az orosz kultúrának. BAEHR 1991: 17.

⁷⁹¹ BAEHR 1991: 17.

⁷⁹² BAEHR 1991: 17.

⁷⁹³ PUSKARJEV 1999: 66.

⁷⁹⁴ BAEHR 1991: 30–31.

az *obrazec* (példakép) teszi ezt egyértelművé: „egyedül az uralkodó erkölcsössége formálja ki (*obrazujet*) a nép erkölcsösségét [...] Első címe a becsületes ember titulusa. [...] Az uralkodó, amint megismeri őt nemzete, nyomban annak példaképévé (*obrazcom*) válik.”⁷⁹⁵ Azaz a cár a maga tökéletessé vált isteni képmására formálja az ő alattvalóit.

Az ortodox teológia kontextusában való értelmezés helyességét bizonyítja továbbá, hogy Fonvizin szerint az uralkodó erkölcsre legnagyobb veszélyt jelentő kegyencek a képmás–hasonlatosság modell teológiai ellenpontjává, azaz *bálvánná* (*idol*) változtatják az uralkodót, hiszen az *idol* az *obraz* (ikon) ellenpólusa. Fonvizin szerint ekkor a „gondolkodásmód (*obraz* [!] *miszlej*) aljas és lekezelő”, és semmi sem állíthatja meg a bűnt, „amikor magának az uralkodónak a bálványa (*idol*) az egész világ láttára magában a cári palotában vonta fel a törvénytelenység és becsstelenség zászlaját”.

Ugyancsak a képmás–hasonlatosság értelmezési keretet támasztja alá a fény motívuma. Természetesen a fény a korszak központi kategóriája, hiszen innen ered a „felvilágosodás” kifejezés is. „A fény fogalma a 18. században új, fontos jelentést kap. Ettől fogva megemlítik, amikor csak észről, szabadságról, boldogságról beszélnek. Tükröződik mindazokban a fogalmakban, amelyekkel e századot illetik.”⁷⁹⁶ Gyakran magát a Napot is említik a fény kapcsán.⁷⁹⁷

Ugyanakkor a fény (*szvet*) motívuma (és amint arra utaltam, a *proszevescsenyije* kifejezés is) Oroszország esetében különleges jelentőséggel bírt. Ez ugyanis az ortodox teológia modelláló elvének következménye volt: a fény, sőt, gyakran a Nappal való kifejezett párhuzam azt a tökéletességet és harmóniát, azaz a Földön megvalósuló paradicsomi állapotot szimbolizálta, amelyet a cár hoz létre azzal, hogy Isten képmásává és hasonlatosságává válik.⁷⁹⁸ A fény a cárból áradó tökéletesség megjelenítése volt a környezete felé.⁷⁹⁹ Az *Értekezés*ben ezt legjobban az a részlet fejezi ki, amelyben Fonvizin azt írja, hogy az uralkodót „övező ragyogás tetőtől talpig megvilágítja őt”, de a mű egyéb részeiben is egyértelműen kimutatható (vö. az uralkodó igazságossága és jámborsága mint az „isteni fény sugarai”).

⁷⁹⁵ Ezek a sorok azt mutatják, hogy az egyéni erkölcsi erény és a társadalom erényessége nem választható el egymástól, minthogy ez utóbbi kulcsa az uralkodó személyisége.

⁷⁹⁶ IM HOF 1995: 11–12.

⁷⁹⁷ IM HOF 1995: 11–12.

⁷⁹⁸ BAEHR 1991: 30–31.

⁷⁹⁹ BAEHR 1991: 30. Lásd a fény (*szvet*) és a szent (*szvjatoj*) szó etimológiai kapcsolatát.

Az ész fénye által történő meg-/felvilágosodás és a teológiai elvekben gyökerező isteni fény motívuma, amely utóbbi a keresztény erkölcsi tökéletesség kifejeződése volt, szinte elválaszthatatlanul összefonódik egymással a Fonvizin által leírt ideális uralkodó esetében.

„A tökéletesség [ugyanis] legalább annyira ortodox keresztény, mint amennyire modern racionális fogalom is, és bár az intézmények ösztönözhetnek az erény gyakorlására, erényes individuumok nélkül az intézmények könnyen az igazságtalanság forrásává válhatnak, inkább, mint a törvényes rend forrásává.”⁸⁰⁰ Wirtschafter e megállapítása igaz Fonvizin írásának szellemiségére is.

Végezetül említsük meg, hogy a mű tartalmazza a tradicionális orosz hatalomfelfogás korábban már említett azon elemét is, hogy az uralkodás „szörnyű” terhet ró az uralkodóra! A hatalom tehát „olyan teher, amelyet jobb elkerülni – kivéve annak, akit Isten választott ki arra, hogy szenvedjen”.⁸⁰¹ Ez – ahogy azt Raeff írja – Krisztushoz hasonló személlyé tette a cárt az orosz gondolkodásban, mivel a cár, Krisztushoz hasonlóan, elfogadta a rá rótt terhet, azért, hogy az emberek javát szolgálja.⁸⁰²

Összegzésként el lehet mondani, hogy Fonvizin műve lakmuszpapírja a Katalin-kor politikai nézeteinek, amelyek alapelemeit így foglalta össze Wirtschafter: „Személyes tökéletesség, személyes felelősség, személyes szolgálat, személyes áldozat és személyes monarchia: ezek voltak az építőkövei a jó társadalomnak, amely ennek révén megőrzi azt a törvényes rendet, amelyet Isten teremtett, és amely a társadalmi hierarchiába, illetve a politikai hatalomba van beágyazva.”⁸⁰³ Összecsend ezzel Konsztyantin Bugrov véleménye: „Bár a retorikai stratégiák szerzőről szerzőre különbözhetnek a stílus egyéni sajátosságai folytán, a fogalmi keret lényegileg azonos volt, amely úgy mutatta be a monarchát mint isteni démiurgoszt, aki meg tudja változtatni a dolgok valódi lényegét az erény, a jóakarat és a személyes példamutatás révén.”⁸⁰⁴ A közjó volt az uralkodás célja és mértéke, ez viszont alapvetően „az objektív morális jóval esett egybe”.⁸⁰⁵ Tehát az alapképlet „nem *a jog* versus *önkény*” dichotómiája, hanem az *erény* és a *bűn*, másként „a *nyugalom* és a *konfliktus*” ellentéte volt, minthogy ez utóbbiak az erény,

⁸⁰⁰ WIRTSCHAFTER 2007: 380.

⁸⁰¹ BAEHR 1991: 28.

⁸⁰² Idézi BAEHR 1991: 197 (72. l.).

⁸⁰³ WIRTSCHAFTER 2007: 380.

⁸⁰⁴ BUGROV 2020a: 271.

⁸⁰⁵ BUGROV 2020a: 291.

illetve a bűn szükségszerű következményei.⁸⁰⁶ Azaz „a jó monarchiában” az erényes uralkodó folytán nyugalom van, míg a „rossz monarchiában” konfliktus, az uralkodó és/vagy az ő környezete bűnei miatt.⁸⁰⁷

A skolasztikus felfogás, valamint a zsarnokság Bartolus által hangsúlyozott értelmezése szerint, ha a kormányzat a közjóra irányul, akkor igazságos; a Katalin-kori felfogás szerint, ha a kormányzat a közjóra irányul, akkor erényes: ennek folyománya aztán a kormányzat jogszerű volta. Ha Fonvizin első sorait újraolvassuk, akkor jól látszik az erény és a jog közti hangsúlyok és prioritások kérdése.

Az *Értekezés* a nyugati politikai eszmék és az ortodox kulturális alapzat problematikája szempontjából is kiváló forrás. Hamburg szerint Fonvizin írása „nehéz kompromisszum volt a politika hagyományos keresztény modelljei és a nyugat-európai szerződéses gondolkodás közt”,⁸⁰⁸ amihez azonban hozzá kell tennünk az orosz hatalomfelfogás specifikumait (például a „jó cár” eszméjét, valamint az uralkodás krisztusi teherként való értelmezését). Az ortodox keresztény és a nyugati szekuláris eszmék Katalin-kori viszonyát Gary Hamburg (nem ezen mű kapcsán, hanem) általánosságban a következőképpen jellemezte: „az orosz gondolkodáshoz való nyugati hozzájárulás sem nem iktatta ki, sem nem vonta kétségbe azt az ortodox keresztény értékrendet, amely Oroszországban a korábbi évszázadokban jött létre. A nyugati gondolkodók, az oroszok értelmezésében, segítettek tisztázni az erényről alkotott legfontosabb ortodox tanításokat. A nyugati tanítások megerősítették az orosz fogalmi kategóriákat, anélkül, hogy teljesen megváltoztatták volna azokat.”⁸⁰⁹ Mindezek azzal a következménnyel jártak, hogy „olyan politikai eszmék felé lökték az oroszokat, amelyek kevésbé konszenzuálisak, és inkább intézményesek voltak szemléletükben, de még mindig az ortodox ideálokban gyökereztek”.⁸¹⁰ Azaz a hatalomfelfogás kezdett elmozdulni „a konkrétól és személyestől” az „absztrakt, személytelen” jelleg felé, más szavakkal a „morális, személyes és hagyományalapú felfogástól egy jogi vagy jogi-intézményes” irányba, ahol „politikai viszonyok kodifikáltak és intézményekben rögzítettek”.⁸¹¹ Ez utóbbi igazi képviselői (ha Mihail Szperanskij 1809-es

⁸⁰⁶ BUGROV 2020a: 281, 291.

⁸⁰⁷ BUGROV 2020a: 291.

⁸⁰⁸ HAMBURG 2016: 454.

⁸⁰⁹ HAMBURG 2016: 742.

⁸¹⁰ HAMBURG 2016: 742.

⁸¹¹ WIRTSCHAFTER 2007: 381.

alkotmánytervezetét nem számítjuk) első ízben a dekabristák voltak, viszont Fonvizin írása jól szemlélteti az átmenetet a jogi korlátok felé. Nem véletlen, hogy Fonvizin a zsarnokság, az önkény megnyilvánulásának éppen azt tartja, ha az uralkodó nem hajlandó jogi garanciákat adni a hatalomgyakorlás mércéjeként: ugyanakkor a kor általános trendjét követve a zsarnokság és az önkény szinonimájaként használja a despotizmus terminust.⁸¹²

A „ROSSZ URALKODÓ” ÉS A ZSARNOK MIHAIL SCSERBATOV MŰVEIBEN

Mihail Mihajlovics Scserbatov (1733–1790) előkelő, hercegi családba született, ugyanis famíliája egyike volt azon régi nemesi nemzetségeknek, amelyek családfájukat a 9. századig, magáig Rurikig vezették vissza. Mind nagyapja, mind apja kitüntette magát Nagy Péter idején a svédek elleni háborúban, és utóbbi Moszkva főkormányzójának tisztségéig vitte Péter halála után.⁸¹³ Az apját 5 éves korában elvesztő Scserbatov neveltetése egyrészt az orosz hagyományok, másrészt viszont a felvilágosodás jegyében folyt: a tradicionalizmus (az ortodox egyház és rituáléja iránti tisztelet) mellé szinte páratlan magánoktatás társult, amelynek során az arisztokraták számára, mondhatni, kötelező francia nyelven túl a német és az olasz ismeretét is elsajátította.⁸¹⁴ Intellektuális érdeklődését jól mutatja, hogy élete végére mai szemmel is tetemes, kb. 15 ezer kötetes könyvtára volt, és ezzel minden bizonnyal a legnagyobb magánkönyvtár birtokosának számított a korabeli Oroszországban.⁸¹⁵ Már fiatalon élénk érdeklődést mutatott a történelem iránt, így számos ilyen vonatkozású kortárs művet olvasott. Kapcsolatba került a szabadkőművességgel is, ami valószínűleg megmagyarázza deista felfogását.⁸¹⁶ Gary Hamburg a 18. század végének legellentmondásosabb politikai gondolkodójaként jellemzi Scserbatovot, aki ugyan a felvilágosodás klasszikusait olvasta, de a jobbagyság fenntartásának elkötelezett híve volt.⁸¹⁷ Politikai nézeteinek sajátosságait egyrészt minden bizonnyal neveltetéséből,

⁸¹² A zsarnok vagy a belőle képzett szavak (zsarnoki, zsarnokság) együttesen 7, míg a despota, illetve a belőle képzett szavak (despotikus, despotizmus) 6 alkalommal szerepelnek a műben.

⁸¹³ HAMBURG 2016: 621.

⁸¹⁴ HAMBURG 2016: 621–622.

⁸¹⁵ HAMBURG 2016: 623.

⁸¹⁶ HAMBURG 2016: 622.

⁸¹⁷ HAMBURG 2016: 620.

másrészt karrierjének alakulásából lehet levezetni. Tagja volt és nagy reményeket fűzött a II. Katalin által összehívott Törvényalkotó Bizottság működéséhez (1767–1768), amelyben az egyik hangadó volt, és ennek során kritizálta Nagy Péter 1722-es Rangtáblázatát, amely a nemességet (megfelelő katonai, civil vagy udvari szolgálatban szerzett rang alapján, személyre korlátozva vagy akár örökletesen is) elérhetővé tette egyszerű származású személyek számára.⁸¹⁸ A szolgálat révén megszerezhető nemesség gyakorlatának megszüntetésére irányuló javaslatát kis többséggel leszavazták a Törvényalkotó Bizottságban, ráadásul Scserbatov fellépése kiváltotta Katalin ellenszenvét is. A cárnő azonban mégsem akarta nélkülözni a tehetségét, így az udvari történetíró szerepét osztotta rá: 1768–1790 közt e státusban működött, aminek eredménye *Az orosz történelem a legrégebbi időkől* című hétkötetes mű lett (megjelenése: 1770–1791).⁸¹⁹

Reformterveit, továbbá a Katalin korabeli udvari élet kritikáját Scserbatov számos nem publikált írásban fejtette ki. Legismertebb munkája, *Az erkölcsök romlásáról Oroszországban* (1786–1789) többi írásával egyetemben vagy eleve az „asztalfióknak”, vagy a szűk családi körnek készült, vagy nem volt olyan „bátor magánkiadó” abban az időben, amely vállalta volna műveinek kinyomtatását (*Az erkölcsök romlásáról Oroszországban* először csak 1896-ban jelent meg).⁸²⁰ Ebben Scserbatov Nagy Péter kapcsán pozitívként emeli ki a tudományok és a művészetek pártolását, az ipar és a kereskedelem fejlesztését, viszont a cár intézkedéseinek árnyoldalaként felrója a cárnak, hogy „a hithez való őszinte ragaszkodás kezdett megszűnni, a szentségeket lenézték, az erkölcsi szilárdság csökkent és átadta helyét a szemtelenül terjedő hazugságnak [...]”⁸²¹ Szvák Gyula ekképpen értékeli Scserbatovnak a műben megjelenő Péter-kritikáját: „Bíráló szavai sokkal inkább II. Katalin, mint az egyébként puritánnak leírt I. Péter ellen irányulnak. E tekintetben Scserbatov nem került szembe saját maga másik – hivatalos – énjével. Mert – mint azt más helyütt gondosan kiszámolta – Péter egyeduralma nélkül Oroszország csak 1892-re érte el volna az 1762-es állapotát.”⁸²² Arról a műről van szó (1783–1784), amelynek terjedelmes címe maga is tartalmazza Péter értékelésének ambivalenciáját, de amely végső kicsengésében inkább pozitív: *Nagy Péter bűneinek és önkényességének taglalata. Időszámítási*

⁸¹⁸ HAMBURG 2016: 623–624.

⁸¹⁹ HAMBURG 2016: 623–624.

⁸²⁰ HAMBURG 2016: 680.

⁸²¹ Idézi SZVÁK 2001: 172.

⁸²² SZVÁK 2001: 172.

helyzetelemzési példa arról, hogy a legkedvezőbb feltételek mellett mennyi időbe telt volna, amíg Oroszország önmagától abba a helyzetbe kerül, mint amilyenben most van, a felvilágosodás és a dicsőség tekintetében.

Scserbatov publikus Péter-kritikája a Törvényalkotó Bizottságban, valamint írásaiban azonban jelzésértékű. Ahogy ugyanis arra Szvák Gyula rámutatott, II. Katalin korában „új szakasz jön el a Péter-kultusz történetében”.⁸²³ Ezt egyfelől továbbra is a cár alakjának hivatalos dicsőítése jellemzi, amelynek leglátványosabb példája I. Péter lovas szobra Szentpétervárott (1782), a francia művész, Falconet által.⁸²⁴ Ez az alkotás (Puskin névadása folytán) „Bronzlovasként” vonult be a köztudatba, és talapzatán a következő lakonikus felirat áll: „I. Péternek, II. Katalin”. Ugyanakkor nem hivatalos csatornákon, nem publikusan, immár az elit köreiben jelent meg Péter módszereinek és intézkedéseinek kritikája,⁸²⁵ amely viszont ezt megelőzően gyakorlatilag csak az óhitűekre korlátozódott. E kritika hangvétele személytől függően hol igen erős, hol visszafogottabb, amire jó példa Jekatyerina Daskova, valamint Scserbatov Péter-képe.

Daskova, aki támogatója volt Katalin 1762-es hatalomátvételének, de akivel viszonya aztán megromlott, mintegy két évtizedre kivonult az udvari életből. Eközben hosszabb külföldi utazásokat is tett, amikor viszont 1783-ban hazatért, Katalin az Orosz Tudományos Akadémia elnökévé nevezte ki: nem érdemtelenül, hiszen Daskova a Katalin-kori orosz felvilágosodás egyik kulcsfigurája volt. Kaunitz kancellárral folytatott levelezésében ezt írta Péterről:

„Zseniális, tevékeny és teljességre törekvő ember volt, aki azonban tökéletesen neveletlen maradt, viharos szenvedélyei pedig elhomályosították józan eszét. Lobbanékony, durva és *zsarnoki* volt, mindenkihez úgy viszonyult, mint a mindent eltűnő köteles rabszolgákhoz, tudatlansága pedig megakadályozta abban, hogy belássa: néhány erőszakkal bevezetett reformja idővel békés úton, más nemzetek példájára, a velük való érintkezések során is meghonosodott volna. Ha nem állította volna a külföldieket annyival az oroszok fölé, ha őseink sajátos, felbecsülhetetlen értékű jellemvonásait nem irtotta volna, ha nem váltogatta volna a törvényeket, sokszor még a saját magától származókat is, ha nem gyengítette volna meg a hatalmat és a törvénytiszteletet. Apja törvénykezésének alapjait felbolygatta, *despotikus*, átmeneti törvényekkel helyettesítve őket [...] Valamennyi igazgatási forma közül a *legdespotikusabbat*, a katonait vezette be. Pétervár megalapítójának dicsőségével

⁸²³ SZVÁK 2001: 169.

⁸²⁴ SZVÁK 2001: 169.

⁸²⁵ SZVÁK 2001: 170–173.

kérkedve a *legönkényesebb* módszerekkel siettette a város építését. Több ezer munkás lelte halálát a mocsárban [...] II. Katalin idején a város a négyszeresére növekedett, csodálatos épületekkel gazdagodott, de mindehhez nem volt szükség sem erőszakra, sem súlyos adók kivetésére.”⁸²⁶

Daskova tehát tipikusan a felvilágosodás, a humánnum oldaláról nézi elsősorban Péter tevékenységét, és ennek során használja mindazokat a jelzőket, amelyek általánosak voltak a kor szótárában (zsarnoki, despotikus, önkényes) a zsarnoki uralom leírására. Érdekes lesz mindezt hamarosan összevetni Scserbatov egyik általában mellőzött művével, nevezetesen az általa írt utópiával.

A szorosabb értelemben vett politikai gondolkodás nem volt idegen Scserbatovtól. Első ilyen írása egy igen rövid (1759 utánra keltezhető), de csak francia nyelvű kéziratos formában fennmaradt munka *Különféle értekezések a kormányzatról* címmel, amely nem más, mint a kormányzati formákról írt rövid traktátus, és feltehetően azután keletkezett, hogy Scserbatov kivonatokat készített a maga számára Montesquieu *A törvények szelleméről* című írásából. Mivel Scserbatov ezen műve publikált formában csak mai orosz fordításban érhető el, így jelen feldolgozásban ezt az írást mellőzöm. Érdeemes azonban megemlíteni róla, hogy tartalmilag annyiban kapcsolódik a témához, amennyiben röviden érinti a despotizmust mint a monarchia elfajzását, felvetve egyúttal azt a kérdést is, hogy lehet-e egyáltalán a despotizmust kormányzati formaként kezelni.⁸²⁷

A politikai gondolkodás körébe tartozó egyéb művei közül fontos kiemelni azt a korábbiakban már említett terjedelmes bírálatot, amelyet Nagy Katalin *Utasítás* című művéhez írt (1773), és amelyben tételesen elemzi, hogy az uralkodó miként használta fel nyersanyagként Montesquieu *A törvények szelleméről* című munkáját saját politikai meggyőződésének igazolására: nevezetesen, hogy Katalin miként igazította az autokrácia védelméhez Montesquieu passzusait. A politikai gondolkodás tárgykörébe sorolható továbbá kései művei közül az *Értekezés a törvényhozásról általánosságban* (nem korábban, mint 1786) című nagyobb lélegzetű írása, továbbá a valamivel korábban, 1783–1784 táján keletkezett *Egy svéd nemes, Sz... nevű úr utazása Ófir földjére* című utópiája.

A „rossz uralkodó” problematikája szempontjából a legfontosabbnak ez utóbbi munkáját tartom, amely egyébként a szerző legnagyobb terjedelmű írása

⁸²⁶ Idézi SZVÁK 2001: 170. (Kiemelés: S. E.)

⁸²⁷ E probléma előkerül Scserbatov *Értekezés a törvényhozásról általánosságban* című művében, amelyre kitérek a későbbiekben.

is egyben, továbbá azért is érdemes erre koncentrálni, mert egyike az első orosz utópiáknak. Ezáltal jelen írásban egy eddig nem taglalt műfajba tartozó alkotáson keresztül is betekintést nyerhetünk a rossz uralkodóról alkotott korabeli elképzelésekbe – bár nyilvánvalóan csak erősen vázlatosan, hiszen az utópiák sajátossága éppenséggel az ideális társadalmi-politikai állapot/rend leírása. Minthogy azonban ezt az ideális rendet néhány vonatkozásban ellenpontoszza is a mű, ezáltal általános érvényű megállapításokat tesz a rossz uralkodóról. Ebből a szempontból pedig – legjobb tudomásom szerint – Scserbatov utópiáját nem vizsgálták. Más írásaihoz hasonlóan (mint *Az erkölcsök romlásáról Oroszországban* című művében) itt is megjelenik Péter kritikája: azonban az utópiában ezt a kritikát indirekt módon fejt ki. Végezetül azért is célszerű Scserbatov e munkáját kiemelni, mert világossá válik, hogy az *erény* és a *tökéletesség* elve – amelyek hol másutt kapjanak oly nagy teret, mint egy utópiában? –, valamint *az uralkodó környezetének meghatározó volta* mennyire átszötte a korabeli politikai irodalmat egymástól mégoly távolinak tűnő műfajok esetében is, mint az utópia vagy Fonvizin értekezése, amely utóbbi a politikai reform praktikus céljával íródott, és ráadásul a két írás szinte egy időben keletkezett.

Az elkövetkezendő elemzés kapcsán hangsúlyozni szeretném, hogy nem célom Scserbatov utópiájának tartalmát részletesebben ismertetni, mindössze arra szorítkozom, hogy a megértéséhez elengedhetetlenül szükséges információkat adjam közre, azzal a céllal, hogy a műben értelemszerűen nem markánsan megjelenő „rossz uralkodó” kép kontextusát érthetővé tegyem. Kezdjük mindjárt a címadással!

Az Ófir név többször is szerepel az Ószövetségben, amely eszerint egy aranyban és drágakövekben gazdag terület volt, ahova a Vörös-tengeren áthajózva lehetett eljutni. A bibliai névadás arra utal, hogy a Scserbatov által elképzelt ideális társadalomban fontos szerepet játszik a vallás, amit megerősítenek a műben erről a kérdésről írottak. Ez a vallás azonban nem a kereszténység, mivel Ófirban a vallás lényege a „legfőbb lény” tiszteletében áll, ami egyértelműen a szabadkőművesség ismérve. A Scserbatov által leírt vallásban, amint azt Antony Lentin részletesen kimutatta, mind az elvek, mind a szimbolika tekintetében – például rusztikus kövekből épült templom, a templom közepén egy Napra hasonlító kör, amely arany sugarakat bocsát ki – a szabadkőművesség dominál,⁸²⁸ maga

⁸²⁸ A szabadkőművességben a rusztikus kő a morális önfejlesztés előírását szimbolizálja, míg a Nap a felvilágosodást, és a páholy vezetőjét a rituálé során a Naphoz hasonlítják. LENTIN 2017: 402.

Ófir pedig az „idealizált, átváltoztatott vagy megreformált Oroszország, egy szabadkőművességből kölcsönzött elemeket tartalmazó utópia”.⁸²⁹

Igencsak valószínű, hogy a címadást nem közvetlenül a Biblia inspirálta, hanem az irodalomban (röviden csak) *Königreich Ophir* (Ófir Királysága) néven ismertté vált, 1699-ben anonim szerzőtől megjelent (majd 1704-ben újra kiadott) műben keresendő az elnevezés forrása. Ezt az írást az első német nyelven írt utópiaként tartják számon, azonban nyilvánvalóan a kora újkori utópiák klasszikusait, különösen a műfaj kora újkori elindítóját, Morus Tamás utópiáját sem szabad kizárni mint olyan forrást, amelyből Scserbatov meríthetett. Mindazonáltal a hasonlóságok a *Königreich Ophir* és Scserbatov utópiája közt igen nagyok. Egy, a *Königreich Ophir*rel foglalkozó tanulmány konklúziója szerint ugyanis a mű üzenete a következő: „A német protestantizmus szellemében a társadalmi erkölcsök magas mércéi orientálnak mindenféle társadalmi rangú embert cselekedeteiben, úgy a köz-, mint a magánszférában.”⁸³⁰ Minthogy a német pietizmus hatása, amint arra már utaltam, igen erős volt Oroszországban, a *Königreich Ophir* jól illeszkedett a Katalin-kor intellektuális miliőjébe. Ugyanakkor a tanulmány szerzője szerint a *Königreich Ophir* másik intellektuális forrását az a kormányzati beállítódás adja, amelyet a korabeli német gondolkodásban a *gute Policy/Polizei*, azaz a „jó szabályozás/jó igazgatás” terminus foglalt össze.⁸³¹ Maga a mű teljes címe is sokatmondó e téren: *Der wohleingerichtete Staat des bishero von vielen gesuchten aber nicht gefundenen Königreichs Ophir (Az eleddig sokak által keresett, ámde meg nem talált Ófir Királyságának jól szabályozott Állama)*.

Természetesen Scserbatov művében is megjelenik a „rendezett kormányzat” (*porjadocsnoje pravlenyje*) terminus Ófir jellemzésére, és ez egyértelműen a *gute Policy* fogalmával rokon, amely más alakban, úgymint „(rend)szabályozott állam” (*reguljarnoe goszudarsztvo*) vagy „jól berendezett állam” (*pravil'no raszpolozsennoje goszudarsztvo*), Nagy Péter uralkodása alatt kezdett teret nyerni a politikai retorikában. Sőt, Péter egyik rendelete magát a „polícia” (*policija*) fogalmát részletesen ki is fejtette, amely terminus szintén több ízben szerepel Scserbatov utópiájában. Ennek a kormányzati beállítódásnak az első gyakorlati lépéseit, amint látni fogjuk, Scserbatov egy Perega nevű uralkodóhoz köti az utópiában, akiben nem lesz nehéz áttételesen magát Nagy Pétert felismerni.

⁸²⁹ LENTIN 2017: 401.

⁸³⁰ CHALOUPEK 2010: 66.

⁸³¹ CHALOUPEK 2010: 66.

A Scserbatov által a műben használt elnevezések, akár folyónevek, akár hely-, illetve személynevek egyes esetekben vagy teljesen, vagy részben összerakhatók azon orosz szavak betűiből, amelyek eredetijének a sorrendjét valamilyen módon megváltoztatta: így Scserbatovnál a *Glova* nem más, mint a Volga, a műben régi fővárosként említett *Kvamo* pedig nyilvánvalóan Moszkva, míg az új főváros *Peregab*, nyilvánvalóan Pétervár, amire viszont onnan lehet asszociálni, hogy azt *Perega*, azaz Péter alapította.

Az utópia cselekménye röviden úgy foglalható össze, hogy a csakis nevének kezdőbetűjével említett svéd nemes, „Sz... úr”, miután politikai intrikák következtében kénytelen elhagyni hazáját, az indiai Pondicherryben szolgálta a francia királyt, ezt követően pedig vissza akart térni Európába. A Jóreménység foka környékén azonban szörnyű viharba keveredett, és csodával határos megmenekülése folytán került társaival Ófir földjére, amely valahol az Antarktisz környékén található (de mégsem egy jeges vidék), és ahol más európai még sohasem járt.⁸³² Ezután következik a nemes utazása az országban és a szanszkrit nyelvet beszélő Ófir társadalmának bemutatása egy történeti felvezetéssel, amely felvezetés világossá teszi az áthallásokat Oroszországgal, és egyben Péter uralkodásának tömör értékelését is magában foglalja. Az utazó ugyanis ezt tudja meg Ófir történetéről:

„Régi nagy uralkodóink közt volt egy Perega nevű. Ő az államát (*szvojo goszudarsztvo*) felvilágosulatlan és barbárságba taszított állapotban találta. Ő volt az első, aki nálunk létrehozta a rendezett kormányzatot (*porjadocsnoje pravlenyije*), ő vezette be a tudományok és a hadművészet ismeretét. Akkoriban mi még nem folytattunk kereskedelmet más népekkel. Ő meg akarta ezt honosítani az országában, de nem volt kikötője. Ezért a *diszvizjek* [értsd: svédek] ellen háborút indított, és a szerencse számos forgandóságát követően meghódította sok tartományukat, és akkor, amikor a háború még zajlott, hozta létre ezt a várost a maga nevére.”⁸³³

Majd leírja, hogy az uralkodó ide tette át székhelyét, „otthagyni birodalmának régi központi elhelyezkedésű városát, Kvamót”, noha az új székhely megválasztását semmilyen racionális tényező nem indokolta; mégis „ez a város a mocsárból a várakozás és a *dolgok természete*[s rendjének] *ellenére* hamarosan felmagasztalódott”.⁸³⁴ Perega utódai alatt a zord viszonyok ellenére látványos fejlődésnek

⁸³² Az olyan elemek, mint a tengeri utazás egy Európától távoli földre, majd ott egy ismeretlen és eszményi társadalomra való rátalálás, általános toposzai az utópiáknak Morus óta.

⁸³³ SCSEBATOV 2010: 201.

⁸³⁴ SCSEBATOV 2010: 201–202.

indult, pompás helyé vált, „mondhatni, a *természeten fölülkerekedve*”.⁸³⁵ Ezek az iménti kiemelések a szövegben magától Scserbatovtól származnak, aki így érzékelteti a feladat nagyságát, de főként annak ellentmondásosságát, sőt, kvázi természetellenes voltát, majd ekként vonja le a konklúziót: „De ami megtörtént, azt nem lehet visszafordítani, és sajnálatos lenne semmibe venni a sok munka eredményét, annyi emberélet és sok szenvedés árát, bár maga a város, amely lényegében a természet megerőszkolása, sokba került.”⁸³⁶

Ugyanakkor az új főváros megszakította a dolgok természetes rendjét is a birodalomban, amiből számos „rossz” származott, messze ható következményekkel, amelyek felsorolásából jelen téma szempontjából ezek a legfontosabbak: az uralkodók az új főváros periferikus fekvéséből adódóan „elvesztették azt, hogy birodalmuk belső viszonyairól ismeretük legyen”; mivel a „nép legjobb és legelőkelőbb része” mindig is Kvamóban lakott, az uralkodóknak az új fővárosba történő eltávozása miatt „ők elvesztették az irántuk érzett szeretetet és engedelmességet”; az új fővárosba költöző főurak csakis az „udvarral azonosították hazájukat, és kiirtottak a szívükből minden érzést a közjó iránt”; az elődök által képviselt „erény ősi példái szertefoszlottak”.⁸³⁷ Ezért kellett aztán megreformálni az államot, amely most immár tökéletes: a politikai berendezkedés alkotmányosmonarchia-szerű képződmény, benne a nemesség hangsúlyos szerepével. Ez a munka Szabakul, „a legnagyobb uralkodó” nevéhez fűződik, aki trónra kerülén, látva, hogy „minden rossz forrása ez a város”, de nem akarván hirtelen változásokat, hol egyik, hol a másik fővárosban tartotta a székhelyét, mígnem hivatalosan visszavitte a fővárost Kvamóba.⁸³⁸

A mű egyfelől paródiája a Scserbatov korabeli Oroszországnak, másfelől viszont, amint egy utópiától elvárható, az ideális társadalom leírását tartalmazza,⁸³⁹ amelyben felismerhetően a korabeli orosz társadalom eszményivé átalakított képe rajzolódik ki. A jó és a rossz uralkodó képe mind konkrét személyek kapcsán, mind általában véve megjelenik a műben. Ófir korábbi rossz uralkodóiról az ország jó uralkodóinak emelt síremlékek kapcsán esik szó a műben, amikor is a következő információkat tudatják a svéd nemessel:

⁸³⁵ SCSEBATOV 2010: 202.

⁸³⁶ SCSEBATOV 2010: 202.

⁸³⁷ SCSEBATOV 2010: 202.

⁸³⁸ SCSEBATOV 2010: 202–203.

⁸³⁹ HAMBURG 2016: 635.

„A mi törvényeink és intézményeink, amelyeket Szabakul hozott létre, olyannyira jók, hogy utódainak semmi többet nem kell tenniük annál, mint hogy ezek szerint járjanak el. Valamivel több, mint 1700 esztendő alatt nem volt nálunk *igazából rossz uralkodó* (*prjamo zlih goszudarej*), kettőt kivéve, Ramzát és Bombetet, akiknek nevét az ő emléküik gyalázatára a kriptákon láthattad. De azok is, akiket a trónról letaszítottak, tömlöcbe fejezték be életüket. Igaz, hogy sokuk semmiféle emlékművet nem érdemelt ki, mert *bár a bűneik nem voltak nagyok, viszont azokat erényeikkel sem kompenzálták*; mert tudnotok kell, hogy mi szigorúbban ítéljük meg az uralkodóinkat, mint a magánembereket, és ha van egyetlen olyan nem körültekintően bevezetett törvény, amely *káros az állam számára* (*vred goszudarsztvu*), *ő pedig nagy szolgálatokkal nem tűnik ki*, akkor elveszti az uralkodónak kijáró emlékművet.”⁸⁴⁰

Nézzük meg, hogy miben is állt a bűne a fent megnevezett két rossz uralkodónak! A nevüket említő kripták nem is nekik állítanak emléket – összhangban azzal az elvvel, hogy kiknek jár síremlék –, hanem áldozataiknak, és a rossz uralkodó neve csak az áldozatok ellen elkövetett bűnök kapcsán említődik meg! Az első esetben az uralkodó erényes feleségének, Lunyivának a síremlékéről van szó, akinek férjét így jellemzi a felirat: „Ez, erkölceiben romlott lévén, megparancsolta neki, hogy az ő szenvedélyeinek kielégítését szolgálja bájaival.”⁸⁴¹ Ekkor az erényes feleség csak néhány órát kért, hogy elvonulhasson, ami alatt azonban kivágta szemeit, levágta orrát és ajkait, valamint testén is számos súlyos sebet ejtett. Amikor a császár a feleség szobájába ment, ezt felelte neki: „a szépségem arra kárhoztatott, hogy elveszem a becsületemet; most megbüntettem a szépségemet.”⁸⁴²

Sokkal érdekesebb a téma szempontjából a másik uralkodó esete, aki ehelyütt (vagy a szövegek közlés, vagy maga Scserbatov elírása folytán) nem Bambet, hanem Dambet néven szerepel. Erről a síremlékről azt olvashatjuk, hogy egy olyan „nagyszerű férfiúnak, Agibe Minoszko-dolnak” állít emléket, akinek a csontjait itt kellett volna eltemetni, de ez az alább említendő körülmények miatt lehetett-lenné vált:

„Ő, amikor a ravasz és sanyargató (*mucsityel'*) Dambet (akinek neve itt csakis nevének elátkozása miatt említettet meg), le akarta rombolni az összes jó törvényt, és egyedül a saját akaratát kívánta megtenni a törvény szabályának, akkor keményen ellenállt neki [...] Tömlöcbe vettetvén, megtörve a nyirkosságtól, majd megkínóztatván (*mucsimij*) a kínzó büntetés

⁸⁴⁰ SCSEBATOV 2010: 327. (Kiemelés: S. E.)

⁸⁴¹ SCSEBATOV 2010: 325.

⁸⁴² SCSEBATOV 2010: 325.

közepette sem tántorodott el határozottságától, és semmiféle hízelgő ígéretnek nem hódolt be. A zsarnok (*tyiranom*) által darabokra lett vág(at)va, testét elégették. A zsarnok (*tyirana*) elűzése után, a törvények által kijelölt időben állítattott neki ez az üres síremlék, az ő erényének emlékezeteként – amelyet azért állítottak közel a cári/királyi temetőhöz, hogy ilyen becsületes és erényes minisztereket kell nekik keresniük.”⁸⁴³

Míg az iménti idézetben az *ex parte exercitii* zsarnok két aspektusa jelenik meg, egyrészt az, aki nem tiszteli a törvényt, illetve aki kegyetlenkedik (azaz a „sanyargató”) – így derül fény arra, hogy az utópia szerint ki az igazából rossz uralkodó –, addig a Szabakulra vonatkozó idézetből a jelen problematika szempontjából komplexebb kép rajzolódik ki. Nem elegendő ugyanis önmagában az, ha az uralkodó nem tesz rosszat, mivel a közjó érdekében munkálkodó „állam-szolga” érdemli csak meg, hogy megörökítsék az utókornak uralkodását. Ha pedig „nagy szolgálatokra” nem képes, akkor neve nem méltó az említésre – azaz végső soron az *alkalmatlan uralkodó* gyűjtőfogalmába sorolható be ez a felfogás. Ugyanakkor az idézett szövegekből kiderül az is, hogy a zsarnokokat le lehet tenni a trónjukról, börtönbe lehet zárni, el lehet üzni őket!

Ami a zsarnokság általános értelemben vett, azaz nem valamely konkrét uralkodóhoz kötött problematikáját illeti, ez a kérdés akkor merült fel a műben, amikor a svéd nemes olyan dolgokról kérdezte kísérelőjét Ófir uralkodójával kapcsolatosan, amelyek számára szokatlanok voltak. Meglepte őt ugyanis az, hogy mindenki közvetlenül találkozhat a cárral/királyal, aki meghatározott rendben fogadja az alattvalókat. Ez nyilvánvalóan a „jó cár” eszméjének azon vonatkozásából táplálkozott, hogy az ideális viszony az uralkodó és a nép közt a közvetítetlen kapcsolat, mert így semmit nem lehet eltitkolni előle a környezete által. Furcsának találta azt is az utazó, hogy nincsen az uralkodónak őrsége, amely vigyázná az ő biztonságát, aminek okát firtatva ezt a választ kapta házigazdájától:

„Az uralkodót nem a körülötte levő felfegyverzett emberek kell hogy őrizzék, hanem a *nép szeretete*. Ha ez nem létezik, akkor semmiféle őrség nem tudja megmenteni az uralkodót, hanem éppen ez okozza az ő vesztét. Bizony, ebből kifolyólag még a következő dolog is megeshet: az uralkodó, akit őrség vesz körül, nem értékeli oly szükségesnek a maga számára a *nép szeretetét*, és nem érezvén félelmet olyan lépésekre szánhatná el magát, amelyek mind a maga, mind az állam számára károsak lesznek. Ehelyett, minthogy nincsen őrsége, mindig

⁸⁴³ SCSEBATOV 2010: 325–326.

arra törekszik, hogy *a nép szeretetét keresse* a maga számára. De – folytatta ő – van itt egy másik kérdés is, az, hogy kiket jelöljenek ki az őrségbe, az uralkodó védelmére: kiválasztott egyéneket, azaz állandókat, vagy az egész katonaság cserélődjön? Ha állandókat jelölnek ki, akkor ők az uralkodó jótéteményeire apellálnak, [így] nem állampolgárok lesznek, hanem bátortalan szolgák és az uralkodói akarat végrehajtói; az ő hatalma akkor *nem a szereteten és az igazságosságon* alapul, hanem *az önkényen és a zsarnokságon (na szamovlasztjii i mucsityel'sztve)*, az uralkodó saját őrségétől fog félni, az őrség ereje révén pedig félelmetes lesz mindenki más számára; a lélek acélossága, az erény (*dobrogyetjel'*) és a törvényes szabadság pedig kiirtódik.”⁸⁴⁴

Nemcsak Scserbatovnál, hanem – amint láthattuk – Fonvizinnél is fontos szerepet tölt be a szeretet kérdése (lásd különösen Fonvizin művének zárósrát), azonban Scserbatov esetében nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szeretet (felebaráti szeretet) a szabadkőművesség alaptétele. Ugyanakkor mindez egy általános jelenség részét képezte: a *szeretet (ljubov')* ugyanis II. Katalin idején, ahogy arra Richard Wortman rámutatott, „a korszak jellegzetes kifejezésévé vált”.⁸⁴⁵ A fogalom politikai jelentőségét az adta, hogy „formális legitimizálás nélkül definiálta a viszonyt a szuverén és szolgálói közt, egyúttal pedig a nemesnek a szuverén és az állam iránt érzett személyes áhítatát is”.⁸⁴⁶

A másik olyan rész Scserbatov ezen művében, ahonnan szintén betekintést nyerhetünk a jó és a rossz uralkodóról alkotott nézetekbe, az uralkodó gyerekeinek neveltetésére vonatkozik, amelynek nagy jelentősége volt Ófirban. A gyerekek szobájában ugyanis egy táblára voltak felírva azok az elvek, hogy milyen szellemben kell nekik az uralkodásra tekinteniük. (Ugyanakkor nem pusztán ezekben az előírásokban merültek ki a tanácsok az uralkodásra nézve, minthogy a mű hosszasan értekezik még az uralkodó gyerekeinek neveltetéséről.) A tábla 12 pontot tartalmazott,⁸⁴⁷ valószínűleg nem véletlenül, talán az apostolok számára való utalásként, amelyek a következők voltak.

„1. A szigorúság és a hatalom szolgákat (*rabov*) terem, az igazságosság és a könyörületesség azonban magához vonzza a szíveket.

2. Nem a nép van a cárokért/királyokért, hanem a cárok/királyok a népért, minthogy a nép már azelőtt létezett, hogy cárok/királyok lettek volna.

⁸⁴⁴ SCSEBATOV 2010: 254. (Kiemelés: S. E.)

⁸⁴⁵ WORTMAN 2018: 28.

⁸⁴⁶ WORTMAN 2018: 28.

⁸⁴⁷ SCSEBATOV 2010: 303.

3. A dicséret mindig megrontja a cárokat/királyokat, ugyanakkor szükség van rá, azért, hogy az erény felé terelje őket, éppen ezért nem szükséges sem az, hogy ne éljenek vele, sem az, hogy feleslegesen tegyék.
4. A hízélgés a legkönyörtelenebb méreg az uralkodók számára, a hízélgőket olyanoknak kell tartani, akik elnyomják az uralkodók lelkét és jó hírét.⁸⁴⁸
5. Jobb egyetlen falut boldoggá tenni, mintsem meghódítani egy egész államot.⁸⁴⁹
6. A győztes dicsősége süketté teszi a füleket, az igazságos uralkodó erényei (*dobrogyetyeli pravoszudnogo monarha*) viszont sok évszázadon át gyönyörködtetik a lelkeket.
7. A királyok nem iparosok, nem kereskedők, nem udvari tisztségviselők és nem érzékelik azt a sok(féle) szükségét, amelyet alattvalóik éreznek, és ezért nem alkalmasak arra, hogy ők maguk alkossák a törvényeket.⁸⁵⁰
8. A cár/király maga köteles elsőként engedelmeskedni országának törvényeinek, minthogy a törvények révén cár/király, azok hatalmát semmissé téve pedig semmissé teszi a neki való alárendelődést is az alattvalók részéről.
9. Amikor a cár/király jó erkölcsű (*blagonraven*), jó erkölcsűek (*blagonravni*) lesznek az ő alattvalói is, minthogy mindannyian szeretik őt utánozni.⁸⁵¹
10. Ha a cár/király nagy hatalmat ad az alattvalónak, akkor a hatalom méltóságát és a nép szeretetét eltaszítja magától, és nagyrészt romlásba taszítja az államot.
11. Ha a cár/király nem őszinte, ezt észreveszik az alattvalók, és ők sem lesznek őszinték hozzá. Ő egyedül nem tud becsapni sok ezer embert, de sok ezer ember gyakran megtalálja majd a módját annak, hogy őt becsapja.
12. A cári/királyi erények (*dobrogyetyeli*) olyanok, mint a napsugarak – mindent felélesztenek; a bűnök (*poroki*) pedig olyanok, mint a fertőzés – mindent kiirtanak.”⁸⁵²

Ez a rész tulajdonképpen nem más, mint egy pontokba szedett, azaz zanzásított, táblára írt királytükör. Ennek kapcsán nem érdektelen rámutatni arra a műre

⁸⁴⁸ Erasmusnál is kulcsfontosságú a tanács a trónörökös számára, olyannyira, hogy külön fejezetben (*A fejedelem hársa el a hízélgédést*) foglalkozik ezzel, amelyben így ír erről a kérdésről mint a „legveszedelmesebb betegségről”: „Érdemes felidézni, hogy hány hatalmas és virágzó birodalom ment már tönkre éppen a hízélgédők nyelve miatt. Sehol sem olvastunk még olyan tirannizmus alatt nyögő országról, amelyben a tragédia főszereplői nem a hízélgédők voltak.” ERASMUS 1992: 73.

⁸⁴⁹ Ez minden bizonnyal Fénelon művének hatását mutatja.

⁸⁵⁰ Ez a kitétel a törvényalkotás menetére vonatkozik Ófirban, ugyanis a nemesség tagjaiból álló, erre felhatalmazott szervnek a törvényjavaslatot körbe kell küldenie a közrendűek számára előzetes véleményezésre.

⁸⁵¹ Fonvizin művében ugyanezt olvashattuk az erények kapcsán!

⁸⁵² Fonvizin művében ugyancsak nagy szerepet kapott ez a nézet.

az erényirodalomban, amely akár közvetlen hatást is gyakorolhatott Scserbatovra. Nevezetesen mintha Rotterdami Erasmus *A keresztény fejedelem neveltetése* című művében tett kijelentése köszönné vissza:

„Nem elég csak intézkedéseket foganatosítani, és ezekkel távol tartani tanítványunkat a helytelentől, vagy ezekkel ráirányítani figyelmét a tisztességes dolgokra, ezeket bele is kell vésni, oltani, sulykolni, mégpedig az emlékeztetésnek mindig más és más formájával, hol egy velős mondással, hol meg egy kis mesével; hol egy hasonlattal, hol meg egy példával; hol egy szállóigével, hol meg egy közmondással; és ezeket bele kell vésni gyűrűkbe, ráfesteni táblákra, hozzáírni családfákhoz, és feljegyezni minden másra, amiben az ifjúkor gyönyörködik, hogy mindig szem előtt legyen, még akkor is, ha mással foglalkozik.”⁸⁵³

Az uralkodó mint példakép kapcsán pedig ezt olvashatjuk Erasmusnál:

„A köznép semmit sem utánoz szívesebben, mint azt, amit fejedelménél nap mint nap megfigyel [...] Üsd csak fel a régi históriás könyveket, azonnal látni fogod, hogy mindenkor olyan volt a kor erkölce, amilyen az uralkodó élete [...] A jó fejedelem – bölcsen mondja Plutarkhosz – az Istennek valamiféle élő képmása [...]”⁸⁵⁴

Antony Lentin ekképpen összegezte lakonikusan Scserbatov utópiájának lényegét: Ófir nem más, mint „a nemzeti megújulás allegorikus utópiája. Étosza a szabadságműveltség önfejlesztésre vonatkozó morális előírásain alapul, amelyeket a »rusztikus kő« szimbolizál.”⁸⁵⁵ Az eszményi berendezkedés kulcsa azonban nem más, mint az uralkodó tökéletessége.⁸⁵⁶

Végezetül tekintsük át, hogy miként jelenik meg a rossz uralom Scserbatovnál az *Értekezés a törvényhozásról általánosságban* (nem korábban, mint 1786) című írásában! Ebben a szisztematikusan felépített művében Scserbatov arról értekezik, hogy miben áll a törvények lényege, milyen kell hogy legyen azok viszonya a kormányzathoz. Ugyanakkor a mű valódi üzenete – a címmel némiképp ellentmondásban – az, hogy „miként lehetne Katalin despotikus rendszerét alkotmányos monarchiává átalakítani” a Szenátus jogkörének kiterjesztése révén:⁸⁵⁷

⁸⁵³ ERASMUS 1992: 17.

⁸⁵⁴ ERASMUS 1992: 32.

⁸⁵⁵ LENTIN 2017: 408.

⁸⁵⁶ LENTIN 2017: 408.

⁸⁵⁷ HAMBURG 2016: 632.

azaz a fő cél a Katalin-kori orosz politikai rend reformja, amelyet persze nem nevez a műben despotikusnak.

A rossz uralom problematikáját a legmarkánsabban Scsersbatov az alábbi címet viselő fejezetben fejti ki: *Mit kell figyelembe venni a törvények terén az állam politikai állapotának tekintetében?* Ennek kapcsán szerinte a kormányzati formák kérdésének áttekintése a kiindulópont, és annak vizsgálata, hogy „lehetséges-e egy európai államban az önkényuralom hosszú időn keresztül való fennmaradása (*dolgoprodolzsityel’noje szamovlasztyije*)”.⁸⁵⁸ A kormányzati formáknak a korban általános felosztását – monarchia, arisztokrácia (a *vel’mozsnaaja*, azaz „főúri” kifejezést használva), demokrácia (a *narodnoje*, azaz „népi” kifejezést használva) – követve azonnal leszögezi, hogy „az önkényuralom nem kormányzati forma, hanem a hatalommal való visszaélés” (*szamovlasztyije nye jeszty rod pravlenyija, no zloupotreblenyije vlasztyi*).⁸⁵⁹ Majd részletesen kifejti, hogy az említett kormányzati formák sohasem léteznek történetileg tiszta formában, hanem a kettő vagy a három keverékében, amelyeket történelmi példákkal is illusztrál – hozzátéve, hogy mindig az adott nép „beállítódása” a meghatározó a tekintetben, hogy az adott kevert kormányzati formában mely elem domináns egy-egy országban.⁸⁶⁰ Ezután következik nála az „önkényuralom vagy despotizmus (*gyeszpotyizm*) taglalása”:

„Ezt kormánynak nem lehet nevezni, sem a kormányzati formákba besorolni, minthogy ez nem más, mint a monarchikus hatalommal való visszaélés (*zloupotreblenyije monarsszkoj vlasztyi*), ugyanis a monarchia saját alaptörvényekkel kell hogy rendelkezzen, és azokat teljes egészében tartósan meg kell őrizni, az önkényuralom (*szamovlasztyije*) viszont, egyedül a saját akaratát követve, ahogy azt kedve tartja, minden törvényt lerombol. A monarchia a felállított törvény szerint megőrzi állampolgárainak életét, becsületét, vagyonát és nyugalma, az önkényuralom (*szamovlasztyije*) sem az egyikre, sem a másikra nincs tekintettel, legjobb alattvalóinak vérét patakokban önti ki, becsületüket nem őrzi meg, nem törődik a szívek fájdalmával, a vagyont akarata szerint elveszi, és minden egyes állampolgár életét és nyugalma minden elemében felforgatja; minthogy valóban nyugodt lehet-e ott valaki, ahol senkit nem védenek meg a felállított törvények? [...] Nincs az önkényuralomban jutalma a szolgálatnak, sőt, ellenkezőleg az önkényuralkodó (*szamovlasztyityel’*) irigykedik azok fényére [...] A rangok adományozása nem a legjobbak kiválasztásával történik: Caligula

⁸⁵⁸ SCSEBATOVI 2010: 390.

⁸⁵⁹ SCSEBATOVI 2010: 390.

⁸⁶⁰ SCSEBATOVI 2010: 390–392.

a lovát tette meg saját konzuljának. Az erények, az érdemek (*dobrogyetyeli, dosztoinsztva*) ott elnyomattatnak, mivel az önkényuralkodó (*szamovlasztyiyel'*) minden egyes erényes és érdemet felmutató emberben világosan szemrehányást lát a maga számára. Végül az ész elhomályosodik, minthogy ártalmas lenne az önkényuralom számára (*szamovlasztyiju*), ha valaki felvetné a kölcsönös jogokat, amelyek a társadalmak alapját képezik, és okos szemekkel szemlélné saját állapotát. Ilyen a despotizmus (*gyeszpotyicsesztvo*), ilyenek annak káros következményei. Ezért nekem is az a konklúzióm, hogy fölvilágosodott népben ez nem létezhet. Ha pedig mégis, akkor nem lehet tartós.

A despotizmus – nem olyan, mint a többi, fentebb említett kormányzat [...], [ebben] minden a társadalom kárára van. Ha vannak is hatóságok – ezek mindannyian sokkal inkább a despota vagy az ő kegyenceinek önkényes akaratát nézik (*szamoproizvol'noje hotyenyije gyeszpota ili ljubimcev*), mintsem a létező és hatályos törvényeket –, nincsen bennük szabadság, nincs meg az egység szelleme, nincs meg a haza iránti szeretet (*ljubvi k otyecsesztvu*), hanem mindannyian a despota vagy az ő valamelyik főúrának hatalma alatt csúsznak-másznak, nem merik még felvetni sem a szeretett szabadságot, még kevésbé mernek a kölcsönös jogokról gondolkodni, amelyek összekötik a társadalmat, minthogy ebben áll többek közt a despotizmus jellemtorzulása (*porok gyeszpotyizma*): a despota despotát szül (*gyeszpot proizvogyit gyeszpota*), és ilyenekkel telik meg az állam, de gyakran maga az első számú despota is az őt körülvevő alacsonyabban állók hálójába kerül.⁸⁶¹

De már be is fejezem ezt a jellemzést, amelynek szörnyű leírásai minden jogtudós írásában megtalálhatók, hogy azon törvényekre térjek rá, amelyek összhangban vannak hazám politikai helyzetével. Minthogy az Orosz Birodalom monarchikus kormányzatú, amint azt maga Őfelsége az *Utasításában* kifejti [...]⁸⁶²

Ha az iménti hosszú idézetben írottakat összevetjük Fonvizin írásával, akkor több ízben nemcsak hasonló, hanem, mondhatni, azonos gondolatot találunk mindkét műben a politikai meggyőződések alapkérdéseit tekintve – ezek az egyezések természetesen részint a közös forrásokból történő merítésből magyarázhatók. Nem zárható ki azonban, bár erre manapság még nincsenek kutatások, hogy a korszak egyes emblematiszta politikai gondolkodói ismerhették egymás csak kéziratban fennmaradt alkotásait, amely felvetést a szövegszerű hasonlóságok néhol indokolni látszanak.

⁸⁶¹ Fonvizinnél: „a kegyenceinek rabja.”

⁸⁶² СCSERBATOV 2010: 393–394.

MONARCHIA VERSUS KÖZTÁRSASÁG? A ZSARNOKSÁG RAGYISCSEVI DILEMMÁJA

Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev (1749–1802), aki íróként, költőként és politikai gondolkodóként egyaránt maradandót alkotott, és akit Rousseau nézeteinek legradikálisabb orosz képviselőjeként tart számon az eszmetörténet, vidéki, rendkívül gazdag nemesi családban született: apjának több mint 3000 jobbágya volt, mégis Ragyiscsev lett a jobbágyság legelszántabb ellenzője.⁸⁶³ Gyerekkorát apja birtokán töltötte, ahol neveltetése a jómódú nemesifjak bevett gyakorlatát követte: az otthoni francia nevelőtől kapott képzés után nyolcéves korában egy, a Moszkvai Egyetem égisze alatt működő internátusba került, ahol a klasszikus és modern nyelvek mellett a történelem és a matematika képezte a *curriculumot*.⁸⁶⁴ Innen II. Katalin apródiskolájába vezetett az útja (1762–1766), ahol jogi és katonai ismereteket tanult, és egyike volt annak a 12 ifjúnak, akit tehetsége folytán Katalin a Lipcsei Egyetemre küldött, hogy tovább képezze magát, és jogi tanulmányokat folytasson (1766–1771). Visszatérése után a Szenátusban kapott jegyzői állást, amelyről 1773-ban lemondott, majd más hivatali posztokat töltött be, míg végül 1790-ben a vámügyek vezetőjének nevezték ki. Sorsa azonban éppen ebben az évben vett döntő fordulatot, ugyanis legismertebb művének, az *Utazás Pétervárról Moszkvába* (1790) című regénynek a saját maga által történt kinyomtatása és terjesztése miatt letartóztatták, bár a publikálásra cenzori engedélye volt: a cenzor minden bizonnyal nem nézte át alaposan a művet, legfeljebb olyan lapokat nézhetett meg a kéziratban, amelyek nem kritizálták a korabeli Oroszországot.⁸⁶⁵ Katalin maga (kancellárja, Bezborodko szerint) úgy nyilatkozott a regény kapcsán Ragyiscsevről, hogy „egy lázadó, aki rosszabb, mint Pugacsov”. Amikor lezárult a hivatalos vizsgálat Ragyiscsev regényét illetően, a vád az lett, hogy összeesküvést szőtt az uralkodó ellen, továbbá lázító eszméket terjesztett, valamint megsértette az uralkodó méltóságát:⁸⁶⁶ azaz politikai bűncselekményt követett el. Ragyiscsevet 1790 nyarán ezért halálra ítélte a bíróság Szentpétervárott, amit az uralkodó jóvá is hagyott, de ugyanazon év szeptemberében Katalin az ítéletet szibériai száműzésre változtatta.⁸⁶⁷ Ennek

⁸⁶³ HAMBURG 2016: 578.

⁸⁶⁴ HAMBURG 2016: 578.

⁸⁶⁵ HAMBURG 2016: 584.

⁸⁶⁶ HAMBURG 2016: 610.

⁸⁶⁷ HAMBURG 2016: 610.

időtartamát 10 évben határozták meg, amit nem lehetett uralkodói kegyelem folytán enyhíteni.⁸⁶⁸ Ragyiscsev száműzetését 1796-ban Pál szüntette meg, ennek folytán visszatérhetett birtokára (1797), az újabb uralkodóváltás pedig elhozta számára 1801-ben azt, hogy visszaköltözhessen a fővárosba.⁸⁶⁹ Sőt, Sándor cár egy törvény-előkészítő bizottság tagjává nevezte ki, azonban Ragyiscsev 1802-ben öngyilkos lett.

Természetesen Ragyiscsev politikai nézeteiből is csak azok az elemek fontosak számunkra, amelyek a „rossz uralkodóra”, illetve a zsarnokra vonatkoznak, de ezek sem voltak mentesek bizonyos ellentmondásoktól. Egyet lehet érteni Hamburggal, hogy Ragyiscsev, bár a társadalmi szerződés radikális képviselője volt, kezdetben még nem utasította el kategorikusan magát a monarchia intézményét, hanem az önkényes, despotikus kormányzat volt a célpontja.⁸⁷⁰ Jegyezzük meg azonban, hogy kései írásaiban sem kell szükségszerűen a monarchikus kormányzat ellenségének tartani őt!

Az első olyan írás, amelynek egy apró kis részlete, nevezetesen lábjegyzete releváns számunkra, egy történeti munka franciáról oroszra történt fordításából származik: Ragyiscsev 1766-ban fordította le Gabriel Bonnot de Mably (ugyanabban az évben megjelent) *Megjegyzések Görögország történetéhez* című művét, amely erősen republikánus kicsengésű volt, minthogy Spárta kormányzatát tartotta üdvöztetőnek, mert ez megakadályozta, hogy a királyok zsarnokká legyenek.⁸⁷¹ Ragyiscsev fordítása 1773-ban jelent meg, anonim módon. Ebben Ragyiscsev az orosz *szamogyerzsavsztvo* szót használta a franciában szereplő *despotizmusra*, abban a részben, ahol Mably arról írt, hogy milyen volt a polgár jelleme, „amikor a monarchiák még nem fajzottak el lélekölő despotizmussá”, és ehhez a következő kommentárt fűzte a 18. századi Oroszország „talán leg-híresebb lábjegyzetében”:⁸⁷²

„Az önkényuralom/despotizmus (*szamogyerzsavsztvo*) az emberi természettel leginkább ellentétes állapot. Mi nemcsak hogy nem adhatunk magunk felett korlátlan hatalmat, de még a törvénynek, a közakarat kifejezőjének (*obscsija voli*) sincs más joga arra, hogy büntesse a bűnözőket, mint az, amely saját magunk megőrzésének joga. Ha mi törvények hatalma alatt

⁸⁶⁸ HAMBURG 2016: 610.

⁸⁶⁹ HAMBURG 2016: 610.

⁸⁷⁰ HAMBURG 2016: 590.

⁸⁷¹ HAMBURG 2016: 579.

⁸⁷² HAMBURG 2016: 580.

élünk, akkor ez nem azért van, mert kötelességünk visszavonhatatlanul ezt tenni; hanem azért, mert ezt jónak látjuk. Ha átadjuk a törvénynek jogaink és természetes hatalmunk egy részét, akkor ez azért van, hogy a mi hasznunkra (*v nasu pol'zu*) alkalmazzák; ezáltal mi a társadalommal *hallgatólagos szerződést* kötünk (*sz obszcsesztvom bezmol'nij dogovor*). Ha ezt megsértik, akkor mentesülünk [engedelmességi] kötelezettségünk alól. Az uralkodó igazságtalansága a nép, az ő bírāja vonatkozásában ugyanilyen, sőt, még nagyobb jogot ad a népnek az uralkodó felett, mint amilyet neki a törvény ad a bűnözők felett. *Az uralkodó a népi társadalom első állampolgára* (*Goszudar' jeszty pervij grazsdanyin narodnogo obszcsesztva*).⁸⁷³

Ez a részlet világosan mutatja egyrészt Rousseau hatását, implicit módon magában foglalva az ellenállás jogát, másrészt viszont arra is rávilágít, hogy Ragyiscsev elismeri az olyan monarchia létjogosultságát, amely a törvényeknek rendeli alá magát.⁸⁷⁴

Ragyiscsev írásaiból jelen téma szempontjából leginkább a nagyobb lélegzetű versei azok, amelyek relevanciával bírnak a zsarnokság kérdése kapcsán. Azon kortárs történelmi események közül pedig, amelyek meghatározóak voltak számára, kettő emelkedik ki: az egyik az amerikai gyarmatok függetlenségi háborúja (1775–1783), míg a másik természetesen a nagy francia forradalom. 1783-ban, az USA függetlensége elismerésének évében és ezt üdvözölve írta *Szabadság* (*Vol'noszty*) című költeményét: ez az óda „költői himnusza a méltatlan uralkodó erőszakkal történő megdöntésének”.⁸⁷⁵ Bár teljes egészében csak 1906-ban jelent meg a vers, bizonyos részeit Ragyiscsev beépítette *Utazás Pétervárról Moszkvába* (1790) című regényébe, mégpedig a Tverről szóló fejezetbe: az összesen 55 strófából nagyjából 15-öt teljes terjedelmében idéz a regényben, köztük az elsőt is.⁸⁷⁶ A verset a regénybe való beemelése folytán az irodalom úgy tartja számon mint Ragyiscsev politikai nézeteinek foglalatát.⁸⁷⁷ Ugyanakkor releváns Hamburg

⁸⁷³ RAGYISCSEV 1773. (Kiemelés Ragyiscsevtől.)

⁸⁷⁴ HAMBURG 2016: 580–581.

⁸⁷⁵ MOSZKOVICSEVA 1986: 26.

⁸⁷⁶ A könyvben a többi strófa esetében vagy azok tartalmát foglalja össze két-három mondatban – a 24. strófánál például ezt írja: „24. A következő tizenegy versszakban a szabadság uralmának, és hatásának, azaz a biztonságnak, a nyugalomnak, a jólétnek, a nagyságnak leírása következik.” (RAGYISCSEV 1979: 195.) –, vagy csak egy-két mondatot idéz belőlük rövid, töredékszerű kommentárral, vagy éppen két versszakot von össze egygyé. (A regényben szereplő utolsó strófa az 50-edik.) Jelen elemzésben azokra a releváns strófákra koncentrálok, amelyek magában a műben is megjelennek. A szöveghűség okán saját fordítást is adok, melléteve esetenként Fodor András veretes sorait.

⁸⁷⁷ MOSZKOVICSEVA 1986: 44.

megállapítása, miszerint „nehéz egy világos politikai program kivonatát” látni versben, amely a zsarnokság és annak oroszországi kritikája ugyan, „de nem utasítja el *magát* a monarchikus kormányzatot”.⁸⁷⁸

Az viszont tény, hogy már az elején radikális hangot üt meg:

„Ó, áldott mennyei ajándék,
Forrása minden nagy tettnek,
Ó, szabadság, szabadság, te mérhetetlen ajándék,
Engedd rabodnak, hogy téged megénekeljen!
Töltsd meg a szívet tüzed hevével,
Benne a dobbanás izomerejével
Változtasd át a rabság sötétségét fényre,
Hogy Brutus és Tell ébredjenek fel megint,
A hatalomban megöszült királyoknak (*cari*) pedig
Hangodtól legyen reszketése!”⁸⁷⁹

A 3. strófa (a regényben is azonos számmal) nem más, mint a hatalom és a szabadság eredetéről, valamint ez utóbbi lényegéről vallott korábban megismert tanításának legegyszerűsített, verses foglalata:

„De mi gátol a szabadságban engem?
Látom én korlátait a vágyaknak;
A közhatalom (*obscsa vlaszty*) a néptől eredt,
Azzal, hogy közössé tett minden hatalmat.
E hatalomnak a társadalom (*obscsesztvo*) mindenben engedelmeskedik,
Lélekben mindenütt vele egyetértésben létezik;
A közhaszon számára (*dlja obscsej pol'zi*) nincs semmi akadály;
A mindenkiahatalomban (*vo vlasztyi vszjeh*) látom, mi az én dolgom,
Teszem hát a magamét, ezzel szerezve mindenkinek szabadságot;
Megszületett hát a törvény a társadalomban immár.”⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ HAMBURG 2016: 583.

⁸⁷⁹ RAGYISCSEV 1949: 421. Központozás az eredeti orosz szöveg szerint. Ez a versszak Fodor András fordításában: „Ó, egek áldott adománya, / amelyből minden jó fakad, / ó, szabadság, te kincs, te drága, / hadd zengjen rólad most a rab. / Szívünket töltsd be, lobbantsd lángra, / erős karoddal egy csapásra / te váltsd az éjjelt fényre már! / Támadjanak fel Brutus és Tell, / s hatalomban ülve féljen / riasztó hangodtól a cár.” RAGYISCSEV 1979: 187.

⁸⁸⁰ RAGYISCSEV 1949: 422.

A törvény által biztosított szabadságot azonban meg kell védelmezni a zsarnokságtól: ahogy láthattuk, Ragyiscsev már az első strófában kifejezte reményét, hogy lesznek követői az elődök példájának, aztán felsorolt olyan ismert eseteket a történelemből, az ókortól kezdve a kortárs amerikai függetlenségi háborúig, amikor megmutatkozott, hogy (amint fogalmaz) „miként tudnak bosszút állni a népek” a gonosz uralkodókon. Név szerint említi ennek során Cromwellt, valamint Washingtont, utóbbit mint a „szabadság vezérét”. Cromwell alakja azonban – aki Washingtonnal ellentétben a vers regénybe illesztett változatában is szerepel – ambivalens Ragyiscsevnél. Mert bár, ahogy írja, tiszteli Cromwellt, minthogy I. Károly vérpadra juttatása az ő nevéhez fűződik, és ezzel példát adott a későbbi nemzedékeknek, viszont „gonosznak” nevezi, minthogy hatalma ezután nem a nép szabadságát szolgálta: „Mert a hatalmat kezébe tartva, te a szabadságot keményen eltapostad.”⁸⁸¹

A költemény 10. strófája nagyon plasztikusan adja vissza az orosz történelem egyik lényegi vonását, a cári hatalom és az ortodox egyház szoros kapcsolatát. „Erről pedig Ragyiscsev előtt egyetlen orosz költő sem beszélt.”⁸⁸²

„Széles e világon tapasztaljuk mi ezt,
Hol fakó trónja áll a rabságnak.
Ott a polgári hatóságok csendesek,
A cárt látván Isten képmásának (*obraz bozsesztva*).
A cári hatalom a hitet védelmezi,
A hit pedig a cári hatalmat erősíti;
Egymással szövetkezve nyomják el a társadalmat;
Az egyik az észre igyekszik bilincset tenni,
A másik a szabadságot eltörölni;
Mindeközben – a közjóra hivatkoznak.”⁸⁸³

A regényben azonban ez a rész nem szó szerint jelenik meg – bár az üzenet ugyanaz. Ugyanis Ragyiscsev (...-al jelezve) kihagyta a (regényben 9-iknek számozott) versszak 3. sorát, majd a következő három sor helyett („A cárt látván Isten képmásának. A cári hatalom a hitet védelmezi, A hit pedig a cári hatalmat erősíti;”) azok egyfajta prózai kommentárját szúrta be a versbe az alábbi mondattal:

⁸⁸¹ RAGYISCSEV 1949: 428. A regényben ez a 22., a teljes versben a 23. strófa.

⁸⁸² MOSZKOVICSEVA 1986: 45.

⁸⁸³ RAGYISCSEV 1949: 424.

„Csendben és békében a szent babona és a politikai babona, egymást támogatva [innenről pedig már folytatja a verset],
Az embert nyomja mindegyik [...]”⁸⁸⁴

Ugyanakkor a kihagyott három sor átalakítása révén a megfogalmazás már nem orosz specifikumként, hanem sokkal inkább általános értelemben vett elvként hat, az egyház és a világi hatalom együttműködését illetően.

A klasszikus zsarnok, azaz az önkényuralkodó képe, aki élet-halál ura kedve szerint, a 12. strófában jelenik meg (ez a regény számozásában a 11.):

„És büszke homlokát emelve
a cár, míg vasjogart ragad,
hatalmas trónján ülve egyre,
a hitvány népet látja csak.
S mert élet és halál kezében,
»Ha akarom – szól – megkímélem
a gazt, s hatalmat oszthatok,
nevetnek ott, hol én nevettem,
s ha zord vagyok, mindenki retten,
úgy élsz, ha én parancsolok!«”⁸⁸⁵

A 16. strófa (a regényben ez a 15.) viszont a „jó uralkodót” mutatja meg, és jelentősége nemcsak abban áll, hogy mi volt vele szemben Ragyiscsev részéről az elvárás, hanem azt is jelzi, hogy a monarchia elutasítása nem egyértelmű. Azaz „a rossz király iránti gyűlölete nem jelenti azt, hogy elvi alapon minden királyt gyűlöl”.⁸⁸⁶ Ez a versszak valóban „viszonylag tradicionális” képet vázol fel az uralkodó funkcióit illetően,⁸⁸⁷ vagy talán célszerűbb úgy fogalmazni, hogy a „jó cárral” szembeni elvárásokat fogalmazza meg, ugyanakkor már a társadalmi egyenlőség felvilágosodás kori elvével kiegészítve azt.

⁸⁸⁴ RAGYISCSEV 1979: 190.

⁸⁸⁵ RAGYISCSEV 1949: 424. Itt a fordítás annyira közeli az eredeti szöveghez, hogy nem tartottam szükségesnek újat adni. Az egyetlen nüansz, amelyet érdemes megemlíteni, hogy a *groznyi*t nem a „félelmetes”, hanem a „zord” szóval adja vissza a fordító. RAGYISCSEV 1979: 190. Fodor András fordítása.

⁸⁸⁶ McCONNELL 1958: 442.

⁸⁸⁷ HAMBURG 2016: 583.

„Téged én bíborba öltöztettelek hajdanán,
 Hogy a társadalomban (*v obscsesztve*) egyenlőség (*ravensztvo*) legyen,
 Hogy az özvegyekről és az árvákról gondoskodjál,
 És aki nem vétkes, azt a bajoktól megmentsd;
 Legyél nekik olyan, mint szerető apa a gyermekeinek,
 De légy kérlelhetetlen bosszúállója oly tetteknek,
 Amelyek bűn, hazugság, csalás számba mennek;
 Aki rászolgált, azt jutalmazd meg ranggal,
 A gázságot (*zlo*) fegyelmezd kemény akarattal,
 És vigyázz az erkölcsökre (*nraui*), hogy romlatlanok legyenek!⁸⁸⁸

Azaz a gondoskodó atyaként mindenki iránt jóindulatot tanúsító, igazságos, ámde félelmetes uralkodó képe itt is fontos, amint azt Fonvizin írásában is láthattuk.

Maga a zsarnokság szó csak egyetlenegyszer fordul elő a teljes ódában, mégpedig *mucsityel'sztvo* alakban a 42. strófában – amely egyébként nem szerepel a regényben –, a zsarnok értelemben vett rossz uralkodót azonban a több ízben is használt *zlogyej* (gonosztevő) jeleníti meg a versben.

„Ez volt és ez is marad a természet törvénye (*zakon prirodi*),
 Amelyet soha meg nem lehet változtatni,
 Neki van az összes nép alávetve,
 Láthatatlanul fog ő mindig is kormányozni;
 A zsarnokságnak (*mucsityel'sztvo*), amelynek nincsenek határai,
 Méreggel vannak átítatva nyilai
 Tudattalan, önmagát sebzi meg;
 Az egyenlőséget büntetéssel állítja helyre,
 Az egyeduralmat pedig beléköltözve tapossa szét a természet törvénye;
 A jogot sérelemmel újítja meg.”⁸⁸⁹

Ezt az első olvasatra nehezen értelmezhető eszmefuttatást a következő (43.) versszak világítja meg a szabadság és a zsarnokság/rabság ciklikusságáról, amelynek lényegét a regényben (38–39. versszakként jelezve) lakonikusan így foglalja össze Ragyiscsev (ehelyütt használva a zsarnokság szót): „Ez a természet törvénye;

⁸⁸⁸ RAGYISCSEV 1949: 426.

⁸⁸⁹ RAGYISCSEV 1949: 434.

a zsarnokságból (*iz mucsityel'sztva*) születik a szabadság, a szabadságból a rabság (*rabsztvo*) [...]”⁸⁹⁰

Az *Utazás Pétervárról Moszkvába* című művet Ragyiscsev saját bevallása szerint 640 vagy 650 példányban nyomtatta ki: amint a vizsgálat kiderítette, ezekből egy pétervári könyvkereskedőnek 50 darabot adott át, valamint magán-személyeknek is ajándékozott belőlük.⁸⁹¹ Miután a könyv szenzációt keltett, Katalinhoz is eljutott egy példány, amelyet az elejétől a végéig elolvasott, és amelynek tartalmához kommentárokat is fűzött.⁸⁹² Sőt, azt kérdezte magától, hogy vajon megsértette-e valamivel a szerzőt, „mert nem kíván róla ítéletet mondani azelőtt, hogy meghallgatta volna, bár ő ítéletet mond a cárokról/királyokról”.⁸⁹³ Nem véletlen, hogy Nagy Katalin véleménye – különösen a francia forradalom árnyékában – ez volt a versről: „teljesen egyértelműen és világosan lázító, amelyben a királyokat fenyegető terv” jelenik meg.⁸⁹⁴

Ami Ragyiscsevnek a rossz uralkodóról vallott nézetét illeti – és egyben megint csak ambivalenciáról tanúskodik, abban a tekintetben, hogy Ragyiscsev miként viszonyult magához a monarchiához –, arról leginkább a mű azon fejezetéből kaphatunk átfogó képet, amely a *Szpasszkaja Poleszty* címet viseli, és amely a mű elején található (jóval megelőzve a *Tver* című fejezetet, amelyben, amint említettem, a *Szabadság* óda töredékesen jelenik meg).

Ebben az író egy álmát adja közre, amely álom során ő maga is uralkodó volt: „Mintha cár, sah, kán, király, bej, nábob, szultán, vagy ilyesnevű valami lettem volna, s hatalomban ültem trónomon” – írja.⁸⁹⁵ Színarany trónját drágakövek díszítették, pompás ruhát viselt, minden az ő hatalmát és nagyságát hirdette.⁸⁹⁶ Trónja körül a hivatalnokok álltak, távolabb pedig a nép tolongott, és mindenki félelemmel figyelte az uralkodó minden rezdülését, éljenzéssel jutalmazva mosolyát és különféleképpen ajnározva őt:⁸⁹⁷

⁸⁹⁰ RAGYISCSEV 1979: 195. Az idézetben szereplő orosz terminusok a regény eredeti változatából származnak.

⁸⁹¹ HAMBURG 2016: 600–601.

⁸⁹² HAMBURG 2016: 601–604.

⁸⁹³ Idézi HAMBURG 2016: 604.

⁸⁹⁴ MOSZKOVICSEVA 1986: 45.

⁸⁹⁵ RAGYISCSEV 1979: 38.

⁸⁹⁶ RAGYISCSEV 1979: 38–39.

⁸⁹⁷ Ezzel az egyébként terjedelmes leírásban közölt mondanivalóval harmonizálnak az előbbiekben idézett versszak sorai: „nevetnek ott, hol én nevettem, s ha zord vagyok, mindenki retten [...]”

„Ezek a beszédek megütve dobhártyámat, lelkemben élénk visszhangot keltettek. A dicséreték bensőmben igazságként tükröződtek, hiszen az őszinteség külső jelei kísérték őket. [...] Ahányszor szóra nyílt a szám, a szíнем előtt állók valamennyien boldog ujjongásban törtek ki, és a taps nemcsak kísérte szavaimat, hanem meg is előzte a gondolatot.”⁸⁹⁸

Ugyanakkor volt egy öregasszony (az Igazság allegorikus megszemélyesítése), aki nem éljenezte őt, hanem csak sóhajtozott, majd felszólította az uralkodót, hogy menjen oda hozzá, mert meg kell tisztítania az uralkodó látását, akinek szeméről levette a hályogot, hogy a valóságot lássa:

„Én vagyok az Igazság. A Mindenhatót megindította a hatalmad alatt levő nép sok-sok panasza, leküldött tehát az égi körökből engem, hogy elűzzem a sötétséget, amelyen tekinteted nem tud áthatolni. Én ezt teljesítettem.”⁸⁹⁹ [...] Légy éber, s ne engedd, hogy elkeressenek mellőled, mert akkor a *hízelgés* mérges gőze újanöveszti szemedet a hályogot. [...] Amikor látni akarsz engem, amikor a *hízelgők* cselszövéseinek ostroma alatt lelked engem óhajt, hívj engem, bárhol légy is [...] Miután ezeket mondotta, az idegen nő arca vidámnak látszott. Látása lelkemet örömmel töltötte el. Már nem éreztem a becsvágy hullámvágását és a felfuvalkodottság feszítő érzését. Lelkemben immár csend honolt; a hatalom és bírvágy sem érintettek többé.”⁹⁰⁰

A királytükörszerű tanmese világosan mutatja, hogy Ragyiscsevnél is az uralkodó környezetének (hízelgők) és az uralkodó erényességének egymással összefüggő relációja a kulcs a jó kormányzathoz.

Ugyanakkor a regény *Novgorod* című fejezetében egyértelmű Ragyiscsev szimpátiája a köztársaság és a demokratikus kormányzat iránt:

„Ismeretes a krónikákból, hogy Novgorodot népkormány vezette. Bár voltak fejedelmei, de azoknak csak kevés hatalmuk volt. A kormányzat egész ereje a városi előljárók és ezredparancsnokok kezében összpontosult. Végeredményben a népgyűlés, az egybesereglett nép uralkodott.”⁹⁰¹

⁸⁹⁸ RAGYISCSEV 1979: 42–43.

⁸⁹⁹ Ez a motívum tipikusan a moszkvai hatalmi ideológiára emlékeztet, minthogy a jó tanácsadó ott mindig Isten szószólója. Ugyanakkor az erények női alakban való allegorikus megszemélyesítése (így az igazságé is) a 17–18. század fordulójától keltezhető ikonográfiai váltás folytán jelent meg az orosz kultúrában, Nagy Katalin korára pedig már nem számított újdonságnak sem az irodalomban, sem a képi ábrázolások terén.

⁹⁰⁰ RAGYISCSEV 1979: 44–46. (Kiemelés: S. E.)

⁹⁰¹ RAGYISCSEV 1979: 58.

Ragyiscsev elítélően nyilatkozik IV. Iván novgorodi vérengzéséről, és felteszi a kérdést, hogy milyen joron foglalta el Novgorodot, amelyre a válasza az, hogy az „erősebb joran”.⁹⁰² Aztán mintegy a következő alfejezet címeként ez áll: *A novgorodi krónikából*. Ebben a város olyan jogait sorolja fel – szándékosan töredékes stílusban –, amelyek annak önrendelkezését bizonyítják (pénzhasználat, szövetségkötés, szabadságlevél készítése stb.), majd következik ez a két sor: „Novgorodban volt egy harang, amelynek szavára a nép tanácskozásra, vecsére gyűlt össze, hogy megtárgyalja a köz dolgait.

Iván cár [III. Iván, 1478] a szabadságlevelet és a harangot elvette a novgorodiaktól.”⁹⁰³

A következő és egyben utolsó bejegyzésben pedig csak annyi olvasható, hogy a város a későbbiekben (az 1500-as, 1600-as, 1700-as esztendőkbén) is ugyanazon a helyen állt. A krónika üzenete tehát az, hogy a város maga ugyan megmaradt, de Novgorod szabadsága és jogai elvesztek! Mint ahogy pár sorral később meg is jegyzi: „Akárhogy is bánkódunk, a régi Novgorodot fel nem támasztjuk; Isten tudja, mit hoz a jövő. Ideje vacsora után nézni.”⁹⁰⁴

Összegezve a regény üzenetét valószínűleg Allen McConnell véleménye tükrözi leginkább azt, hogy mi is lehetett Ragyiscsev szándéka. McConnell szerint Ragyiscsev „abban reménykedett, hogy az uralkodó reformálni fog”, látva a problémákat, amelyekre ő felhívta figyelmet: éppen ezért „nem ösztönözni, hanem éppenhogy elhárítani akarta a forradalmat”.⁹⁰⁵ Ez motiválta a jobbagság fokozatos felszabadításának igényét is, hogy ne legyen újabb felkelés,⁹⁰⁶ Pugacsov árnyéka ugyanis még élő volt.

Ragyiscsev kései írásai közül az orosz politikai gondolkodás és jelen téma szempontjából fontos mű még a *Történelmi ének (Peszny isztoricseszakaja)* című terjedelmes verse, amelyet csak 1807-ben adtak ki: ebben Ragyiscsev már egyértelműen a köztársasági államforma mellett foglal állást.⁹⁰⁷ „A vers a törvény és a törvényhozók szerepének ünneplésével indul Mózesztől Szolónig, majd [az ókori történelem számos alakját megemlítve, köztük Nabukodonozort

⁹⁰² Itt nyilvánvalóan megint csak Rousseau hatását sejtethetjük a háttérben.

⁹⁰³ RAGYISCSEV 1979: 61.

⁹⁰⁴ RAGYISCSEV 1979: 62. Jellemző a regény stílusára, hogy politikai véleményének élet igyekszik elütni egy teljesen más, ahhoz nem kapcsolódó dologra való áttéréssel, mint például ez esetben, vagy éppen a már említett *Törzsök* című fejezet végén.

⁹⁰⁵ MCCONNELL 1958: 443.

⁹⁰⁶ MCCONNELL 1958: 443–444.

⁹⁰⁷ HAMBURG 2016: 673.

mint a zsarnokság egyik toposzalakját] a zsarnokság és a zsarnokok kritikájába fordul át, egészen Marcus Aurelius koráig.”⁹⁰⁸ A mű üzenete ugyanis az, hogy a köztársaság a szabadság egyedüli biztosítója a monarchiával szemben, amely utóbbiba potenciálisan bele van kódolva annak zsarnoksággá válása. Legvilágosabban és egészen tömören ez abban a részben jelenik meg, amelyben az utolsó etruszk uralkodó, Tarquinius (Superbus) elűzéséről ír:

„Ez az első Brutus, vörösre festve
Fia és a zsarnokok (*tyiranov*) vére által,
Beillesztette a zárókövet
A római szabadság épületébe.”⁹⁰⁹

Egyértelmű továbbá a monarchia és a köztársaság szembeállítása a római történelemből hozott példáiban, amelyekben Ragyiscsev élesen támadja Róma történetében azokat a politikusokat, „akik azért fordultak a Szenátus ellen, hogy aztán a saját nevükben uralkodjanak”.⁹¹⁰ Érdekes, hogy a legnegatívabb ilyen uralkodó nála Augustus alakja.

„Császára (*car*) lett ő a hatalmas Rómának.
És így ez a zabolátlan gonosztevő (*zlogyej*),
Törvények és szabályok nélkül,
Aki ravasz, szégyentelen, álnok és kapzsi volt,
Akinak szívetől idegen volt a hála,
Kéjenc és naplopó (*bezgyel’nyik*) volt,
[...]
Rómát erőszakkal elárasztva
[...]
Mindenkinél magasabbra emelkedett Rómában.”⁹¹¹

Ragyiscsev tehát nemcsak a klasszikus zsarnok mindenféle moralitáson és törvényeken átlépő alakját jeleníti meg, hanem az *alkalmatlan* („naplopó”) uralkodó képét is, de ez utóbbi egyértelműen retorikai fogás (a negatív jelzők tengerében),

⁹⁰⁸ HAMBURG 2016: 673.

⁹⁰⁹ RAGYISCSEV 1949: 451.

⁹¹⁰ HAMBURG 2016: 673.

⁹¹¹ RAGYISCSEV 1949: 466–467.

nem pedig valamiféle fogalmi megkülönböztetés. Majd így ír Augustusról, aki a népben – a „Kenyeret és cirkuszt!” politika révén – „a szabadság látszatát” keltette:

„Vas[szigorú] trónt alapított,
Ahova a gonosztevés ült fel,
És vele a förtelmes bűnök (*poroki*).
Így ez a ravasz zsarnok (*hitrij mucsiyel'*)
Lázadások nélkül, sokáig kormányozta a birodalmat [...]”⁹¹²

Tiberius is meglehetősen rossz értékelést kap, akit „sötét zsarnokként” (*mracsnij tyiran*) említ. Úgy jellemzi őt, hogy az egész társadalomban ellenségeskedést szított, és kormányzása alatt ez volt az uralkodó:

„És magát, óh! Az erényt (*dobrogyetyel'*)
Feleslegesnek tartották,
De veszélyesnek a zsarnokra (*dlja tyirana*) [...]”⁹¹³

És bár ezután Montesquieu-re hivatkozik Ragyiscsev („Így tanítja a halhatatlan férfi, Montesquieu: Nincs annál gonoszabb és elvetemültebb zsarnokság [*tyiransztva*], mint amelyik a törvények nemes leple alá bújva, és az igazságszolgáltatás örve alatt történik.”),⁹¹⁴ az iménti idézetek egyértelműen az erény elsődleges szerepét emelik ki a zsarnokság megítélésében. Ezt bizonyítja az is, hogy Marcus Aurelius, a filozófus császár esetében – akinek dicséretével zárul a mű – Ragyiscsev számára mégis összeegyeztethető volt az erény és az egyeduralom, bár ideálja minden bizonnyal a köztársaság volt. Azaz Ragyiscsev „pragmatikusan viszonyult az autokráciához”, és ezt mutatja az is, hogy élete végén a törvény-előkészítő bizottságban is szerepet vállalt, és valószínűleg ennek sikertelenségét vizionálva követett el öngyilkosságot.⁹¹⁵

McConnell ekképpen összegezte Ragyiscsev nézeteit a politikai hatalom kérdésében, amivel magam is egyetérték: „Ragyiscsev elsődlegesen moralista volt, nem pedig politikaelméletet alkotó szerző, de politikai gondolkodása fontos

⁹¹² RAGYISCSEV 1949: 467.

⁹¹³ RAGYISCSEV 1949: 469.

⁹¹⁴ RAGYISCSEV 1949: 469.

⁹¹⁵ MCCONNELL 1958: 446.

volt a liberálisok és a demokraták későbbi generációi számára.”⁹¹⁶ A 18. század második felének orosz költészetében Moszkvicseva szerint a zsarnokság megjelenítése terén a következő trendet láthatjuk: az orosz óda a monarchia, mégpedig az autokratikus monarchia dicsőítésétől (Lomonoszov) az uralkodóhoz intézett intelmeken át (Szumarokov) Ragyiscsev személyében eljutott magához a monarchia zsarnokságához és a monarchia intézményének eltörléséhez.⁹¹⁷ Ez azonban meglehetősen sommás értékelése Ragyiscsevnek, minthogy „politikai gondolkodása nem volt szisztematikus”.⁹¹⁸ Azt lehet inkább mondani, hogy *a köz-társaság mint ideál* egyre nagyobb szerepet kapott a század végén a republikánus gondolat térnyerése folytán. Nagy vonalakban ugyanez történt a drámairodalom terén is: a rossz uralkodó képének bemutatásától (Szumarokov) az inga átlendült a monarchia potenciálisan zsarnoki mivoltáról alkotott nézet megjelenéséhez (Knyazsnyin). Ezek az eszmék aztán a dekabristák radikális képviselőinél kristályosodtak ki: mind a költészetben, mind a pamfletekben.

⁹¹⁶ McCONNELL 1958: 453.

⁹¹⁷ MOSZKVICSEVA 1986: 26–27.

⁹¹⁸ McCONNELL 1958: 453.

V. FEJEZET

A „ROSSZ URALKODÓRÓL” ALKOTOTT NÉZETEK, 1796–1825

I. PÁL (1796–1801) – AVAGY „A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN IS SZÜLETHETNEK CALIGULÁK” (PUSKIN)

I. Pál személye azért érdekes jelen téma szempontjából, mert ő valóban kimerítette a zsarnoki uralkodás jegyeit, és miután gyilkosság áldozata lett, az abban részt vevők az uralkodó zsarnokságával indokolták meg tettüket. Röviden ki kell tehát térni Pál gyakorlati politikájára, amelynek légköréről már ízelítőt kaphattunk a korábbiakban, amikor a színház terén bekövetkezett változásokat érintettem. Pál egyáltalán nem váltotta be a nevelői által hozzá fűzött reményeket, miszerint majd anyjánál, II. Katalinnál is haladóbb reformokat vezet be – sőt, ennek pontosan az ellenkezőjét valósította meg a kormányzás terén. A hadsereget és a társadalmat Nagy Péter szellemében igyekezett regulázni: az orosz uralkodók közül Nagy Péter, a külföldiek közül pedig Nagy Frigyes volt a példaképe. Pál – apjához, III. Péterhez hasonlóan – elsősorban az orosz hadsereg porosz mintára történő átszabásában és katonai parádékban élte ki magát, de mivel neki nem csak 6 hónap uralkodás jutott, így az élet szinte minden apró részletét átható rendeletalkotási hullámot hozott az a pár év, amelyet Oroszország trónján töltött.

Trónra lépése után hamarosan porosz egyenruhát vezetett be mind a testőrgárdánál, mind a hadseregben, továbbá a katonák kiképzésébe is a porosz hadseregben alkalmazott elveket ültette át.⁹¹⁹ Ugyanakkor a tisztek személyes felelősségévé tette az előírások szigorú betartását, amelynek elmulasztása kisebb-nagyobb büntetéseket vont maga után a rendszeressé váló ellenőrzések folytán – ez akár letartóztatást, száműzetést is jelenthetett –, így sok nemes kilépett a szolgálatból.⁹²⁰ Pál ugyanakkor visszavonta azon privilégiumok egy részét is, amelyeket Katalin 1785-ben adományozott a nemességnek kiváltság-szintjén: így például a nemes újra ki lett téve a testi fenyegetésnek.

⁹¹⁹ SOROKIN 1996: 198, 200.

⁹²⁰ SOROKIN 1996: 200.

A főváros látképe és élete is hihetetlen változásokon ment át.⁹²¹ Minden mérföldkövet, őrbódét fekete-fehérre festetett: ez akkoriban „minden rondaság csúcsának számított”.⁹²² Amint azt korábban láthattuk, a főváros életvitelét is teljesen saját szeszélyeihez igyekezett igazítani. Jól jellemzi a helyzetet, hogy Pál uralkodása idején 2179 rendeletet adott ki, ami havi 42-es átlagot jelent, míg ugyanez Nagy Katalin alatt mindössze 12 volt.⁹²³ „Az új rendeletek olyan gyorsan jöttek, hogy az alattvalók nem voltak képesek alkalmazkodni hozzájuk; megszegték azokat, amit büntetés követett, így tehát még a magas rangú személyek körében is aggodalom alakult ki jövőbeni biztonságukat illetően.”⁹²⁴ A Pál elleni összeesküvés egyik résztvevője, Páhlen gróf 1804-ben így nyilatkozott erről: „Az utolsó időkben Pál esztelensége vérszomjassá vált; közülünk senki sem volt biztos, akárcsak egy nap erejéig is, az életét illetően, mindenfelé bajok ütöttek volna fel a fejüket, egész Szibéria pedig megtelt a szerencsétlenekkel [értsd: a száműzöttekkel].”⁹²⁵

Pál zsarnoki jelleme leginkább a katonai dolgok terén mutatkozott meg, ugyanis képes volt akár egy teljes katonai egységet azért száműzni a birodalom távoli részébe, mert tagjai a katonai parádé során elvétették a lépést. 1800 májusában azonban „brutálisának szokványos standardját is felülmúlta” azzal, hogy ezer korbácsütésre ítelt egy olyan tisztet, aki kifejezte elégedetlenségét amiatt, hogy Pál új lovagrendet alapított, amelyet a cár ráadásul saját metreszéről nevezett el.⁹²⁶ A cár kiszámíthatatlansága és durvasága miatt az uralkodó elit egyre inkább elégedetlen lett Pállal, beleértve legidősebb fiát, a trónörökös Sándort is. Ugyanakkor Pál külpolitikája is az iránta való ellenszenvet táplálta, 1800-ban ugyanis egyértelműen Napóleon mellett kötelezte el magát, Nagy-Britanniával szemben. Az orosz gazdasági érdekekkel is szembemenő külpolitikai irányváltás aztán abban is megmutatkozott, hogy 1801 elején parancsot adott arra, hogy Orenburgból India felé (!) induljanak meg orosz katonai egységek, ami nyilvánvalóan a brit érdekek ellen irányult, de a józan ész minden maradványát nélkülöző intézkedés volt.⁹²⁷ Pál az 1801-es év elejétől ugyanakkor már az általa felépíttetett Mihajlovszkij-palotába költözött át, és érezte, hogy élete veszélyben van, amely félelmét közeli emberével, éppen Páhlen gróffal, az ellene irányuló összeesküvés támogatójával osztotta meg. A Mihajlovszkij-palota nem szokványos kastély

⁹²¹ SOROKIN 1996: 198.

⁹²² SOROKIN 1996: 200.

⁹²³ SOROKIN 1996: 201.

⁹²⁴ SOROKIN 1996: 201.

⁹²⁵ Idézi TOMSZINOV 2008: xlviii (3. lj.).

⁹²⁶ SAUNDERS 1992: 8.

⁹²⁷ SAUNDERS 1992: 9.

volt, hanem sokkal inkább várkastély: vizesárokkaal körülvéve, ahova függőhidakon keresztül lehetett bejutni, és az őrségen kívül még ágyúkkal is védték.

1801. március 11–12. éjszakáján, amikor a trónörökös Sándor ezrede látta el az új rezidencia védelmét, megtörtént a puccs: Sándor nyilvánvalóan beleegyezését adta apja elmozdításába, bár az tisztázatlan, hogy ez magának Pálnak a likvidálását is magában foglalta-e; mint ahogy a körülmények is tisztázatlanok maradnak a tekintetben, hogy mi is történt pontosan a puccs éjszakáján a palotában.⁹²⁸ Erre vonatkozóan csak az abban részt vevők későbbi nyilatkozatai állnak rendelkezésre. Eszerint, amikor Pál hálósobájába betörték az összeesküvők, és lemondásra szólították fel, akkor az uralkodó nem volt hajlandó megtenni ezt, és karddal a kezében védekezett az összeesküvőkkel szemben, akik aztán egy sállal megfojtották, majd megtaposták, és szablyaikkal számos sebet ejtettek rajta; sőt, még meg is gyalázták a holttestet azzal, hogy bort loccsantottak rá.⁹²⁹

A sors ironiája, hogy Pál likvidálását éppen a hadsereg vezetői hajtották végre – mindössze öt héttel azután, hogy a cár a számára biztontságot ígérő rezidenciára költözött.⁹³⁰ Az összeesküvésben részt vevők utólag úgy tekintettek magukra, hogy „megszabadították Oroszországot az uralkodó eszement zsarnokságától”.⁹³¹

A történetírás álláspontja azonban nem egységes Pál megítélésében. Létezik olyan nézet, Szorokiné például, amely sokkal inkább az összeesküvők személyes ambíciójában látja a cár likvidálásának okát, mint abban a veszélyben, amelyet az uralkodó jelleme, valamint bel- és külpolitikája jelentett Oroszország számára.⁹³² Szorokin osztja azt a véleményt, hogy a Pálról fennmaradt negatív kép azokban a kortárs memoárokból keresendő, amelyek szerzői „igazolni akarták a gyilkosságot, vagy legalábbis valamiféleképpen elfogadhatóvá tenni azt a maguk számára”.⁹³³ Bár ez a vélemény inkább a skála egyik végét jelenti, szemben azzal, ami a cár valós örökltségét képviseli, mindazonáltal Pál számos intézkedésének irracionális voltát, továbbá kegyetlenségének bizonyítékait nehéz lenne tagadni. Ami a jelen téma szempontjából, azaz a Pálról fennmaradt kép vonatkozásában releváns, azt Richard Wortman így összegezte:

⁹²⁸ SAUNDERS 1992: 9.

⁹²⁹ SOROKIN 1996: 212.

⁹³⁰ WORTMAN 1995: 192.

⁹³¹ Idézi TOMSZINOV 2008: xlviii.

⁹³² SOROKIN 1996: 211–214.

⁹³³ SOROKIN 1996: 214.

„Úgy emlékeztek rá mint despotára, aki egyéni szeszélye szerint cselekedett, és ignorálta a nemesség tagjainak jogait és méltóságát.”⁹³⁴ Az kétségtelenül sokatmondó, hogy a gyilkosságban részt vevők egyikét sem büntették meg, valamint az is, hogy maga az I. Sándor trónra lépéséről tudósító március 12-ei manifesztum meg sem említette Pált! Apja halálát az alattvalók felé hivatalosan isteni elrendelés következményeként tálalta.⁹³⁵ Sándor a dokumentumban azt nyilvánította ki, hogy „öröklés révén” (*naszledsztvenno*) jutott hatalomra, továbbá hogy legfenségesebb nagyanyja, II. Katalin „törvényei szerint”, valamint az ő szellemében kíván uralkodni „minden hű alattvalója” javára.⁹³⁶ Ez tulajdonképpen Pál ideiglenes kiradírozását jelentette az orosz történelem lapjairól,⁹³⁷ ami nyilván nem ok nélkül történt. Úgy tűnik, hogy Scserebatovnak igaza volt utópiájában: ha a nép szeretete nem védi meg az uralkodót, akkor nincs olyan őrség, amely meg tudná védeni... És bár a puccs a hatalmi elit műve volt, meg kell jegyezni, hogy 1800-ban Pál már Szentpétervár lakossága körében is népszerűtlen volt.⁹³⁸

Pétervár lakóinak körében még évtizedekkel később is élt a cárgyilkosság emléke: De Custine márki Oroszországról szóló francia nyelvű munkájában (*La russie en 1839*, Párizs, 1843) megemlíti, hogy az emberek, amikor elhaladtak a palota mellett, elfordították a fejüket, és féltek beszélni arról, hogy mi is történt ott.⁹³⁹ Ugyanakkor legendák is születtek az épületről, amelyek mintegy előrevetítették Pál végzetét. Az egyik ilyen legenda így szólt: „A Mihajlovszkij-palota végzetes [hely]. Amikor építették, az egyik kőműves felakasztotta magát, teste ráesett egy másik munkásra, és így a holt ölte meg az élő.”⁹⁴⁰

A művelt rétegeknek azonban más volt a palotához való viszonyulása: Pál halála után kezdtek úgy tekinteni rá „mint Pál zsarnokságának szimbólumára”.⁹⁴¹ A zsarnoktól való megszabadulás öröme pedig szinte azonnal irodalmi formát öltött. Persze nem nyomtatásban megjelent írásokra, hanem csak szűk, értelmiségi körökben előadott költeményekre kell gondolnunk. Ugyanakkor I. Sándor uralkodásának kezdetét számos nyomtatásban megjelent

⁹³⁴ WORTMAN 1995: 192.

⁹³⁵ WORTMAN 1995: 194.

⁹³⁶ WORTMAN 1995: 194.

⁹³⁷ SOROKIN 1996: 212.

⁹³⁸ SAUNDERS 1992: 8.

⁹³⁹ WORTMAN 1995: 192.

⁹⁴⁰ ARTAMONOV 2008: 47.

⁹⁴¹ ARTAMONOV 2008: 47.

mű ünnepelte, ami nemcsak a Sándorhoz fűződő reményeknek szólt, hanem burkolt formában az alattvalók afelett érzett örömének adott hangot, hogy megszabadultak Páltól.

A Pál zsarnoksága által ihletett versek a zsarnokölés antik példáit eleveníteték fel mint dicső tetteket. Ugyanakkor egy bibliai téma is megjelent, mégpedig Alekszej Fjodorovics Merzljakov (1778–1830) *Óda Babilon lerombolásáról* című versében. E műben Babilon városának mint a zsarnokság megtestesítőjének sorsa szolgál példázatként Pál bukására,⁹⁴² Izrael népének szerepébe pedig értelemszerűen maga az orosz nép értendő bele.

„Bevégeztetett! Ő immár nincsen! E város, valaha
Félelem és remegés az egész világ számára,
Nagyságának csak emléke mára,
Elesett!... A távolban még csillognak
Féltolt pompájának maradványai.
A zsarnok (*Tyiran*) a zsarnokság (*tyiransztva*) áldozata által múlt ki,
Elhallgatott az ünnepelés és dicsőség kiáltása,
A szégyenletes járom megszűnt,
A vasjogar darabokra tört,
És elpusztított a népek korbácsa!

Ilyen Jehova, a győzelmek királya!
Ilyen az igazságosságnak örökkévaló bosszúállója (*msztyityel'*)!
Kínok közt végezte be mindannyiunk sanyargatója (*mucsityel'*),
Bajaink tengere teljesen kiszáradt.
Feltámadt az öröm, az áldott béke,
A szent Libanon felemelkedett végre,
Fejét az ég felé emeli;
Az elragadtatástól remegtek a cédrusok:
»Végül meghaltál – ennek híre idejutott –,
Most mitől kellene nekünk félni?»

Terítsd le, rombold le, büntesd meg a gonosznak tövét,
Átkozottak a gonoszság ágai;

⁹⁴² ARTAMONOV 2008: 43.

Bennük pestis rejtőzik, az újabb pusztulás forrásai,
Bennük számunkra újabb fogság növekedék!
A mindenható mondá: »Én magam kelek majd föl,
Eljövök, dörgő viharba öltözök,
És kiirtom az írmagját is a gonoszoknak.
Városaikba vadállatok települnek,
Földjeik tengerré lesznek,
Emlékük hangosan múlik ki majd.«

Jelentsd ki! – és az ő fogadalma szent,
És örökké lerombolhatatlan szó!
Jelentsd ki! – az esemény valós!
Izrael! – hízeltés istenben nincsen!...
Jehova széttöri a zsarnokság szarvát (*rog tyiransztva*)
És a rabságnak nehéz béklyóját
Tűzzel és vérrel égeti le;
Kinyújtja kezét a mindenség fölé,
És – kinek keze lesz a villámló mennydörgés,
A harcba, isten oldalán, ki áll bele?”

Merzljakov 1801 márciusa–áprilisa táján írott verse tehát már mutatja a költészet terén is azon változás jeleit, amely a drámaírásban már Knyazsnyinnál megjelent, nevezetesen, hogy a zsarnokság igazi ellenszere nem más, mint a köztársaság, mert a monarchikus hatalom magában hordozza a zsarnokság lehetőségét: erre vonatkozik a versben „a gonoszság tövének” kiirtása. Ugyanakkor Merzljakov az isteni gondviselésben látja mind a zsarnoktól, mind magától a zsarnokságtól való megszabadulásnak az eszközét.⁹⁴³

Pál uralkodása kapcsán – a porosz mintákhoz való rögeszmés vonzódása miatt – érdemes visszatérni a korábban röviden már érintett „német cár” (*car'-nyemec*) problematikára. Ez ugyanis egyértelműen felmerült a dekabristáknál, és bár a mozgalom idején már I. Sándor uralkodott, igen valószínű, hogy Riléjev és Besztuzsev 1823-ban közösen írt gúnyversének kontextusát nem kizárólag Sándor politikájában, hanem legalább annyira az 1801-ben meggyilkolt

⁹⁴³ ARTAMONOV 2008: 45.

Pál regnálásának emlékezetében kell keresni. Mindazonáltal Sándor uralkodásának kevésbé fényes elemei dominálnak a versben.

Riléjev és Besztuzsev közösen írt gúnyversének, amely egyike volt azon buzdító verseknek, amelyek az egyszerű katonák – fogalmazzunk úgy – „nemzeti” érzelmeire kívántak hatni, már a címe is beszédes, ugyanis első soráról *A mi cárunk* – [egy] német-orosz néven ismert.⁹⁴⁴ A vers azért figyelemre méltó, mert egyrészt a „német cár” képének élő voltát látszik igazolni a nép körében, másrészt a női nemnek mint a hatékony kormányzással össze nem egyeztethető tényezőnek a kérdésére is rávilágít a *baba* férfiakra történő alkalmazásával. Jegyezzük meg, hogy a dekabrista Nyikita Muravjov alkotmánytervezete például ki is zárta a nőket a trónöröklésből, ami azt mutatja, hogy a dekabristák nem osztották az említett 18. századi pozitív nézőpontot a női uralomról! A „német cárt” parodizáló versike (nem teljes közlésben) így hangzik:

„A mi cárunk (*Nas car'*) – egy német-orosz (*nyemec-russzkij*),
Aki szoros mundért (*mungyir*) hordoz.
Ez aztán a cár, ez aztán a cár!
Igazhitű uraság (*Pravoszlavnij goszudar'*)!

Hol is uralkodik ő nap mint nap?
Nem másutt, mint a manézsban (*manyez*s).

Ez aztán a cár, ez aztán a cár,
Igazhitű uraság!

[...]

A cárságot kormányozza,
A harisnyákat megigazítja.

Ez aztán a cár, ez aztán a cár,
Igazhitű uraság!

[...]

Az iskolák – mind kaszárnyák (*kazarmi*);
A bírák – mind zsandárok ám (*zsandarmi*).

Ez aztán a cár, ez aztán a cár,
Igazhitű uraság!

⁹⁴⁴ RILÉJEV 1971: 256–258.

Arakcsejev gróf⁹⁴⁵ meg kicsoda?

A gonosztevők gonosza.

Ez aztán a cár, ez aztán a cár,

Igazhitű uraság!

Volkonszkij herceg⁹⁴⁶ – anyámasszony katonája (*baba*),

A vezérkarnak parancsnoka.

Ez aztán a cár, ez aztán a cár,

Igazhitű uraság!

A másik anyámasszony katonája (*baba*)

Abo gubernátora.⁹⁴⁷

Ez aztán a cár, ez aztán a cár,

Igazhitű uraság!

[...]

Fél ő [értsd: a cár] a törvényektől,

És fél ő a szabadkőművesektől (*maszonov*).⁹⁴⁸

Ez aztán a cár, ez aztán a cár,

Igazhitű uraság!

Csakis katonai parádékért (*paradi*)

Ad ő bárkinek elismerést.

Ez aztán a cár, ez aztán a cár,

Igazhitű uraság!

⁹⁴⁵ Arakcsejev gróf 1816–1821 közt létrehozott új típusú katonai telepeiről vált hírhedtté, amikor az állami birtokokon élő parasztságot katonai szolgálatra kötelezték a határvidékeken: a helyben maradó, katonává lett parasztok továbbra is művelték a földet és együtt laktak családjukkal, de előjárók által ellenőrzött szigorú rend és fegyelem, gyakran pedig brutalitás közepette. A telepeken iskolák működtek, sőt, még idegen nyelveket is oktattak, viszont szigorúan regulálták és büntették az ott élőket. Ennek jellemzésére álljon itt két rövid példa: „a mezei munkákat egyenruhában kellett végezni, parancsszóra. A megházasodott telepesnek évente egy gyermeket kellett produkálnia, ha ez valamilyen oknál fogva elmaradt, a feleségnek 7 méternyi vásznat kellett szőnie.” NIEDERHAUSER 1997: 331.

⁹⁴⁶ Volkonszkij herceg 1810–1823 közt a vezérkar főnöke volt.

⁹⁴⁷ A. A. Zakrevszkij, akit Volkonszkij herceg nevezett ki Finnország főkormányzójává 1823-ban, és akinek Abo volt a székhelye.

⁹⁴⁸ A szabadkőműves társaságok működését 1822-ben tiltotta be I. Sándor cár.

Ámde, ha valaki bókot (*komplimenti*) mond –
 Kék szalag a jutalom.
 Ez aztán a cár, ez aztán a cár,
 Igazhitű uraság!

Ha viszont valaki előhossa az igazságmátkát,
 Az rögvést megismeri Kamcsatkát.
 Ez aztán a cár, ez aztán a cár,
 Igazhitű uraság!”

A gúnyos hangnemet és egyúttal a cár német-orosz voltát, tehát a néptől való elidegenedését hivatott visszaadni a versben a jövevényszavak tudatos használata: ezek a jövevényszavak jelen esetben a németből és a franciából kerültek be az orosz nyelvbe (*mungyir, kazarma; manyezs, kompliment* stb). Az oroszországot (ezáltal az egyes versszakokon belül megjelenő idegen–orosz kettősséget) a refrén emeli ki, a *cár* titulus mellett az „[i]gazhitű uraság” (szó szerinti fordításban: „igazhitű uralkodó”) kifejezéssel.

A „szociokulturális hasadásra”, de áttételesen talán a „német cár” képének élő voltára utal Puskin egykorú jegyzete is, amelyet 1822-ben vetett papírra Kisinyovban *Észrevételek a 18. századi orosz történelem kapcsán* címmel, és amely Nagy Péter halálával indít ekképpen:

„Péter halála után a változás az erős ember hagyatékaként még mindig folytatódott a meg-reformált állam (*goszudarsztva preobrazovannogo*) óriási keretei közt.⁹⁴⁹ A dolgok régi rendjét összekötő kapcsolatok mindörökké szétszakadtak; a tradicionális múlt (*sztarina*) emlékei lassacskán szertefoszlottak. A nép, makacs állhatatossággal tartva meg a szakállt és a kaftánt, megelégedett győzelmével, és immár közömbösen szemlélte borotvált bojárjainak német módi szerinti életvitelét (*na nyemeckij obraz zsziznyi*).”⁹⁵⁰

A jegyzet pedig I. Pál uralkodásának értékelésével zárul a következőképpen:

„Pál uralkodása egyvalamit bizonyít: azt, hogy a felvilágosodás korában is születhetnek Caligulák. Az önkényuralom (*szamovlasztyija*) orosz védelmezői ebben nem értenek egyet,

⁹⁴⁹ Érdemes felfigyelni a *goszudarsztvo preobrazovannoje* kifejezésre, amely a „reformer cár” (*car' preobrazityel'*) kifejezés logikus következménye volt.

⁹⁵⁰ PUSKIN 1822.

és elfogadják G.[ermaine] de Staël tréfás kijelentését: *En Russie le gouvernement est un despotisme mitigé par la strangulation* (Oroszországban a kormányzat despotizmus, amelyet a fojtogatás csillapít).⁹⁵¹

A NAPÓLEON-KÉP VÁLTOZÁSAI OROSZORSZÁGBAN A 19. SZÁZAD ELEJÉN, EURÓPAI PERSPEKTÍVÁBÓL

Napóleon a korabeli orosz médiában: Napóleon mint a „rossz uralkodó” esszenciája

Napóleon alakjának a kortárs orosz gondolkodásban való megítélése a 18. század legvégén és a 19. század első két évtizedében annak függvényében alakult, hogy milyen volt a diplomáciai viszony I. Pál (1796–1801), valamint I. Sándor cár (1801–1825) és Napóleon közt. Sándor uralkodása kapcsán két olyan rövidebb periódusról beszélhetünk, amelyben intenzív Napóleon-ellenes kampány folyt, az első 1806–1807-ben, míg a második az 1812–1814 közti években. Az 1807-es tilsiti béke és Napóleon 1812-es Oroszország elleni hadjárata közti időszakban viszont a szövetségi viszony és a cenzúra működése következtében hivatalosan bármiféle, „Napóleonra, illetve a napóleoni Franciaországra nézve negatív megnyilatkozás szigorúan tiltott volt”.⁹⁵² Az első kampányt megelőzően azonban egészen 1804-ig nemhogy Napóleon-ellenes propaganda nem folyt Oroszországban, hanem ellenkezőleg, Napóleont dicsőítő írások jelentek meg. Ezek főként franciáról oroszra történt fordítások vagy eredeti művek adaptációi voltak, amelyek arról szóltak, hogy egy egyszerű származású katona miként emelkedett viharos gyorsasággal egyre nagyobb magaslatokba, és lett Franciaország ura, sőt, császár – az efféle irodalomra ugyanis igen nagy olvasói igény mutatkozott.⁹⁵³

⁹⁵¹ Az „önkényuralom” (*szamovlasztyije*) szót tehát Puskin is szinonimaként használja a francia mondatban szereplő despotizmusra. A szöveg közlői megjegyezik, hogy Puskin meg lehetőszen szabadon adta vissza Germaine de Staël báróné franciául papírra vetett szavait, amelyek eredetileg így hangzottak: „Ezek a despotikus kormányzatok, amelyek számára az egyetlen korlátot a despota meggyilkolása jelenti, kiiktatják az emberek fejéből a becsület és a kötelességtudat elvét.”

⁹⁵² MEL'NYIKOVA 2013: 163. Mel'nyikova két összefoglaló írásban taglalja a kérdést: 2015-ös angol nyelvű tanulmánya döntő részben a szerző korábbi, 2013-as orosz nyelvű írásának fordítása, kisebb eltérésekkel.

⁹⁵³ MEL'NYIKOVA 2013: 163.

A Napóleon-kép oroszországi alakulása tehát a következőképpen rajzolható meg nagyvonalakban: az első, kifejezetten pozitív kontextusban való ábrázolás (1801–1804) után rövid átmenetet követően igen erőteljes Napóleon-ellenes propaganda vette kezdetét (1806–1807) – ebben már megjelentek azok az elemek, amelyek a második nagy kampányidőszak kliséi lettek –, amelyet a hosszú hallgatás évei váltottak fel (1807–1812), majd ezt törte meg az 1812-es év, Napóleon oroszországi hadjárata. Ekkor újult erővel, a korábbinál még szélesebb fronton és érthető módon érzelmileg is nagyobb hevülettel folyt a Napóleon elleni kampány (1812–1814).

Jól mutatja a Napóleon-kép oroszországi változását, hogy 1806–1807-ben, illetve különösen 1812-től Napóleon alakja a 19. század elejének kortárs orosz gondolkodásában mintegy lakmuszpapírja lett mindannak, amit a „rossz uralkodó” eszméjébe bele lehetett sűríteni. Nem volt kétség afelől, hogy Napóleon *bitorló, kegyetlen zsarnok, idegen hódító*, aki ugyanakkor *univerzális uralomra tör*, továbbá *eretnek* és *hitehagyott*, *a zsidók barátja*, és persze *Antikrisztus*, akinek (milyen véletlen...) még a nevéből is kiolvasható volt a 666-os szám. Szemben a korábbi időkkel, amikor a különféle aspektusokból értelmezett rossz uralkodó némelyek számára éppenséggel az Oroszország trónján ülő aktuális személy volt, és legfeljebb csak igen burkoltan vagy nem nyilvánosan lehetett őt kritizálni, ebben a két időszakban Napóleon kapcsán a rossz uralkodóra vonatkozó mindenféle nézet nyilvánosságot kaphatott. Igen széles volt az a kör is, amely a *Napóleon mint a „rossz uralkodó” mintaképe* propagandába bekapcsolódott: kezdve az orosz kormányzattal, folytatva az attól függő helyzetben levő hivatalos orosz egyházzal, egészen a korabeli értelmiségig. Míg a publicisztika különböző műfajaiból inkább a műveltebb rétegek álláspontját ismerhetjük meg, a hatás szempontjából fontosabb volt az egyház, valamint a szélesebb társadalmi rétegekhez eljutó vizuális média szerepe. Végül ne feledkezzünk meg a nem hivatalos egyházzal, az óhitűekről se, akiknél újdonságként jelentkezett, hogy az Antikrisztust immár nem valamely orosz uralkodóban kellett látniuk, hanem egy hitehagyott, eretnek franciában! Hangsúlyozni kell azonban, hogy Napóleon nemcsak náluk érdemelte ki az Antikrisztus címet, hanem a hivatalos publikációkban is, amelyek nyilvánvalóan szélesebb közönséghez szóltak, mint az óhitű írások.

Az 1806-os Napóleon-ellenes kampány azzal indult, hogy mindjárt az év elején külön technikai részleget hoztak létre az orosz külügyminisztériumban, amelynek feladata speciálisan az volt, hogy olyan anyagokat nyomtasson, amelyek Napóleon propagandáját ellensúlyozzák; továbbá ugyanezen év őszén a minisztérium még egy francia nyelvű hetilap (*Journal du Nord*) kiadásába is belekezdett

ugyanezzel a célzattal – ez értelemszerűen (a franciául beszélő arisztokrácia mellett) döntően a külföldet célozta meg.⁹⁵⁴

Az intézményesített propaganda másik fő ágensének – ugyancsak 1806-tól – a cár utasítására az orosz ortodox egyház számított.⁹⁵⁵ Mielőtt azonban az egyház illetén szerepének tárgyalását tekinteném át, fontos megemlíteni az orosz szerzők által írt vagy oroszra fordított Napóleon-ellenes pamfletek és brosúrák kiadását az 1806-os és az 1807-es év során, sőt, mindezekén túl a műveltebb társadalmi rétegek számára írt verseket. Ezekben az írásokban Napóleon „bitorló és zsarnok”, telhetetlen étvágyú hódító, ennek következtében a „törvényes uralkodók trónjának elorozója”.⁹⁵⁶ Érdekes elem, jegyzi meg Mel’nyikova, hogy nem volt lényeges az ellentmondások kiküszöbölése sem ebben a propagandairadalomban, ugyanis voltak benne olyan elemek, mint például Napóleon liberális intézkedései, amelyek pozitív értékelést kaptak.⁹⁵⁷ A fő cél ugyanis felülírta ezeket a, mondhatni, jelentéktelen apróságokat: „Az elsődleges cél abban állt, hogy lerombolják azt a képet, amelyet a bonapartista propaganda alakított ki, beleértve ebbe azt a korábbi dicsőítő irodalmat is, amely a háború előtti években látott napvilágot Oroszországban, egyúttal pedig megalapozták a koalíciós háborúk szükségességét.”⁹⁵⁸

A korszak legfontosabb költője, Gavriil Romanovics Gyerzsavin (1743–1816) az 1807-es év elején lezajlott, orosz győzelemmel végződő eylaui csatáról írt ódát *Perszeusz és Androméda* címmel. Ez volt az első olyan ütközet, amely a *Grande Armée* legyőzhetetlenségének mítoszát kikezdte: az orosz sereg ugyanis – a korábbi vereségek után, mint például az 1805-ös austerlitz-i ún. három császár csatája – az éppen jó időben érkező porosz segéderővel legyőzte Napóleon seregét. Minthogy a mitológiai történet nem volt közismert a szélesebb olvasóközönség előtt, így a vers elején a költő elmondja, hogy miként szabadította meg a szárnyas lovon érkező Perszeusz a szörny által a sziklához leláncolt Andromédát. A szörnyet pedig – aki értelemszerűen Napóleon volt, de akit egyébként csak egyszer említ név szerint a vers, mégpedig az alábbiakban idézendő sorokban – „szinte apokaliptikus vonásokkal” ábrázolja.⁹⁵⁹ Perszeusz és Androméda történetének korabeli áthallását így teszi egyértelművé a szerző.⁹⁶⁰

⁹⁵⁴ MEL’NYIKOVA 2013: 164.

⁹⁵⁵ MEL’NYIKOVA 2013: 165.

⁹⁵⁶ MEL’NYIKOVA 2013: 164.

⁹⁵⁷ MEL’NYIKOVA 2013: 164.

⁹⁵⁸ MEL’NYIKOVA 2013: 164.

⁹⁵⁹ MEL’NYIKOVA 2013: 166–167.

⁹⁶⁰ MEL’NYIKOVA 2013: 167.

„Nem látjuk-e vajon Európában Androméda képmását (*obraz*),
 Oroszországban a harci szellemet, Perszeusz dicső nyomát,
 Napóleonban az élő Szalamandra meséjét,
 A kielégíthetetlen vérengzőt?”⁹⁶¹

A vers érdekessége, hogy amikor viszont a tilsiti béke után megint jó volt a viszony I. Sándor és Napóleon közt, akkor a vers újabb kiadásában Napóleon nevét Gyerzsavin a *Gubityel’*-re (Romboló) cserélte – nem véletlenül, hiszen a Jelenések könyvében szereplő bibliai Apollion név jelentése „Romboló”, amelynek hangzása közel állt a Napóleon névhez.⁹⁶² Ez az áthallás pedig, amint láthatjuk majd, Európa-szerte inspirációja volt a különféle Napóleon–Antikrisztus asszociációknak. Az 1806–1807-es propagandairódalom során megjelenő Napóleon–Antikrisztus kép azonban, amint azt Mel’nyikova megjegyzi, nem egyedi orosz jelenség volt, hanem európai dimenzióval is rendelkezett.⁹⁶³

Az egyház propagandaszerepére rátérve a cár 1806 decemberében manifestumban szólította fel az egyház irányító testületét, a Szent Szinódust, hogy magyarázza el a népnek, miért „elengedhetetlen a haza megmentésére” a mozgósítás és a helyi milíciák felállítása, amire az egyház hamarosan reagált is egy olyan nyilatkozattal, amelyet fel kellett olvasni a birodalom összes templomában.⁹⁶⁴ Ebben Napóleon nemcsak bitorló, az emberiség rabságba taszítója, de mindenekelőtt a keresztény egyház ellensége, „bálványimádó ünnepek” bevezetője, aki egyiptomi hadjárata idején át akart térni az iszlámra.⁹⁶⁵ Csakúgy, mint a Napóleon-ellenes európai irodalomban, ebben is markánsan megjelenik a zsidókhoz fűződő pozitív viszonya, különösen a Napóleon által Párizsba (1806-ban) összehívott és 1807-ben egy hónapig ülésező *szanhedrin* (zsidó főtanács) váltott ki éles kritikát. A *szanhedrint* ugyanis másfél ezer éve nem hívták össze, a jóslat szerint pedig, amikor majd újra összeül, akkor az az Antikrisztus eljövételének beharangozója lesz: mindez jelentősen hozzájárult Európa-szerte „Napóleon démonizálásához” és az Antikrisztus-irodalomnak is újabb lökést adott vele kapcsolatban.⁹⁶⁶

⁹⁶¹ Idézi MEL’NYIKOVA 2013: 167.

⁹⁶² MEL’NYIKOVA 2013: 167.

⁹⁶³ MEL’NYIKOVA 2013: 168.

⁹⁶⁴ MEL’NYIKOVA 2013: 165.

⁹⁶⁵ MEL’NYIKOVA 2013: 165–166.

⁹⁶⁶ MEL’NYIKOVA 2013: 166.

A Szinódus által kiadott körlevélben is erre történik utalás:

„[P]ontosan ez az az istenellenes gyűlés (*Bogoprotivnij szobor*), amely valaha arra vetemedt, hogy keresztre feszítésre ítélje Urunkat és Megváltónkat, Jézus Krisztust – és most [Napóleon] abban sántikál, hogy egyesítse a zsidókat, akik Isten haragja által szétszórattak az egész földkerekségen, és azon célra használja fel őket, hogy lerombolják Krisztus egyházát (ó, micsoda szörnyű arcátlanság, amelynek mértéke túlszár minden gaztetten).”⁹⁶⁷

A zsidók és az Antikrisztus kapcsolata a következő elképzelésben csúcsosodott ki: „A keresztény eszkatológia szerint éppen az Antikrisztust fogják elfogadni a zsidók messiásként, akik anno elutasították az igazi messiást, Jézus Krisztust.”⁹⁶⁸ Bár a legtöbb európai országban inkább nem verték nagy dobra a *szanhedrin* ülését Napóleon kapcsán, az orosz ortodox egyház viszont az egész néppel tudatta ezt.⁹⁶⁹

A Napóleon-ellenes propaganda orosz részről a tiltsi béke utáni öt évben a már említett okok miatt megszűnt, viszont az 1812-es év új helyzet elé állította az orosz kormányzatot: Napóleon démonizálása soha nem látott méreteket öltött, és új eszközöket vetettek be az ilyen irányú propaganda terjesztésére. Így például a háború első napjaiban a Barclay de Tolly által vezetett hadügyminisztérium arról informálta az 1. nyugati orosz hadsereg tábori papjait, hogy terjesszék a katonák közt: Napóleon nem más, mint az Antikrisztus.⁹⁷⁰ Ennek közvetlen motivációja az a levél volt, amelyet a Dorpati Egyetem egyik professzora küldött Barclay de Tollynak: ebben ugyanis kabbalisztikus módszerrel igazolta Napóleonnak az Antikrisztussal való azonosítását, mégpedig az apokalipszis két információjára alapozva.⁹⁷¹ Az egyik az akkori Európában már rég elterjedt értelmezés volt, amely Napóleon nevéből és címéből (*L'empereur Napoléon*/„Napóleon császár”) indult ki, és a francia ábécére vetítette rá a héber ábécé azon elvét, amely szerint annak első 10 betűje egyes helyi értékű számokat jelöl, a továbbiak pedig tízeseket, és így tovább, majd ezeket összeadva jött ki a fenevad száma, a 666, és a fenevadat a keresztény eszkatológia azonosította az Antikrisztussal.⁹⁷² A másik kalkuláció

⁹⁶⁷ Idézi MEL'NYIKOVA 2013: 166. Megjegyzendő, hogy 1807 januárjában az oroszországi római katolikus egyház metropolitája is hasonló körlevelet adott ki: ekkor ugyanis még engedélyezett volt a katolikus egyház működése.

⁹⁶⁸ MEL'NYIKOVA 2013: 166.

⁹⁶⁹ MEL'NYIKOVA 2013: 166.

⁹⁷⁰ MEL'NYIKOVA 2013: 168.

⁹⁷¹ MEL'NYIKOVA 2013: 168.

⁹⁷² MEL'NYIKOVA 2013: 168.

nemcsak Napóleonnak az Antikrisztussal való azonosítását tartalmazta, hanem egyúttal azt is, hogy az 1812-es év hozza el majd Napóleon bukását: a Jelenések könyve szerint ugyanis a fenevad hatalma 42 hónapig tart, és Napóleon éppen 1812-ben lett 42 éves, valamint a 42 franciául *quarante deux*, amelyből a kabballisztika segítségével megint csak a 666-os szám jött ki.⁹⁷³

Az 1812-es év propagandája alapvetően támaszkodott a korábbi időszakban bevált eszközökre, de ezeket nagyobb volumenben és szélesebb körben alkalmazták, továbbá nagyobb szerepet kaptak a képi források. Ez utóbbi kutatója kiemeli: „Az orosz grafikában az 1812-es honvédő háború a műfajok, tartalmak és technikák sokszínűségével emelkedik ki.”⁹⁷⁴ (A vizualitás szerepére külön kitérek majd részletesen a fejezet végén.) A kormányzati eszköztár 1812 júniusában kibővült az ún. hadjárat nyomda felállítással, amely a parancsnokság főhadiszállásán kapott helyet: ez főként kisebb lélegzetvételi nyomtatványokat, rölapokat adott ki, amelyeket a nép, valamint a katonák közt terjesztettek, ráadásul nemcsak az orosz katonák, hanem az ellenség körében is, tehát a hazafias propaganda mellett az ellenpropaganda szerepét is ellátta.⁹⁷⁵

Sándor cár 1812-es júliusi manifestuma a sorozásról és az általános népfelkelésről a haza védelmét egyértelműen az ortodox hit védelmével kapcsolta össze: „Csatlakozzatok mindannyian: kereszttel a szívben és a kézben fegyverrel semmilyen emberi erő nem győz le benneteket!”⁹⁷⁶ A haza és az ortodoxia azonosítása természetszerűleg még erőteljesebben jelentkezett a Szinódus felhívásában, és a hatást csak fokozta, hogy a két dokumentumot együtt olvasták fel a templomokban.⁹⁷⁷ A szöveg Napóleon megjelenését és az összes baj forrását a francia forradalomnak tulajdonította: Napóleon „hatalomimádó”, istentelen személy, aki nemcsak a franciákra hozott bajt, hanem más országok számára is, inváziója pedig próbatétel az oroszok számára, amelyet az isteni gondviselés segítségével kiállhatnak, ezért „fegyvert és pajzsot ragadva” meg kell védeni a hitet.⁹⁷⁸

„Különleges hatást gyakorolt az orosz társadalomra Moszkva sorsa.”⁹⁷⁹ Az egykori főváros, a cári és császári koronázási hely pusztulása, azaz „Moszkva égése” – minthogy Napóleon seregének kivonulása után felgyújtotta a várost – központi

⁹⁷³ MEL'NYIKOVA 2013: 168–169.

⁹⁷⁴ KOL'COVA 2013: 331.

⁹⁷⁵ MEL'NYIKOVA 2013: 169–170.

⁹⁷⁶ MEL'NYIKOVA 2013: 170.

⁹⁷⁷ MEL'NYIKOVA 2013: 170.

⁹⁷⁸ MEL'NYIKOVA 2013: 170–171.

⁹⁷⁹ MEL'NYIKOVA 2013: 172.

elem lett az írott és képi, immár nemcsak szűk értelemben vett Napóleon-ellenes, hanem franciaellenes propagandában.⁹⁸⁰ Amellett, hogy általánossá vált ennek során a Napóleon–Apollion klisé, a dichotómiák most már erőteljesen hangsúlyozták magának az orosz és a francia népnek az antagonisztikus szembenállását: egyik oldalon állt az erény (*dobrogyetyel’*) és az istenfélelem (*blagocsesztyije*), míg a másikon a bűn (*porok*) és az istentagadás (*bezbozsije*).⁹⁸¹ Napóleon moszkvai kudarca után Gyerzsavin – hasonlóan az 1807-es évhez – újra Napóleon-ellenes írással jelentkezett, most azonban már sokkal hosszabb „lírai-epikus művel” *A franciáknak a hazából történő kiűzetésére* címmel, amelyben Napóleon a pokolból kijövő „hétfejű Lucifer”, „kígyószerű démon”, a harc pedig nem más, mint a sötétség és a világosság, a hit és a hitetlenség közt folyik.⁹⁸²

1812–1814 közt számos névtelen vagy álnéven írt pamflet, illetve más publicisztikai mű is született, esetenként ezek újabb kiadásokat értek meg, részben már ezekben az években, részben 1815 után, azaz Napóleon végső bukását követően is.⁹⁸³ A név nélkül megjelentetett, a szerzőséget általános jellegűvé tevő írások ennek az irodalmi eszköznek az alkalmazásával is a hatást kívánták fokozni: azt a látszatot keltve, hogy mintegy bárki lehetett volna a szerző. Ilyen volt a mindössze 15 oldalas, de egyszerű nyelvezetű *Egy százéves, Moszkva környéki lakos beszélgetése egy fogoly francia katonával* című írás, amely 1812-ben a hadügyminisztérium nyomdájában készült, de ebbe a műfajba tartozott a jóval hosszabb, több mint 100 oldalas (valójában Alekszandr Jakovlevics Bulgakov [1781–1863] által írt, de a szerzőséget homályban hagyó) *Az oroszok és Napóleon Bonaparte* című mű is 1813-ból, amelyet 1814-ben aztán újra kiadtak. Az ilyen típusú írásokban az eseményeket – akár korábbi évekre is visszanyúlva, mint az utóbbi mű esetében – úgy mutatták be mint két, erkölcsében és hitében homlokegyenest ellenkező és kibékíthetetlen ellentétben álló császár közti harcot, amelynek kimenetelén magának az emberiségnek a sorsa függ: Napóleon a gonosztevő, a hitetlen, a vérontó, a zsarnok (*tyiran*), aki sem az isteni, sem az emberi törvényeket nem tiszteli.⁹⁸⁴ Mindennek mintegy a hátterét adta az, hogy Napóleon bitorló vagy legjobb esetben is felkapaszkodott közember volt, aki – éppen ezért – híján volt a jó uralkodáshoz szükséges bármiféle erénynek.

⁹⁸⁰ MEL’NYIKOVA 2013: 172.

⁹⁸¹ MEL’NYIKOVA 2013: 172.

⁹⁸² MEL’NYIKOVA 2013: 169.

⁹⁸³ MEL’NYIKOVA 2013: 173.

⁹⁸⁴ MEL’NYIKOVA 2013: 173.

Jól megvilágítja ezt a következő részlet, amely az *Egy százéves, Moszkva környéki lakos beszélgetése egy fogoly francia katonával* című írásból származik:

„Ki adott neki jogot arra, hogy olyan nép sorsáról rendelkezzen, amelynek van saját cárja, és nem jöttment cárja, nem olyan, aki a semmiből emelkedett fel, hanem bíborban született cárja, olyan, akit Isten adott neki, és aki Istent kivéve senkitől sem függ, akinek saját törvényei vannak, saját hite, saját földjei, saját jogai és vagyona és dicsősége, amelyet katonai és polgári erények révén már évszázadokkal ezelőtt megszerzett.”⁹⁸⁵

Majd Napóleon különböző bűneit felsorolva – amelyek közt helyet kap úgy Napóleon magánélete (megemlítve, hogy még élt az első felesége, de őt elhagyva újra megnősült), mint az, hogy a zsidók az ő kedveltjei – mintegy konklúzióként így szól az öreg: „De vajon meg lehet-e számlálni, hogy mit tett, és mit tesz ő folytatólagosan saját kedvtelésére és saját zsarnoki hatalmának (*tyiranszkoy vlasztyi*) megerősítésére?”⁹⁸⁶

Moszkva égése, ahogy már említettem, az írott és a képi forrásokban is központi szerepet kapott. Sz. Novikov név nélkül megjelentetett verses műve, az *Egy obsitos orosz a sztyeppén. Valós látomás és N...[apóleon] párbeszéde a S...[átánnal] Moszkva égése és a Kreml falainak részleges felrobbantása után, amikor Napóleon a csapataival onnan kivonult, ahova őt harc nélkül engedték be, és amely majdnem kihalt volt* (Szentpétervár, 1812) különösen népszerű lett,⁹⁸⁷ amelyet 1816-ban újra kiadtak, a szerző javításaival.⁹⁸⁸ Ennek egy részlete, amint látni fogjuk, a korszak egyik legképzettebb grafikus alkotóját is megihlette. Novikov, a Sátán szájába adva a szót, úgy jellemzi Napóleont, hogy Caligulán és Nerón is túltett zsarnokságban, de Mel’nyikova szerint Napóleon gőgje és istentagadása a domináns elem a versben.⁹⁸⁹ Mindazonáltal a zsarnok klasszikus képe, a vérontó zsarnok ugyanolyan markánsan jelen van, továbbá megjelenik a világuralomra való törekvés is.

„N: Sem Istent, sem embert nem kímélek én;
Egyedül csak én akarok létezni, – mindenki más – semmiség.
[...]

⁹⁸⁵ *Beszeda sztoletnyego podmoszkovnago zsityelfja...* 1812: 10.

⁹⁸⁶ *Beszeda sztoletnyego podmoszkovnago zsityelfja...* 1812: 11.

⁹⁸⁷ MEL’NYIKOVA 2013: 172–173.

⁹⁸⁸ NOVIKOV 1816.

⁹⁸⁹ MEL’NYIKOVA 2013: 173.

Alattvalóim sebein függ, hogy mennyire dicső vagyok én. –
(*Gőgösen*) Mennél több halomnyi az áldozat, annál magasabban állok majd én. –
Haragszom Istenre! – tán majd Előtte megalázkodom?
Azért, hogy nem vagyok ő, harcolni vele is kész vagyok.

S: Te mindenben a legjobb barátom vagy, meg kell vallanom,
Gőgös vagy és hiú, mint én; – az én utamat járod.
Pusztítás, kínzás, vérontás – mindezen tulajdonság nekem természetes,
Ugyanezen nyugszik a te nagyságod és a te hőstetted.
És egészen attól fogva, amióta csak világ a világ,
Hozzád hasonlót választani nem tudtam ám.
Valaha voltak a világnak Caligulái és Nerói,
A csillagokig értek a szerencsétlenek sóhajai.
De mi az ő gyilkosságuk? – Semmi a tiedhez képest! –
Ők saját földjükön, saját jogaruk alatt égettek embereket.
Élő emberekről nyúlták le a bőrt,
De poklukat külhonba nem vitték el ők:
Te viszont – majdnem az egész világot felháborítod,
Azzal, hogy a vér pecsétjét a földgolyóra rányomod.”⁹⁹⁰

Ez a vers, illetve annak egy részlete ihlette Iván Ivánovics Tyerebenyev (1780–1815) 1813-as alkotását – a kép alján olvasható négy sor szó szerinti idézet a műből, amit Napóleon mond:

„Most dugába dőlt minden előzetes tervem.
A hódolt országok mindegyike fenyeget engem.
Minden más irányt vett, minden megváltozott.
Minden kínozt (*tyiranyit*), – elvesztem –, mihez kezdjek most!”

A kép a *Hazafi* (*Szin Otyecsetsztva*) nevű folyóiratban jelent meg, amelyet 1812 szeptemberében hoztak létre Szentpétervárott, egyértelműen a Napóleon elleni honvédő háborúra való lelkesítés céljából, és 1825-ig heti rendszerességgel adták ki. Irodalmi, történelmi, politikai írások képezték a profilját – köztük olyan

⁹⁹⁰ NOVIKOV 1816: 9.

НАПОЛЕОНЪ СЪ С...ПОСАЪ СОЗЖЕНІЯ МОСКВЫ

Всѣмъ тѣмъ, кто мнѣ предположили планъ;
Всѣмъ, кто мнѣ мнѣ, мною покоренымъ странамъ;
Всѣмъ, кто мнѣ мнѣ, мною покоренымъ странамъ;
Тиранимъ всѣмъ мнѣ, — пропалъ я, — что нахалъ!

изъ Рѣс. II... съ С...: Страница 202

4. kép. Napóleon beszélgetése a Sátánnal

Forrás: Creative Commons. Online: <https://w.wiki/9DDf>

művek, amelyek az európai történelem egy-egy olyan eseményét dolgozták fel, amelynek témája a zsarnokság elleni harc volt –, de közölt karikatúrákat is.⁹⁹¹

Tyerebenyev alkotása tipikus példája a vizuális ábrázolás azon műfajának, amelyet oroszul *lubok*nak neveznek, és amely különleges helyet foglalt el az orosz kultúrában. A *lubok* egyszerű kivitelű fametszetként, népi használatra szánt vallási témájú, rövid szöveget tartalmazó képes nyomtatványként indult a 17. században, amelyet aztán kézzel színeztek vagy festettek. Először a 18. század második felétől tett szert nagyobb jelentőségre, amikor már szórakoztató funkciója került előtérbe a világi témák térhódításával, virágkora pedig a 19. század volt, amikor a népi szórakoztatás meghatározó médiumává vált. Ugyanakkor vallási vonatkozásait sem vesztette el, különösen az óhitűek körében.

A *lubok*készítés technológiájának fejlődésével (különösen a litográfiai technika bevezetésével) a 19. század második felében a *lubok* egyre inkább *plakátjelleg*et öltött, és a 20. század elejére olyannyira széles körű elterjedtséget élvezett, hogy mondhatni „nemzeti” karakterszálként vált. A *lubok* nemcsak a szórakoztatás, hanem a propaganda eszközeként is kiváló médiumként szolgált, és a patriotizmust is erősíthette, mint például a 19. század háborúiban: első ízben éppen az 1812-es honvédő háború idején. A *lubok* mint médium jelentőségét mutatja, hogy 1851-ben cenzúrát vezettek be rá: „minden létező *lubok*klisé meg kellett semmisíteni és minden újat regisztráltatni kellett a kormányzati cenzoroknál.”⁹⁹² A *lubok* különleges jelentőségét az *ikontiszteltől kifolyólag erős képiségre épülő orosz kultúra mátrixában* kell keresnünk. Nem véletlen, hogy a *lubok* a 19. század végére elfoglalta helyét a hagyományos vallásos képi kultúra, az ikonok mellett a házak belsejében.⁹⁹³

Tyerebenyev alkotása hűen követi a *lubok* standard, hármasszámú sémáját (amelynek mintájául az ún. emblematisz ikonok⁹⁹⁴ szolgáltak): azaz három jól elkülöníthető részből áll. A kép felső regiszterében található az ábrázolást azonosító *felirat*, alatta maga a *kép*, alul pedig a felírra és a képre vonatkozó *magyarázat*.

⁹⁹¹ „1816-tól a dekabrista körök tagjai észrevehető befolyásra tettek szert a folyóiratban”: így például Riléjev vagy Nyikita Mihájlovics Muravjov, az Északi Társaság vezetője is publikált benne. *Szin Otyecsesztva* [é. n.].

⁹⁹² BETZ–NEDD 2015: 12.

⁹⁹³ CHUCHVAHA 2016: 25.

⁹⁹⁴ Az ilyen típusú ikonok ukrán hatásra a 17. századtól datálhatók Oroszországban, és az *emléma* standard hármasszámú konstrukciója (felül a *felirat/móttó*, középen a *kép*, alul a *magyarázat*) szolgált számukra mintául.

A kép – a verses magyarázathoz képest – további kódolt üzeneteket is hordoz. A harántirányban kettéosztott kompozíció a fény és a sötétség, illetve annak országai közti kontrasztra épül: a pokol ördögei hívták Napóleont, akire azonban lesújtott Isten haragja, amit a villámok és a lángoló kard szimbolizálnak. Fontos, hogy a kard az Úr bal kezében van, ugyanis ikonográfiai szempontból Isten jobb karja/kitárt tenyere az áldást, míg bal karja a büntetést jelképezi.⁹⁹⁵ Napóleon hatalmának lehanyatlását a lehulló regáliák (jogar, országalma, korona) szimbolizálják, Oroszország ellenben az isteni gondviselés oltalma alatt áll.

A háttérben látható ortodox templom jeleníti meg szimbolikusan Oroszországot, az isteni gondviselést pedig a mindent látó szemből kijövő sugarak, valamint Isten áldó jobb keze és egy felirat jelképezi. A felhőből kinyúló jobb kéz ugyanis olyan ábrázolásra mutat, amely 10 csillagból áll, ahol az égitelek tojáshoz hasonló alakot formáznak, és egy szivárványban látható feliratot osztanak két részre, amely így szól: „Mindenek teremője maga őrzí ezt mostanáig.” A szivárvány stilizált, hét oszlopból álló templom felett húzódik.

A szivárvány, vagy régies szóhasználattal az „ív” ószövetségi szimbólum és a választott nép, valamint Isten szövetségének jelképe: jelen esetben nyilvánvalóan Oroszországra vonatkoztatva. Nyilvánvalóan nem véletlen a templom hét oszlopa sem: az ilyen hétoszlopos ábrázolások ugyanis az isteni bölcsességre utalnak: „A bölcsesség házat épített magának, hét oszlopot faragott hozzá.” (Péld 9:1) A 10 csillag jelentheti egyrészt a tízparancsolatot, de az ortodox templom és a stilizált templom, továbbá a felirat kontextusában ezen túlmenően magának az igaz hitnek az isteni segédlettel való megőrzését is. A jobb és a bal kéz áldó, illetve büntető szerepe ezáltal szélesebb értelmezést nyer a képen.

Az efféle pátoszos grafikák mellett azonban ugyanilyen fontos volt a győztes háború megjelenítése a *lubok* műfajában a humor oldaláról, ahol Napóleont és a francia katonákat karikírozták ki a műfaj elismert kortárs képviselői, így maga Tyerebenyev is.⁹⁹⁶ Az ilyen típusú ábrázolásokat is fontos megemlíteni a képi források tematikájának kiegyensúlyozott bemutatása okán, ugyanakkor jelen téma szempontjából kevésbé relevánsak ezek az ábrázolások. Kivéve, ha olyan politikai fogalmat vizualizálnak, amely beleillik a „rossz uralkodó” tematikájába,

⁹⁹⁵ A lángoló kard a Bibliában az édenkertből való kiűzetés kapcsán jelenik meg. Miután Isten kiűzte onnan az első emberpárt, attól keletre odaállította a kerubokat és a lángpallost („a kard lángját”), hogy őrizzék az utat, amely az élet fájához vezet. *Magyar katolikus lexikon* 2013: s. v. tüzes kard.

⁹⁹⁶ KOŁCOVA 2013: 335–339.

márpedig Tyerebenyev esetében ilyenekkel is találkozhatunk: ennek legkiválóbb példája az a nyomat, amely *Az univerzális monarchia lerombolása* (1813) címet viseli. Az univerzális monarchiára egyértelmű utalást láthattunk Novikov versében is, amely nem az egyetlen volt ebben a témában, minthogy Európa-szerte előjött ez a toposz Napóleon hódításai következtében.

Az univerzális uralmat Tyerebenyev plakátján egy szétesőfélben levő hordó szimbolizálja – benne egy megrémült ördöggel –, amelynek dongáit megeresz-kedett kötelek fűzik össze abroncs gyanánt: a kötelek egy részét ugyanis már elvágták (néhány darab a földön hever). Ez minden bizonnyal annak a (kép jobb oldalán álló) reguláris orosz katonának a műve, aki éppen egy újabb kötelet vág el szuronyával. A hordók dongáin balról jobbra haladva a következő feliratok láthatók: az első dongán (amely már kiesett a kötelek közül) valószínűleg a „Felkelések” szó áll, míg a következő dongákon (az előzővel szemben jól kivehetően) államok/országok/tartományok nevét találjuk: Hollandia, Svájc, (harántírányban) Württemberg, Hessen, Itália. A hordó felső részén két párhuzamos kötélből álló abroncsban pedig a következő ívelt felirat olvasható: „Kontinentális rendszer.”

A hordó felett a levegőbe repült Napóleon látható, aki korábban a hordó tetején ült. Az alóla kirepült és az ő trónját szimbolizáló, aránytalanul kis méretű széken a „Sorozások” felirat áll. Az ábrázolás ezen része és a felirat Napóleon katonai erejének és hatalmának (lásd a trónszéket), valamint univerzális hatalmi ambícióinak (lásd a hordót) összeomlására utal.

A kép bal oldalán, a hordó mellett koponyák és csontok vannak halomba rakva, és a mellettük levő lépcsők fokain alulról felfelé haladva a következő feliratokat olvashatjuk: „Becstelenség”, „Sarlatánság”, „Poligámia, azaz Szörnyűség”, „Megvesztegetések és Intrikák”. Legfelül egy tömött zsák látható „Kontribúciók” (azaz: Adók) felirattal, amelyből pénzürmék hullanak ki, minthogy egy kozák a lándzsájával éppen kiszúrja a zsákot. A lépcsőkön olvasható feliratok azokat a bűnöket sorolják fel, amelyek elkövetése révén Napóleon hatalomra jutott, illetve amelyek segítségével megszerezte a pénzt háborúi finanszírozására – ezek a háborúk pedig rengeteg emberáldozatba kerültek (lásd a halomba rakott koponyákat és a csontokat). Az univerzális monarchia megsemmisítése természetesen egyedül Oroszország érdeme, minthogy csakis két orosz harcost, egy reguláris katonát, illetve egy kozákot ábrázol a kép, akik ezt véghez viszik.

Az írott forrásokra visszatérve különleges figyelmet érdemel a már említett igen népszerű *Az oroszok és Napóleon Bonaparte* (1813) című mű 1814-es kiadása.

Ezúttal ugyanis egy külső és egy belső címlappal jelent meg, így ez a kiadás kiválóan alkalmas arra, hogy az írott szöveg és a képi ábrázolások közti transz-medialitás problematikájába adjon betekintést, mégpedig az ún. *paratext*, azaz „nem szokványos szöveg” hermeneutikája kapcsán.

A *paratext* definíciójába nemcsak valamely főszöveghez tartozó kísérőszöveg értendő bele, úgymint maga az adott *mű címe*, a műhöz fűzött esetleges *szerzői* vagy *kiadói előszó*, netán az *ajánlás* (akár prózai, akár verses formában), hanem beletartoznak olyan, valójában nem szöveges elemek is, mint a *szerző képe* (minthogy kialakít az olvasóban valamiféle benyomást, például hogy valakinek a kép alapján szimpatikus-e a szerző, vagy nem), de különösképpen az adott mű *borítójának, címlapjának képi ábrázolásai*, vagy éppen az adott mű egyes fejezeteinek elején szereplő képi ábrázolások. Gérard Genette szerint ezek nem annyira keretként, hanem sokkal inkább „interpretációs küszöbként” funkcionálnak: azaz a *paratext* nem „határvonal vagy hermetikusan elzárt határ, hanem sokkal inkább küszöb”, azaz olyan „zóna, amely nemcsak átvezet, hanem át is alakít”, egyfajta „stratégia, amely befolyásolja a recepciót”.⁹⁹⁷

A *paratext* tehát természetszerűleg, adott esetben tudatos kiadói szándék nélkül is befolyásolja a főszöveg recepcióját, azonban ez a szándék lehet teljesen céltudatos is, akár a szerző, akár a kiadó részéről, és ebben a vonatkozásban fontos szerephez jutottak a kora újkorban a címlapok. Nemcsak könyvek, hanem esetenként akár egyszerűbb brosúrák vagy pamfletek esetében is találkozhatunk képi ábrázolást tartalmazó címlappal. Ez azért fontos, mert a címlapot nem úgy kezelték, mint manapság, azaz hogy sok esetben kevés köze van a tartalomhoz. A címlapnak a korabeli felfogás szerint ugyanis egyrészt szinopszisszerűen vissza kellett adnia a könyv (vagy más írás) tartalmát, másrészt egyfajta bevezetőként is kellett szolgálnia, oly módon, hogy ráhangolja az olvasót az írott szöveg tartalmára.⁹⁹⁸ Jelen esetben éppen erről van szó mind a külső színes, mind a belső fekete-fehér címlap esetében.

A külső címlap felismerhetően az égő Moszkvát ábrázolja, amint azt felgyújtják a francia katonák. A történeti hitelesség kérdéséhez azonban hozzátartozik,

⁹⁹⁷ GENETTE 1997: 1–2. Ezenkívül még olyan belső szerkesztési, tipográfiai elemek is ide tartoznak, mint a betűtípus, a kiemelések (kurzíválással vagy más módon: jelen esetben a címlapon az „Oroszország dicsőségét” szándékosan nagyobb betűkkel írták!) vagy éppen az oldalszámozás mikéntje – ez utóbbi kapcsán például az, hogy mondjuk római vagy arab számokkal történt-e. Jelen esetben az *Előszó* (amelyet már az 1813-as kiadás is tartalmazott) oldalai római számmal vannak jelölve, míg magának a főszövegnek a lapjai arab számmal.

⁹⁹⁸ CHARTIER 1989: 5.

hogy Moszkva égéséért nem egyedül a franciák voltak felelősek, minthogy Rosztopcsin gróf, akit Moszkva védelmével bíztak meg, Napóleon seregének közeledtével elrendelte a tűzoltáshoz szükséges eszközök kivonását a városból. Majd mielőtt megjelentek a franciák, az orosz erők Moszkvából történt kivonulásakor maga gyújtotta fel a város melletti voronovói birtokát. Ugyanakkor magában a városban is voltak gyújtogatások a helyiek részéről, ezek elkövetőinek egy részét a franciák el is fogták, és felakasztották. Moszkva felégetése csak akkor vált teljessé, amikor Napóleon serege, elhagyva a várost, felgyújtotta azt. A kép alján levő sávban a felirat:

„E tűz nemzedékről nemzedékre meg fogja majd világítani Napóleon kegyetlenségét és Oroszország dicsőségét. Részlet az 1812. évi november 11-edikei legfelső leiratból Rosztopcsin grófnak, Moszkva főparancsnokának.”

Az épületek ábrázolásában dominánsak a templomok, valamint a Kreml legfontosabb kapuja/bástyája, a Megváltó bástyája/kapuja érdemel figyelmet, a híres óratoronnyal (amelynek tetején a kétfejű sasos orosz birodalmi címer látható). A kép előterében valószínűleg az eseményt távolról figyelő orosz katonákat láthatunk, akik közül ez egyik éppen erre a toronyra mutat, felhívva rá az olvasó figyelmét.

A belső címlap viszont már abszolút nem komor, hanem éppenséggel humoros, minthogy egy koronás, kisebb termetű kakast foszt meg tollaitól egy rátelepedő, széttárt szárnyú sas: ez nyilvánvalón az orosz sas (I. Sándor és az orosz nép) győzelmét fejezi ki allegorikus formában a gall kakas (Napóleon és a franciák) felett. Nem véletlen, hogy ezen ábrázolás felett olvasható magának a műnek a címe is. Fontos továbbá, hogy nemcsak a két címlap üzenete van egymással kapcsolatban, hanem az előszó is szorosan illeszkedik a két képi ábrázolás ikonográfiai programjához.

Az első képen, azaz a borítón még ugyan a pusztulás ábrázolása a meghatározó – de a remény halvány jelei is felfedezhetők rajta, a megváltó segítségével való bizakodás, a Megváltó bástyájának épsége folytán – és annak megmutatása, hogy mi volt Napóleon fő célpontja orosz szemszögből: nevezetesen az ortodox hit elpusztítása. A második címlap viszont már a korábban remélt győzelmet jeleníti meg. Ugyanakkor igen szoros a kapcsolat a két kép és a korábbi kiadással megegyező előszó közt: amint az alábbiakból kiderül, a két ábrázolást szisztematikusan az előszóhoz illesztették hozzá.

„E legfőbb és igazságos Bíró [tudniillik Isten] akarta kiválasztani a gonosztevők közül a leg-
 aljasabbat, az emberi nem nagyobb lealacsonyítására és megbüntetésére. Európa Szodoma
 és Gomora volt, Napóleon tüze pedig mindent lángba borított. Ugyanez a legbölcsebb gond-
 viselés (*premudroje Prosvigjenyije*) választotta ki a hites, szelíd Első Sándor kezét arra, hogy
 felszárítsa az oly sok szerencsétlenség közepette élők könnyeit, hogy visszaadja mindenkinek
 azt, ami az övé, és hogy újjáélessze mindenütt a nyugalmat, a jótetteket és a függetlenséget.
 A távoli utókor úgy fog beszélni az 1812-es évről, mint ahogy mi most az egész világra
 kiterjedő özönvízről. Valamikor a víz által körülvelt bárka mentette meg Noé családját;
 mostanság pedig a lánggal körülvelt Moszkva menti meg az úgymond gonoszságokkal,
 istentagadással és szörnyű bajokkal elárasztott Európát. A mindenség szemei Napóleonra
 és az oroszokra szegeződtek: őrá szörnyülködve – ránk pedig reménnyel és bizakodással.
 Véget ért a harc, amely arra volt hivatott, hogy fegyverrel döntse el: kik a bitorlók (*kto szamo-
 zvanci*) és a földgolyó elnyomói (*ugnyetatyeli*), kik Európa törvényes uralkodói (*zakonnije
 Goszudari*); azok, akik érzik hivatásukat, vagy Napóleon Bonaparte?”⁹⁹⁹

A mű főszövege, nem véletlenül, alapvetően az 1807-es tilsiti békétől veszi fel
 az események fonalát, és veszi azokat sorra Moszkva elfoglalásáig és Napóleon
 kivonulásáig. Az írás vége felé aztán lábjegyzetben közli a szerző azon fel-
 hívások egyikét, amelyet Moszkva főkormányzója és egyben a Napóleon elleni
 moszkvai védekezés főparancsnoka, Rosztopcsin gróf küldetett szét 1812-ben
 a moszkvai kormányzóságban. A kortársak beszámolóí szerint ezek nagy hatást
 gyakoroltak a köznép körében.¹⁰⁰⁰

„Keresztények (*kresztijanye*),¹⁰⁰¹ a Moszkvai Kormányzóság lakói!

Az emberi nem ellensége, Isten büntetése a bűneink miatt, az ördögi kísértet, a gonosztevő
 francia bement Moszkvába, és kard és tűz martalékává tette. Kirabolta Isten templomait,
 szükségtelen dolgokkal megszenteltelenítette az oltárokat, a templomi edényeket részeg-
 séggel tette nevetség tárgyává [...], leszedte a fémdíszeket és fémkoronákat a szent ikonokról,
 lovakat helyezett el a mi ortodox hitünk templomában. Kirabolta a házakat, elrabolta
 a javakat [...] Vajon ti, igazhitűek (*Pravoszlavnije*), hű szolgálai a mi cárunknak, a kőből épült
 Moszkva anyácska szoptatós dajkának (*kormilici matuski kamennoj Moszkvi*), hitelt adtok-e

⁹⁹⁹ *Russzkije i Napoleon Bonaparte* 1814: 2–4.

¹⁰⁰⁰ MEL'NYIKOVA 2013: 172.

¹⁰⁰¹ Oroszországban 1917-ig egy közösség egészének hivatalos megszólítása a *keresztények* vagy az *ortodoxok* volt. Érdekesképpen jegyezzük meg, hogy a *kresztijanye* egyúttal *parasztok* jelentéssel is bírt a 14. századtól!

szavának, és hagyjátok-e becsapni magatokat a kegyetlen ellenség, a vérszomjas gonosztevő által? [...] Maradjatok, testvérek, eltökéltek – keresztény harcosai az Istenanyának –, és ne hallgassatok az üres szavakra! [...] Sajnálni fog-e vajon a mi atyánk, Alekszandr Pavlovics sok millió rubelt áldozni arra, hogy újjáépítse a kőből épült Moszkvát, ahol őt krizmával kenték fel és cári koronával koronázták meg? [...] Egyedül ő Isten felkentje, és mi hűségünkről esküt tettünk neki. Ő az atya és mi vagyunk az ő gyermekei; a gonosztevő francia pedig egy megkereszteletlen ellenség. Kész arra, hogy eladja a lelkét; volt ő már török [hitű] is, Egyiptomban muszlimmá lett, kirabolta Moszkvát. [...] Az orosz katonák segítenek nektek. [...] Aki pedig közületek engedelmeskedik ennek a gonosztevőnek, és a franciához húz, az méltatlan fia a hazának és hitehagyottja Isten törvényének, uralkodójának árulója, aki magát ítéletre és gyalázatra adja; a lelke együtt lesz a pokolban a gonosztevőkkel, és égni fog a tűzben, úgy, ahogy a mi Moszkva anyánk (*maty Moszkva*) égett.

Aláírás: Fjodor Rosztopcsin gróf¹⁰⁰²

Ez a felhívás is jól mutatja az 1812-es hadjárat általános orosz értelmezését. Nevezetesen, hogy a háborút Napóleon ellen nem pusztán honvédő háborúként, hanem „szent honvédő háborúként” értelmezték,¹⁰⁰³ amely értelmezésben a harc végső soron két különböző civilizáció közt folyt, amelynek két képviselője az angyali Sándor és az ördögi Napóleon volt.¹⁰⁰⁴

Természetesen a műveltebb közvéleményt megcélzó verses művek sem maradhattak el, különösen akkor, amikor Napóleon csillaga már valóban leáldozott. A történetíró Karamzin, akinek a orosz cárról alkotott nézeteiről bővebben lesz majd szó, az *Európa felszabadítása és I. Sándor dicsősége* (1814) című versben így összegzi a harc lényegét:

„A győzelmeknek vége! Istennek hála!

Ledőlt a pokoli hatalom a sárba!

[...]

Az igazság Istene létezik: zsarnok pedig már nincs (*tyirana nyet*).

Eltűnik a sötétség, de a fény örökké világít.”¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰² *Russzkije i Napoleon Bonaparte* 1814: 109–112.

¹⁰⁰³ MEL'NIKOVA 2015: 192.

¹⁰⁰⁴ MEL'NIKOVA 2015: 191.

¹⁰⁰⁵ Idézi MEL'NIKOVA 2013: 176.

Ny. I. Piszarjev, a művelt rétegekhez szólva, egész versciklust szentelt a „feledhetetlen 1812-es évnek”, amely gyűjtemény 1814-ben jelent meg. Az ebben szereplő *Akrosztisz* (*Akrosztichon*) című vers (az akrosztichon olyan műfaj, ahol a vers kezdőbetűi értelmes szót adnak ki) így szól:¹⁰⁰⁶

„Nérónál gonoszabb, Caligulánál aljasabb volt bizony,
Attilát vadságban, alattomosságban is felülmulta;
Patakban ontotta a vért, mindent káromolt, ami csak szent a világon;
Otthon saját népét kirabolta, majd másokat vetett igába.
Léte ontotta az alattomosság mérgét, szövetségeseit megtagadva
Európát bizony egy vad sztyeppévé akarta változtatni;
Oh, de bestiális volt, közben örök tündöklésről álmodozva:
No, de ami mindennél furcsább – az oroszokat (*Rosszov*) akarta leigázni!”

Végezetül ne feledkezzünk meg az óhitűek Napóleon-képéről sem! Ugyanis „a Napóleonra mint az Antikrisztusra vonatkozó kabbalisztikus kalkulációk és értelmezések” mind 1812-ben, mind az utána következő években virágoztak az óhitűek körében,¹⁰⁰⁷ változatos formában (ahogy azt már a 18. század áttekintésekor is láthattuk).¹⁰⁰⁸ Volt, aki a számmisztikában nem az általánosan használt Napóleon, hanem a *Napoleontyij* névalakból hozta ki a 666-os számot; és voltak, akik nem magával az Antikrisztussal azonosították Napóleont, hanem a „gonosz lélek” edényének tekintették.¹⁰⁰⁹

Az orosz Napóleon-kép bemutatásának lezárásaként érdemes megemlíteni azt a valószínűleg a 19. század elején keletkezett népi legendát, amely *Napoleander* néven ismert, viszont csak 1901-ben publikálták, és amelyben Napóleon úgy jelenik meg „mint Isten bosszújának eszköze az emberiség ellen”.¹⁰¹⁰ Napóleonnak ugyanis megígéri Isten, hogy mindaddig győzedelmes lesz, amíg kegyetlen marad, azonban amint együttérzést tanúsít akár saját népe, akár mások iránt, hatalma véget fog érni.¹⁰¹¹ Napóleonnak, így a történet, van egy varázsszava is, ez a *bonaparti*, amely megfelel a fenevad

¹⁰⁰⁶ MEL'NYIKOVA 2013: 177.

¹⁰⁰⁷ MEL'NIKOVA 2015: 185.

¹⁰⁰⁸ Részletesebben PESENSON 2006.

¹⁰⁰⁹ MELNIKOVA 2015: 185.

¹⁰¹⁰ PESENSON 2006: 384.

¹⁰¹¹ PESENSON 2006: 384.

számának, és ha vesztesre áll a csatában, akkor ezt kell kimondania, aminek nyomán elesett katonái újra feltámadnak, hogy harcoljanak.¹⁰¹² Mindaddig, amíg Isten elégedett vele, addig nem győzik le őt, de amikor Isten úgy látja, hogy eléggé megleckéztette az emberiséget Napóleon révén, akkor egy sebesült orosz katona képében egy angyalt küld Napóleonhoz, és elhinti lelkében az együttérzést: innentől fogva pedig Napóleon sorsa megpecsételődött, csak idő kérdése a bukása, amely Borogyinónál meg is kezdődött a narratíva szerint.¹⁰¹³ A történet igen gazdag a Napóleonra vonatkozó apokaliptikus elemekben: így például Napóleon a Sátán hozta létre, mégpedig „homokból készített játék-babaként”, amelyet a Sátán ajánlott fel Istennek, de akit Isten keltett életre, azáltal, hogy vizet fröcskölt az arcára, és megmosta azt.¹⁰¹⁴ Továbbá Napóleon „azon képessége, hogy feltámassza a holtakat, Krisztust utánozva, szintén az Antikrisztus megkülönböztető jegyének” tekinthető a történetben.¹⁰¹⁵

Napóleon azonban – érthetően – nemcsak Oroszországban generált jelentős apokaliptikus irodalmat, hanem másutt is Európában.

A Napóleon–Antikrisztus irodalom „euroatlanti” perspektívája

A Napóleon–Antikrisztus irodalom kapcsán fontos rámutatni, főként Michael Pesenson nyomán, hogy ez nemcsak orosz jelenség volt, hanem összeurópai, sőt, angol hatásra az USA-ban is voltak képviselői.¹⁰¹⁶ Annak ellenére azonban, hogy az orosz szerzők „nagyban hasonló nyelvezetet és retorikát” használtak, mégis voltak megkülönböztető vonásai az orosz szerzők műveinek, ami leginkább abban foglalható össze, hogy az orosz népet és a cárt választotta ki Isten arra, hogy legyőzze az Antikrisztust.¹⁰¹⁷ Pesenson szerint talán Anglia jelentett kivételt ebben a tekintetben, s erre egyik példaként hozza (és részlegesen idézi) Samuel Horsley (1733–1806), St. Asaph püspökének szónoklatát, amelyet a püspök 1805-ben, Nelson admirális trafalgari győzelmének dicsőítésére írt, és amely

¹⁰¹² PESENSON 2006: 384–385.

¹⁰¹³ PESENSON 2006: 385.

¹⁰¹⁴ PESENSON 2006: 385.

¹⁰¹⁵ PESENSON 2006: 385.

¹⁰¹⁶ PESENSON 2006: 374.

¹⁰¹⁷ PESENSON 2006: 374.

1806-ban jelent meg nyomtatásban. Ismervén a protestáns angol küldetéstudat erősségét, amely már a 16. században, I. Erzsébet korában megjelent, érdemes bővebben idézni a műből, minthogy sok esetben a küldetéstudatot mint „nemzeti” karaktert leegyszerűsítően csak az oroszok esetében szokták említeni, noha ez meglehetősen általános volt a kora újkorban az európai keresztény népek körében, katolikus (Kasztília) és protestáns (Anglia) oldalon egyaránt – a 19. században pedig az USA-ban is jelentkezett a „nyilvánvaló elhivatottság” (*manifest destiny*) egyébként máig ható elvében. Horsley művében a következőt olvashatjuk az anglok küldetéséről:

„Minthogy a gondviselés igazi értelme az, hogy Isten rendeli az eszközöket a célhoz, és az eszközök, amelyekkel él, túlnyomórészt természetes okok: köztük az, hogy az emberek, anélkül, hogy tudnák az ő titkos akarát, az ő céljának eszközeiként cselekszenek, miközben úgy vélik, hogy szabadok cselekedeteikben. Az Antikrisztus esetében különösen egyértelmű a prófécia. Mert oly világosan megjósoltatt, hogy megjelenik; oly világosan megjósoltatt, hogy el fog bukni. Mert oly világosan megjósoltatt, hogy sikeres háború révén jut hatalomra; oly világosan megjósoltatt, hogy háború, ádáz és tomboló háború, amelyet ellene a hívek vívnak, lesz majd részben az ő bukásának eszköze. Mily hamis is a puritánok megvetendő nyafogása a háború jogtalanságáról. És tekintettel a jelen válságra, ha Isten akarata az lesz, hogy bűneink miatt az ellenség győzedelmeskedik felettünk, alázatosan fejet kell hajtunk félelmetes ítélete előtt. Ha azonban, amint reméljük és hisszük, az az Isten akarata, hogy a vad korzikai soha ne vethesse meg lábát a mi partjainkon, akkor ennek az országnak a [z Istenhez való] lojalitása és hősiessége az, ami ezt kizárja. [...] Ha pedig sikeresek vagyunk harcunkban egy ilyen zsarnokkal (*tyrant*) szemben, aki a gonoszság minden más korábbi példáján túltett bűneiben, akkor azt nem magunknak köszönhetjük, hanem Isten ki nem érdemelt kegyelmének.”¹⁰¹⁸

Napóleon tehát zsarnok és Antikrisztus, de a szónoklat magáról az Isten által favorizált népről szól, annak helyéről az isteni gondviselés tervében, nem az Antikrisztusról.

Azoknak a Napóleon-ellenes apokaliptikus írásoknak egy része, amelyek a legvadabban támadták Napóleont, és a „Sátán fiának” állították be őt, angliai és amerikai protestáns hitszónokoktól származott.¹⁰¹⁹ Az ilyen témájú amerikai

¹⁰¹⁸ HORSLEY 1806: 25–26. Az idézet az eredeti mű alapján és nagyobb terjedelemben, mint Pesensonnál.

¹⁰¹⁹ PESENSON 2006: 376.

pamfletek közül érdemes megemlíteni azt az 1809-ben, New Yorkban megjelent anonim írást, amely az alábbi címet viseli: *Napóleon és az Antikrisztus azonossága. Tökéletesen bebizonyítva, avagy kommentárok a Szentírás azon fejezeteihez, amelyek az Antikrisztusra vonatkoznak. Ahol is megmutatkozik, hogy az összes igehely a legrelevánsabb módon alkalmazható rá.* Ez a pamflet Napóleon születési helyét, karrierjét, valamint egyes intézkedéseit és persze a nevét Dániel könyvének és a Jelenések könyvének egyes passzusaival vetette össze, és párhuzamokat keresett köztük: mint ahogy a fenevad a tengerből emelkedik ki (Jel 13:1), így volt ez Napóleon esetében, minthogy egy szigeten, Korzikán született; a fenevad háborút indít minden nép ellen (Jel 13:7), mint ahogy ő is hadban állt majdnem egész Európával; a fenevad otthagya bélyegét seregének homlokán (Jel 13:16), amit a francia katonák sapkáján viselt kokárdának feleltetett meg; és így tovább.¹⁰²⁰ A fenevad 666-os számára két magyarázatot is adott a pamflet szerzője. Az egyik variáció Napóleon nevének és császári címének korzikai, *L'empereur Napoleone* alakban történő írásmódját vette alapul, a *L'empereur Napoléon* helyett. A *L'empereur Napoleone* alak, tehát az *e* betű hozzáadása egyébként derogáló volt Napóleonra nézve, minthogy ez anyanyelvének, a lenézett korzikainak a mintáját követte, viszont csak így jött ki a 666!¹⁰²¹ A másik variáció, a *L'roi impie Napoléon* (*A hitetlen király Napóleon*) ugyancsak kiadta a kívánt 666-os számot.¹⁰²²

A későbbi amerikai írások egy része szintén használta az itt felvázolt módszert, azaz a bibliai jóslatok és Napóleon életrajzáinak összevetését, csakúgy, mint a névalakra támaszkodó számmisztikát, Napóleon Antikrisztus mivoltát bizonyítandó. A névalakra alapozó interpretáció kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Napóleon neve nemcsak a számmisztika számára szolgáltatott nyersanyagot, hanem sajátos etimológiai fejtegetések kiindulópontja is lett. Így például kézenfekvő volt a Jelenések könyvének (9:11) *Apollion* alakjából kiindulni, ez ugyanis, ahogy már láthattuk, „Rombolót” jelent: 1811-ben egy amerikai tiszteletes véleménye az volt, hogy a *Napoleone* név a francia *né(e)* (*született*) és a görög *Apollyon* összetétele, azaz „született romboló” jelentéssel bír.¹⁰²³ Ez a névmagyarázat – kissé módosult alakban – jelen volt a kortárs Angliában is, ahol a millenarista eszmék felerősödtek a francia forradalom nyomán: egy hölgy a naplójában például arról

¹⁰²⁰ PESENSON 2006: 376–377.

¹⁰²¹ PESENSON 2006: 375.

¹⁰²² PESENSON 2006: 377.

¹⁰²³ PESENSON 2006: 376.

írt, hogy Napóleon neve a korzikai dialektusban *N' Apollione*, tehát ő a „megtestesült ördög, a Szentírásban szereplő Apollion”.¹⁰²⁴

Ami a Napóleon–Antikrisztus jelenség kérdésében az európai és az orosz kapcsolódásokat illeti, annak kulcsfigurája valószínűleg Johann Heinrich Jung-Stilling (1740–1817) volt.¹⁰²⁵ „A korabeli német spiritualista misztikus irodalom óriás alakja elítélte a francia forradalmat mint istentelen és profán eseményt, és a napóleoni háborúkban az apokalipszis beharangozását látta.”¹⁰²⁶ Először azonban még nem Napóleonban találta meg az Antikrisztust, hanem – a protestantizmus tradicionális felfogása szerint – a pápában, minthogy azonban a pápaság Napóleon befolyása alá került, így a megkülönböztetés elmosódott számára.¹⁰²⁷ A vérontás fokozódása a napóleoni háborúk további részében, valamint a zsidóság pártolása Napóleon által azonban egyértelművé tette Jung-Stilling számára, hogy ki az Antikrisztus.¹⁰²⁸ Nem maradhatott el természetesen a világvége eljövételének kikalkulálása sem, amelyet Jung-Stilling 1819-re datált. A számítás alapját az képezte, hogy mivel a világ hat napig áll fenn, az úr előtt pedig egy nap annyi, mint ezer év, az így kapott 6000-es számból le kell vonni azt, hogy mennyi idő telt el a világ teremtése és Krisztus születése közt.¹⁰²⁹ Mivel Krisztus születése egy német teológus, J. G. Frank (1774-ben, Göttingenben kiadott) bibliai kronológiája szerint 4181 évvel történt a világ teremtése után, így ezt a számot a 6000-ből levonva Jung-Stilling 1819-re tette a világvége eljövételét.¹⁰³⁰ Jung-Stilling szerint a megmentő keletről érkezik majd, ami fontos jóslat volt munkájának oroszországi hatása szempontjából; sőt, később egyértelműen hirdette, hogy maga I. Sándor cár (akivel egyébként személyesen is találkozott 1814-ben) lesz az, aki legyőzi Napóleont, és békét hoz Európának.¹⁰³¹ Jung-Stilling művei közül többet is lefordítottak oroszra a 19. század első évtizedében, és ezáltal nemcsak a hivatalos Napóleon-ellenes szerzőkre, hanem az óhitűekre is hatott.¹⁰³²

¹⁰²⁴ PESENSON 2006: 376.

¹⁰²⁵ PESENSON 2006: 376.

¹⁰²⁶ PESENSON 2006: 376.

¹⁰²⁷ PESENSON 2006: 376.

¹⁰²⁸ PESENSON 2006: 376.

¹⁰²⁹ PESENSON 2006: 376.

¹⁰³⁰ PESENSON 2006: 376.

¹⁰³¹ PESENSON 2006: 376.

¹⁰³² PESENSON 2006: 379; MEL'NIKOVA 2015: 185.

A „ROSSZ URALKODÓ” ÉS A ZSARNOK KARAMZINNÁL AZ „ÁLLAM EGYSÉGE” ELV TÜKRÉBEN

Karamzin és I. Sándor:
autokrácia, alkotmányosság és az orosz történelem tanulságai

Nyikolaj Mihajlovics Karamzin (1766–1826) munkássága nemcsak kivételes tehetsége, valamint rövid és hosszú távú politikai hatása miatt érdekes jelen kötet számára, hanem abból a szempontból is, hogy életpályája éppen olyan időszakra esett, amelyben az orosz politikai gondolkodás közegét befolyásoló külső és belső tényezők viszonylag gyorsan változtak. E pálya kezdetét (1787–1789) a Katalin-kor szabadabb légkörének utolsó évei jelentették, majd Karamzin tanúja volt a francia forradalom által kiváltott fordulatnak, Katalin halála után I. Pál ominózus regnálásának, ezt követően I. Sándor (periodikusan jelentkező) alkotmányos reformterveinek, valamint a napóleoni háborúknak, végül pedig éppen megérte a dekabrista felkelést, amellyel e könyv zárul. Karamzin tehát „intellektuális hidat képez” a Katalin-kor és I. Sándor kora közt.¹⁰³³ Karamzin már a 19. század első évtizedében igen befolyásos személynek számított, majd 1826-ban Puskin valószínűleg az ő közbenjárásának köszönhetette, hogy nem tartóztatták le a dekabristákkal való szimpátiája okán,¹⁰³⁴ bár ebben közrejátszhatott a költő népszerűsége is.

Karamzin Szimbirszkben született vidéki nemesi család sarjaként, és miután korán megtanult olvasni, az olvasás valóságos szenvedélyévé vált: az egyházi irodalom mellett a világirodalomba is belekóstolt.¹⁰³⁵ 12 éves volt, amikor Moszkvába került egy magániskolába, a Moszkvai Egyetem egyik professzora által fenntartott internátusba: az itt töltött kb. három év alatt azonban az egyetemen is hallgatott előadásokat.¹⁰³⁶ Otthonról hozott nyelvi ismereteit az internátusban bővítette, később pedig a „külföldiekkel való közvetlen érintkezés” (beleértve 1789–1790-es nyugat-európai körútját), illetve a „nyugati irodalom és külföldi újságok olvasása, valamint irodalmi fordítások készítése” révén mélyítette el, aminek köszönhetően páratlan nyelvtudásra tett szert: a francia és a német – ez utóbbi ismerete Katalin korában már nem annyira volt szokványos – magas

¹⁰³³ HAMBURG 2016: 642.

¹⁰³⁴ HAMBURG 2016: 641.

¹⁰³⁵ FILIPPOV 2021: 6.

¹⁰³⁶ FILIPPOV 2021: 6.

szintű ismerete mellett „olvasott még görögül, latinul, angolul, olaszul és lengyelül is”.¹⁰³⁷ Az ő idejében már nem volt ugyan kötelezettség, viszont elvárás maradt a nemességgel szemben a katonai szolgálat, amelybe ténylegesen 15 éves korában lépett be, Szentpétervárott az egyik gárdaezredbe – ez azonban nem tartott három évig sem, és apja halála után kilépett.¹⁰³⁸ Hivatalnoki minőségben sem tért vissza soha az állami szolgálatba, amint az egyébként általános volt a nemesek körében a 18. században, hogy a katonáskodás után az igazgatásban töltöttek be valamilyen pozíciót.¹⁰³⁹ Már 1785-ös Moszkvába való költözése előtt érdeklődést mutatott a szabadkőművesség iránt, és ott az orosz felvilágosodás egyik legnagyobb alakjának, Nyikolaj Novikovnak a köréhez csatlakozott, aki fontos szerepet játszott az 1780-as években a könyvkiadás fellendítésében.¹⁰⁴⁰ Ettől kezdve Karamzin, mondhatni, értelmiségi életet élt: belefolyt a könyvkiadásba, fordított, tanulmányozta a világirodalmat, majd 1789–1790-ben nyugat-európai körútra ment.¹⁰⁴¹ Visszatérése után is az értelmiségi pályán maradt, ennek egyik jelentős állomása 1802–1803-ban a *Vesztnyik Jevropi* folyóirat kiadásának irányítása volt Szentpétervárott – addigra azonban már régen szakított a szabadkőműves eszmékkel –, mígnem 1803-ban, „saját kérésére” udvari történésznek nevezte ki I. Sándor.¹⁰⁴² Karamzin ugyanis elhatározta, hogy megírja Oroszország történetét. Egyrészt az motiválta, hogy pótolva a hiátust az oroszok számára rendelkezésre álljon egy megfelelő stílusban és módszerrel megírt, forrásokra támaszkodó munka Oroszország történetéről, másrészt hogy korának történeteit értékelve – különösen a francia forradalom által hozott változásokat – történetfilozófiai jelleggel következtetéseket vonjon le Oroszország jövőjére nézve.¹⁰⁴³ 1818-ben jelent meg a vállalkozás első 8 kötete *Az orosz állam története* címmel, míg az összesen 12 kötetes sorozat utolsó darabja már Karamzin halála után, 1829-ben.¹⁰⁴⁴

Az „orosz történetírás atyjaként” is emlegetett szerző – vele kezdődött ugyanis a tudományos történetírás Oroszországban – művének jelentőségét mutatja például, hogy „az orosz múlt vonatkozásában fő referenciamunkaként szolgált

¹⁰³⁷ FILIPPOV 2021: 6.

¹⁰³⁸ FILIPPOV 2021: 7.

¹⁰³⁹ FILIPPOV 2021: 7.

¹⁰⁴⁰ FILIPPOV 2021: 7–8.

¹⁰⁴¹ FILIPPOV 2021: 10–11.

¹⁰⁴² FILIPPOV 2021: 33, 37.

¹⁰⁴³ FILIPPOV 2021: 37.

¹⁰⁴⁴ FILIPPOV 2021: 37–38.

Puskin és a dekabristák számára”.¹⁰⁴⁵ Hatása jóval túlmutat a 19. századon, mivel manapság is visszaköszön az orosz történetírásban, sőt, az orosz eszmétörténetben is a karamzini koncepció, a későbbiekben részletesen kifejtett „orosz államnarratíva” kapcsán. Ez a koncepció nemcsak Karamzin nagyszabású történeti szintézisének volt az alapja, hanem más, életében nem publikált írásaiban is megjelenik mint vezérfonal.

Éppen ezek a nem publikált írások lettek azok, amelyek a „rossz uralkodó” és a zsarnokság szempontjából fontossággal bírnak, nevezetesen a *Feljegyzések a régi és az új Oroszországról* (1811), valamint az *Egy orosz állampolgár véleménye* (1819) című munkája. Az előbbi terjedelmes esszé, az utóbbi pedig rövid memorandum, amelyek 2021, illetve 2022 óta teljes terjedelmükben elérhetők magyar nyelven. Az *Egy orosz állampolgár véleménye* saját fordításomban, amelyet ehelyütt is teljes terjedelmében közlök annak fontossága miatt. A kronológiai sorrendet megtörve először ez utóbbi művet elemzem, mégpedig azért, mert ez vonatkozik a szélesebb problémakörre, a „rossz uralkodó” kérdésre, míg az előbbiből Karamzinnak a zsarnokság problematikájára vonatkozó nézeteit ismerhetjük meg az orosz történelem áttekintése kapcsán. Ugyanakkor mindkettő az államnarratíva perspektívájába ágyazódik, amely koncepció 1819-re sem változott 1811-hez képest.

I. Sándor uralkodása alatt Oroszországban időről időre felmerült az alkotmányos reformok bevezetésének terve, amelynek újdonsága az volt, hogy a kezdeményezés immár nemcsak az alattvalóktól jött, hanem magát a cárt is komolyan foglalkoztatta a politikai struktúra ilyenén átalakításának gondolata. David Saunders szerint „egészen 1820-ig az alkotmányos reform soha nem állt távol” Sándor gondolkodásától.¹⁰⁴⁶ Bár Mihail Sziperanszkij 1809-es alkotmánytervezete részben az uralkodói körökből jövő belső ellenállás miatt (amelyben nagy része volt Karamzinnak is), részben a külpolitikai helyzet kedvezőtlen alakulása folytán, nevezetesen a Napóleonnal való viszony 1812 tavaszára bekövetkezett elmérgesedése miatt elbukott – a háborús készülődés levette a kérdést a napirendről, Sziperanszkijt pedig ellenfelei az ellenséggel való rokonszenvezéssel vádolták meg, aki végül így kegyvesztett lett, és Szibériába száműzték¹⁰⁴⁷ –, Sándor későbbi lépései és megnyilatkozásai azonban egyértelművé tették, hogy

¹⁰⁴⁵ HAMBURG 2016: 641.

¹⁰⁴⁶ SAUNDERS 1992: 71.

¹⁰⁴⁷ 1819-ben azonban Szibéria kormányzójává nevezték ki.

nem tett le az alkotmányos reform tervéről.¹⁰⁴⁸ Ennek egyértelmű jele volt a cár 1818 márciusában, Varsóban tartott beszéde a lengyel parlament megnyitásának alkalmából, amelyben világossá tette, hogy az ún. Kongresszusi Lengyelország területén bevezetett „liberális intézményeket”, azaz az alkotmányt idővel remélhetően kiterjesztheti az uralma alatt álló többi területre is.¹⁰⁴⁹

Az ún. Kongresszusi Lengyelország, hivatalosan Lengyel Királyság 1815-ben jött létre a bécsi kongresszus döntése folytán, amelynek előzménye az 1807-ben Napóleon által létrehozott Varsói Nagyhercegség volt. Poroszország legyőzése után Napóleon így honorálta azt, hogy 1806–1807-es háborúiban a lengyel légio jelentős szerepet játszott: az újonnan megalakított, tőle függő Varsói Nagyhercegség főként azokból a területekből állt, amelyek Lengyelország második és harmadik felosztása során Poroszországhoz kerültek.¹⁰⁵⁰ Napóleon nemcsak alkotmányt adott a nagyhercegségnek, hanem bevezette a *Code Civilt* is.¹⁰⁵¹ A Varsói Nagyhercegség területe a későbbiekben másfélszeresére növekedett, és csapatai alapvető kontingensét képezték annak a hadseregnek, amelynek élén Napóleon 1812-ben Oroszország ellen indult – az oroszországi kudarcot (1812) követő lipcsei csata (1813) után pedig a területre az orosz seregek vonultak be.¹⁰⁵² Napóleon bukását követően a bécsi kongresszus nem szüntette meg ezt a politikai szerveződést, amelyben a lengyelek a későbbi önálló lengyel állam csíráját látták, hanem az eredeti, 1807-es állapotokhoz képest nagyobb területtel létrehozta belőle a Lengyel Királyságot, amelyet Oroszországhoz csatoltak perszónalunio formájában. Itt azonban a cár nem bírt autokratikus hatalommal, mivel megmaradt az alkotmány: az új alkotmányt 1815 novemberében hirdette ki a cár.¹⁰⁵³

Ez volt tehát Sándor 1818-as varsói beszédének tágabb történelmi kontextusa, aki a Lengyel Királyságra ekkoriban mintegy „kísérleti terepként tekintett” a birodalom egészének alkotmányos reformját illetően, ugyanis a beszédben utalást tett arra, hogy e folyamat első lépése a birodalom néhány nyugati területének a Lengyel Királysághoz történő csatolása révén valósulhatna meg.¹⁰⁵⁴ A varsói beszédnek hamar visszhangja lett a birodalom fővárosában.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁸ SAUNDERS 1992: 62–69.

¹⁰⁴⁹ SAUNDERS 1992: 71.

¹⁰⁵⁰ TOPOLSKI 1989: 222.

¹⁰⁵¹ TOPOLSKI 1989: 222.

¹⁰⁵² TOPOLSKI 1989: 223, 225.

¹⁰⁵³ SAUNDERS 1992: 71.

¹⁰⁵⁴ SAUNDERS 1992: 71.

¹⁰⁵⁵ SAUNDERS 1992: 71.

Konzervatív körökben érthető ellenszenvet váltott ki, így Karamzinnál is, aki 1818 augusztusában (egy bő évvel a feljegyzés megírása előtt) úgy nyilatkozott, hogy „Oroszországnak alkotmányt adni olyan lenne, mint a divat terén az, ha egy fontos személyt bohócnak öltöztetnének”.¹⁰⁵⁶

A tény, hogy Sándor nem tett le a birodalom egészére kiterjedő alkotmányos reformról, alátámasztja az is, hogy a varsói beszédet követően újra előtérbe került a régi reformer kör (1801–1804) egyik tagja, Nyikolaj Novoszilcev, aki már Sándor 1801-es koronázásának idején előállt egy programtervezettel az alkotmányos reformok bevezetésének menetrendjét illetően, amit akkor Sándor is tanulmányozott.¹⁰⁵⁷ Sándor 1818-ban azzal bízta meg Novoszilcevet, aki „a legfontosabb orosz közszolga” volt Varsóban, hogy „a birodalom egésze számára készítsen alkotmánytervezetet”.¹⁰⁵⁸ Ennek keletkezési körülményei (kik vettek konkrétan részt az összeállításában, milyen verziói léteztek stb.) ellentmondások, és a tervezet csak 1831-ben látott napvilágot, amikor a lengyel felkelők publikálták azt.¹⁰⁵⁹ Mindenesetre azon kevés politikai reformtervezet egyike volt, amely „valódi föderalista alapon” képzelte el a birodalom politikai rendszerének átalakítását, 191 cikkelye közül pedig 122 a Kongresszusi Lengyelország alkotmányából származott.¹⁰⁶⁰

Karamzin 1819. október 17-én kelt, *Egy orosz állampolgár véleménye* című feljegyzésének közvetlen kiváltó oka az volt, hogy e napon történt beszélgetésük során – Karamzin mint hivatalos udvari történész bejáratos volt Sándorhoz – a cár futólag megemlítette neki azon szándékát, hogy helyreállítja a Lengyel Királyságot, annak „ősi határain belül”.¹⁰⁶¹ Ez nyilvánvalóan az alkotmányos reformok továbbvitelének kérdésére vonatkozott, amelyre a cár varsói beszédében utalt. Karamzin közvetlenül azután vetette papírra gondolatait, hogy feldúltan távozott a cártól, és még aznap este néhány óra alatt megalkotta azt, „ami a »lengyel kérdésről« írt egyik leghíresebb orosz politikai traktátus lett”.¹⁰⁶² A forrás tágabb kontextusának megértéséhez szükséges lesz majd megismerni Karamzin elutasító álláspontjának hátterét az alkotmányos reformok bevezetését

¹⁰⁵⁶ SAUNDERS 1992: 71.

¹⁰⁵⁷ SAUNDERS 1992: 71.

¹⁰⁵⁸ SAUNDERS 1992: 6, 71.

¹⁰⁵⁹ SAUNDERS 1992: 71.

¹⁰⁶⁰ SAUNDERS 1992: 72.

¹⁰⁶¹ BLACK 1981: 1.

¹⁰⁶² BLACK 1981: 1.

illetően: ez ugyanis egyenes következménye volt annak, ahogy ő az orosz történelemre tekintett.

A feljegyzéssel érdekes módon mindaddig csak érintőlegesen foglalkozott a történetírás,¹⁰⁶³ önálló cikk mindössze egy ismert számomra Joseph Laurence Black tollából. Ő sokoldalúan közelítette meg a kérdést, ugyanakkor elsősorban arra fókuszált, hogy egyrészt bemutassa, miért ellenezte Karamzin Sándor tervét, másrészt arra, hogy milyen szerepet játszott a feljegyzés a 19. századi orosz nacionalizmusban.¹⁰⁶⁴ Ehelyütt viszont a „rossz uralkodóról” alkotott elképzelések perspektívájából elemzem az írást, amelynek értelmezési keretét az „állam egységéről” (*celosztij/jegyinsztvo goszudarsztva*) vallott nézet adja, amely máig az orosz politikai gondolkodás és politikai retorika egyik „karizmatikus” terminusa, és amelynek korszakokon átívelő jelentőségére csak nemrégiben hívta fel a figyelmet Richard Wortman.¹⁰⁶⁵

Egy orosz állampolgár véleménye

„Ura(lkodó)m!”¹⁰⁶⁶ A hazát és Önt szerető lelkem vívódása közepette sietek, hogy beszélgetésünket követően papírra vessek néhány gondolatot, nem törődve sem az ékesszólással, sem a szigorú logikai renddel. Ahogy mi Istennel és a lelkiismerettel beszélünk, úgy akarok Önnel is beszélni.

Őn azt fontolgatja, hogy helyreállítja Lengyelországot a *maga teljességében* (*v jejo celosztynosztji*), úgy cselekedve mint keresztény, jót téve az ellenségnek. Ura(lkodó)m! A keresztény hit titkos szövetsége az emberi szívnek Istennel; belső, kimondhatatlan, mennyei érzés; felette áll a Földnek és a világnak; felette áll minden törvénynek – fizikaiaknak, polgáriaknak, államiaknak – de *nem törli el* azokat. A Nap mostanság is ugyanazon törvények szerint jár, mint amelyek szerint járt a Megváltó Krisztus eljövetele előtt: ugyanígy a polgári társadalmak sem változtatták meg alapvető törvényeiket; minden úgy maradt a Földön, ahogy volt, és másként nem [is] lehet; csak a lélek emelkedett fel misztikumaiban, megerősödött az Istennel való láthatatlan kötelékekben, az Ő [értsd: Isten] örök, igaz országával, amely kívül van az anyag[í világ]on, téren és időn. Közelebb kerültünk a mennyhez érzésekben, de

¹⁰⁶³ NOWAK 2006: 71–72; SEEGL 2012: 50–51.

¹⁰⁶⁴ BLACK 1981: 4.

¹⁰⁶⁵ WORTMAN 2018: 159–182.

¹⁰⁶⁶ A *goszudar* szó ekkor már egyaránt jelentett uralkodót és (megszólításban) urat is.

a Földön *cselekszünk*, ahogy korábban is cselekedtünk. *Nem e világból való vagyok*,¹⁰⁶⁷ mondta Krisztus: ellenben a polgárok és az államok (*Goszudarsztva*) e világból valók. Krisztus azt parancsolja, hogy szeressük ellenségeinket: a szeretet érzés; de Ő nem tiltotta meg a bírának, hogy elítéljék a gonosztevőket, nem tiltotta meg a katonának, hogy megvédjék az *államokat* (*Goszudarsztva*). Őn keresztény, de Őn megsemmisítette Napóleon hadait Oroszországban, ahogy a pogány görögök megsemmisítették a perzsákat Hellasz mezein. Őn betartotta az állami törvényt (*zakon goszudarsztvennij*), amely nem tartozik a valláshoz, habár ugyanúgy Isten adta: a természetes védekezés törvényét, amely szükséges minden földi teremtmény és polgári társadalom létezéséhez.¹⁰⁶⁸

Mint keresztény Őn szeresse személyes ellenségeit; de Isten a *cárságot* adta Önnek, és ezzel együtt a kötelezettséget is, hogy kizárólag annak jólétével törődjön. *Mint ember* a kereszténység fénye által eltöltött lélek *érzéseiben* Őn felülmúlhatja Marcus Aureliust, de *mint cár* Őn ugyanolyan, mint ő. Az evangélium hallgat a politikáról; nem ad újat [hozzá]: azaz, ha mi keresztény politikusok akarunk lenni, ellentmondásba és értelmetlenségbe keveredünk. Ha arcul ütnek: én mint keresztény köteles vagyok odafordítani a másikat [is]. Az ellenség felégeti a városunkat: beengedjük-e békésen egy másikba, hogy azt ugyanúgy hamuvá változtassa? Ahogy a pogány Marcus Aurelius nagylelkű tudott lenni az állam már *legyőzött* ellenségeivel, ugyanúgy tehet a keresztény Sándor is, az emberi szeretet törvényét követve, amely ismert az erényes pogányok közt is, de csak abban az egyetlen esetben, amikor az ilyen jótevényt nem káros a haza számára (*dlja Otyecsesztva*). Szeresse Őn az embereket, de még inkább szeresse oroszhon lakóit (*Rosszijan*), minthogy ők emberek és egyben az Őn alattvalói is, az Őn szívének gyermekei. És a lengyelek most engedelmeskednek Sándornak: de Sándor orosz erővel (*Russzkóju sziloju*) szerezte meg őket, oroszhon lakóit (*Rosszijan*) viszont Isten *adta* Neki, és velük szerezte meg Ő a jövő dicsőségét mint *Európa felszabadítója*.

Őn azon gondolkodik, hogy helyreállítja az ősi Lengyel Királyságot; de ez a helyreállítás vajon összeegyeztethető-e Oroszország állami jólétének törvényével (*sz zakonom goszudarsztvennogo blaga Rosszii*)? Összeegyeztethető-e az Őn szent kötelezettségeivel, Önnek Oroszország iránt és maga az igazságosság iránt érzett szeretetével? Először is (Poroszországról szót sem ejtve) kérdezem: Ausztria vajon odaadná-e önként Galíciát? Őn, a *Szent Szövetség* létrehozója tudna-e neki hadat üzeni, ami ellentétes [lenne] nemcsak a kereszténységgel, de

¹⁰⁶⁷ „Az én országom nem e világból való.” Jn 18:36.

¹⁰⁶⁸ Itt bizonyára a természet- és a római jog azon elvére gondolt, amely az önvédelem jogára vonatkozik, és amely a római jogból a *vim vi repellere licet* („erőszakot erőszakkal visszaverni szabad”) formulaként ismert. Ez Karamzin szerint az egyes államokat is megilleti. A természetjog forrása pedig a keresztény értelmezés szerint az, hogy mivel Isten ésszel áldotta meg az embert, így képes a jó és a rossz, a helyes és a helytelen, az igazságos és az igazságtalan cselekedetek közti különbségtételre.

az állami igazságszállal is? Minthogy Ön is elismerte Galíciát Ausztria törvényes birtokának. Másodsor, tudná-e nyugodt lelkiismerettel elvenni tőlünk Belorussziát, Litvániát, Volhíniát, Podóliát, amelyek Oroszország szilárd tulajdonai voltak még az Ön uralkodását megelőzően? Vajon nem tesznek-e az uralkodók esküt arra, hogy megóvják államuk egységét (*celosztjy szvoih Gyerzsav*)? Ezek a földek már akkor Oroszországnak számítottak, amikor Platón Metropolita átnyújtotta Önnek a Monomah-koronát, Péterét és Katalinét, akit [értsd: Katalint] Ön nevezett *Nagynak*. Mondják-e vajon, hogy Ő törvénytelenül osztotta fel Lengyelországot? De Ön még inkább törvénytelenül járna el, ha azt gondolná, hogy az Ő igazságtalanságát magának Oroszországnak a felosztásával akarná helyrehozni. Mi Lengyelországot kard által szereztük meg: íme, ez a mi jogunk, amelyhez az összes állam léte kötődik, minthogy mindegyikük hódítás által jött létre. Katalin felel Istennek, felel a történelemnek a tettéért; de ez megtörtént és ez Ön számára már szent: az Ön számára Lengyelország törvényes orosz birtok (*Rosszijszkoje vlagyenyije*). Ősi rendíthetetlen dolgok (*kreposztyi*)¹⁰⁶⁹ nincsenek a politikában: máskülönb kötelesek lennénk helyreállítani a Kazanyi és Asztrahanyi Cárságot, a Novgorodi Köztársaságot (*Novgorodszkujy Reszpubliku*), a Rjazanyi Nagyfejedelemséget és így tovább. Ugyanehhez az ősi rendíthetetlen dolgokhoz kapcsolódva Belorusszia, Volhínia, Podólia Galíciával együtt valamikor alapvető szerzeménye volt Oroszországnak (*dosztojanyijem Rosszii*). Ha Ön odaadja ezeket, akkor Öntől követelni fogják Kijevet is, Csernyigovot is, Szmolenszket is: minthogy ezek sokáig az ellenséges Litvániához tartoztak. Vagy mindent, vagy semmit. Eleddig a mi állami szabályunk ez volt: *egy arasznjit sem, sem ellenségnek, sem barátának*. Napóleón el tudta foglalni Oroszországot; de Ön, noha autokrata (*Szamogyerzsec*), nem engedhetett át neki szerződéssel egyetlen orosz kunyhót (*hizsini Russzkoj*) sem. Ilyen a mi jellemünk és államlelkületünk (*goszudarsztvennij duh*). Ön, aki szereti a törvényes polgári szabadságot, vajon lélektelen, szótlan tulajdonhoz tenné hasonlatossá Oroszországot? Vajon önkényesen felszabdálja-e és eladományozza-e részenként – kinek a jólétét nézi? Oroszország, Ura(ikodó)m, néma Ön előtt; de ha helyreállna a régi Lengyelország (amitől Isten mentsen!), és valamikor méltó, őszinte és részrehajlástól mentes történészt teremne, úgy ítélné meg az Ön nagylelkűségét, mint ami káros az Ön igazi hazájára (*Otyecsesztva*), a jó állapotú, erős Oroszországra nézve. Ez a történész egyáltalán nem azt mondaná, amit most Önnek a lengyelek mondanak; megbocsátjuk [ezt] nekik, de Önnek mi, oroszok (*Russzkije*) nem bocsátanánk meg, ha Ön az ő tapsukért bennünket kétségbeesésbe taszítana. Ura(ikodó)m, Ön most dicsőséges, nagy, szeretett! Én az életemet kockáztatom emiatt az elkerülhetetlen lépés miatt, amelyet Lengyelország teljes helyreállításának szándéka (*celogo vosztanovlenijja Polsi*) váltott ki.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁹ A *kreposztyi* szó szerint erősséget, erődöt jelent, de ebben a kontextusban nyilvánvalóan átvitt értelemben szerepel.

¹⁰⁷⁰ Értelemszerűen: azért veszi a bátorságot, nehogy ez a helyreállítás bekövetkezzen!

Én meghallom az oroszokat (*Russzkih*) és ismerem őket: mi nemcsak gyönyörű vidékektől lennénk megfosztva, hanem a cár iránti szeretetünköt is. Megfagyna lelkünk a haza iránt is, önkényes szeszély játékszerének látván a hazát; meggyengülnénk nemcsak az állam megcsonkítása által, de lélekben is; megaláztatva lennénk mások és magunk előtt is. Az udvar természetesen nem ürülne ki; Önnek lennének miniszterei és tábornokai: de ők nem a hazát, hanem egyedül saját egyéni hasznukat szolgálnák, mint a zsoldosok, mint a valóságos rabok... De Ön, Ura(lkodó)m, megveti a rabságot, és szabadságot akar nekünk adni!

Egyszóval... A Szíveket irányító Úr is zárja le halállal az én ajkaimat ebben a percben, ha nem az igazságot mondom Önnek... Egyszóval, Lengyelország helyreállítása Oroszország bukása lesz, és a mi fiaink vérükkel festik bíborszínűre a lengyel földet, és újra ostrommal veszik be Prágát!¹⁰⁷¹

Nem, Ura(lkodó)m, a lengyelek soha nem lesznek nekünk sem őszinte testvéreink, sem hű szövetségeseink. Most ők gyengék és jelentéktelenek: a gyengék nem szeretik az erőseket, az erősek pedig lenézik a gyengéket; és amikor [Ön] megerősíti őket, akkor majd függetlenséget akarnak, és ennek első lépése az Oroszországtól való elpártolás lesz, természetesen nem az Ön uralkodása idején, de Ön, Ura(lkodó)m, tekintsen messzebbre koránál, és habár nem halhatatlan testben, halhatatlan dicsőségben! Az államügyekben (*v gyelah goszudarsztvennih*) az érzelem és a hála néma; a függetlenség viszont a polgári társadalmak fő törvénye. Litvánia, Volhínia a Lengyel Királyságot óhajtja, mi azonban az egységes Orosz Birodalmat (*jegyinoj Imperii Rosszizszkoj*). Kinek a hangja kell hogy erősebb legyen az Ön szíve számára? Ők egy háború esetén, ami egyébként legkevésbé valószínű (ki akarna rátámadni mostanság Oroszországra?), elárulhatnak bennünket: akkor az árulást erővel és a joggal büntetjük meg; a jog mindig különleges erővel bír, a lázadás viszont mint törvénytelenység eltörli azt. A törvénnyel megerősített lengyelek mint különleges, állammal bíró nép (*gyerzsavnogo naroda*) számunkra veszélyesebbek, mint az orosz alattvaló lengyelek (*Poljakov-Rosszizjan*).

Ura(lkodó)m! Isten olyan dicsőséget és hatalmat (*Gyerzsavuu*) adott Önnek, hogy hálátlanság, keresztényi bűn, hiúság nélkül és az emberi politika megítélése szerint sem szabad többet akarnia annál, minthogy megerősítse a békét Európában, valamint Oroszország jó állapotát: az elsőt önzetlen és nagylelkű közvetítéssel; a másodikat jó törvényekkel és még jó kormányzással. Ön már elnyerte a *Nagy* nevet: elnyeri majd az *Atyánk* nevet [is]! Hadd létezzen, sőt, virágozzon a Lengyel Királyság, *ahogy* most *van*; de létezzék és virágozzék Oroszország is, *ahogy* most *van*, és ahogy Önre Katalin hagyta!... Katalin Önt gyengéden szerette, szerette a hazánkat is: az Ő árnyéka itt jelen van... Elhallgatok.

Carszkoje Szeló, 1819. október 17.”

¹⁰⁷¹ Nyilvánvalóan nem Csehország fővárosáról, hanem Varsó külvárosáról van szó.

A forrás, amelyet az orosz nacionalizmus egyik mérföldkövének tartanak, politikai üzenete a következőkben foglalható össze. Egyrészt világosan megjelenik benne a politikum és a keresztény erkölcs összeegyeztethetőségének Machiavelli által markánsan megfogalmazott dilemmája, amely (ismételten húzzuk alá) Machiavellinél nem jelentette azt, hogy az olyan uralkodói erényeket, mint a nagylelkűség, az igazságosság stb., minden esetben el kell vetnie az uralkodónak. Machiavelli ezt a problémát a politikai hasznosság szempontjából vette görcső alá, mint ahogy azt is, hogy szeressék-e az uralkodót, vagy inkább féljenek tőle. Ugyancsak ennek fényében veti fel Karamzin is a nagylelkűség mint uralkodói erény és ezáltal a történelmi igazságosság kérdését. Nem kétséges, hogy Karamzin ismerte Machiavellit, sőt, hivatkozott is rá a *Feljegyzésekben*, ebben az írásában pedig egyértelművé teszi a Machiavellitől átvett elvet: az uralkodó számára „csakis egyfajta etika létezik, és pedig a saját állama és annak érdeke előtti felelősség”.¹⁰⁷²

Mindazonáltal nem pusztán a politikai hasznosság és a keresztény moralitás közti éles megkülönböztetés, a karamzini „keresztény politikus” kifejezésben megnyilvánuló dilemma érdemel figyelmet a műben, hanem az „állam egységének” (*celosztj/jegyinsztvo goszudarsztva*) kérdése is, amely kifejezés nem pusztán Oroszország területi integritásának megőrzését jelenti – ez ugyanis, természetszerűleg, minden állam esetében alapelv. Amiben az orosz felfogás sajátos, az a területi integritás elvének fúziója a hatalom egységének, azaz jogilag korlátlan mivoltának gondolatával: olyannyira, hogy az egyik feltételezi a másikat. A *celosztj* vagy (1917 után) *celosztnosztj* akár önmagában, akár az állammal (*goszudarsztvo*) való összetételeiben olyan „karizmatikus szó” (kifejezés), amelynek jelentéstartalma a következőképpen bontható ki.

Az orosz történelem menetének kulcsa *Oroszország centralizált, monarchikus főhatalom által történő kormányzása*, mégpedig annak *autokratikus* változatában: csakis az *autokratikus hatalom* lehet ugyanis a *területi integritás záloga*. Ha pedig az ország felett gyakorolt hatalmat *területileg megosztják*, azaz decentralizálják, az maga az autokrácia vége: amely *széthúzást* szül, aminek következtében *belviszályok, belháborúk* ütnek fel a fejüket, és ez óhatatlanul *kiszolgáltatja Oroszországot az elleneség külföldi hatalmaknak*. Ez az ok-okozati sorozat képlete az államra nézve. Ugyanakkor, más oldalról közelítve, az *autokrácia korlátozása* vagy *erodálódása* is ugyanerre az eredményre vezet: ha a központi hatalom *egysége* megszűnik, abban

¹⁰⁷² NOWAK 2008: 73.

az értelemben, hogy megszűnik autokratikusnak lenni, akár *jogi*, akár valamely *intézményes korlátozás (tanács, parlament) által*, akkor széthúzás, megosztottság keletkezik, ami viszont óhatatlanul a területi széttagolódás irányába vezet. Ezt a nézetet, amely Nagy Péter alatt fogalmazódott meg leegyszerűsített formában, és amelyet a 18. századi történetíró, Tatyiscsev is képviselt, Richard Wortman szóhasználatával élve, „az orosz államnarratíva inteletmódusának” nevezhetjük,¹⁰⁷³ amely Karamzin történetiszemléletében kulminált.

Nemcsak *Az orosz állam története* című többkötetes összefoglalásában vonul végig ez a gondolat vezérfonalként, hanem a politikai gondolkodás műfajába sorolható azon művében is jól tetten érhető, amely a *Feljegyzések a régi és az új Oroszországról* címet viseli. Ezt Karamzin ugyanis kifejezetten Szperanszkij alkotmánytervezete ellen írta – egy udvarhoz kötődő konzervatív csoport számára, a cárról hűségének felkérésére –, és a mű üzenete leginkább ezekben a sorokban érhető tetten:

„Két állami hatalom [értsd: a cáré és az ő hatalmát korlátozó képviselői intézményé] egy birodalomban ugyanaz, mint két, egymást szétszaggatni kész félelmetes oroszán egy ketrecben; a jog pedig hatalom nélkül semmit sem ér. Az autokrácia alapozta meg és támasztotta fel Oroszországot; államrendjének megváltoztatásától elveszett, és el kell vesznie, mivel oly sok és különböző részből áll, melyek mindegyike sajátos polgári előnyökkel bír. A korlátlan egyeduradalmon kívül mi tudná ezt a hatalmas testet egységes működésre készíteni? [...] Az autokrácia, Oroszország Palládiuma, sértetlensége (*celosztj*) szükséges az ország boldogságához.”¹⁰⁷⁴

Ugyanez az intelet jelenik meg egyértelműen mint fő üzenet Karamzin 1819-es írásában, kiegészítve azzal, hogy az orosz államnarratívával összhangban van a keresztényi elvek felülírása. Tartalmát tekintve a feljegyzés rokon vonásokat mutat a politikai végrendelet sajátosságaival: Karamzin *ars politikája* ugyanis intelet formájában fogalmazódik meg, konkrét politikai kérdés kapcsán, felhívva Sándor figyelmét arra, hogy meddig terjedhet a politikában a nagylelkűség, a keresztényi szeretet. Az „állam egysége” pedig nemcsak az orosz uralkodók politikájának alapvető irányelve kell hogy legyen, hanem egyben a rossz és a jó uralkodó közti megkülönböztetés lakmuszpapírja is. Valószínűleg nem véletlenül hivatkozik Karamzin Nagy Katalinra, minthogy (amint láthattuk) a cárnő trónra lépéséről kiadott manifesztumok kiemelték az „állam egységének” fontosságát,

¹⁰⁷³ WORTMAN 2018: 161.

¹⁰⁷⁴ KARAMZIN 2021: 123, 188.

a második manifesztum pedig egyértelművé tette ennek az autokráciával való kapcsolatát is („megóvni a birodalom és autokratikus hatalmunk egységét”).

Ugyancsak nem lehet véletlen a keresztényi elvek taglalása és a Szent Szövetség említése Karamzin írásában, ami véleményem szerint azzal magyarázható, hogy Sándor ekkorra már évek óta az Oroszországban is megjelenő ún. lelki ébredés hatása alatt állt, amelynek jellemzője volt a miszticizmus. Moszkva égése 1812-ben „megvilágosította lelkemet” – ekképpen nyilatkozott később Sándor spirituális újjászületéséről, amelyben fontos szerepet játszott közeli barátainak, így Alekszandr Golicinnek, valamint Filaret moszkvai metropolitának a hatása.¹⁰⁷⁵ Ettől kezdve Sándor naponta olvasta a Bibliát, mégpedig érdekes módon nem szláv, hanem francia fordításban.¹⁰⁷⁶ A lelki ébredés nála nemcsak személyes spiritualitásában tükröződött (így például abban a meggyőződésben, hogy üdvözülni fog pusztán az „Istennel való békessége” folytán), hanem külpolitikájában is.¹⁰⁷⁷ „Az európai uralkodókkal folytatott levelezésében a lelki ébredés ökümenizmusának kifejezéseit használta, a címzetteket »testvérem« vagy a »Te Keresztény Felséged« megszólítással illetve.”¹⁰⁷⁸ Természetesen a lelki ébredés volt az indíttatása az általa kezdeményezett Szent Szövetség létrehozásának is.¹⁰⁷⁹

Nyilvánvaló volt tehát a cárt jól ismerő Karamzin számára, hogy ellensúlyoznia kell Sándor mély vallásosságából fakadó meggyőződését: Karamzin szerint a keresztényi elveket nem szabad, sőt, egyenesen káros átvinni a politikai cselekvés szférájára. A cél ugyanis (az *Egy orosz állampolgár véleménye* kulcsfontosságú kifejezéseit idézve) a „jó állapotú, erős Oroszország”, másként az „egységes Orosz Birodalom” megőrzése. Ennek záloga „Oroszország állami jólétének törvénye”, amelynek betartása az uralkodó „szent kötelezettsége”, és ez nem más, mint amire az uralkodók (Karamzin szerint) esküt tesznek: nevezetesen, hogy „megóvják államuk egységét”. Az „egység” (*celosztj/celosztynosztj*) nem pusztán a területi integritást jelentette, hanem az aktuális politikai berendezkedés, tehát az autokrácia változatlan fenntartását is: ebben áll a „jó kormányzás” lényege, és erre vonatkozik a „Hadd létezzen, sőt virágozzon a Lengyel Királyság, *ahogy most van*; de létezzék és virágozzék Oroszország is, *ahogy most van*, és ahogy Önre Katalin hagyta!” mondat – nem véletlenül emelve ki a jelen állapot jelentőségét. Az autokrácia és a birodalom területi integritása közti szoros kapcsolat

¹⁰⁷⁵ IVANOV 2020: 207.

¹⁰⁷⁶ IVANOV 2020: 207.

¹⁰⁷⁷ IVANOV 2020: 207–208.

¹⁰⁷⁸ IVANOV 2020: 208.

¹⁰⁷⁹ IVANOV 2020: 208.

ugyanis az orosz „államlelkület” lényege: mind az uralkodói kötelezettség, mind az alattvalói engedelmesség oldaláról. Bármelyik elem megváltoztatása tragédiát okoz Oroszország számára.

Mindehhez a gondolati maghoz azonban Karamzinnál speciális elem is társult, nevezetesen a lengyelelленesség. Black szerint ez a rövid feljegyzés volt „Karamzin legvelősebb írott megállapítása Lengyelországgal kapcsolatban”.¹⁰⁸⁰ Lengyelország volt az a pont, ahol Karamzin egyébként „nyíltan vallott pacifizmusa” is léket kapott.¹⁰⁸¹ A lengyelekkel való szembenállás már több évszázados múltra tekintett vissza a 19. század elején, tulajdonképpen a Nyugat-ellenesség ebben fókuszálódott, amelynek legmélyebb gyökere a katolikus–ortodox szembenállás, sőt, ellenségeskedés volt. Ez csak fokozódott azzal, hogy a zavaros időszak (1598–1613) során, 1610–1612 közt a Kreml lengyel kézen volt, Karamzin idejében pedig azzal, hogy Napóleon 1812-es Oroszország elleni hadjáratában kb. 100 ezer lengyel vett részt. A lengyelelленesség tehát történeti és egyben a kortárs eseményekből is táplálkozó járulékos elem volt Karamzinnál az orosz államnarratíva fent vázolt képletében.

Karamzin a feljegyzés megírása után egy nappal felolvasta azt a cárnak, majd öt órán át vitatta meg vele az abban foglaltakat: bár úgy érezte, hogy nem érte el a kívánt eredményt, és túl messzire ment a cárral szemben, Black szerint „erős a valószínűsége annak”, hogy az 1820-as év kül- és belpolitikai eseményei (a spanyolországi, a nápolyi, a portugáliai felkelés, illetve a szejm szembehelyezkedése a cárral, valamint a Szemjonovszkij ezred lázadása) mellett Karamzin „szolgáltatta a közvetlen és konzisztens alapot” arra, hogy Sándor 1820 novemberére végérvényesen felhagyjon az alkotmányos reform tervével.¹⁰⁸² Karamzin ezen írása, amelyet ugyan csak 1862-ben adott ki Pogogyin, de amely ennek ellenére korábban is ismert volt néhány prominens személy számára, a 19. század válságai során időről időre előkerült a konzervatív-nacionalista érvekben mint eszmei iránytű (így például az 1831-es vagy az 1863-as lengyel felkelés során), bár a lengyelelленesség nemcsak a konzervatív körökre volt jellemző, a liberális gondolkodók esetében sem volt ritka.¹⁰⁸³

¹⁰⁸⁰ BLACK 1981: 14.

¹⁰⁸¹ BLACK 1970: 41.

¹⁰⁸² BLACK 1981: 3–4.

¹⁰⁸³ BLACK 1981: 15–19. Érdekes módon 1820-ban már Sándor vallásossága is a reformok ellen hatott, ugyanis 1820 decemberére a cár az európai társadalmi zavarok mögött a Sátán ármánykodását látta! BLACK 1981: 4.

Karamzin és az orosz történelem zsarnokai

Az orosz „államnarratíva” kontextusában lehet megfelelően értelmezni azt, hogy a *Feljegyzések a régi és az új Oroszországról* című munkában miként vélekedik Karamzin magáról a zsarnokságról az orosz történelem vonatkozásában, három uralkodó, IV. Iván, Nagy Péter és I. Pál kapcsán.

IV. Ivánnal kapcsolatban nem tagadja, hogy a cár vérszomjas zsarnok volt uralkodásának második felében (1565 után), viszont amit kiemel, az a nép tűrése és lojalitása volt még az ilyen uralkodó iránt is.¹⁰⁸⁴ Dicsérendő magatartásnak értékelte ugyanis, hogy az alattvalók nem lázadtak fel Iván gonoszsága ellen, hanem vállalták még akár a halált is – ezáltal a keresztény mártírok erényeit testesítették meg.¹⁰⁸⁵ Karamzin tehát a nép erényeként tekint arra, hogy az autokráciát fontosabbnak tartották az oroszok, mint azt, hogy megdöntsék a „beteges zsarnok” uralmát.¹⁰⁸⁶ Karamzin így ír Iván uralkodásáról:

„IV. Iván, aki 35 éves koráig jóságosan uralkodott, onnantól fogva valami pokoli indíttatástól vezéreltetve megszerette és bűn nélkül ontotta a vért, levágatta a legerényesebb emberek fejét. A bojárok és az egyszerű nép lelkük mélyén semmit sem mertek kitervelni a koronás uralkodójuk ellen, csak megalázkodva imádkoztak az Úrhoz, hogy csillapítsa a cár haragját és a bűneikért elszenvedett gyötrelmet! [...] Nap mint nap a halálra készültek, de életük megmentése érdekében semmit sem tettek! Emlékezetes idők, emlékezetes felfogás! A népi erényt, a hűséget vagy az engedelmisséget sehol és soha nem állította ilyen kísértés elé a félelmetes önkényuralom; de ez az erény sohasem kételkedett a pusztulás és az ellenállás közötti választásban.”¹⁰⁸⁷

Karamzin a kortárs eseményekre vonatkozóan a közelmúltra nézve is azt a viszonyulást tartotta követendőnek, amelyet IV. Iván esetében, és elítélte I. Pál 1801-es meggyilkolását.¹⁰⁸⁸ Pál esetében sem szépítette a cár uralkodását, sőt, ezt írta:

„Pál IV. Iván akart lenni [...] Katalin fia lehetett volna, szigorú és rászolgálhatott volna a haza hálájára, de az oroszok kimondhatatlan megrökönyödésére az általános elrettentés

¹⁰⁸⁴ RYZHKOV 2013: 205–206.

¹⁰⁸⁵ RYZHKOV 2013: 205–206.

¹⁰⁸⁶ RYZHKOV 2013: 205–206.

¹⁰⁸⁷ KARAMZIN 2021: 89–90.

¹⁰⁸⁸ RYZHKOV 2013: 207.

eszközével kormányzott, nem követve egyetlen törvényt sem, kizárólag a saját szeszélyeit; nem alattvalóknak, hanem raboknak tekintett minket; bűn nélkül büntetett és érdem nélkül jutalmazott [...] Az oroszok úgy tekintettek Pálra, mint egy félelmetes meteorra, perceit számlálták, alig várva az utolsót; az el is érkezett, és híre az egész államban a megváltás híre volt [...] A legtisztánlátóbb oroszok becsületének kedvéért nem hallgathatjuk el az ő véleményüket. Miután megtették, sajnálták, hogy az ártalmas uralkodást ártalmas módszer szakította meg. Az összeesküvések maguk a szerencsétlenségek, megingatják az állam alapját és veszélyes példaként szolgálnak a jövő számára. Ha bizonyos főurak, generálisok, testőrök maguknak tulajdonítják az uralkodók titokban történő elpusztításának vagy leváltásának jogát, mi lesz az autokráciából? – az oligarchia játékszere, és hamarosan anarchiába kell fordulnia, amely szörnyűsegebb a legrosszabb uralkodónál is, mivel minden polgárt veszélyeztet, míg a zsarnok csak egyeseket büntet.¹⁰⁸⁹ Századok bölcsessége, a nép java szentesítette az államok számára a szabályt, miszerint a törvény kell, hogy rendelkezzen a trónnal, de a cárok életével egyedül Isten. Aki hisz a Gondviselésben, a rossz autokráciában lássa csak az Égi harag ostorát!¹⁰⁹⁰ Elviseljük, mint vihart, földrengést, pestist – szörnyű, de ritka jelenségeket: hisz kilenc évszázad folyamán mindössze két zsarnokunk volt [...]”¹⁰⁹¹

Ez utóbbi kijelentés kapcsán Filippov Szergej lábjegyzetben hozzáfűzi: „Karamzin tanulmányában valójában három zsarnokról: IV. Ivánról, I. Péterről és I. Pálról írt.”¹⁰⁹²

Valóban I. Péter volt a harmadik ilyen személy, azonban az ő tevékenységének megítélésekor Karamzin bonyolultabb problémával szembesült: miként viszonyuljon egy reformer uralkodóhoz, a Nagy jelzőt kiérdemelt Péterhez, az orosz nagyhatalmiság megalapozójához, aki ugyan szintén nem válogatott az eszközökben, de akit azért mégsem IV. Iván őrült elméje vezérelt? Ennek fő vonalait, erősen leegyszerűsítve, Filippov Szergej összefoglalása alapján a következőképpen vázolhatjuk fel.

Kezdetben Karamzin még úgy tekintett Péterre, mint akihez (amint ő maga írja) „sehol senki sem volt még hasonló”, és még az orosz szokások erőszakos megváltoztatását sem rótta fel neki.¹⁰⁹³ A 19. század elejére azonban már változott

¹⁰⁸⁹ Ez a vélekedés Hobbes hatását tükrözi, minthogy a monarchikus kormányzat egyéni megítélésében rejlő veszélyre hívja fel a figyelmet, amely anarchiához vezethet.

¹⁰⁹⁰ Azaz a „rossz uralkodó” itt azonos a zsarnokkal, aki nem más, mint Isten büntetése.

¹⁰⁹¹ KARAMZIN 2021: 119–121.

¹⁰⁹² KARAMZIN 2021: 121 (131. l.).

¹⁰⁹³ FILIPPOV 2021: 49.

Karamzinnál Péter megítélése, és éppen ez utóbbi problematika kapcsán, amit világosan kifejtett a *Feljegyzések a régi és az új Oroszországról* című írásában. Megmaradt ugyan az a véleménye, hogy Péter megérdemli a „nagy államférfi” elnevezést, de immár (Karamzin szavaival) „a ragyogó uralkodó ártalmas oldalának” leírása is helyet kapott, amely az európai szokások erőszakos bevezetésére vonatkozott.¹⁰⁹⁴ „Világpolgárok lettünk, de bizonyos esetekben megszűntünk Oroszország polgárai lenni. Péter hibájából” – írta.¹⁰⁹⁵ Sőt, nemcsak maga az oroszország kérdése, hanem *Péter módszere* is kritika tárgyává lett nála: Karamzin ugyanis igyekezett különbséget tenni az autokrácia és a despotizmus közt, mint-hogy számára az „autokrata uralkodó hatalmának korlátait éppen a nép szokásai és hagyományai határozzák meg”.¹⁰⁹⁶ Ennélfogva ezek törvényi megváltoztatása „erőszak, amely még az autokrata uralkodó kezéből is törvénytelen”, idézi Karamzint erre vonatkozóan Filippov Szergej.¹⁰⁹⁷ Azaz a törvények betartása, valamint a hagyomány megőrzése az, ami Karamzinnál elválasztja egymástól az autokráciát a zsarnokságtól.¹⁰⁹⁸ Sokan őt tartják a 19. századi orosz konzervatív gondolkodás megalapozójának – ugyanakkor egyet lehet érteni azzal, hogy „Karamzin a felvilágosodott konzervatív”¹⁰⁹⁹ volt, minthogy a „bölcс autokráciát” látta megfelelő politikai rendszernek Oroszország számára.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy az autokrácia Karamzinnál nem jelentette azt, hogy a jogi korlátoknak alá nem vetett uralkodó (azaz aki minden tekintetben a jog felett áll) kénye-kedve szerint cselekedhet. Elvben Karamzin éles határt húzott az autokrata és a zsarnok közé, mindazonáltal az autokrácia mint önérték védelme végső soron felülírta nála a hatalomgyakorlás mikéntjét, minthogy a keresztényi tűrést javasolta az alattvalók számára a zsarnokhoz való viszonyulásban. Ezáltal Karamzin zsarnokságértelmezése a moszkvai tradíciókkal mutat rokonságot. Ezt a véleményt erősíti az is, hogy IV. Iván leírásakor nemcsak a cár romlott jellemére, hanem a nép bűneire is hivatkozik a cári önkény magyarázatában – azaz hogy a rossz uralkodó Isten büntetése. Ugyancsak ezt írta, amint láthattuk, I. Pál kapcsán is. Ami a „rossz uralkodó” szélesebb értelemben vett kérdését illeti Karamzin esetében: ennek megítélésében

¹⁰⁹⁴ FILIPPOV 2021: 50.

¹⁰⁹⁵ Idézi FILIPPOV 2021: 53–54.

¹⁰⁹⁶ FILIPPOV 2021: 50.

¹⁰⁹⁷ FILIPPOV 2021: 51.

¹⁰⁹⁸ FILIPPOV 2021: 51.

¹⁰⁹⁹ HAMBURG 2016: 641. Ez a címe Gary Hamburg könyvében a Karamzinról írt fejezetnek.

zsinórmértékül szintén az autokrácia szolgált, az „állam egysége” és az erre épülő orosz „államnarratíva” jegyében. Karamzin autokráciafelfogása tehát „nem a legjobb kormányzati formákról alkotott absztrakt teóriákon alapult, hanem azon a gyakorlatias megfontoláson, hogy az autokratikus rendszer miként teljesített Oroszország történetében”.¹¹⁰⁰

A ZSARNOKSÁG (TYIRANSZTVO) PROBLEMATIKÁJA
A DEKABRISTA PAMFLETEKBEN:
A „KÍVÁNCISKODÓ BESZÉLGETÉS”
ÉS A „PRAVOSZLÁV KÁTÉ” ESZMEISÉGE

A dekabristákról általában

A dekabristák azok a liberális érzelmű orosz katonatisztek voltak, akik az 1810-es évektől az autokratikus politikai rendszer megváltoztatását célzó titkos összejöveteleket szerveztek, majd 1825 decemberében (innen az elnevezés: *gyekabr'* = december) – kihasználva a cár, I. Sándor november 19-ei halálát követő trónutódlás körüli bizonytalanságot – megkísérelték, hogy fegyveres fellépés útján valósítsák meg ez irányú elképzeléseiket. Simon Dixon (John Keep véleményét osztva) úgy definiálja a dekabristákat, hogy ők „sem tiszta intellektuelek, sem egyszerűen elégedetlen tisztek nem voltak, hanem sokkal inkább a kettő keverékének tekinthetők”.¹¹⁰¹ Arról, hogy mik voltak a dekabristák politikai elképzelései, helyütt éppen csak érintőlegesen kívánok említést tenni, mivel magyarul is bő történeti szakirodalom áll rendelkezésre arról a kérdésről, hogy a dekabristák két ágának – az ún. Északi Társaságnak és a Déli Társaságnak – milyen alkotmánytervezetei léteztek. Leegyszerűsítve a nézetkülönbségeket azt mondhatjuk, hogy míg a Nyikita Muravjov vezette Északi Társaság liberális alkotmányos monarchiát akart, mégpedig laza föderatív struktúrában képzelve el a birodalmat (amit az USA alkotmánya inspirált), addig a Pavel Pesztyel vezette Déli Társaság (jakobinus ihletésű tervezete) a köztársasági államforma és az erősen centralizált állam mellett foglalt állást, ahol sokkal kevesebb tere lett volna az egyéni szabadságjogoknak, mint a Muravjov által

¹¹⁰⁰ HAMBURG 2016: 659.

¹¹⁰¹ DIXON 1999: 209.

elképzelt modellben.¹¹⁰² A két különböző alkotmánytervezet¹¹⁰³ is mutatja, hogy „a dekabrista mozgalom nem volt egységes”, a két csoport közt „alapvető ideológiai szakadék húzódott”.¹¹⁰⁴ Megjegyzendő azonban, hogy ez a felosztás bizonyos szempontból leegyszerűsítő, minthogy az Északi Társaságban is voltak olyanok, akik a köztársasági államforma hívei voltak.¹¹⁰⁵

A Déli Társasághoz tartozó, sőt, abban majd az események hatására vezető szerepet játszó Szergej Muravjov-Aposztol volt az itt elemzendő egyik forrás, a *Pravoszsláv káté* (*Pravoszlavnij katyehizisz*) szerzője. A Déli Társaság központja Tulcsin volt, ahol Pesztyel állomásozott, de két másik városban is kialakult egy-egy dekabrista szervezet, amelyek közül a Muravjov-Aposztol vezetése alatt álló, Vaszilkovban működő kör tett szert egyre nagyobb jelentőségre – olyannyira, hogy létszámában túlnőtte magát a központot is, és később fontos szerepet játszott a felkelés idején.¹¹⁰⁶ A *Pravoszsláv káté* modelljeül a vele szinte teljesen azonos terjedelmű (és szintén a káté formáját követő) *Kíváncsiskodó beszélgetés* (*Ljubopitnij razgovor*) című írás szolgált – ez utóbbi szerzője az Északi Társaság vezetője, Nyikita Muravjov volt, aki 1822-ben elküldte azt Muravjov-Aposztolnak.¹¹⁰⁷ A két forrás közül a *Pravoszsláv káté* érdekessége abban rejlik, hogy Muravjov-Aposztol felolvastatta azt az általa vezetett ezrednek, amikor a cári hatalom ellen irányuló katonai akcióra igyekezett rábírní az altiszteket és az egyszerű sorkatonákat, azzal a rövid, *Buzdítás* (*Vozzvanyije*) című felhívással, amely a felkelésben szintén alapvető szerepet játszó Mihail Besztuzsev-Rjumin tollából származott, aki magának a káténak a megírásában is közreműködött.

A *Pravoszsláv káté* említése természetesen nem maradhatott ki a dekabristákkal foglalkozó szakirodalmi munkákból, azonban mélyebb elemzés nem nagyon készült róla ez idáig, két általam ismert munka kivételével. Az egyik ilyen szerző Richard Stites, aki összehasonlította a *Pravoszsláv kátét* a mintájául szolgáló 1808-as liberális spanyol katonatisztek kátéjával – részletesen bemutatva egyúttal azt is, hogy az 1812-es spanyol alkotmányos kísérlet és annak későbbi

¹¹⁰² DIXON 1999: 208.

¹¹⁰³ Pesztyel írása Susanna Rabow-Edling szerint nem annyira alkotmánytervezet volt, hanem instrukció egy majdan felálló ideiglenes kormányzat számára. RABOW-EDLING 2012: 146.

¹¹⁰⁴ DIXON 1999: 208. A két csoport kezdetben egy kört alkotott, de a nézetkülönbségek miatt végül két nagy táborra vált szét.

¹¹⁰⁵ RABOW-EDLING 2012: 146.

¹¹⁰⁶ RABOW-EDLING 2012: 146.

¹¹⁰⁷ KARACUBA 2017.

sorsa mennyire nagy hatást gyakorolt a dekabrista mozgalomra.¹¹⁰⁸ A másik egy 2017-ben megjelent orosz nyelvű munka, amely a *Pravoszlav káté* orosz nyelvű historiográfiájának kritikai áttekintését összekapcsolta a *Buzdítás* értelmezésével, továbbá elvégezte az ezekben szereplő bibliai igehelyek azonosítását is.¹¹⁰⁹ A *Kíváncsiskodó beszélgetés*, úgy tűnik, ennél is kevesebb figyelmet kapott.

Az imént említett, általam lefordított források teljes terjedelemben történő közlése, majd elemzése előtt szükséges az 1825-ös felkeléshez vezető események felvázolása, hogy lássuk, miként jutunk el a zsarnokság elítélésétől ahhoz, hogy a káté a politikai cselekvés alapjává váljon. Magának a dekabrista felkelés kirobbanásának közvetlen előzményeit azonban nem érthetjük meg az orosz trónutódlás 19. századra áthúzóódó problematikája nélkül.

Az 1825-ös trónutódlási krízis és a dekabrista felkelés

Az orosz trónutódlás bizonytalanságát a 18. század folyamán, ahogy azt részletesen bemutattam, Nagy Péter 1722-es trónöröklésről szóló rendelete okozta. Ugyancsak láthattuk, hogy az utódlást Péter halála után valójában a hatalmi elit egyes csoportjai döntötték el, mégpedig a szentpétervári gárdaezredek segítségével. Bár az orosz történelemben hagyományosan az 1725–1762 közti időszakot nevezik a „palotaforradalmak” korszakának, semmi nem indokolja, hogy I. Pál (1796–1801) meggyilkolását vagy éppen a dekabrista felkelést kizárjuk a palotaforradalmak kérdésköréből.¹¹¹⁰ 1825-ben azonban kétségtelenül újdonság volt az, hogy a gárdaezredek nyíltan cselekedtek, a dekabristák pedig az orosz társadalmi és politikai berendezkedés gyökeres átalakítását tűzték ki célul:¹¹¹¹ azaz a dekabristák nem pusztán uralkodóváltást akartak, mint a 18. századi palotaforradalmak kirobbantói. Ugyanakkor míg a palotaforradalmakat hivatalosan az isteni gondviseléssel igazolták,¹¹¹² a dekabristák akciójukat az autokrácia zsarnoki mivoltával legitimálták.

¹¹⁰⁸ STITES 2011: 5–23; 2014: 240–243, 307–310.

¹¹⁰⁹ KARACUBA 2017.

¹¹¹⁰ Részletesen lásd BODNÁR 2000: 11–27.

¹¹¹¹ SAUNDERS 1992: 113.

¹¹¹² BUGROV 2020: 269–270.

Az 1825-ös eseményekre, amelyek végül az uralkodóváltás kérdésében csúcsosodtak ki, paradox módon egy olyan rendelkezés utóélete volt hatással, amely éppen a trónöröklés körüli bizonytalanságnak igyekezett elejét venni: nevezetesen I. Pál erre vonatkozó törvénye. 1797-ben ugyanis Pál a koronázása alkalmával törvényt hozott a trónöröklésről, amelynek szövegét felolvasta a ceremónia végén, majd azt ezüst tokban a moszkvai Uszpenszkij-székesegyház oltárára helyezte.¹¹¹³ Pál az öröklési törvénnyel a Péter utáni időszak áthúzódó problémáját akarta megszüntetni, amelyről a törvény szövege így nyilatkozott:

„Lefektetvén az öröklés szabályait (*pravila*) kötelességünk megmagyarázni azok okait: hogy az állam ne legyen Örökös nélkül. Hogy az Örökös mindig maga a törvény által legyen megállapítva. Hogy ne legyen a legkisebb kétely sem afelől, hogy ki örököljön.”¹¹¹⁴

Mielőtt a szöveg számunkra fontos részét röviden idézném, szükséges megjegyezni, hogy a törvény nemcsak a fent említett kihirdetése miatt volt különleges, hanem formai szempontból is: „olyan formát öltött, amilyenre addig nem volt precedens Oroszországban”, Pál ugyanis egy korábbi családi megállapodást emelt törvényerőre, amelyet még 1788-ban a feleségével kötött.¹¹¹⁵ Világosan mutatja az aktus magánjogi jellegét, hogy az iraton nem egy, hanem két aláírás (Pál, Marija) állt, „amelyet az uralkodó akarata ruházott fel közjogi érvénnyel”.¹¹¹⁶ Az 1788-as dátumot fel is tüntették a törvénytörvény végén, a másik furcasága pedig az a dokumentumnak, hogy az intitolációban Pál magát Örökösneként (*Naszlednyik*)¹¹¹⁷ említi, hiszen 1788-ban még valóban csak az volt. A későbbi események megértéséhez szükséges releváns rész így hangzik:

„A haza iránti szeretettől vezettetve Örökösnek választjuk ki (*izbirajem*) a természetjog alapján az én halálom, tehát Pál után, nagyobbik fiunkat, Sándort, utána pedig az Ő egész férfiágát. Az ő férfiágának kihalása után pedig az én második fiamra száll át az öröklés, amely férfiágban annak megfelelően kell következnie, ahogy azt az idősebb fiam ágáról mondtam, és így tovább abban az esetben is, ha Nekem több fiam lenne: ez [az öröklési rend] az elsőszülöttség.”¹¹¹⁸

¹¹¹³ WORTMAN 1995: 176–177.

¹¹¹⁴ *Polnoje szobranijje zakonov Rosszijszkoi Imperii* 1797: 588.

¹¹¹⁵ WORTMAN 1995: 177.

¹¹¹⁶ WORTMAN 1995: 177.

¹¹¹⁷ *Polnoje szobranijje zakonov Rosszijszkoi Imperii* 1797: 587.

¹¹¹⁸ *Polnoje szobranijje zakonov Rosszijszkoi Imperii* 1797: 587–588.

A szabályozás másik furcsasága, hogy 1788-ban Pálnak még valóban csak két fia volt: az idősebb Sándoron kívül Konstantin, 1797-ben viszont már három, mivel 1796-ban megszületett Miklós – a későbbi I. Miklós (1825–1855), aki a dekabrista felkelés felszámolója lett. A törvény szövege és az 1797-es év valósága tehát nem volt szinkronban egymással. A törvény ugyanakkor nem tette a férfi primogenitúrát kizárólagossá, hanem az ún. osztrák örökösödési rendszert vezette be: azaz nem zárta ki a nőket a trónöröklésből, de a nők csak férfiorökös hiányában következhetek.¹¹¹⁹

1801-ben Sándor került a trónra, ami összhangban volt ugyan Pál törvényével, csak hogy (amint azt már láthattuk) ő apja hatalmát államcsínnyel döntötte meg, amelynek során Pált – minden bizonnyal Sándor tudtával – likvidálták.¹¹²⁰

Az öröklés rendjét illetően I. Sándor idején két fontos rendelkezés született, amelyek nem írták ugyan felül Pál törvényét, de kiegészítették azt. 1820-ban a cári idősebb öccsének, Konstantin nagyhercegnek, a trón örökösének válását követően olyan manifesztumot adott ki, amelynek értelmében, ha valaki az uralkodócsalád tagjai közül rangon aluli (azaz nem valamely uralkodóházból származó) személlyel köt házasságot, akkor az illető *utódai* elvesztik potenciális jogukat a trón öröklésére. Konstantin azonban hamarosan ilyen házasságra lépett egy lengyel grófnővel, és bár Konstantint magát nem érintette az említett 1820-as szabályozás, mégis lemondott a trónhoz való jogáról. Ennek következtében 1823-ban Sándor újabb manifesztumot készíttetett, amely kimondta, hogy lehetséges a *trónöröklés jogáról történő lemondás*, abban az esetben (ahogy a manifesztum szövege fogalmaz), „amennyiben ennek folytán nem áll elő semmiféle komplikáció a trón jövőbeli öröklésére nézve”.¹¹²¹ A manifesztum kifejezetten megemlíti, hogy Konstantin kérését a trónról való lemondásának elfogadására az a szándéka vezette, hogy „új erőt adjon annak a kiegészítő törvénynek”, amely a trónöröklés tárgyában 1820-ban született, és amelyet ő elfogadott. Ennek következtében, összhangban az 1797-es törvénnyel és autokratikus hatalmánál fogva, az 1823-as manifesztumban Sándor kinyilvánította Konstantin jogát arra nézve, hogy visszavonhatatlanul lemondjon a trónról, továbbá hogy az erről szóló okiratot a moszkvai Uszpenszkij-székesegyházban, valamint az Államtanácsban, a Szenátusban és a Szent Szinódusban kell elhelyezni. Mindebből következően második pontként leszögezte, hogy utódja – „pontosan a trónöröklésről

¹¹¹⁹ WORTMAN 1995: 177.

¹¹²⁰ SAUNDERS 1992: 9.

¹¹²¹ *Man'yifeszt Imperatora Alekszandra I 1823.*

szóló törvény alapján” – Miklós lesz.¹¹²² A manifesztum tartalma azonban Sándor haláláig titokban maradt a nyilvánosság előtt: csak néhányan tudtak róla, akik a cári legszűkebb környezetéhez tartoztak, köztük valószínűleg a későbbi I. Miklós is.¹¹²³

Az imént említett helyek, ahol a manifesztumot elhelyezték, jelzésértékűek, ugyanis a kormányzat és a jog szentpétervári csúcsszervei mellett az egyház irányító testületére, valamint az Uszpenszkij-székesegyházra esett a választás, ahol Pál 1797-es törvénye pihent az oltáron mint afféle szent relikvia. Jogtechnikai szempontból azonban volt a manifesztumnak egy szépséghibája Wortman szerint: nevezetesen az, hogy mivel nem hirdették ki, nem bírt jogerővel.¹¹²⁴ Másrészt Konstantin sem tett nyilvános lemondó nyilatkozatot.¹¹²⁵ Szentpétervár főkormányzója (aki Konstantin híve volt) a Sándor halála utáni bizonytalan helyzetben (ürügyként használva a kihirdetés elmaradását) kijelentette, hogy egy olyan manifesztum, amelyet nem hirdettek ki, nem bírhat jogerővel, és megjegyezte, hogy Sándor nevezett manifesztuma egyébként is ellentétben állt Pál 1797-es törvényével.¹¹²⁶ Ez utóbbi állítása azonban a korábbiakban elmondottak fényében nem volt helytálló, viszont a jogi procedura egy fontos elemének mellőzése kétségtelen tény. Mindazonáltal az számított, hogy az érdekeltek, mindenekelőtt maga Konstantin, aki egyébként határozottan nem kívánt uralkodni, a cári aláírás pillanatától *de facto* törvényerejűnek tekintették az 1823-as manifesztumot.

Miklós szándéka kezdetben az volt, hogy elfoglalja a trónt, de Szentpétervár főkormányzójának már említett állásfoglalása először eltántorította ettől, és hűséget esküdött Konstantinnak, csakúgy, mint az állami hivatalnokok és a pétervári gárdaezredek.¹¹²⁷ Mivel azonban Konstantin nem volt hajlandó elfoglalni a trónt, de publikusan nem is mondott le róla, az események szövevényes sodrában a dekabristák Északi Társasága úgy látta, hogy elérkezett a cselekvés ideje: meg kell ragadni a lehetőséget, ezért vezetőket választottak a felkelés irányítására, hogy megakadályozzák Miklós utódlását.¹¹²⁸ A dekabrista tisztek december 14-ét,

¹¹²² *Manifeszt Imperatora Alekszandra I 1823.*

¹¹²³ WORTMAN 1995: 266.

¹¹²⁴ WORTMAN 1995: 266.

¹¹²⁵ WORTMAN 1998: 64.

¹¹²⁶ SAUNDERS 1992: 87.

¹¹²⁷ WORTMAN 1995: 266.

¹¹²⁸ Az események részleteit magyarul lásd Niederhauser Emiltől. SZVÁK–NIEDERHAUSER 2002: 206–208.

az új uralkodónak, Miklósnak teendő hűségeskü napját jelölték ki a felkelés időpontjául. A tervezett felkelésről Miklóshoz eljutott hírek azonban arra készítették Miklóst, hogy cselekedjen. A Konstantin által neki megküldött lemondó nyilatkozat birtokában december 13-án bemutatta a trónra lépéséről szóló nyilatkozatát az Államtanácsnak, amelyet az még akkor el is fogadott, majd felesküdt rá; másnap reggel a Szenátus, a Szent Szinódus és a hozzá lojális gárdaezredek vezetői is felesküdték Miklósról.¹¹²⁹ Amikor december 14-én délelőtt a dekabrista tisztek vezette gárdaezredek egy része a Szenátus térre érkezett, hogy a Szenátus eskütételét megakadályozza, és olyan kiáltvány kiadására kényszerítse, amelynek alapján majd egy gyűlés véglegesíti az ország új politikai berendezkedését, már késő volt.¹¹³⁰

A dekabrista tisztek utasítást adtak a katonáknak, hogy kiáltsák azt: „*Konsztantyin és konsztyitucija!*”;¹¹³¹ azaz éltesék Konstantint és az alkotmányt. Richard Stites szerint nem biztos, hogy városi legendának kell tartani a később lábra kapó véleményt, miszerint a katonák közül sokan azt hitték, hogy a *konsztyitucija* nem az alkotmányt jelenti, hanem Konstantin feleségét.¹¹³² A gárda egy része tehát felsorakozott a téren, de igazából sem a felkelés vezetői, sem a felkelők ellen Miklós által odavezérelt egységek, sőt, maga az új cár sem tudta sokáig, hogy mit kezdjen a helyzettel, a főváros kíváncsi népe pedig csak kívülről állóként figyelte, hogy mi történik.¹¹³³ Miután nem tudták békés úton elvonulásra bírni

¹¹²⁹ WORTMAN 1995: 266–267.

¹¹³⁰ SZVÁK–NIEDERHAUSER 2002: 207.

¹¹³¹ STITES 2014: 292.

¹¹³² STITES 2014: 292. Habár ez az anekdotaszerű történet I. Miklósnál, sőt, még a dekabristák ügyével kapcsolatos vizsgálati anyagokban is szerepel, Stites véleményével szemben biztosan nem lehet igaz a gárda tagjai esetében. Pjotr Kahovszkij dekabrista a vizsgálobizottság egyik tagjának címzett levelében „mulatságos kitalációnak” nevezte: már csak azért is, mert emlékezett rá, hogy kizárólag Konsztantyin nevét kiáltották. A téren gyülekező, vegyes összetételű tömeg körében már sokkal nagyobb valószínűséggel fordulhatott elő ilyesmi. ROZEN 1984: 133. (Ezt I. Miklósnak a kérdésre vonatkozó megjegyzése is megerősíteni látszik, amely szerint a tömeg Konstantin felesége iránti tiszteletből kiáltotta, hogy „éljen Konsztyitucija”). A *konsztyitucija* jövevényszót akkoriban még valóban igen kevesen ismerték, és talán a nagyherceg lengyel feleségének nevét sem tudta mindenki. A gárdistáknak viszont kötelező volt kívülről megtanulniuk az uralkodócsalád összes tagjának a nevét – ezért nehezen hihető, hogy ne lettek volna tisztában azzal, hogy hívták az elhunyt uralkodó legidősebb testvérének a feleségét –, a gárdatiszteknek pedig egyenesen arcról is fel kellett ismerniük őket. Ezúton is köszönöm Filippov Szergejnek ezt a lektori véleményében megfogalmazott, szakirodalmi argumentációval alátámasztott kiegészítést.

¹¹³³ STITES 2014: 290–292.

a téren levő csapatokat, Miklós néhány óra után a tűzparancs mellett döntött, majd a letartóztatásokkal megkezdődött a szervezkedés felszámolása.

A fővárosban történt események híre két héttel később (!) ért el a Déli Társasághoz, és ekkor tett szert kulcsszerepre Muravjov-Aposztol, azt követően, hogy Pesztyelt már letartóztatták. Pesztyel kiválásával ő és Besztuzsev-Rjumin lett a déli mozgalom logikus vezetője: Muravjov-Aposztol elhagyta állomáshelyét, hogy átvegye az irányítást, és ennek során hírért vette, hogy ellene is letartóztatási parancsot adtak ki.¹¹³⁴ Maga mellé állítva egy egységet sikeresen visszatért Vaszilkovba, hogy onnan indítsák meg a felkelést: ennek során kapott jelentőséget a *Pravoszlav káté* és a *Buzdítás*.¹¹³⁵

Azt a kérdést, hogy a *Pravoszlav káté* szerzősége végső soron kit illet, ma már nehéz eldönteni, ugyanis Muravjov-Aposztol és Besztuzsev-Rjumin a vallások során, egymást menteni igyekezvén, kölcsönösen magukra vállalták a szerzőséget.¹¹³⁶ Stites szerint Muravjov-Aposztol december 30-án este egy valamikor korábban megírt szöveget reprodukált fejből Besztuzsev-Rjumin segítségével, mégpedig először francia nyelven, majd behívatva két tábori papot ő és Besztuzsev-Rjumin diktálta le nekik a szöveget, immár oroszra fordítva.¹¹³⁷ Másnap délben Muravjov-Aposztol a kisváros főtemploma előtt felsorakoztatta csapatait, majd a templom papjával felolvastatta a kátét, azután, hogy Besztuzsev-Rjumin elmondta az általa írt *Buzdítást*.¹¹³⁸ A felkelés leverését követően mind Muravjov-Aposztol, mind Besztuzsev-Rjumin azon öt dekabrista vezető közt volt, akiket 1826-ban akasztással kivégeztek.

Kíváncsiskodó beszélgetés

„Kérdés: Mi[ben áll] a szabadság (*szvoboda*)?”

Válasz: Úgy élni, ahogy akarunk (*po volje*).

Kérdés: Honnan ered a szabadság (*szvoboda*)?”

Válasz: Minden jó Istentől van. – Megteremtve az embert *az ő hasonlatosságára* és előírván, hogy a jóknak örök jutalmat, a rosszaknak [gonoszoknak] viszont örök kínokat fog szerezni,

¹¹³⁴ RABOW-EDLING 2012: 147.

¹¹³⁵ KARACUBA 2017.

¹¹³⁶ KARACUBA 2017.

¹¹³⁷ STITES 2014: 307.

¹¹³⁸ STITES 2014: 240; KARACUBA 2017.

szabadsággal ajándékozta meg az embert. – Máskülönben igazságtalan lenne jutalmazni azért a *jóért*, amit szükségből teszünk, vagy büntetni az akaratlan *rosszéért* (*zlo*).

Kérdés: Vajon akkor én szabadsággal bírok arra, hogy bármit megtegyek?

Válasz: Te szabadon megtehetsz minden olyan dolgot, amely nem káros a másinak. Ez a te *jogod*.

Kérdés: És ha valaki engem kényszerít?

Válasz: Ez akkor ellened irányuló *erőszak* lesz, akivel szemben jogod van ellenállni.

Kérdés: Tehát minden embernek szabadnak kell lennie?

Válasz: Kétséggkívül.

Kérdés: És vajon minden ember szabad?

Válasz: Nem. Az emberek egy kis része rabjává tette a többséget.

Kérdés: Miért is tette rabbá a kisebb rész a többséget?

Válasz: Egyeseknek az az igazságtalan gondolat jutott eszébe, hogy uralkodjanak, másoknak pedig az a lealjasult gondolat, hogy lemondjanak természetes emberi jogaikról, amelyekkel maga Isten adományozta meg őket.¹¹³⁹

Kérdés: Szükséges-e elnyerni a szabadságot?

Válasz: Szükséges.

Kérdés: Milyen módon?

Válasz: Állandó szabályokat és törvényeket kell felállítani, mint ahogy a régmúlt időkben (*v sztarinu*) a Ruszban volt (*na Ruszi*).

Kérdés: És hogy volt a régmúlt időkben (*v sztarinu*)?

Válasz: Nem voltak autokrata uralkodók (*szamogyerzsavnih goszudarej*)!

Kérdés: Mit jelent az, hogy autokrata uralkodó (*goszudar' szamogyerzsavnij*)?

Válasz: Az *autokrata* vagy önkényuralkodó (*szamogyerzsavnij ili szamovlasztnij*) az, aki egymaga tartja kezében az országot (*zemlju*), nem ismeri el az ész hatalmát, az isteni és az emberi törvényeket; önhatalmúlag, azaz [észszerű] ok nélkül, saját szeszélyei szerint uralkodik (*vasztvujet*).

¹¹³⁹ Ez a gondolat erős hasonlóságot mutat az USA függetlenségi nyilatkozatával, ami nem lehet véletlen, mivel ismert, hogy a pamflet szerzője, Muravjov tanulmányozta az USA alkotmányát az Északi Társaság alkotmánytervezetének megírásához. „Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat, hogy minden ember egyenlőnek teremtetett, az embert teremtője olyan elidegeníthetetlen Jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az Élethez és a Szabadsághoz, valamint a jog a Boldogságra való törekvésre [...] Ha azonban a visszaélések és a bitorlások hosszú sora mindig ugyanazt a Célt szem előtt tartva azt bizonyítja, hogy a népet teljes zsarnokságba kívánják hajtani, a nép joga és a nép kötelessége, hogy az ilyen Kormányzat igáját levesse, és jövő biztonsága érdekében új Védelmezőkről gondoskodjék.” VECSEKLŐY 1946.

Kérdés: És ki állította az autokrata uralkodókat (*samogyerzsavnih goszudarej*)?

Válasz: Senki. Atyáink azt mondták: *keressünk magunknak fejedelmet, aki a jog szerint szerződve kormányoz (rjagyl bi po pravu), nem pedig önkényesen*, ön hatalmúlag és szeszélyek szerint (*nye samovlasztyiju, szvojevol'sztvu i pribotyam*). De az uralkodók apránként, mindenféle csalárdsággal korlátlan hatalmat (*beszpregyel'nuju vlaszty*) szereztek maguknak, a tatár kánokat és a török szultánt utánozva.

Kérdés: Tán nem maga Isten hozta létre az autokráciát (*samogyerzsavije*)?

Válasz: Isten a maga jóságából kifolyólag soha nem hozott létre rosszat (*zla*).

Kérdés: Akkor miért mondják: *Mert nincsen hatalom, csak az Istentől*?

Válasz: A rossz hatalom (*zlaja vlaszty*) nem lehet Istentől való. Minden jó fa jó gyümölcsöt terem... Minden olyan fát pedig, amely nem jó gyümölcsöt terem, kivágnak, és tűzre vetnek.¹¹⁴⁰

A báránybőrbe bújó prédaleső farkasokat, akik az Úr nevében mondanak jövődőt,¹¹⁴¹ a Megváltó szavaira emlékeztetjük: *Nem ismerlek benneteket, távozzatok tőlem gonosztevők (gyelajuscije bezzakonyija)*.¹¹⁴²

Kérdés: Vannak-e autokraták (*goszudari samogyerzsavije*) más országokban?

Válasz: Nincsenek. Az autokráciát (*samogyerzsavije*) mindenütt badarságnak, törvénytelenységnek tartják; mindenütt megváltoztathatatlan szabályok vagy törvények vannak (*nyepremennije pravila ili zakoni*).

Kérdés: De nem létezhetnek állandó törvények az autokráciában (*pri samogyerzsavij*)?

Válasz: Az autokrácia vagy önkényuralom (*samogyerzsavije ili samovlasztyije*) nem állhatja ezeket; zavarra és állandó változásokra van szüksége.

Kérdés: És miért nem állhatja az önkényuralom (*samovlasztyije*) a törvényeket?

Válasz: Mert az uralkodónak hatalmában áll mindent megtenni, amit csak akar.¹¹⁴³

Ma eszébe jut egy dolog, holnap valami más, de a mi hasznunkra keveset tesz, innen ered a közmondás is: *a cár közelsége, a halál közelsége*.

Kérdés: Milyen volt a régi Ruszban (*na Ruszi*) az autokrácia nélküli kormányzat (*upravlenyije bez samogyerzsavija*)?

¹¹⁴⁰ „Így minden jó fa jó gyümölcsöt terem, a rossz fa pedig rossz gyümölcsöt. Nem hozhat a jó fa rossz gyümölcsöt, sem a rossz fa jó gyümölcsöt. Kivágnak és tűzre vetnek minden fát, amely nem terem jó gyümölcsöt.” Mt 7:17–19.

¹¹⁴¹ „Óvakodjatok a hamis prófétáktól, akik báránybőrbe bújva jönnek hozzátok, de belül ragadozó farkasok.” Mt 7:15.

¹¹⁴² „Nem ismerlek titeket, hogy honnan valók vagytok! Távozzatok tőlem mindnyájan, ti gonosztevők!” Zsolt 6:9. (Kiemelés: S. E.)

¹¹⁴³ Ezt a sort Muravjov mintha csak Feofán Prokopovicsnak, az autokrácia fő ideológusának művéből vette volna, aki ezt írta: „A szuverén monarcha/uralkodó (*monarh goszudar*) törvényesen megparancsolhat a népnek nemcsak mindent, ami hazája jelentős hasznához szükségeltetik, hanem mindent, ami csak tetszik neki.” *Pravda voli monarsej* 1996: 222.

Válasz: Mindig voltak népi *vecsek* (*narodnije vecsi*).

Kérdés: Mit jelent az, hogy *vecsek* (*vecsi*)?

Válasz: A nép gyűlését. Minden városban a *vecseharang* zúgására gyűlt össze a nép vagy a választottak, ők tanácsoztak a mindenki számára *közös* ügyekről (*ob obcsim vszjem gyelam*); követeléseket fogalmaztak meg, törvényeket hoztak, tanácsnokokat neveztek ki [attól függően, hogy], hol mennyit kellett választani; maguk állapítottak meg közmegegyezéssel adókat; bíróságuk elé citálták a tisztégviseleket, ha azok fosztogatták vagy elnyomták a lakosokat. Ilyen *vecse* volt Kijevben, Podóliában, Novgorodban, Pszkovban, Vlagyimirben, Szuzdálban és Moszkvában.

Kérdés: Miért lett végük ezeknek a *vecseknek*, és mikor?

Válasz: Ennek oka a tatárok hódítása volt, akik kitanították az elődeinket arra, hogy feltétel nélkül vessék alá magukat az ő zsarnoki hatalmuknak (*tyiranszkoy ib vlasztyi*).

Kérdés: Mi volt az oka a tatárok győzelmének és diadalának?

Válasz: A Rurik-ház fejedelmeinek megsokasodása, az ő becsvágyuk és széthúzásuk, amelyek elnyomást hoztak a haza számára.

Kérdés: Miért nem ért véget ez a rossz (*zlo*) a tatár uralom végével?

Válasz: A rabság hagyománya és a keleti eszmék behódoltatták őket [tudniillik a fejedelmeket] a fegyvereknek, és még nagyobb rosszat hoztak Oroszországra. A nép, amely korábban tűréssel viselte Batu és Szortan igáját, ugyanígy tűrte a moszkvai fejedelmek hatalmát is, akik mindenben utánozták ezeket a zsarnokokat (*szim tyiranam*).¹¹⁴⁴

E forrás jelentőségét, mint ahogy a *Pravoszláv káté* is, annak közérthetősége adja, nemcsak a kérdés-feleletre épülő szerkezet, hanem a nyelvezet egyszerűsége miatt. Ha az autokrácia definícióját nem jogi dokumentumokból akarná valaki rekonstruálni, akkor elegendő lenne, ha az itteni lakonikus válaszokat venné alapul, amelyek ráadásul éppen a jog oldaláról közelítik meg a problémát: a fundamentális törvények és a joguralom elvének hiányát, valamint a hatalom teljességét és oszthatatlanságát emelve ki. Az is egyértelmű, hogy az autokrácia, azaz a jogilag korlátlan hatalom *eo ipso* zsarnoki hatalom, ezáltal eredendően rossz is, ami nem származhat Istentől. Ennél a pontnál pedig az érvelés visszatér a kiindulóponthoz, a szabadság teológiájában gyökerező természetjogi megközelítéséhez, megemlítve a természetjogi maximát („te szabadon megtehetsz minden olyan dolgot, amely nem káros a másiknak”).

¹¹⁴⁴ Ljubopitnij razgovor 1951.

Nyilvánvaló, hogy itt már nincs helye a Katalin-kor „erényes monarchiájában” való gondolkodásnak: az autokratát a megváltoztathatatlan törvények és korlátozó intézmények hiányában szükségszerűen a szenvedélyei irányítják, tehát az autokrata szükségszerűen zsarnok. Ennélfogva a probléma csakis az autokrácia megszüntetésével orvosolható, amelyet azonban nem is helyi, azaz nem orosz eredetűnek tart, hanem az idegen uralom termékének: nevezetesen a tatár uralom következményének. Bár azért nem kizárólagosan, amire a következő sor utal: „De az uralkodók apránként, mindenféle csalárdsággal korlátlan hatalmat (*beszpregyel’nuju vlaszty*) szereztek maguknak, a tatár kánokat és a török szultánt utánozva.” Ebben a megfogalmazásban ugyanis a Rurik-dinasztia felelőségének kérdése jelenik meg, kiterjesztve azt már a tatár uralom előtti időkre is, hiszen a tatárok győzelmének okaként ezt jelöli meg: „A Rurik ház fejedelmeinek megsokasodása, az ő becsvágyuk és széthúzásuk, amelyek elnyomást hoztak a haza számára.”

Jelzésértékű egyúttal az írás utolsó részében az egykori Rusz „demokratikus” viszonyainak szembeállítás a keleti despotizmus tatárokhöz, törökökhöz társított kliséjével, amely klisé a kora újkorban (már a 16. században) előszeretettel alkalmaztak Oroszországra: így, amint láttuk, Montesquieu is.

E forrásból is világos, hogy a dekabristák – amint azt sokan megjegyezték a történészek közül – a felvilágosodás elveinek szellemében az ősi szabadságot kívánták helyreállítani: azaz a reformot részben restaurációként képzelték el. Számukra a patriotizmus gyakran a köztársaság eszméjével kapcsolódott össze, és mint ahogy a francia vagy amerikai patrióták, ők is előszeretettel tanulmányozták a klasszikus szerzőket.¹¹⁴⁵ „A történeti legitimitáció létfontosságú azok számára, akik változásokat akarnak véghezvinni a tradicionális rendben.”¹¹⁴⁶ Ott, ahol léteztek olyan kulturális tradíciók, amelyeknek a klasszikus történelem és a klasszikus politikai gondolkodók részét képezték – azaz ahol a klasszikus örökség beépült a politikai kultúrába –, ez a hagyomány hivatkozási alapul szolgálhatott a köztársaság és a szabadság eszméjének igazolására.¹¹⁴⁷ Másutt, mint az amerikai gyarmatok függetlenségi törekvéseiben, más történelmi érveket

¹¹⁴⁵ RABOW-EDLING 2006: 17. A dekabrista irodalom, mind a próza, mind a költészet előszeretettel használta a klasszikus szerzőket és történelmet a köztársasági eszme dicsőítésére és a zsarnokság elítélésére, beleértve a zsarnokölést mint megengedett eszközt. Részletesen lásd RABOW-EDLING 2006.

¹¹⁴⁶ RABOW-EDLING 2006: 18.

¹¹⁴⁷ Lásd a klasszikus történelemre való hivatkozást a köztársasági eszme európai történetében, a könyv I. fejezetében.

kellett keresni: a gyarmatokon ez az angol történelem volt,¹¹⁴⁸ Oroszországban pedig értelemszerűen szintén a saját nép történelme szolgált hivatkozási alapként. A dekabristák így a középkori orosz városköztársaságok, főként Novgorod példájához nyúltak vissza¹¹⁴⁹ mint az ősi orosz „demokratikus” hagyományok képviselőjéhez.¹¹⁵⁰ Ezt a demokratikus hagyományt főként a *vecsetradícióban* találták meg, ugyanis a Kijevi Rusz idején létező, Novgorodban (1478), Pszkovban (1510) pedig még évszázadokig (Moszkva által történt meghódításukig) funkcionáló *vecsék* az önkormányzatiságot képviselték. Amikor a dekabristák ezeket az ősi szabadságokat kívánták visszahozni immár az egész nép számára, akkor e tekintetben nem különböztek az amerikai függetlenségi mozgalom „azon patriótáitól, akik az ősi angol szabadságokat kívánták helyreállítani”.¹¹⁵¹

Természetesen az ősi szabadságok kérdése felvetette azt is, hogy miként értékeljük a dekabristák Péter uralkodását, azaz miként tekintsenek a módszereiben nem válogató, az autokratikus hatalom birtokában Oroszország szokásait és intézményeit megváltoztató cárra? Mint ahogy korábban mások, Scserbatov vagy Karamzin, ambivalens volt Péterrel kapcsolatban, még inkább így volt ez a dekabristák esetében, hiszen itt nem egy-egy gondolkodóról, hanem egy körről beszélünk. Ami Nagy Péter uralkodásának a dekabristák által való megítélését illeti, ennek lényegét Riasanovsky így foglalta össze: „komplex és néha egymásnak ellentmondó kommentárok”, valamint „egy olyan specifikus értékelés hiánya, amelyet a dekabrista mozgalom minden tagja osztott volna”.¹¹⁵² Majd hozzátette, hogy „bizonyos minták azért kirajzolódnak”: így egyrészt elsősorban a reformer uralkodóé, akiben azt látták, hogy a babonáságból kivezette Oroszországot, bár hozzátették azt is, hogy a nyugatosodásnak (például az új főváros felépítésének) milyen hatalmas áldozatait voltak emberi oldalról.¹¹⁵³ Mások azonban „általánosan negatív álláspontot képviseltek”, egyetértve Péter korábbi kritikusaival legtöbb érvével: „különös figyelemmel a zsarnokság kérdésére, arra a vádra, hogy a cár a szabadság ellensége volt. Pétert azzal vádolták, hogy barbár volt, tetteit pedig kegyetlenség és teljes antihumánusság jellemezte”.¹¹⁵⁴ Péterben

¹¹⁴⁸ RABOW-EDLING 2006: 18.

¹¹⁴⁹ Előzményként lásd a Novgorodról írottakat Ragyiscsev regényében.

¹¹⁵⁰ RABOW-EDLING 2006: 18–19. Nem véletlen Pesztyel tervezetének a címe sem: *Russzkaja Pravda*. Ez ugyanis a Kijevi Rusz idején keletkezett törvénykönyv címe volt.

¹¹⁵¹ RABOW-EDLING 2006: 19.

¹¹⁵² RIASANOVSKY 1985: 66.

¹¹⁵³ RIASANOVSKY 1985: 66.

¹¹⁵⁴ RIASANOVSKY 1985: 67.

látták ugyanis a moszkvai korszak maradék szabadságainak megszüntetőjét, azt emelve ki, hogy mindenkit a maga teljes kontrollja alá gyűrt: nem véletlen, hogy Riléjev költészetében fontos helyet kapott a kozák hetman, Mazepa, aki Péter ellen harcolt a poltavai csatában a svédek oldalán, minthogy az ő „alakja tiltakozás volt a zsarnokság ellen”.¹¹⁵⁵ Ugyanakkor a dekabristák körében Mazepának egy másik megítélésére is van példa: itt a hagyományos Mazepa-kép, az áruló hetman alakja érvényesül.¹¹⁵⁶

A felvilágosodás eszméi természetesen alapvetőek voltak a dekabrista tisztek számára: ebből az alapállásból tekintettek Péterre, akár ambivalens volt a hozzá való viszonyulásuk, akár egyértelműen zsarnokként tekintettek a cárra. Mindemellett nem szabad alábecsülni a vallás szerepét a dekabristák gondolkodásában. Ami a vallási érvelést illeti, ez fontos eleme volt a *Kíváncsiskodó beszélgetés*nek, azonban még nagyobb szerepet játszott mind a *Buzdításban*, mind a *Pravoszláv kátéban* – utóbbiban már csak címéből adódóan is! Amikor ugyanis még jóval a felkelés kitörése előtt Muravjov-Aposztol arról vitatkozott egyik dekabrista társával 1825 szeptemberében, hogy mennyit tudassanak az egyszerű katonákkal a dekabristák valódi céljairól, akkor Muravjov-Aposztol így nyilatkozott: „a köztársasági kormányzat, a rendek egyenlősége olyan lenne számukra, mint egy talányos szfinx”, amelyre rácsodálkoznak, de semmit nem értenének belőle.¹¹⁵⁷ Az alkotmányos eszmék helyett tehát a vallásra kell hivatkozni, mert „a vallás lesz mindig az emberi szív erős mozgatója”, és ez késztetheti az orosz népet arra a hőstetre, amely majd kezébe adja a „vértanúi koronát” (*mucsenyicseszkij venyec*).¹¹⁵⁸ A vallás azonban ettől függetlenül is – azaz nem pusztán egy célcsoport politikai szándékából történő megszólítása okán – markánsan jelen volt a dekabristák világnézetében.¹¹⁵⁹

¹¹⁵⁵ RIASANOVSKY 1985: 67.

¹¹⁵⁶ RIASANOVSKY 1985: 67 (144. l.).

¹¹⁵⁷ KARACUBA 2017.

¹¹⁵⁸ KARACUBA 2017.

¹¹⁵⁹ IVANOV 2020: 234–235.

Buzdítás – Pravoszláv káté¹¹⁶⁰

„Az Isten megkönyörült Oroszországon – halált küldött a zsarnokunkra Krisztus, aki azt mondá: ne legyetek szolgálói embereknek, mert megváltattatok a vérem által. A világ nem hallgatott e szent parancsra, és a bajok feneketlen mélységébe süllyedt. De szenvedéseink megérintették a Magasságot – most szabadságot és megváltást küld nekünk.

Testvérek! Bánjuk meg hosszú szolgáló létünket, és esküdjünk, hogy nekünk csak egy királyunk legyen a mennyben és a Földön, Jézus Krisztus. Az orosz nép minden baja az önkényuralmi kormányzattól eredt. Ez azonban összeomlott.

A zsarnok halála által (*szmertyju tyirana*) fejezi ki Isten az ő akaratát, hogy rázzuk le magunkról a rabság béklyóját, amely ellentmond a keresztény törvénynek.

Mostantól Oroszország szabad. De mint az egyház igaz fiai ne kövessünk el semmiféle gonosz tettet, és egymás közti viszálykodás nélkül olyan népi kormányzatot állítsunk fel, amely az isteni törvényen alapulva így hangzik: közületek az első szolgáljon majd nektek!

Az orosz hadsereg helyre fogja állítani a keresztény törvényből merített népi kormányzatot, amely szent törvényen alapul. Semmiféle gaztett nem történik majd. Így legyen a mi hites népünk (*blagocsesztjivij narod nas*) békében és nyugalomban, és imádkozzék a Magasságozhoz, hogy mihamarabb véghezvigyük szent dolgunkat.

Az oltárok szolgálói pedig, akiket eddig szegénységben tartott és lenézett gonoszhitű zsarnokunk (*zlocsesztjivim tyiranom*), imádkozzanak Istenhez értünk, akik teljes pompájában helyreállítjuk az Úr templomait!”

Eddig a *Buzdítás*, amelyet (ahogy azt említettem) a *Pravoszláv káté* felolvasása követett.

„Az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében.”¹¹⁶¹

Kérdés: Mivégre teremtette Isten az embert?

Válasz: Azért, hogy higgyen benne, hogy szabad és boldog legyen.

¹¹⁶⁰ A *Pravoszláv káté* fordításának alapja nem Karacuba forrásközlése, hanem (a *Kíváncsiskodó beszélgetés*hez hasonlóan) az *Izbrannije szocial’no-polityicseskije i filozofszkije proizvegyenyija gyekabrisztov* (1951) által közölt verzió. A forrásban szereplő bibliai részeket Muravjov-Aposztol a Biblia egyházi szláv fordításából vette, „részleges és nem következetes oroszosítással”. KARACUBA 2017. Az egyes igehelyek – döntően Karacuba alapján történt – azonosításán túl azonban az előző forrástól eltérően az eredeti bibliai változatokat terjedelmi okokból nem közlöm, azok nagy száma miatt.

¹¹⁶¹ Ez az invokáció hiányzott mind a spanyol kátéből, mind a káté műfaját követő *Kíváncsiskodó beszélgetés*ből. KARACUBA 2017.

Kérdés: Mit jelent hinni Istenben?

Válasz: A mi Istenünk, Jézus Krisztus megváltásunkért jött le a földre, ránk hagyta az ő szent evangéliumát. Istenben hinni annyit tesz, mint mindenben követni az evangéliumban lefektetett törvények igaz tanítását.

Kérdés: Mit jelent szabadnak és boldognak lenni?

Válasz: Szabadság nélkül nincs boldogság. Szent Pál apostol mondja: a vér árán lettetek megváltva, ne legyetek az embereknek szolgálói (*rabi*)!¹¹⁶²

Kérdés: Miért nem boldog az orosz nép és az orosz hadsereg?

Válasz: Azért, mert a cárok (*cari*) ellopták tőlük a szabadságot.

Kérdés: Tehát a cárok Isten akarata ellen cselekszenek?

Válasz: Igen, persze. A mi Istenünk mondá: a legnagyobb köztetek legyen a szolgátok (*szluga*);¹¹⁶³ de a cárok csak zsarnokoskodnak (*tyiranyajut*) a nép felett.

Kérdés: Kötelességünk-e engedelmességni a cároknak, ha ők Isten akarata ellen cselekszenek?

Válasz: Nem! Krisztus azt mondta: nem szolgálhattok Istennek és a mammonnak;¹¹⁶⁴ az orosz nép és az orosz hadsereg éppen attól szenved, hogy aláveti magát a cároknak.

Kérdés: És mit parancsol a szent törvényünk, mit tegyen az orosz nép és az orosz hadsereg?

Válasz: Megbánni a hosszú szolgálói létet, és hadba szállni a zsarnokság és hitetlenség ellen (*protiv tyiransztva i nyecsesztyija*), esküvést téve: legyen mindenki számára egyetlen király (*car*) a mennyben és a Földön – Jézus Krisztus!

Kérdés: Mi tarthat vissza ennek a szent hőstettnek a végrehajtásától?

Válasz: Semmi! Azok, akik ellene szegülnek ennek a szent hőstettnek, árulók, hitehagyottak (*bogootsztupnyiki*), olyanok, akik eladták a lelküket a hitetlenségnek (*nyecsesztyiju*), és jaj e képmutatóknak, minthogy eléri őket az isteni utolsó ítélet, mind evilágon, mind a másvilágon.

Kérdés: Miként kell mindannyiunknak tiszta szívvel ellenállni?

Válasz: Fegyvert kell ragadni, és bátran követni azokat, akik az Úr nevében szólnak, emlékezvén Megváltónk szavaira: áldottak, akik éheznek és szomjúhozak az igazságot (*pravdi*), mert ők megelégtettek;¹¹⁶⁵ és trónjától megfosztván a zsarnokság igazságtalanságát és hitetlenségét (*nyeppravdu i nyecsesztyije tyiransztva*), helyre kell állítani azt a kormányzatot (*pravlenyje*), amely az isteni törvénnyel összhangban van.

Kérdés: Milyen kormányzat az, amelyik összhangban van az isteni törvénnyel?

¹¹⁶² Két különböző igehely összevonása: Róm 5:9, illetve 1Kor 7:23.

¹¹⁶³ Mt 23:11. KARACUBA 2017.

¹¹⁶⁴ Mt 6:24. KARACUBA 2017.

¹¹⁶⁵ Mt 5:17. Ez a szó szerinti átvétel azért különösen fontos számukra, mert ahogy Karacuba rámutat, ez a sor minden ortodox liturgia alkalmával elhangzik. KARACUBA 2017.

Válasz: Olyan, ahol nincsenek királyok/cárok (*nyet carej*). Isten mindannyiunkat egyenlőnek teremtet, leszállván a földre az egyszerű népből választott apostolokat, nem pedig az előkelők és a királyok (*carej*) közül.

Kérdés: Tehát Isten nem szereti a királyokat/cárokat (*carej*)?

Válasz: Nem [szereti]! Meg lettek átkozva általa, mint a nép sanyargatói (*prityesznyiteli naroda*), de Isten szereti az embereket. Mindenki, aki meg akarja ismerni, hogy mi Isten ítélete a királyokról (*o carjah*), olvassa el a Királyok könyvének 8. fejezetét:

Összegyűltek azért Izráel férfúi, és elmentek Sámuelhez, és azt mondták neki: állíts fölénk királyt, aki ítélkezik rajtunk. Sámuelnek szemében csalárd volt e beszéd, és Sámuel imádkozott az Úrhoz. Mondta az Úr Sámuelnek: fogadd meg az emberek szavát, amit mondanak neked, mert nem téged gyaláztak, hanem engem. Én pedig nem uralkodom felettük. És add tudtukra a király igazságosságát (*pravdu*). És Sámuel elmondta az Úr minden beszédét a népnek, amely királyt kért tőle. És mondta nekik, hogy ez lesz a király igazságossága (*pravda careva*): elveszi fiaitokat, elveszi leányaitokat, megadóztatja földjeiteket, a szolgálai lesztek. És egy napon feljajdul [a nép] a király miatt, akit magatok választottatok, és az Úr nem fog meghallgatni titeket, mert ti magatok választottatok magatoknak királyt.¹¹⁶⁶ Ennélfogva a királyok választása Isten akarata ellen való, mivel egyetlen királyunk kell hogy legyen: Jézus Krisztus.

Kérdés: Tehát a királyoknak/cároknak tett eskü(vés) Isten ellen való?

Válasz: Igen, Isten ellen való. A királyok/cárok azért írnak elő kikényszerített esküket a nép számára, hogy elnyomhassák azt, nem hiába hívják segítségül az Úr nevét; pedig a mi Urunk és Megváltónk, Jézus Krisztus mondá: én pedig azt mondom néktek, teljességgel ne esküdjete, ¹¹⁶⁷ mert minden embernek tett eskü ellenkezik Istennel, minthogy egyedül csak őt illeti meg.

Kérdés: Miért említik meg a királyokat/cárokat a templomokban?

Válasz: Az ő hitetlen parancsukból kifolyólag (*ot necsesztyivogo prikazanyija*), a nép félrevezetése, ¹¹⁶⁸ és a királyi/cári nevek minduntalan ismételéssel megszentelteténítik az istentiszteletet a Megváltó parancsa ellenére: az imádkozó nem beszél feleslegesen, mint a pogányok.¹¹⁶⁹

Kérdés: Akkor végül is mit kell tennie a Krisztus-szerető orosz hadseregnek?

Válasz: Szenvedő családjaik és szülőföldjük felszabadítására és a szent keresztény törvény beteljesítésére, forró reménnyel imádkozva Istenhez, az igazságosság (*po pravgye*) védelmezőjéhez,

¹¹⁶⁶ 1 Sám 8:4–18 a forrása.

¹¹⁶⁷ Mt 5:34. KARACUBA 2017.

¹¹⁶⁸ Ragyiscsevnél, amint láthattuk, hasonló gondolat fogalmazódott meg *Szabadság* című ódájában. „A cári hatalom a hitet védelmezi, / A hit pedig a cári hatalmat erősíti; / Egymással szövetkezve nyomják el a társadalmat; / Az egyik az észre igyekszik bilincset tenni, / A másik a szabadságot eltörölni; / Mindeközben – a közjóra hivatkoznak.”

¹¹⁶⁹ Mt 6:12.

ahhoz, aki megvédi mindazokat, akik erősen bíznak benne, mindannyiunknak együtt kell a zsarnokság ellen (*protiv tyiransztva*) támadnunk, és visszaállítani a hitet és a szabadságot Oroszországban.

Aki pedig nem tart velünk, arra, mint az áruló Júdásra, sújtsen le a kiközösítés átka. Ámen.”

A zsarnokság fogalma az itt bemutatott dekabrista forrásokban, amint láthattuk, fontos hangsúlybeli eltéréseket mutat. Bár az autokráciát mind a *Kíváncsiskodó beszélgetés*, mind a *Pravoszláv káté* zsarnokságnak tartotta, sőt, ez utóbbi magát a monarchia intézményét is megszüntetendőnek ítélte (összhangban azzal, ahogy ez Pesztyel tervezetében is szerepelt), a *Pravoszláv káté* zsarnokságértelmezése az orosz kultúra mélyrétegei felé visz bennünket. Ludmilla Trigoss ekképpen foglalta össze a dekabristák északi és déli csoportja közti különbséget a politikai válság megoldásának módját illetően, amit a *Kíváncsiskodó beszélgetés* és a *Pravoszláv káté* érveiben jelentkező különbségek terén is fontosnak tartok: „Míg a lázadók északon a csapatok Konstantin iránt érzett szimpátiájára apelláltak Miklóssal szemben, addig a déli felkelők a vallási szimbólumokat manipulálták, hogy támogatást szerezzenek.”¹¹⁷⁰ A *Buzdítással* és a *Pravoszláv káté*val Karacuba szerint az volt a célja a déli felkelés vezetőinek, hogy az „Isten-cár-tiszt hierarchiából” (tegyük hozzá mindehhez a sorkatonákat is) kiiktassák a cárt – valóban, a cári hatalom szakralitásának, ezen keresztül magának a cári hatalom létének a megkérdőjelezése állt az érvelés középpontjában,¹¹⁷¹ hogy igazolják az aktív ellenállást. Ebből kifolyólag a káté alapvetően szembemegy a pravoszláv tradíciókkal: „A hit és a szabadság gyakorlati cselekvésben való egyesítése, amely az egyik legfontosabb Muravjov-Aposztol gondolatai közül, egyben a leginkább szokatlan is a pravoszláv egyházi tradíció nézőpontjából.”¹¹⁷² Ez azonban igen merész kísérlet volt ott, ahol a cárt „Isten képmásának”, ikonjának (*obraz Boga*) tartották. A káté kérdéseinek pedig szinte mindegyike kimerítette a felségárulás büntetét.¹¹⁷³

¹¹⁷⁰ TRIGOS 2009: xviii.

¹¹⁷¹ KARACUBA 2017.

¹¹⁷² KARACUBA 2017.

¹¹⁷³ STITES 2014: 292.

KONKLÚZIÓ

A fő történeti probléma számomra a *Buzdítás* és a *Pravoszláv káté* kapcsán nem egyszerűen a zsarnok elleni fellépés vallási értelmezése – amely evidens a szövegek elolvasása után –, hanem a zsarnokságnak az orosz hatalomfelfogás azon mélyrétegébe való beágyazottsága, amelynek gyökerei a 16. századra mennek vissza. A probléma kulcsa alapvetően a *Pravoszláv káté* ezen részében van kódolva: „Áldottak, akik éheznek és szomjúhozják az igazságot (*pravdi*), mert ők megelégtetnek; és trónjától megfosztván a zsarnokság igazságtalanságát és hitetlenségét (*nyepravdu i nyecsesztyije tyiransztva*) helyre kell állítani azt a kormányzatot, amely az isteni törvénnyel összhangban van.” Amint arra egy korábbi lábjegyzetben utaltam Karacuba nyomán, az első sor állandó eleme az ortodox liturgiának, és éppen ez az, ami különleges jelentőséget adott neki, minthogy *minden hívő számára ismert volt*. Ez utóbbi megfontolás vezette Muravjov–Aposztolt abban is, hogy a kátében a bibliai idézeteket a Biblia egyházi szláv fordításából vegye („részleges és nem következetes oroszosítással”), nem pedig a Biblia 1819-ben publikált orosz nyelvű változatából, hogy azok ismerősek legyenek a katonáknak.¹¹⁷⁴

Mindez átvezet bennünket a *pravda* szó szemantikájához, amely elengedhetetlen annak megértéséhez, hogy a *nyepravda* és a *nyecsesztyije* – ahogy arra a következőkben igyekszem rámutatni – igazából *nem a zsarnokság két különböző kategóriája, hanem szinonima*. Nem véletlen került a *pravda* szót tartalmazó, imént említett állandó liturgiai sor mellé az az igehely (az idézet második sorában), amelynek szókapcsolata Pál apostol szavait veszi alapul (*nyecsesztyije i nyepravdu cselovekov*),¹¹⁷⁵ kicserélve a kifejezésben a „emberek” szót a zsarnokságra.

A *Buzdítás* és a *Pravoszláv káté* értelmezésében is az a felfogás domináns, amelyről korábban részletesen szóltam: a 16. századtól a *pravda* és a *vera*, tehát az *igazság(osság)* és a *hit* elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Nem véletlenül szerepel a kátében ez a megfogalmazás: „Azok, akik ellene szegülnek ennek a szent hőstettnek, árulók, *hitehagyottak (bogoostztupnyiki)*, olyanok, akik eladták a lelküket a *hitetlenségnek (nyecsesztyiju)*”, tehát eltávolodtak az ortodox hittől. Továbbá a kátében található „zsarnokság és hitetlenség ellen” (*protyiv tyiransztva i nyecsesztyija*) megfogalmazás is igazából megint csak egyazon dologra utal: arra,

¹¹⁷⁴ KARACUBA 2017.

¹¹⁷⁵ „Mert nyilván van az Istennek haragja az emberek minden *hitetlensége és hamissága* ellen, kik az igazságot hamissággal feltartóztatják.” Róm 1:18. KARACUBA 2017.

hogy a *zsarnokság* azonos a *hitetlenséggel*. Ugyanezt láthatjuk továbbá a *Buzdítás*-ban szereplő „hites nép” és „gonoszhitű zsarnok” szembeállításban. Mindezek erősen hasonlítanak Joszif Volockij *sanyargatóról* vallott nézetére.

Ha viszont a két dekabrista pamflet érvelését összehasonlítjuk, akkor lényeges következtetést vonhatunk le, amely átvezet a könyv konklúziójához a *zsarnokság vonatkozásában*. A (már csak a címadásból kifolyólag is) tradicionális vonalat képviselő kátében ugyan a *tyiran* lett a gonosz uralkodó megnevezése, a tartalom valójában a régi maradt, és ellentétben a *Kíváncsiskodó beszélgetéssel*, a jogra való hivatkozás egyáltalán nem játszik benne szerepet: azaz a két pamflet maga is tükrözi azt a két eszmeáramlatot, amelyek mentén a zsarnokságot a könyv címében szereplő időszakban értelmezték. Nevezetesen: a zsarnokság 1700 előtti, dominánsan *valláserkölcsei értelmezése* mellé – az uralkodó, akin bűnök, bűnös szenvedélyek lesznek úrrá, illetve aki eltér az ortodox hittől – az orosz felvilágosodás hatására a 19. század elejére immár a *zsarnokságnak a jog kategóriáiban való felfogása* társult. Nyilvánvaló, hogy ez a fejlemény a politikai főhatalomra vonatkozó nézetek változását tükrözte, ennek kapcsán érdemes újra felidézni Wirtschafternek a 18–19. század fordulójára vonatkozó megállapítását: eszerint a hatalomfelfogás kezdett elmozdulni „a konkrétól és személyestől” az „absztrakt, személytelen” jelleg felé, más szavakkal a „morális, személyes és hagyományalapú felfogástól egy jogi vagy jogi-intézményes” irányba, ahol „a politikai viszonyok kodifikáltak és intézményekben rögzítettek”.¹¹⁷⁶

A kulcskérdés hosszú távon nyilvánvalóan az volt, hogy merre megy tovább ez a folyamat, amelynek középpontjában a személytelen államfelfogás irányába történő elmozdulás problematikája állt. Nem lehet kérdéses, hogy a 18. század végén, illetve a 19. század elején az állam modern értelmezése már ismert volt Oroszországban.¹¹⁷⁷ Mindazonáltal nem ez volt a domináns nézőpont, így egyet lehet érteni Simon Dixon következő megállapításával:

„Az államot nem saját jogán létező politikai szereplőként fogták fel, amely iránt az összes alattvaló állampolgári hűséggel tartozott, és amelyet az uralkodónak kötelessége volt fenntartani, hanem inkább olyan dologként, amely maga is a cár uralma alatt állt; az állam

¹¹⁷⁶ WIRTSCHAFTER 2007: 381.

¹¹⁷⁷ Azaz hogy az állam adott terület felett gyakorolt, jogilag körülírt közhatalom, amely hatalom független mind a kormányzóktól, mind a kormányzottaktól, és nemcsak legfőbb, de végső hatalom is egyben.

az »ő« állama volt, amelyet úgy használt, ahogy az neki tetszett, amelyet fenntartott azért, hogy fenntartsa saját pozícióját.”¹¹⁷⁸

Ez az attitűd értelemszerűen kihatással volt a „rossz uralkodóról” alkotott elképzelésekre is: ennek kapcsán nem érdektelen idézni R. A. Lubszkij 2013-ban oroszul írt cikkét, amely *Az orosz államiság és politikai mentalitás* címmel jelent meg. Ebben a szerző egyrészt hangsúlyozza, hogy az orosz gondolkodásban „az államról és az államhatalomról” alkotott akár pozitív, akár negatív kép „az »uralkodóvezérben« (*в goszudarje–vozszye*) személyesül meg”.¹¹⁷⁹ Másrészt így jellemzi a perszonális értelemben vett államhatalomról az orosz gondolkodásban történetileg kialakult képet:

„Az államhatalomról alkotott politikai kép formálódásának különossége abban áll, hogy az államhatalmat nem mint jogi jelenséget fogják fel, hanem mint igazságosságit (*szpravedlivoje*). Számos példa létezik, amely segítségével demonstrálni lehet, hogy az orosz mentalitásban a morál és az etika elvei dominálnak a jog normái felett.”¹¹⁸⁰

Ez annak a következménye, hogy az uralkodói hatalom „jogközpontú” értelmezése, következésképp annak törvények által való korlátozása mint cél csak később, a Katalin-korban jelent meg, de ekkor is az uralkodói hatalom morális értelmezése, az ún. *erényes monarchia* eszméje maradt a domináns, amelyben azonban a felvilágosodás hatására egyre nagyobb szerepet kaptak a szekuláris erények.

Ami a „rossz uralkodóról” alkotott orosz nézeteket és azok európai kontextusát illeti, konklúzióként elmondható, hogy valamilyen formában szinte minden olyan kategória párhuzamát megfigyelhetjük Oroszországban a címben jelzett időszakban, amely korábban már létezett a nyugati kereszténységben. Így megtalálhatók voltak az alábbi uralkodóképek: az alkalmatlan uralkodó, a haszontalan uralkodó, az uralkodó mint Antikrisztus, az idegen uralkodó, aki nincs tekintettel az adott ország sajátosságaira („német cár”), a rossz tanácsadók által félrevezetett uralkodó, az univerzális monarchiára törekvő idegen hódító; és persze a zsarnokság vallási, erkölcsi és jogi felfogása.

Orosz sajátosságként pedig – a cár–Antikrisztus képnek az óhitű közegben megfigyelhető erőssége mellett – azt a nézetet kell megemlíteni, amely

¹¹⁷⁸ DIXON 1999: 196–197.

¹¹⁷⁹ LUBSZKIJ 2013.

¹¹⁸⁰ LUBSZKIJ 2013.

az autokrácia védelmezőinél kapott kulcsszerepet: nevezetesen az olyan uralkodó képét, aki az „állam egysége” ellen munkálkodik, amennyiben korlátozni akarná autokratikus hatalmát jogi-intézményes eszközökkel, mert ez anarchiához, illetve a birodalom széthullásához vezet. Erre a nézetre az általam vizsgált korszakon túl a 19. század további részében, sőt, a 20. században is találhatunk példákat, így jól tetten érhető a 19. század legnagyobb reformer cárijának, II. Sándornak egyik levelében, ahol az alkotmányos reformok kérdéséről ezt írta 1865-ben: „A nyugati modell szerinti alkotmányos formák a legnagyobb szerencsétlenséggel járnának itt, és első következményük nem az állam egysége lenne (*nye jegyinsztvo Goszudarsztva*), hanem a birodalom részekre történő széthullása.”¹¹⁸¹ Végző soron ebbe a gondolatvilágba illeszkedik a nemrég elhunyt Mihail Gorbacsov negatív megítélése is az orosz közvéleményben, aki a legnépszerűtlenebb pártfőtitkár, mivel az ő nevéhez köthető a Szovjetunió felbomlása.

¹¹⁸¹ Idézi WORTMAN 2018: 169. A „nem az állam egysége, hanem a birodalom részekre történő széthullása” sort alá is húzta a cár a levélben – jegyzi meg Wortman.

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

- BAKLANOVA, Irina A. szerk. (1951): *Tyetragyi sztarca Avraamija*. Moszkva–Leningrad: Akagyemija Nauk SzSzSzR.
- BARTOLUS OF SAXOFERRATO (2012): *On the Tyrant*. Ford. Jonathan Robinson. Online: http://individual.utoronto.ca/jwrobinson/translations/bartolus_de-tyranno.pdf
- Beszeda sztoletnyego podmoszkovnago zsityelja sz plennim francuzszkim szoldatom (1812). Szanktpetyerburg: v tipografii Vojennogo Minyisztversztva.
- BRUTUS, Stephanus Iunius (1579): *Vindiciae contra tyrannos, Sive de Principis in Populum, Populique in Principem, Legitima Potestate*. Edimburgi: [k. n.]. Online: https://books.google.hu/books?id=4eoneoa5x3sC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbg_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- Chapter VI. Conduct of Russia towards Britain in the Last War. Policy of Britain to Counteract His Views (1791). *The Gentleman's and London Magazine*, 1791. január, 523. Online: <https://play.google.com/books/reader?id=LpORAAAAYAAJ&pg=GBS.PA588-IA2&hl=en>
- Chapter VII. The Present State of Russia. Its National Character, Resources and Power (1791). *The Gentleman's and London Magazine*, 1791. január, 590. Online: <https://play.google.com/books/reader?id=LpORAAAAYAAJ&pg=GBS.PA588-IA2&hl=en>
- DAVENANT, Charles (1701): *Essays upon I. The Ballance of Power II. The Right of Making War, Peace, and Alliances. III. Universal Monarchy. To Which is Added, an Appendix Containing the Records Referr'd to in the Second Essay*. London: Knapton.
- DAL', Vlagyimir V. (1957): *Poszlovici russzkogo naroda*. 3. kiadás. Moszkva: Goszudarsztvennoje Izdatyel'sztvo Hudozsosztvennoj Lityeratur.
- Duhovnij Reglament Vszjepreszvetlejsago, Gyerzsavnyejsago goszudarja Petra Pervago, Imperatora i Szamogyerzsca Vszjerosszijszkago* (1904) [1721]. Moszkva: Szinodal'naja Tyipografija.
- ERASMUS, Rotterdami (1992): *A keresztény fejedelem neveltetése*. Ford. Csonka Ferenc. Budapest: Európa.
- FONVIZIN, Denyisz I. (1959): *Szobranijje szocsinyenyij I–II*. Moszkva: Goszudarsztvennoje Izdatyel'sztvo.
- HORSLEY, Samuel (1806): *The Watchers and the Holy Ones*. London: Longman.
- Ifika Ieropolityika: ili Filoszofija nraovousityel'naja szimvolami i priszpodoblenyii izjasznyena k nasztavlenyiju i pol'ze iunim* (1774). Szanktpetyerburg: Szinodal'noje izdanyije. [Kiev: Kievo-Pecserszkaja Lavra, 1712.]

- KARAMZIN, Nyikolaj M. (2021): A régi és az új Oroszországról, politikai és polgári vonatkozásaiban. In KARAMZIN, Nyikolaj M.: *A régi és az új Oroszországról*. Ford. Horváth Iván, Szabó Tünde. Budapest: Russica Pannonica, 77–193.
- KARAMZIN, Nyikolaj M. (1819): *Mnyenyije russzkogo grazsdanyina*. Online: http://dugward.ru/library/karamzin/karamzin_mnenie_russkogo_grajdanina.html
- Ljubopitnij razgovor (1951). In SCSIPANOV, Ivan J. – STRAJH, Szolomon J. (szerk.): *Izbrannije szocial'no-polityiceszkije i filozofszkije proizvegyenyija gyekabrisztov I*. Moszkva: Goszudarstvennoje Izdatyel'sztvo Politicseszkoy Lityeratur, 330–332.
- MACHIAVELLI, Niccolò 1987 [1532]: *Afejedelem*. Ford., jegyz. Lutter Éva. Online: <https://mek.oszk.hu/00800/00867/00867.htm>
- Manyifeszt Imperatora Alekszandra I* (1823). Online: <http://imperialhouse.ru/rus/history/foundations/dinzak3/222.html>
- MERZLJAKOV, Alekszej (1802): *Oda na razrusenyije Vavilona*. Online: https://45parallel.net/aleksey_merzlyakov/stihi/#oda_na_razrushenie_vavilona
- MILTON, John (1649): *The Tenure of Kings and Magistrates*. London: Simmons.
- NETTELBLADT, Daniel (1749): *Systema elementare universae jurisprudentiae naturalis in usum praelectionum academicarum adornatum*. Halle: Renger.
- NYETTEL'BLADT, D. (1770): *Nacsal'noje osznovanyije vszjeobscej jesztyesztvennoj juriszprugyencii, prinaravlennoje k upotreblenyiju osznovanyija polozsityel'noj juriszprugyencii i perevegyennoje sz latyinszkogo jazika*. Moszkva: V Imperatorszkom Moszkovszkom Universzityetye.
- NYIKOLJEV, Nyikolaj P. (1785): *Szorena i Zamir*. Online: http://az.lib.ru/n/nikolew_n_p/text_0010.shtml
- NOODT, Gerhard (1708): Of the Extent of Sovereign Power: And the True Sense of the Lex Regalis of the Romans. In *The Power of the Sovereign, and the Right of Liberty of Conscience. In Two Discourses*. London: Humfrey's, 1–85.
- NOVIKOV, Szemjon (1816): *Sztjyihotvorenyija*. Szanktpetyerburg: Tipografija I. Bajkova.
- Obsztojatyel'nij Viszocsajsij Manyifeszt o voszsasztvii na vszjerosszizskij presztol Imperatrici Jekatyerini II* (1762). Online: https://russportal.ru/index.php?id=russia.manifest1762_07_06_01
- Piszma i bumagi Petra Pervogo I*. (1887). Szentpétervár: Goszudarsztvennaja Tipografija.
- Polnoje szobranijje zakonov Rosszizskoj Imperii*, 1(1), 1797. április 5.
- Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojej (1996) [1722]. In LENTIN, Antony (szerk.): *Peter the Great: His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford: Blackwell, 119–288.
- Pravoszlavnij katyehizisz* (1951). In SCSIPANOV, Ivan J. – STRAJH, Szolomon J. (szerk.): *Izbrannije szocial'no-polityiceszkije i filozofszkije proizvegyenyija gyekabrisztov I*. Moszkva: Goszudarstvennoje Izdatyel'sztvo Politicseszkoy Lityeratur, 191–193.

- PUSKIN, Alekszej Sz. (1822): *Zametki po russzkoj isztorii XVIII veka*. Online: <http://pushkin-lit.ru/pushkin/text/zametki/po-russzkoj-istorii-xviii.htm#al1>
- RAGYISCSEV, Alekszandr Ny. (1773): *O szamogyerzsavsztve*. Online: http://dugward.ru/library/radichev/radichev_o_samoderjavstve.html
- RAGYISCSEV, Alekszandr Ny. (1949): *Izbrannije filozsofszkije szocsinyenyija*. Moszkva: Goszudasztvennoje izdatyel'sztvo polityicseszkoj lityeraturi. Online: <http://books.e-heritage.ru/book/10083809>
- RAGYISCSEV, Alekszandr Ny. (1979): *Utazás Pétervárról Moszkvába*. Ford. Trócsányi György. A verseket ford. Fodor András. Budapest: Európa.
- RILÉJEV, Kondratyij F. (1971): *Polnoje szobranijje sztyihotvorenyij*. Leningrad: Szovjetszkij Piszatel'. *Russzkije i Napoleon Bonaparte* (1814). Moszkva: v tipografii Sz. Szilvanszkogo.
- SCSERBATOV, Mihail M. (2010): *Izbrannije trudi*. Moszkva: Rosszpen.
- STRUBE DE PIERMONT, F. H. (1760): *Lettres Russiennes MDCCLX*. [H. n.]: [k. n.].
- SZILI Sándor (2005): *A középkori orosz történelem forrásai*. Budapest: Pannonica.
- SZUMAROKOV, Alekszandr P. (1771): *Gyimitrij Szamozvanyec*. Online: http://az.lib.ru/s/sumarokow_a_p/text_0070.shtml
- The Corpus of Russian Translations of Social and Political Works of the Eighteenth Century*. Online: <https://krp.dhi-moskau.org/>
- The Dutch Declaration of Independence* (1581). Online: <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1581dutch.asp>. Eredeti szövegét lásd: *Plakkaat van Verlatenhe*. Online: <https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/verlaten.html>
- Usztav Voinszkij* (1719). Online: http://nlr.ru/nlr_visit/RA4149/ustav-voinskiy-petra
- VECSEKLŐY József (1946): *Az Amerikai Egyesült Államok népének Függetlenségi Nyilatkozata*. Online: <https://mek.oszk.hu/02200/02256/02256.htm>
- VOLOCKIJ, Joszif (1896): *Proszvetyityel'*. Kazany: Tyipo-litografija Imperatorszkoj Unyiverszityeta.
- Zavjortkin Kódex*. (Eredeti cím: *Apokalipszis sz tolkovanyijami Andreja Cezarszskogo*.) Laboratorija arheograficseszkih isszledovanyij Ural'szkogo Fegyerál'nogo Unyiverszityeta. Levéltári jelzet: LAI IGNI UrFU XIV (Salinszkoje) szobr421/421. Online: <https://lai-urgi.urfu.ru/ru/drevlekhranilishche/ehlektronnye-kopii-knig/>

SZAKIRODALOM

- AGAMBEN, Giorgio (2011): *The Kingdom and the Glory*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- ALEXANDER, John T. (1988): *Catherine the Great. Life and Legend*. Oxford: Oxford University Press.

- ALLEN, John W. (2010): *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*. London: Routledge.
- AMBLER, Sophie Th. (2017): *Bishops in the Political Community of England 1213–1272*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198754022.001.0001>
- ANUFRIJEVA, Natalja V. – POCSINSZKAJA, Irina V. (2014): *Licevije apokalipszisi Urala*. Jekatyerinburg: Uralszkij Fegyerel'nij Unyiverszityet.
- ARTAMONOV, Denisz Sz. (2008): Ubijisztvo Pavla i tyrannoborcseszkaja tyema v russzkoi literature nacsala XIX veka. *Oszvobogyityel'noje dvizsenyije v Rosszii*. mezsvuz. szb. naucs. trud. Vipuszk 22. Szaratov. 38–52. Online: <https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/42228/03.pdf>
- AVKHIMOVICH, Irina S. (2017): *Performing the National Past: History on Stage in Imperial Russia*. PhD-disszertáció. Urbana, IL: University of Illinois at Urbana-Champaign. Online: <https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/98138/AVKHIMOVICH-DISSERTATION-2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- BAEHR, Stephen L. (1991): *The Paradise Myth in Eighteenth-Century Russia*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- BARKER, Ernst szerk. (1960): *Social Contract*. Oxford: Oxford University Press.
- BERGMAN, Jay (2019): *The French Revolutionary Tradition in Russian and Soviet Politics, Political Thought, and Culture*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198842705.001.0001>
- BERLIN, Isaiah (2000): Russian Intellectual History. In HARDY, Henry (szerk.): *The Power of Ideas*. Princeton, NJ – Oxford: Princeton University Press, 68–78.
- BETZ, Margaret B. – NEDD, Andrew M. (2015): Irony, Derision and Magical Wit: Censors as a Spur to Russian Abstract Art. In GOLDSTEIN, Robert J. – NEDD, Andrew M. (szerk.): *Political Censorship of Visual Arts in 19th-Century Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 9–60. Online: https://doi.org/10.1057/9781137316493_2
- BLACK, Joseph L. (1970): N. M. Karamzin: Napoleon and the Notion of Defensive War in Russian History. *Canadian Slavonic Papers*, 12(1), 30–46. Online: <https://doi.org/10.1080/00085006.1970.11091185>
- BLACK, Joseph L. (1981): Nicholas Karamzin's „Opinion” on Poland: 1819. *International History Review*, 3(1), 1–19. Online: <https://doi.org/10.1080/07075332.1981.9640235>
- BODNÁR Erzsébet (2000): *Oroszország a 18–19. században*. Budapest: Hungarovox.
- BOROVSKY, Viktor (1999): The Emergence of the Russian Theatre 1763–1800. In LEACH, Robert – BOROVSKY, Viktor (szerk.): *A History of Russian Theatre*. Cambridge: Cambridge University Press, 57–85.
- BOSBACH, Franz (1998): The European Debate on Universal Monarchy. In ARMITAGE, David (szerk.): *Theories of Empire 1450–1800*. Aldershot: Ashgate, 81–98.

- BRETT, Annabel (2007): Scholastics Political Thought and the Modern Concept of the State. In BRETT, Annabel – TULLY, James (szerk.): *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 130–148. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511618376.009>
- BOESCHE, Roger (1990): Fearing Monarchs and Merchants. Montesquieu's Two Theories of Despotism. *The Western Political Quarterly*, 43(4), 741–761. Online: <https://doi.org/10.1177/106591299004300405>
- BOGATYREV, Sergei (2000): *The Sovereign and His Counsellors: Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture, 1350s–1570s*. Helsinki: The Finnish Academy of Science and Letters.
- BUGROV, Konstantin D. (2015): Russia's Territorial Size as a Concept for Domestic Politics: Territory, Military Strength and Form of Government in 18th-Century Russian Political Thought. *Bylye Gody*, 37(3), 491–498.
- BUGROV, Konstantin D. (2020a): Moralism and Monarchism: Visions of Power in 18th-Century Russia. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 21(2), 267–292. Online: <https://doi.org/10.1353/kri.2020.0027>
- BUGROV, Konsztantyin D. (2020b): „Literatura szovjetnyikov” i Rosszijszkaja polityiceszkaja miszl' veka Proszvescsenyija: Antyimakiavelliszszoje vlijanyije. *Quaestio Rossica*, 8(4), 1187–1202.
- BURGESS, Malcolm (1958): Russian Public Theatre Audiences of the 18th and Early 19th Centuries. *The Slavonic and East European Review*, 37(88), 160–183.
- BUSHKOVITCH, Paul (2001): *Peter the Great. The Struggle for Power, 1671–1725*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511496691>
- BUSHKOVITCH, Paul (2021): *Succession to the Throne in Early Modern Russia: The Transfer of Power 1450–1725*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/9781108783156>
- CHALOUPEK, Günther (2010): The Kingdom of Ophir. A „Realistic Utopia”. In BACKHAUS, Jürgen G. (szerk.): *The State as Utopia. Continental Approaches*. New York – Dordrecht – Heidelberg – London: Springer, 57–66. Online: https://doi.org/10.1007/978-1-4419-7500-3_8
- CHEBANKOVA, Elena (2009): Russia's Non-Conventional Federalism. Past and Present. *Journal of Church and State*, 51(2), 312–340. Online: <https://doi.org/10.1093/jcs/csp066>
- CHUCHVAHA, Hanna (2016): *Art Periodical Culture in Late Imperial Russia (1898–1917). Print Modernism in Transition*. Boston–Leiden: Brill. Online: <https://doi.org/10.1163/9789004301405>
- COHEN, Simona (2009): *Animals as Disguised Symbols in Renaissance Art*. Leiden: Brill. Online: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004171015.i-319>
- COKER, Adam (2020): *Russia's French Connection. A History of the Lasting French Imprint on Russian Culture*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781003011231>

- COLLINS, James B. (1995): *The State in Early Modern France*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CONFINO, Michael (1987): Traditions, Old and New: Aspects of Protest and Dissent in Modern Russia. In EISENSTADT, Shmuel N. (szerk.): *Patterns of Modernity II*. London: Frances Pinter, 12–36.
- DAWSON, Ruth (2004): Perilous Royal Biography: Representations of Catherine II Immediately after Her Seizure of the Throne. *Biography*, 27(3), 517–534. Online: <https://doi.org/10.1353/bio.2004.0056>
- DE SIMONE, Peter T. (2018): *The Old Believers in Imperial Russia. Oppression, Opportunism and Religious Identity in Tsarist Moscow*. London – New York: I. B. Tauris. Online: <https://doi.org/10.5040/9781350988989>
- DIXON, Simon (1999): *The Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511818585>
- DUNBABIN, Jean (1988): Government. In BURNS, James H. (szerk.): *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350–c.1450*. Cambridge: Cambridge University Press, 477–519. Online: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521243247.019>
- DUNNING, Chester S. L. (2001): *Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- DWYER, Philip (2010): Napoleon and the Universal Monarchy. *History*, 95(3), 293–307. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.2010.00487.x>
- EMERSON, Caryl (2008): *The Cambridge Introduction to Russian Literature*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511816956>
- FEDOTOV, Georgii P. (1966): *The Russian Religious Mind I*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- FIELD, Daniel (1976): *Rebels in the Name of the Tsar*. Boston: Routledge Chapman.
- FILIPPOV Szergej (2006): *Az újkori orosz történelem forrásai. XVIII. század*. Budapest: Pannonica.
- FILIPPOV Szergej (2010): *Az „orosz eszme” alakváltozásai. Az orosz konzervativizmus, liberalizmus és radikalizmus*. Budapest: ELTE Ruszisztikai Központ.
- FILIPPOV Szergej (2021): A politikai gondolkodás kezdetei Oroszországban. Nyikolaj Karamzin a régi és az új Oroszországról. In KARAMZIN, Nyikolaj: *A régi és az új Oroszországról*. Ford. Horváth Iván, Szabó Tünde. Budapest: Russica Pannonicana, 5–76.
- FRIEDENBERG, Robert von (2011): The Legality of Government Legitimacy. In BROD, Paul – KUBBEN, Raymund (szerk.): *The Act of Abjuration*. The Hague: Tilburg University, 37–44.
- FOWLER, James – GANOFKY, Marine szerk. (2020): *Enlightenment Virtue 1680–1794*. Liverpool: Liverpool University Press.

- GENETTE, Gérard (1997): *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511549373>
- GLEASON, Walter J. (1981): *Moral Idealists, Bureaucracy, and Catherine the Great*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- GOUGH, John W. (1957): *The Social Contract: A Critical Study of its Development*. Oxford: Clarendon.
- GUR'JANOVA, Natalja Sz. (1988): *Kresztyjanszkij antyimonarhicseskij protyeszt v sztarooobrdacsjeszkoej eszhatologicseskoej lityerature perioda pozdnjegogo feodalizma*. Novoszibirszk: Nauka. Online: <http://starajavera.narod.ru/guriynovaProtest.html>
- HALPERIN, Charles (2021): *Ivan the Terrible in Russian Historical Memory Since 1991*. Boston: Academic Studies Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9781644695883>
- HAMBURG, Gary M. (2016): *Russia's Path Toward Enlightenment: Faith, Politics and Reason 1500–1801*. New Haven, CT: Yale University Press. Online: <https://doi.org/10.12987/yale/9780300113136.001.0001>
- HANKINS, James (2019): *Virtue Politics. Soulcraft and Statecraft in Renaissance Italy*. Cambridge, MA: Belknap. Online: <https://doi.org/10.4159/9780674242517>
- HOEKSTRA, Kinch (2001): Tyrannus Rex vs. Leviathan. *Pacific Philosophical Quarterly*, 82(3–4), 420–446. Online: <https://doi.org/10.1111/1468-0114.00135>
- HORSTBØLL, Henrik (2007): Defending Monarchism in Denmark-Norway in the Eighteenth Century. In BLOM, Hans W. – LAURSEN, John C. – SIMONUTTI, Luisa (szerk.): *Monarchisms in the Age of Enlightenment: Liberty, Patriotism, and the Common Good*. Toronto: University of Toronto Press, 175–193. Online: <https://doi.org/10.3138/9781442684607-011>
- HOSKING, Geoffrey A. (1973): *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907–1914*. New York: Cambridge University Press.
- HUGHES, Lindsey (1998): *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven, CT – London: Yale University Press.
- IM HOF, Ulrich (1995): *A felvilágosodás Európája*. Ford. Zalán Péter, Szántay Antal. Budapest: Atlantisz.
- INGERFLOM, Claudio (2015): *Le tsar, c'est moi. L'impoture permanente, d'Ivan le Terrible à Vladimir Poutine*. Paris: PUF. Online: <https://doi.org/10.3917/puf.inger.2015.01>
- IVANOV, Andrey V. (2020): *A Spiritual Revolution: The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia, 1700–1825*. Madison, WI: University of Wisconsin Press. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctv17hmb4d>
- JACOBS, Beatrix (2011): The Act of Abjuration in Historical Perspective. In BROD, Paul – KUBBEN, Raymund (szerk.): *The Act of Abjuration*. The Hague: Tilburg University, 23–36.
- JELEONSKAJA, Anna Sz. et al. szerk. (1969): *Isztorija russzkoj lityeraturi XVII–XVIII vekov*. Moszkva: Viszsaja Skola.

- KAHN, Andrew et al. szerk. (2018): *History of Russian Literature*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199663941.001.0001>
- KAMENSZKIJ, Alekszandr (2000): Nagy Katalin. In NIEDERHAUSER, Emil – KAMENSZKIJ, Alekszandr: *Mária Terézia – Nagy Katalin*. Budapest: Pannonica, 151–302.
- KANTOROWICZ, Ernst (1957): *The King's Two Bodies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- KARACUBA, Irina V. (2017): „Pravoszlavnij katyehizisz gyekabriszta” Sz. I. Muravjova–Aposztola. *Naszlegyije Publikacii*. Online: www.nasledie-college.narod.ru/Doclad2/KaracubaI.pdf
- KARAVASKIN, Andrej (2006): Vlaszty mucsityelja. Konvencional’nije mogyeli tyiranyii v russzkoj isztorii. *Rosszija*, (4), 62–109. Online: http://krotov.info/libr_min/11_k/ar/avashkin.htm
- KELLY, John M. (1992): *A Short History of Western Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- KÉPES György (2006): Függetlenségi Nyilatkozatok a 14. századi Skóciától a 19. századi Magyarorszáig. *Jógtörténeti Szemle*, (2), 37–49.
- KISZELJOV, Mikhail A. (2018): Obsztojatyel’nij manyifeszt o voszszesztvii Jekatyerini II na presztol. 1762 g.: Avtorsztvo i igyejnije isztocsnyiki. *Szovremennaja naucsnaaja miszl’*, (5), 48–63.
- KIVELSON, Valerie A. (1996): *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- KIVELSON, Valerie A. (1998): Kinship Politics/Autocratic Politics: A Reconsideration of Eighteenth-Century Political Culture. In BURBANK, Jane – RANSEL, David L. (szerk.): *Imperial Russia: New Histories for the Empire*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 5–31.
- KOLLMANN, Nancy Sh. (2017): *The Russian Empire 1450–1801*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280513.001.0001>
- KOL’COVA, L. (2013): 1812 god v grafike hudozsnyikov-szovremennyikov vojennih szobityij. *Iszkussztvoznanyije*, (1–2), 331–358.
- KYLE, Richard G. – JOHNSON, Dale W. (2009): *John Knox: An Introduction to His Life and Works*. Eugene, OR: Wipf and Stock.
- LABRIE, Arnold (1996): Giambattista Vico and the Machiavellian Tradition. In LEERSSEN, Jop – SPIERING, Menno (szerk.): *Machiavelli: Figure-Reputation*. Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi, 27–62. Online: https://doi.org/10.1163/9789004617889_005
- LENTIN, Antony (1996): Preface, Introduction. In LENTIN, Antony (szerk.): *Peter the Great. His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford: Blackwell, 1–117.
- LENTIN, Antony (2017): A Masonic Utopia in the Russia of Catherine the Great: Prince M. M. Shcherbarov and His Journey to the Land of Ophir (1783/4). In WADE, John S. (szerk.): *Reflections on 300 Years of Freemasonry. Papers Delivered to the Quatuor Coronati Lodge Tercentenary Conference on the History of Freemasonry Queens’ College, Cambridge 9–11 September 2016*. London: Lewis Masonic, 395–409.

- LEONARD, Carol S. (1988): The Reputation of Peter III. *Russian Review*, 47(3), 263–292. Online: <https://doi.org/10.2307/130591>
- LESSNOFF, Michael szerk. (1990): *The Social Contract Theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- LEVITT, Marcus (2011): *The Visual Dominant in Eighteenth-Century Russia*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9781501757983>
- LEWY, Guenter (1957): A Secret Papal Brief on Tyrannicide during the Counterreformation. *Church History*, 26(4), 319–324. Online: <https://doi.org/10.2307/3161412>
- LONGWORTH, Philip (1975): The Pretender Phenomenon in Eighteenth-Century Russia. *Past & Present*, 66(1), 61–83. Online: <https://doi.org/10.1093/past/66.1.61>
- LOWISH, Thomas L. (2021): *Catherine the Great and the Development of a Modern Russian Sovereignty, 1762–1796*. PhD-dissertáció. Berkeley, CA: University of California. Online: https://escholarship.org/content/qt6fc7r596/qt6fc7r596_noSplash_65c36bd887ab74de-e275df1d8c3386e4.pdf
- LUBSZKIJ, Roman A. (2013): Roszsijszkaja goszudarsztvennoszty i polityicseszkiy mentalityet. *Sworld*, (June), 18–29. Online: <https://www.sworld.com.ua/index.php/pedagogy-psychology-and-sociology-213/social-structures-and-social-relations-213/17924-213-882>
- LUKIN, Pavel V. (2000): *Narodnije predstavleniya o goszudarsztvennoj vlasti v Rosszii XVII veka*. Moszkva: Nauka.
- LUSCOMBE, David E. – GILLIAN, R. Evans (1988): The Twelfth-Century Renaissance. In BURNS, James H. (szerk.): *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350 – c.1450*. Cambridge: Cambridge University Press, 306–338. Online: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521243247.014>
- Magyar katolikus lexikon (2013). Online: <https://lexikon.katolikus.hu>
- MARASZINOVA, Jelena (2017): „Zakon” i „grazszdanyin” v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva: Novoje lityerturnoje obozrenyije.
- McCONNELL, Allen (1958): Radishchev’s Political Thought. *The American Slavic and East European Review*, 17(4), 439–453. Online: <https://doi.org/10.2307/3001129>
- MEDINA, Vicente (1990): *Social Contract Theories: Political Obligation or Anarchy?* Savage, MD: Rowman & Littlefield.
- MEDUSEVSKIJ, Andrej Ny. (1998): *Gyemokratyija i avtoritarizm: Roszsijszkiy konsztyitucionalizm v szrvanyitel’noj perszpektivyie*. Moszkva: Roszszpen.
- MEL’NYIKOVA, Ljubov V. (2013): Antyinapoleonszkaja propaganda v Rosszii 1806–1814 gg.: formirovanyije obraza vnyesnyego vraga. *Elektronnij naucsno-obrazovatel’nij zszurnal „Isztorija”*, 4(20), 162–178. Online: <https://history.jes.su/s207987840000529-0-1/>
- MEL’NIKOVA, Liubov (2015): Orthodox Russia against „Godless” France: The Russian Church and the „Holy War” of 1812. In HARTLEY, Janet M. – KEENAN, Paul – LIEVEN, Dominic

- (szerk.): *Russia and the Napoleonic Wars*. London: Palgrave MacMillan, 179–195. Online: https://doi.org/10.1057/9781137528001_14
- MYLNIKOV, Aleksandr S. (1996): Emperor Peter III. In RALEIGH, Donald J. – ISKENDEROV, Akhmed A. (szerk.): *The Emperors and Empresses of Russia. Rediscovering the Romanovs*. London – New York: Routledge, 101–133.
- MININKOVA, Ludmila V. – AJDUNOVA, Tatyana Ju. (2019): From the Antichrist to the Revolutionary: Peter the Great in the National Socio-Historical Discourse of the XVIII – Early XX Century. *Bylye Gody*, 53(3), 974–985.
- MIRSKY, Dmitry S. (1999): *A History of Russian Literature from its Beginnings to 1900*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- MONNIER, Raymonde (2006): Use and Role of the Concept of Tyranny and Tyrannicide during the French Revolution. *Contributions to the History of Concepts*, 2(1), 19–41. Online: <https://doi.org/10.1163/187465606783406207>
- MORJAKOV, Vlagyimir I. (1994): *Russzkoje proszvetyitel'sztvo vtoroj polovini XVIII veka (Iz isztorii obszcsesztvenno-polityicseszkoj miszli Rosszii)*. Moszkva: MGU.
- MOSZKVICSEVA, Glafira V. (1986): *Russzkij klasszicizm*. Moszkva: Proszvescsenyije.
- MOSER, Charles (1992): *The Cambridge History of Russian Literature*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521415545>
- MORTIMER, Sarah (2021): *Reformation, Resistance, and Reason of State (1517–1625)*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199674886.001.0001>
- MUNRO, George E. (2008): *The Most Intentional City. St. Petersburg in the Reign of Catherine the Great*. Madison, NJ – Teaneck, NJ: Fairleigh Dickinson University Press.
- NEDERMAN, Cary J. (2018): There Are No „Bad Kings”. Tyrannical Characters and Evil Counselors in Medieval Political Thought. In SCHADEE, Nikos – PANOU, Hester (szerk.): *Evil Lords: Theories and Representations of Tyranny from Antiquity to the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press, 137–156. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199394852.003.0009>
- NIEDERHAUSER Emil (1997): A Pétervári Oroszország. In FONT Márta et al.: *Oroszország története*. Budapest: Maecenas, 221–418.
- NOKKALA, Ere (2019): *From Natural Law to Political Economy: J.H.G. von Justi on State Commerce and International*. Zürich: Lit.
- NOWAK, Andrzej (2006): *History of Geopolitics. A Contest for Eastern Europe*. Warsaw: Polish Institute of International Affairs.
- OAKLEY, Francis (2015): *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue, Kingship, and Consent (1300–1650)*. New Haven, CT – London: Yale University Press. Online: <https://doi.org/10.12987/yale/9780300194432.001.0001>

- OKENFUSS, Max J. (2008): Catherine, Montesquieu, and Empire. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 56(3), 322–329.
- PEDULLÀ, Gabriele (2018): Machiavelli's Prince and the Concept of Tyranny. In SCHADEE, Nikos – PANOU, Hester (szerk.): *Evil Lords: Theories and Representations of Tyranny from Antiquity to the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press, 191–210. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199394852.003.0012>
- PERRIE, Maureen (1987): *The Image of Ivan the Terrible in Russian Folklore*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PERRIE, Maureen (1999): Popular Monarchism: The Myth of the Ruler from Ivan the Terrible to Stalin. In HOSKING, Geoffrey (szerk.): *Reinterpreting Russia*. London: Arnold, 156–169.
- PERRIE, Maureen (2001): Indecent, Unseemly and Inappropriate Words: Popular Criticism of the Tsar, 1648–1650. In CRUMMEY, Robert O. – SUNDHAUSSEN, Holm – VULPIUS, Ricarda (szerk.): *Russische und Ukrainische Geschichte vom 16.–18. Jahrhundert*. Wiesbaden: Harrassowitz, 143–149.
- PERRIE, Maureen (2016): Russzkaja narodnaja eszhatologija i legenda o Petre – Antyihrisztye. *Vesztynik Szanktpetyerburgszkogo Goszudarsztvennogo Unyiverszityeta Isztorija*, 4, 77–86.
- PESENSON, Michael A. (2006): Napoleon Bonaparte and Apocalyptic Discourse in Early Nineteenth-Century Russia. *Russian Review*, 65(3), 373–392. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9434.2005.00405.x>
- PLAGGENBORG, Stefan (2018): *Pravda. Gerechtigkeit, Herrschaft und sakrale Ordnung in Altrussland*. München: Wilhelm Fink. Online: <https://doi.org/10.30965/9783770554805>
- PLOTNYIKOV, Andrej B. (2000): Polityicseszkije projekti Ny. I. Panyina. *Voproszi Isztorii*, (7), 74–84.
- POCOCK, John G. A. (2009): *Political Thought and History. Essays on Theory and Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- POE, Marshall T. (1998): What Did Russians Mean When They Called Themselves the „Slaves of the Tsar?” *Slavic Review*, 57(3), 585–608. Online: <https://doi.org/10.2307/2500713>
- POE, Marshall T. (2000): „A People Born to Slavery”: *Russia in the Early Modern European Ethnography, 1476–1748*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- POL'SZKOJ, Szergej V. (2020a): Osznovnije polityicseszkije ponyjatijja v Rosszii XVIII. v. In KAMENSKIJ, Andrej B. (szerk.): *Obszesztvennaja miszl' v Rosszii sz drevnyejsih vremenj do szeregyini XIX v. II*. Moszkva: Rosszpen, 108–217.
- POL'SZKOJ, Szergej V. (2020b): Translation of Political Concepts in 18th-Century Russia. Strategies and Practices. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 21(2), 235–265. Online: <https://doi.org/10.1353/kri.2020.0026>
- POÓR János (2000): *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris.

- PRIKAZCSIKOVA, Jelena (2019): Tsar' dolzszen umerety: tanatologicseszkij gyiszkursz muzsszskih pravlenyij v Rosszii XVIII v. *Questio Rossica*, 7(4), 1107–1124.
- PUSKARJEV, Lev Ny. (1999): Bogoižbrannoszty monarha v mentalityetye russzskih pridvornih gyejatyalej rubezsa novogo vremenyi. In KUPRIJANOV, Alekszandr I. – PUSKARJEV, Lev N. (szerk.): *Car' i Carsztvo v russzkom obszesztvennom szoznanyii*. Moszkva: Insztitut rosszijszkoi isztorii RAN, 59–69.
- RABOW-EDLING, Susanna (2006): The Republican Idea of the Nation in Decembrist Poetry. *Arbeitsrapporter Working Papers*, 107, 1–35. Online: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:131616/FULLTEXT01.pdf>
- RABOW-EDLING, Susanna (2012): The Decembrist Movement and the Spanish Constitution of 1812. *Historia Constitucional*, (13), 143–161. Online: <https://doi.org/10.17811/hc.voi13.328>
- RAEFF, Marc (1966): *Plans for Political Reform in Imperial Russia*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- RAEFF, Marc (1966): *Origins of the Russian Intelligentsia*. New York: Harcourt, Brace and World.
- RAM, Harsha (2003): *The Imperial Sublime. Russian Poetics of the Empire*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- RANSEL, David L. (1975): *The Politics of Catherinian Russia: The Panin Party*. New Haven, CT: Yale University Press.
- RANUM, Orest (2020): *Tyranny from Ancient Greece to Renaissance France*. New York: Palgrave. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-43185-3>
- REESER, Todd W. (2006): *Moderating Masculinity in Early Modern Culture*. Chapel Hill, NC: University of Northern California Press.
- REID, W. Stanford (1988): John Knox's Theology of Political Government. *The Sixteenth Century Journal*, 19(4), 529–540. Online: <https://doi.org/10.2307/2540985>
- REPINA, Lorina P. szerk. (2022): „Kul'tura duha” vs „kul'turi razuma”: Intyellektuali i vlaszty v Britanyii i Rosszii v XVII–XVIII vekah. Moszkva: Akvilon.
- RIASANOVSKY, Nicholas (1985): *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- ROZEN, Andrej E. (1984): *Zapiszki gyekabriszta*. Irkutszk: Vosztocsno-szibirszkoje knyizsnoje izdatyel'sztvo.
- ROWLAND, Daniel (1990): Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540s–1660s)? *Russian Review*, 49(2), 125–155. Online: <https://doi.org/10.2307/130009>
- ROWLAND, Daniel (1995): Ivan the Terrible as a Carolingian Renaissance Prince. In KOLLMANN, Nancy Sh. – OSTROWSKY, Donald – ROWLAND, Daniel (szerk.): *Rhetoric of the Medieval Slavic World: Essays Presented to Edward L. Keenan on His Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*. Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute of Harvard University, 594–606.

- RYZHKOV, Vladimir (2013): *Political Ideas in the Russian Historical Writings of the Age of Enlightenment: Mikhail Shcherbatov and Nikolai Karamzin*. PhD-disszertáció. Budapest: CEU. Online: <http://www.etd.ceu.edu/2013/hphryvor.pdf>
- SĂLĂVĂSTRU, Andrei C. (2020): Sacred Covenant and Huguenot Ideology of Resistance: The Biblical Image of the Contractual Monarchy in *Vindiciae Contra Tyrannos*. *Religions*, 11(589), 1–18. Online: <https://doi.org/10.3390/rel11110589>
- SASHALMI, Endre (2001): The Coexistence of Old and New: Elements of Muscovite Ideology and Enlightenment in Fonvizin's „Discourse on the Immutable State Laws”. *Specimina nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis*, 1, 169–187.
- SASHALMI Endre (2013): *Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs: Kronosz.
- SASHALMI Endre (2015): A koronázási érme mint legitimációs médium a 18. századi Oroszországban. I. Katalin, Anna, Erzsébet és II. Katalin császárnők koronázási érméinek ikonográfiai vizsgálata. *Világtörténet*, 37(4), 625–644.
- SASHALMI Endre (2017): Politikai teológia és Oroszország női megismerésének kezdetei a képi ábrázolások tükrében, európai perspektívából. Nagy Péter uralkodása mint vízválasztó. *Világtörténet*, 7[39](3), 373–394.
- SASHALMI Endre (2020): *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*. Budapest: Dialóg Campus.
- SASHALMI Endre (2021): *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800*. Pécs: Kronosz.
- SASHALMI, Endre (2022): *Russian Notions of Power and State in a European Perspective, 1462–1725. Assessing the Significance of Peter's Reign*. Boston: Academic Studies Press. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2xsxr8o>
- SAUNDERS, David (1992): *Russia in the Age of Reaction and Reform 1801–1881*. London: Longman.
- SCHADEE, Nikos – PANOU, Hester (2018): Introduction: Tyranny and Bad Rule in the Premodern West. In SCHADEE, Nikos – PANOU, Hester (szerk.): *Evil Lords: Theories and Representations of Tyranny from Antiquity to the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press, 1–10.
- SCHIERLE, Ingrid (2012): Ponyjatyije „Rosszija” v polityicseszkoy lityerature XVIII veka. In *Evoljucija ponyjatyij v szvetye isztorii russzkoj kul'turi*. Moszkva: Jaziki szlovjanszkikh kul'tur, 207–232.
- SCHRÖDER, Peter (2017): *Trust in Early Modern International Political Thought, 1598–1713*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/9781316798515>
- SCHULER, Catherine (2009): *Theatre and Identity in Imperial Russia*. Iowa City: University of Iowa Press. Online: <https://doi.org/10.1353/book6737>

- SCHVÉD, Brigitta (2019): The Concepts of Universal Monarchy and Balance of Power in Charles Davenant's An Essay Upon The Ballance of Power (1701). *Specimina nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis*, 10, 251–263. Online: <https://doi.org/10.15170/SPMNNV.2019.10.13>
- SCOTT, John, T. (2016): *The Routledge Guidebook to Machiavelli's Prince*. London – New York: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315726373>
- SCOTT, Hamish M. (1990): Introduction: The Problem of Enlightened Absolutism. In SCOTT, Hamish M. (szerk.): *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*. Basingstoke: Macmillan, 1–35. Online: https://doi.org/10.1007/978-1-349-20592-9_1
- SEEGEL, Steven (2012): *Mapping Europe's Borderlands: Russian Cartography in the Age of Empire*. Chicago: University of Chicago Press. Online: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226744278.001.0001>
- ŠEVČENKO, Ihor (1954): A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology. *Harvard Slavic Studies*, 2, 141–179.
- SOROKIN, Iurii A. (1996): Paul I. In RALEIGH, Donald J. – ISKENDEROV, Akhmed A. (szerk.): *The Emperors and Empresses of Russia. Rediscovering the Romanovs*. London – New York: Routledge, 177–215.
- SPACKMAN, Barbara (2010): Machiavelli and Gender. In NAJEMY, John M. (szerk.): *The Cambridge Companion to Machiavelli*. Cambridge: Cambridge University Press, 223–238. Online: <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521861250.015>
- STITES, Richard (2011): Decembrists with a Spanish Accent. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12(1), 5–23. Online: <https://doi.org/10.1353/kri.2011.a411658>
- STITES, Richard (2014): *The Four Horsemen: Riding to Liberty in Post-Napoleonic Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- SZAFONOV, Mikhail M. (1974): Konsztyitucionnij projekt Ny. I. Panyina – D. I. Fonvizina. In *Vszpomogatyel' nije isztoricseszkije gyiszciplini*. Leningrad: Nauka, 261–280.
- Szent Biblia. Ford. Károli Gáspár. Online: <https://szentiras.hu/KG>
- Szin Otyecsesztva [é. n.]. Online: http://www.hrono.ru/organ/rossiya/syn_01812.html
- SZVÁK Gyula (1985): *Iván a Félélmetes*. Budapest: Gondolat.
- SZVÁK Gyula (2001): *IV. Iván és I. Péter utóélete*. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet.
- SZVÁK Gyula (2019): *Opit mikroisztoriografii*. Moszkva: Aquilo Press.
- SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil (2002): *A Romanovok*. Budapest: Pannonica.
- TAMANAH Brian Z. (2004): *On the Rule of Law*. New York: Cambridge University Press.
- The Works of Sallust. Translated into English with Political Discourses upon that Author* (1744). London: A. Reilly.

- The Works of Tacitus I. Containing the Annals. To Which are Prefixed, Political Discourses upon that Author* (1728). London: J. and F. Rivington, L. Davis, L. Hawes, W. Clark and R. Collins, W. Johnston, T. Longman, T. Cadell, J. Dodsley, and Richardson and Richardson.
- TOMSZINOV, Vlagyimir A. (2003): *Isztorija russzkoj polityicseszkoj i pravovoj miszli X–XVIII veka*. Moszkva: Zercalo.
- TOMSZINOV, Vlagyimir A. (2008): *Imperator Pavel I. (1754–1801). Goszudarsztvennij gyejatyel' i zakonodatyel'*. Moszkva: Zercalo.
- TOPOLSKI, Jerzy (1989): *Lengyelország története*. Ford. Hary Judit. Budapest: Gondolat.
- TREFILOV, Jevgenij Ny. (2020): Narodnije predsztaavlennija o vlasztii. In KAMENSKIJ, Andrej B. (szerk.): *Obscsesztvennaja miszl' v Rosszii sz drevnyejsih vremjon do szeregyni XIX v. II*. Moszkva: Rosszpen, 399–439.
- TRIGOS, Ludmilla A. (2009): *The Decembrist Myth in Russian Culture*. New York: Palgrave Macmillan. Online: <https://doi.org/10.1057/9780230104716>
- TURCHETTI Mario (2008): „DESPOTISM” and „Tyranny”. Unmasking a Tenacious Confusion. *European Journal of Political Theory*, 7(2), 159–182. Online: <https://doi.org/10.1177/1474885107086446>
- ULLMANN, Walter (1975): *Medieval Poltical Thought*. London: Penguin.
- ULUHANOV, Igor Sz. (2019): Gonyityel', Gubityel', Mucsityel', Razorityel'. *Russzkaja Recs'*, (1), 88–98.
- USZPENSZKIJ, Borisz A. (1994): *Izbrannije trudi I–II*. Moszkva: Jaziki russzkoj kul'turi.
- VAL'DENBERG, V. E. (1929): Ponyjatyije o tyiranye v drevnyerusszkoj lityerature sz szravnyenyijem sz zapadnoj. *Izvesztijija po russzkomu jaziku i szlovesznosztji*, 2(1), 214–236.
- VOLKOV, Szvjatoszlav Sz. (1974): *Lekszika russzkih cselobitnih XVII veka*. Lenyningrad: Lenyningradszkij Unyiversztityet.
- VAN GELDEREN, Martin (2006): „So Meerly Humane”: Theories of Resistance in Early Modern Europe. In BRETT, Annabel – TULLY, James – HAMAILTON, Holly (szerk.): *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 149–170. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511618376.010>
- WALICKI, Andrzej (1980): *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*. Oxford: Clarendon Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9781503621244>
- WALTHER, Helmut (1994): Depositions of Rulers in the Later Middle Ages: On Theory of the „Useless Ruler” and Its Practical Utilization. *Revista da Faculdade de Ciencias Sociais e Humanas*, 1, 157–168.
- WEEDA, Ed (2009): The Boundaries of Advice Literature: The Theme of Vadim Novgorodskii in Literary Texts and the Discussion on Autocracy, Liberty and Equality, 1786–1831. *The Slavonic and East European Review*, 87(2), 227–258. Online: <https://doi.org/10.1353/see.2009.0067>

- WHITTAKER, Cynthia H. (1992): The Reforming Tsar: The Redefinition of Autocratic Duty in Eighteenth-Century Russia. *Slavic Review*, 51(1), 77–98. Online: <https://doi.org/10.2307/2500262>
- WHITTAKER, Cynthia H. (2003): *Russian Monarchy. Eighteenth-Century Rulers and Writers in Political Dialogue*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press.
- WIRTSCHAFTER, Elise K. (2003): *The Play of Ideas in Russian Enlightenment Theater*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press.
- WIRTSCHAFTER, Elise K. (2007): A State in Search of a People: The Problem of Civil Society in Imperial Russia. In BARTLETT, Roger – LEHMANN-CARLI, Gabriela (szerk.): *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy*. Berlin: Lit, 373–381.
- WOLFF, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- WORTMAN, Richard S. (1995): *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Death of Nicholas I*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- WORTMAN, Richard S. (1998): The Russian Imperial Family as Symbol. In Jane BURBANK, Jane – RANSEL, David R. (szerk.): *Imperial Russia. New Histories for the Empire*. Bloomington, IN – Indianapolis, IN: Indiana University Press, 60–86.
- WORTMAN, Richard S. (2018): *The Power of Language and Rhetoric in Russian Political History: Charismatic Words from the 18th to the 21st Centuries*. London – New York: Bloomsbury Academic.
- ZITSER, Ernest A. (2009): *The Transfigured Kingdom: Sacred Parody and Charismatic Authority at the Court of Peter the Great*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- ZLATOPOLSKAJA, Alla A. (1999): Problema obscsesztvennogo dogovora v zerkale russzkoi miszli veka Jekatyerini: Vozsprijatyije igrej Rousseau i Montesquieu. In *Filozofszkij vek. Almanah 11. Jekatyerina II i jejo vremja*. Szankt-Petyerburg: Szankt-Petyerburgszkij centr isztorii igrej, 52–65.

Az *Államértelmezések* című könyvsorozatban az állam- és kormányzáselméleti alap kutatás irányai szerint az állam- és kormányzáselméletek, a történelmi nemzetállamok és birodalmak „államtanai” témakörében létrehozott kutatói teljesítményeket, az államtudomány nagy gondolkodóit, nagy elméleteit, nagy vitáit elemző monográfiákat, tanulmányköteteket, valamint fordításokat adunk közre *Gondolkodók*, *Elméletek*, *Viták* szerinti tematikai csoportosításban. A *Gondolkodók* alsorozat klasszikus államelméleti műveket, eredeti fordításokat, nagy gondolkodókról szóló írásokat, az *Elméletek* alsorozat rendszeres államelméletek, illetve „államtanok” rekonstrukcióit, új elméletalkotásokat, a *Viták* alsorozat pedig az államjelenség különböző nézőpontú értelmezéseivel kapcsolatos aktuális, problémaorientált vitákat, újszerű kontroverz megközelítéseket összefoglaló munkákat közöl.

A *Gondolkodók* sorozatban megjelenő jelen kötet egy kifejezetten „birodalmi államtan” szerzőinek írásait elemzi, primer források alapján annak rekonstruktív bemutatására tesz kísérletet, hogy a „rossz uralkodó” mint gyűjtőfogalom milyen toposzokat fed le a zsarnokság kérdésén kívül a nyugati keresztény kultúrkörben, illetve Oroszországban.

ISBN 978-963-653-070-9

9